

11 2006

23504

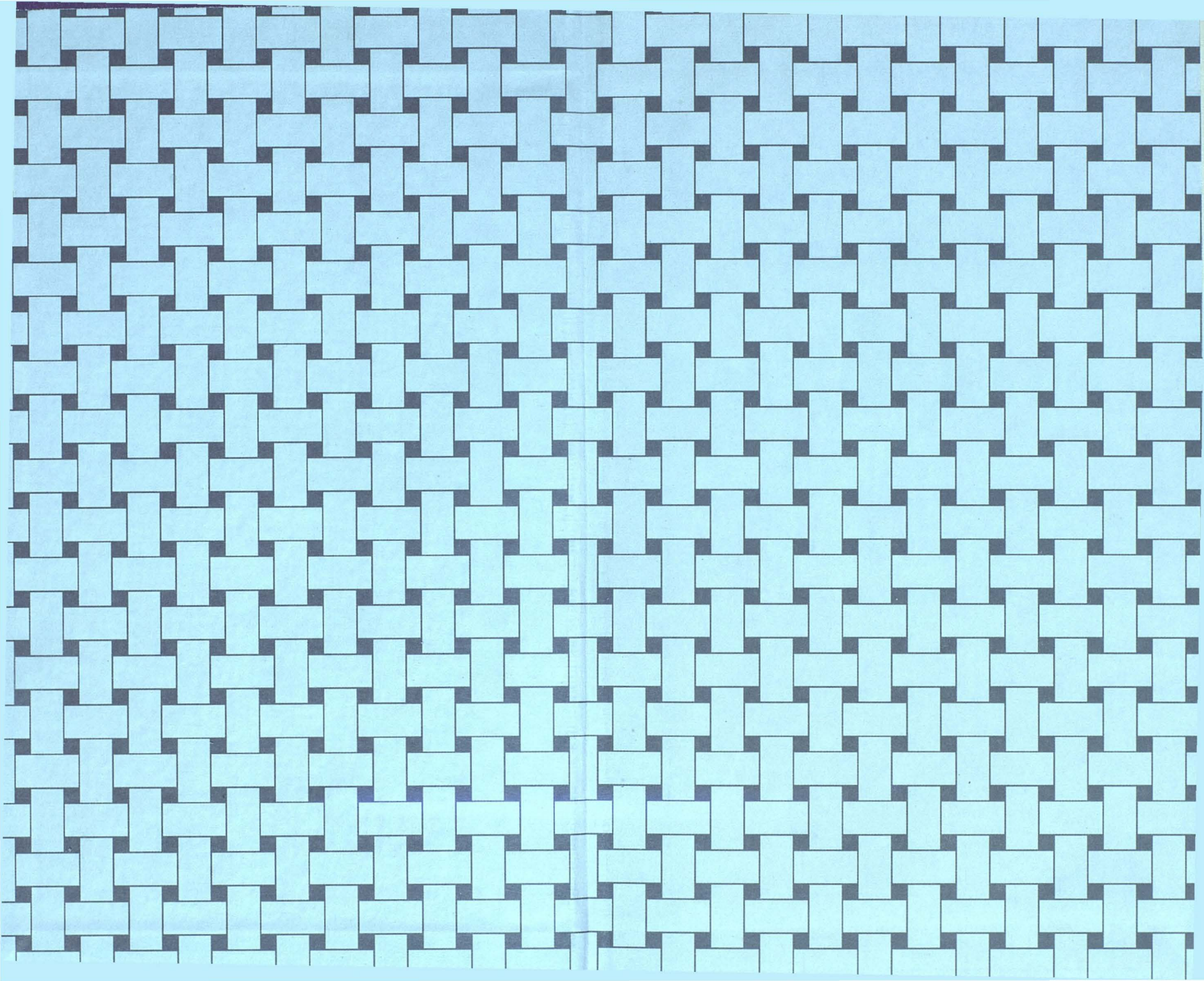
МАФИРА
ҚОЖАХМЕТОВА

ЖАННА

СИТИМ

МАФИРА
ҚОЖАХМЕТОВА

“Ана тілі”
2001

ББК 84(5Қаз)
Қ 56

Қазақстан Республикасы Мәдениет, Ақпарат және қоғамдық келісім министрлігінің бағдарламасы бойынша шығарылып отыр.

Қ 56 Қожахметова Мағира. Жантәсілім: Роман — Алматы, “Ана тілі” баспасы ЖШС, 2001. - 312 б.

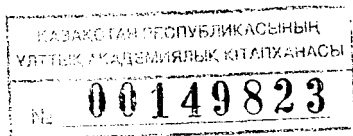
Сегіз, тоғыз ай аралығында алыстағы Бұғылы ауылының жетпісінші жылдары кешкен хал-ахуалының астарында сол өңірдің сексен, тоқсан жылдық қуаныш, қайғысы, өкініш, мұңы, бақыты жасырынған. Кешегі мен бүгінгі тіршілік тынысынан көңіл қобалжытар келешек келбеті еміс-еміс көлбендейді. Үміті, күдігі қатар жарысқан күрделі кезеңнің Бұғылы тұрғындарына артқан жүгі сан алуан тағдырлар арқылы өрбиді...

ISBN 5-630-00315-1

К 47002250201 8—2001
415 (05)—01

ББК 84(5Қаз)

© Қожахметова М., 2001

*Жиырмасыншы
ғасырдың қуғын-сүргін,
аштық, соғыс жылдары атылған,
қаза тапқан,
хабарсыз кеткен
есі ерлердің рухына бағыштадым
осы еңбегімді. Солардың ішінде
Мұхамеджан, Кәстай,
Мұсабек Қожахметұлдары,
Балтабай Мағзұмұлы, Нұрмұханбет
Әбдірахманұлы, Бекілен Әміреұлы,
Халық қажы Бердәліұлы, Қожахмет қажы
Әлімбайұлы, Сәбиолла Әміреұлы,
Сүлеймен Серғазыұлы, Өгізбай Құрманұлы
аруақтарына да мың тағзым...*

Автор.

I

Табалдырықтан аттай беріп Тоқсейіт шал аңтарылып тұрып қалды. Ашық есіктен ортаңғы бөлменің қақ төріндегі бесік көзіне жылы ұшырағанымен, аттай тулап шыға келген жүрегінен тынысы тарылып бара жатты. Әдетте қолы әлденеге тиіп кетсе “опасыз боқ” деп қайталай жүріп-ақ барлық шаруасын тындырып үлгеретін Жанғанымның отырысы да мүлдем өзгеше. Айналасы ыбырсып, шашылған мақта ма, жүн бе, анық айырмады. Бірақ кемпірінің ынғайлы жайғасқан түрінен әлденендей іске ықыласпен кіріскенін сезді. Тіпті мұның ішке енгенін де аңғармады. Әлдебір шүберекті бесіктің өне бойына әлсін-әлсін өлшеп, ту сыртында жатқан қайшыны көрмей, алашаның бұрыш-бұрышын аралап кеткен саусақтары әлпінде - өзі шаншып қойған инеге тіреліп, селк ете басын көтеріп алды. Не әрі, не бері жүрмей қақшиған шалына сонда ғана көзі түсті. Оның бесік жаққа қадала қарап тұрғанын да енді байқады.

- Құдайым жарылқайын десе, қазынасы мол ғой - Жанғанымның дауысы сынғырлай шықты. Сеніммен айтылған сөздер шалды жұбатып алдағандай әсерде қалдырды.

- Сен не былықтырып отырсың?

Кемпірі біртүрлі жуасып, бүтежектей берді. Манадан бері іздеген қайшысын тауып алып, умаждалған шүберекті асығыс қия бастады. “Не істеп жатқанымды көріп отырған жоқсың ба” дегендей, қиып тастаған шүберектің бірін бесікке еппен жақындатып қойды да, анадай жерде шашылған жүнді

қопсыта тегістеп, қолы-қолына тимей түте жөнелді. Қимылында алабөтен ширақтық бар.

Шалдың секемшіл көңіліне күдік жүгірді. Аяқ астынан пысықсына қалған Жанғанымның қазіргі бір де бір әрекеті миына қонар емес. Әйелінің ұсақ-түйек шаруасына мұншалықты зер салмайтын. Бірақ сорлының мынасы не? Жүрегін шаншытып әкеткен үрейден зәресі ұшып, әрі қапаланып, алашаның шетіне алқына өрең жетіп, отыра кетті. Әдетте қас-қабағынан бәрін сезе қоятын қосағының бұның дәл осы сәттегі есін ұрлаған ойынан титтей хабары болсайшы, жағасы жайлауда, есінеп қойып, сөйлеп отыр.

- Шөп болсаң да, көп бол... анау Күжбанның тұқымы, өскен тұқым, жуас еді марқұм, Дәм ағамды құдайдай сыйлап өтті ғой, әруағы жар болғырдың бір шапағаты тиер-ау. Өне, Көпжасары қандай жігіт дерсің, он бір баласы бар, солардың бесігін алып келдім... Құдайдың көзі түзу болсын, тек әйтеуір жақсылыққа жалғассын келіннің ниеті. Әлгі Көпжасардың үйіне әдейі соқтым, әйелінің түбіг шөлісін, мейлі тіпті қырық жылғы ма, жалынып сұрап алдым, жөргегінің арасына салайын...

Тоқсейіттің құлағы шың етті. “Өскен тұқым...” - Қай-жайдағыны есіне оралтып, ішінде шемен боп қатқан қайғысы жанғырып шыға келді. Алаңсыз айтыла салған бір ауыз сөз онсыз да ушыққан жарасын аяусыз тырнағандай. Еңсесі езіліп, орнынан қозғалуға да мұршасы жетпеді. Жалғызын ойлағанда ғана тәубесіне келіп, “иә, алла, шүкірлік” делі күбірлеп. Әбден сарғайып ескірген бесікті жаратқан иесінің өзі қолына тапсырғандай-ақ Жанғаным мәз-мәйрәм. Талай жылғы қиялдарын тоздырып, зарықтырған үміттерін енді-енді жалғағалы тұрған, бірақ әлі көздеріне көріне қоймаған армандай алыс сәбидің жасауына қызыға кірісіпті. Былайғы шақта алды-артын болжай сақ сөйлеп, сабырлы жүретін Жанғанымның мына дарақшылығына мазаланып, жер-жебіріне жете сөккісі келгенімен, үн қатпады. Әлдене деп дауысын көтерсе, күдік аралатып үлгерген тілегінің тас-талқаны шығатындай берекесі қашты... “Сорлы-ау, неге жанталастың, неге?”. Өңі қуақыланып, жүдеп отырған шалына назар

тоқтатқан Жанғаным кәдімгідей таңғалды. Қатты ренжігенде, осындай пұшайман хал кешіп, тіл-аузы байланып қалатын... “Төңірім-ау, пәтшағарға не көрінген, мына мүсәпір түрі нені емексітеді? Мұндайын байқамағалы қай заман...”

- Ауырып отырғаннан саумысың?

Қас-қағымда өзегін өртеі жаздаған суық ойын Токсейіт таратып жатпады. Не болса, содан секемденетініне қорланды. “Неге алдымен жақсылыққа емес, жамандыққа жориды, сорлы кемпірінің ырымын қуанышқа жори салса, несі кететін еді? Еркінен тыс күдікке соншалықты тұтқындалғаны қалай? Неге екені белгісіз, көзалдына Көпжасар мен келіншегі елестеді. Қашан барса, көшетін үйге ұқсап, астан-кестені шығып, жалаң аяқ, жалаң бұт шауып жүрер боқмұрындарына қарамай, ауыл аралаудан қолы босамайтын Көпжасардың әйелі, мейлі салақ, маскүнем болса да, әйтеуір жыл сайын бала табады. Және сол пақырлар ауырып-сырқады дегенді ешқашан естімеппі, бірақ естері кем бе, ақыл-зейіндері жоқ дей ме... мұны несіне ойлап кетті? “Е, әлгі қырық жылғы шәлісін әрең сұрап алдым деген екен ғой Жанғаным. Қайтсін-ай, тіпті еш сөкеттігі жоқ... ал, жөн-жосықсыз күдіктенгенімді ешкім сезбесін... тәубә, тәубә...” - Токсейіт жымиған сынай танытып еді, кемпірінің де қабағы жадырады.

- Өзім аямаған пәндәмді өзге пәндәм аямаса екен дегендей, алла тағаламның ықыласына күлдық. - Жанғаным әлгінде тастай салған оймағына жармасты, бұның ойын түсініп қалған сияқты, ақтала сөйледі.

- Бүгін жауырынымның құрысып тұрғаны. - Әңгімені шалы мүлдем басқа желіге ойыстырды.

- Әбден үйкүшікке айналғансың, бір мезгіл орманды аралап қайтушы едің, одан да қалыпсың. Баяғыдай тау-тасты кезіп байқамайсың ба, ердің тақымынан ат кетсе, құты қашты дей бер. Ең әрісі, қоранда жылқың болмаса да, жұтап тұрмай ма.

- Е, өзің емес пе, “сексенге иек артса да қақпас аттан түспейді” деп жұрт сөз қылады, отырмайсың ба күніне бес рекат намазға табынып деген...

- Сен қашаннан намазға жығылып, қатынға табынатын болғансың, шынымен қартайған екенсің ендеше... Мен “көз

тимесін“ деп әдейі айтқанмын... - Әлгі әзірде Тоқсейіттің демін ішіне тартып, сұрланған түрінен шошып кеткен Жанғаным енді батылдана тіл қатты. Қатты қорыққаны рас, тіпті оқыстан жаманат хабар естуге тастүйін дайындалған. Қатар ғұмыр кешіп келе жатқан жарты ғасырдан астам уақыпта (мұның он жылын шалы түрмеде өткізді) бірінің көңіліндегісін екіншісі айнытпай танитындықтан ба, ең ақыры адымдаған әдістерінен де әлденендей болжам жасауды дағдыға айналдырған. Екеуінің өзара күнкілі, өкпе-назы, реніші, қуанышы көбінесе ишарамен, емеурінмен айғақталып жатады. Бөтеннің алдында “әй-шәй“ деспек түгілі, оңашада бет жыртысып көрмеген. Басқалар үшін жеңіл-желпі қабылданар жәйттердің бұларға әрдайым салмақ салып жүретіні де сірә, сондықтан шығар. Сабырын ұрлаған шалдың түксиген қабағы да емес, оның жанын жегідей жеген уайымның табын сезген, соның өзі-ақ жоқ-жіпмін айғақтап, қабырғасын қайыстырар небір сумақай ойлардың жаңғырып шыға келуіне жетіп жатыр еді. Қаперіне ештеңе кірмегенсіп, әзілдей сөйлегенімен, Тоқсейіт шығып кеткеннен кейін де, бүйірін тескен қобалжудан сейіле алмады. Жан-жақтағы ағайын-туғандарының бас амандығын тілеп біраз отырды. Соңғы жылдары қызық-қуаныштан гөрі қазаның үстінде жиірек кездеседі. “Бұ шіркіндердің ешқайсысы жәй әншейін келіп-кетуді білмейді. Деніңнің саулығын медет қылып, қырық жамау көңілінді елеп-ескерер кім қалды дейсін? Әйтеуір Айғаным ғана... Жалғыз інілерінен қалған тұяқ та шеттеп кеткен, сонау жылдары осы маңнан көшірілген жылқымен бірге ол да аттанған. Абыройсыз емес, суретін газет-журналдардан көріп тұрады, радиодан да атын естіп жатады. Бірер рет келіп те қайтқан келіншегімен, балаларымен. Бір облыстың ішіндеміз, алысқа ауып кеткен ештеңесі жоқ дейтін шалы. Бірақ ат ізін сирек салады. Дастанның атағы дардай, әйгілі жылқышы, үйі толған кілем, жылына екі соғым сояды дегенді сырттай естігенімен, анық-қанығын білмейді. Ата-баба дәулетінің масасы соған қонғанына да шүкіршілік. Әттең, неліктен екен, күні бүгінге шейін төрін қорсеткен емес.

Ой желісі үзіліп кетті. Мұны қинайтыны Дастан үйінің

төрінде отырмағаны ма екен, тәйірі-ай, төр деген не, төркіннен қалған көз болғасын, іштей елеңдейтін шығар. Рас, талай барғысы да келген. Неге екенін өзі де ұқпайды, сол Дастан бай тұрады дегенге сенбейді. Төрт қабырға мен ішіп-жегеннен арылмайтын тоқшылықтың құны құрып қалсын. Бәрібір “әлі жебемей, тірі байымайды”, ата-баба аруағына бағыштап, ат шаптырып, ас бермесе, ағайын деп іздемесе, үлкендердің басын қосып, дәм татқызбаса, байлығыңнан не қайыр?! Жанғаным ойдағы-қырдағы туыстарын есіне алғанда, көкірегінде жасырынған, ешкімге тіс жарып айтпайтын өкпе-назы да солармен қатарласа тіріліп шыға келген. Бұған өзі де таңырқағандай. Сол жамағайындарын сағына тұрып өкпелейтіні, өкпелей тұрып сағынатыны несі. Бөрінің де Бұғылы жерін көңілдерінен мүлдем алыстатқандай, бір айналып соқпайтындарын түсініпкіремейді. Жұртта қалғандай тірліктері мынау, түтін түтеткен от басынан гөрі Құлабие шоқысын түтелдей еншілеп үлгерген зират көп. Іргелес орналасқан Ивановкаға көшіп жатыр бөрі. Жаңа совхоздың орталығы айналасы екі-үш жылдың ішінде танымастай өзгеріп, кешегі қотыраш үйлердің орны да жоқ. Қызметті мұндағылар барып-келіп істейді.

“Көрінде өкіргір әлгі Итемген қақбас, совхоздың орталығына Бұғылыны таңдағанда, “бү жердің суы жоқ” деп өтірікті соғыпты ғой. Қолынан билік тайып, қайраты кемігесін ол қақбасқа кейінгілердің бірі өліп, бірі қалса да бәрібір болғаны-ау, көзалдында күйреген ауылына жаны ашымағасын, не дерсің. Қарғыс қағары бар-ау құрғырдың, әлі күнге шейін дін аман, ұл-қыздары жан-жақта, шетінен зінгіттей қызметкер деседі. Екі қатыннан туған балалары қауым ел. Бар уайымы - қазір қатынсыз. Елге жасаған қиянатынан соғыс аяқталғасын соғталып та келген. Уақыптың өшірмейтіні жоқ қой, әлі де елдің атынан сөйлейтінін қайтерсің. Бұғылының Итемген білмейтін нуы, суы бар ма елі тәйірі. Құбылмалы заман-ай, содан бері де елу жыл өтіпті, осы Бұғылыға көшпейміз деп зар еңіреп отырып алғандары әлі есінде. Ол кезде Сүйін әулеті жеке ауыл, ата-бабаларының сүйегі жатқан жерден бір елі ұзамаудың амалын іздеп, шарқ

ұрған. Әр шоқыны паналап бытыраған ұсақ ауылдардың басын қосып, артель ұйымдастырылды. Жеке қоныстанып үйренген жұрт сөйтіп мүлдем тосын тірлікке де көндіккен. Айналасы жеті-сегіз шақырымға бола сонша жылап-сықтағандары, қазір күлкілі. Тіпті бертіңге шейін өлгендерін арулап Сүйін жұртына апарып қоятын, қандай қақаған қыста да сол әдеттерін тастамайтын. Енді пайымдаса, соның өзі түкке тұрғысыз өурешілік. Аталар аруағын аттамаймыз дегендері де бос сөз. Кейінгілер сол бабаларының сүйегі қайда қалғанынан хабарсыз. Арыздасудың реті және келінкіремейді, бәріне жауап беретін мына біз, шал-кемпірлер. Бастары қосылса жеті атасын түгендей жіліктеп беретін шалдар бұ күнде намыссыз боп бара ма, ескі қорым егіннің астында қалғанда, тырп етіп бірі шықпады. Қит етсе, өкіметті кінәлап жар салады, ақы иесінің өздері үндемегесін, қайдан білсін өкімет кімнің әкесінің қайда жерленіп, сүйегінің қайда қурап жатқанын. Іштен жай-жапсарды жақсы білетін азамат суырылып шықтағасын, сырттағылар қалай тон пішсін. Мәселе шешілер кезде жабайы аңдай індеріне тығылып алады да, артынан періште көрінгісі бар бәрінің. “Енді кеп шеттеріңнен шешенсіңдер, - дейді Қалқан, - қатын-қалашыңа шейін қит етсе аудан, облыс қайда, бастықтар қайда деп аттан салып атойлайсыңдар. Құдай-ау, бұларын көтендегі қотырды жұрттың бәріне көрсеткенмен тең ғой. Әркім өз тәніне ие, еңдеше оның іріп-шірігеніне де кінәлі ең алдымен өзің. Туған ауылың да өз тәнің сияқты, ұдайы сылап-сипағанды, күтімді тілейді. Алақандай Бұғылы не өткізбеді басынан, дүрілдеген колхоз, аты шулы совхоз да атанды. Үш ауданның шекарасында орналасқаннан ба, әрқайсысына кезек-кезек қарағанын айтсандаршы. Апа, түсінесің бе, бір кездегі сіздің Сүйін ауылының кебін қазір Бұғылы киіп тұр-ау...”

Дүниенің аумалы-төкпелілігін зердесіне баяғыда түйгенімен қу бұтағына шейін біте қайнасып кеткен ауылының барған сайын мүшкіл хал кешуі алабөтен алапатқа апаратын тәрізді. “Осы біз ақырзаманның бақытсыздары болып жүрмейік, алды-артымызды тып-типыл ғып жүрмейік. Ең ақыры әкс-шешеміздің, топырағы торқа болғырлардың,

жатқан жері де тып-типыл, көзден бір-бір ұшқан жоқ па. Балдәурен балалығынан бергі тұста қалір тұтқандарынан түк жоқ, жепіске таяған жасының ішінде өз іздерін өздері өшіріп келе ме, қалай? Сірә, сондықтан шығар, іштей мойындамағанымен, ұзаққа созылған күйкі тірліктерінде жалмауыздыққа, әлде соған ұқсас па, әлденендей сұрықсыздық бар. Қатарластарындай немере сүйе алмағандарында да әлпі жалмауыздықтың салқыны жатуы әбден неғайбыл. Алла тағала алдымыз бен артымыздың тып-типыл қалғанынан сақтасын. Көрі қойдың жасындай жасым қалды ма, тек жалғыздың соңынан шикі өкпе ергенін көруді қия гөр, жаратқан ием. Көзіміздің ағы мен қарасындай қарашықтарым Қалқан мен Сананың алдында кетсек, ендігі тілек сол. Ризашылық дейінші құдайға, ризашылық“.

- Апа-ау, ырымыңыз жақсы ғой. Үйдің іші базарға бергісіз, тойға дайындалып жатырсыз ба?

- Аузыңа май, айналайын! Адам қуаныштан да есалаң бола ма, өзімнен өзім бүлініп, әуреге түсіп отырғаным. Артықтау кетсем, кешіре салындар, бірақ жүрегім жарыла жаздап жүргені рас. Тіл-көзі сұқтанбасын деп, қатын-қалашқа да айтудан қорқамын. Екі дүниеде ризамын сендерге, тағдырыма. - Дауысы жарықшақтанып шықты.

- Осы сіздің жүрегіңіз неден жаратылды екен, апа. Жақсыға да, жаманға да кешірімдісіз, тоқшылыққа да, жоқшылыққа да “шүкіршілік“ деп құлшылық етуден жалықпайсыз. Жер басып жүргеніңіз үшін де біреуге қарыздар сияқты сөйлейсіз. - Сана қолтығындағы қағаздарын столға қойып, халатын киіп алды.

- Мына қызықты қара, - деді кенеттен Жанғаным орнынан асығыс көтеріліп, - шәй қоюды ұмытып кетіппін, сенің қай мезгілде келетінің есімнен тарс шығыпты, әй, алжыған неме...

Қалбалақтай жүгіргеніне қарап Сана күліп жіберді. Былайғы жерде паң көрінер, кім-кімнің де алдында өзін сыйлатарлық айбыны бар қайын енесі үй ішінде соншалықты биязы. Мұнысы кейде бейкүнә қорғансыздықпен астасып жатады. Айналасын шуақтандырарлық көл-көсір мейірім бар бойында. Сол бір үнсіз аялағаны үшін өзін талай рет бақыпты

сезінген. Арқасын удай ашытып, сүйек-сүйегін кеміретін кей күнгі жағдайынан құтқаратын да енесінің сол жылы қабағы. “Бедеу” деген ат тағылып, өмірден еш мән таппай қиналғанында бөтен пиғыл танытпағанын сірә ұмытар ма? “Құдайдың бергенінен опа табасың ба, бермегенінен опа табасың ба, маңдайыңа жазылғанға бәрібір көнесің. Табалағанның алдына келсін. Басың жас, жиған-тергенімізді жолыңа шашайық, қарал, емдел” деп мұның еңсесін көтермегенде, кім білсін, бүгінгі жағдайына жетер ме, жетпес пе?

“Көптің бірі, ең ақыры екеудің де бірі емес балаң, әбден кешікпей тұрғаныңда, алып бермейсің бе анау қыздардың арасынан таңдағаныңды” деген сөзді күн сайын естісе де, мән бермейтініне таңғалады. Оңашада аһ ұрып, күрсінгенін байқап қалса да уайым бұған. Асылы, дана бол, надан бол, баласыз әйелдің күні қараң. Байқатпауға тырысып, қанша асқақтағанмен, өзгенің алдында бәрібір кем-кетігің үңірейіп тұрады. Шалқып-толқыған ортада жүрсең-дағы, ит мініп, ирек қамшылаған тірлігің өзіңе ғана аян. Ата-енесіне сыйлы, жарына сүйікті болғанымен, бұдан гөрі анау Көпжасардың қолтығынан қоланса исі мүңкіген, жайын ауыз әйелі әлдеқайда бақытты.

Біреудің жалғыз ұлына кезіккенін айтсаңшы. Тағдырларының осылай түйісетінін кім болжапты. Тым жастай қосылды екеуі. Орта мектепті бітірісімен үйлену тойларын жасады. Қалқан үш жыл азаматтық борышын атқарып қайтты. Кемпір-шал мұны қызындай әлпештеді. Әскери міндетін өтегеннен кейін Қалқанды қоярда-қоймай оқуға жіберген өзі еді. Көкшетаудағы педучилищені бітіріп, ауылдағы мектепке мұғалімдікке орналасты. Сана сырттай оқимын деп жүргенінде, педучилище жабылып, орнына кітапхана техникумы ашылды да соған түсті.

Өмірде қол жеткен азды-көпті табыстарына екеуара бірдей еңбек сіңіргендерінен бе, үй-ішінде кикілжіңге себеп табылмайтын. Ол кезде Бұғылыда аты облысқа дүрілдеп шыққан интернат бар-ды. Сананың ауылында бастауыш кластар ғана. Оқуға әкелгенде, әкесі алғаш рет осы Жанғанымдардың үйіне түскен. Арғы аталарымыз жақын

араласқан, қыз берісіп, қыз алысқан десіп, бірден бауыр тартып кетті де, кейіннен Сана бұл үйге жиі келетін. Туражол ауылы мен Бұғылының арасында көлік жиі қатынайтын болды. Шынын айтса, туған жері Бұғылы сияқты. Туыпты дегені болмаса, сол Туражолға емешесі үзілетіндей ештеңесі жоқ. Рас, ауыл сыртындағы көлді ұмыта алмай жүрді. Тіпті жиі-жиі түсіне енетін. Кішкентай кезін елестеткенде, қолынан жетектеген әкесі мен айдын көлді қатар есіне алады. Әлі күнге шейін солай. Бірақ бертін келе көл суалып кетіпті. Қүркөл деген аты ғана, орны шіріген қамыс, қурай, шалшық, томарлар. Қүркөл қазір құрыған көл тәрізді естіледі құлағына. Бәлкі он жасында қойнауынан аттанған Туражолға көңілінің суу себебі де Қүркөлге байланысты шығар. Соңғы уақытта Қүркөлдің сонау балалық шағындағы шалқар суын түсінде қайтадан көріп жүр. Адам баласының есте сақтау қабілетін қойсаңшы, әйтпесе баяғыда шөлге айналған мекеннің дария кейпінде санасын арбауын қалай түсінбек? Балғын шағындағыдай құм жағалауында асыр сала жүгіріп, суында жүзіп жүр. Қуанып ояңғанымен жер бетінен мүлдем жоғалған жәйттердің көңілін қобалжытқанына қатты құлазыған. Қырқа асырмайтын арманының азабына кезігердей күдікті өсерде қалады мұндайда. Өз жасындағы ешбір әйел кешпеген қасіретті өткеріп келе жатқаны рас қой. Сырт көзді еріксіз сұқтандырарлықтай сиқыры бар тәнінің де өзіне жексұрын көрінген сәттері көп. Келе-келе күйеуінің ежелгі ыстық ықыласынан да суи жаздап тоқтаған. Өзіне құмарта қадалған көзқарастарға мүлдем жыны ұстайтын. Кейін соның бәрін де байқамаудың амалын іздеді. Еркектерге ұнайтынын түйсінудің де құпия қуаныштары бар ғой. Көз құртын сатқан кезкелгеннің ынғайына құлай салу емес, толқымалы сезіміндегі өзің ғана ұғынатын өзгерістерден кенеттен биіктеп құлпыра түсетінің анық. Кім екенінді таньтып, сұлулығыңнан айналан мейірленіп шыға келгенін айғақтайтын елеусіз де сыпайы емеуріндердің еш ретсіздігі жоқ. Мерейің өсіп, еркін де ерке сезінесің өзіңді. Ұшатын құстай сергек жүретін бір кездерін болады ғой, сондай таңғажайып сәттерден нәр алса керек жаны. Есейген сайын сол таңғажайып сәттер де азайып,

салмақтылыққа бой алдырады екенсің. Күні кеше басқаларға еркелей қарайтын әдетінен де айнып барады. Сонау кездегі мерейін өсіретін жылы көзқарастардың мән-мағынасы да арзандағандай.

Дәл қазір біреудің өзін емес, өзі біреуді еркелеткенді ұнатағындай. Бертінде ғана түсінген мұның себебін. Сірә, сәби сүюді аңсағаны шығар. Жас, әдемі көрінудің ана атанудың жанында түкке тұрғысыздығын ұққандай. Әр-берден соң бұрынырақта мақтаныш тұтатын қасиеттері енді қылмыс сияқты елестеп, іштей қуыстанатын. Өзінің көп келіншектермен салыстырғанда, әлдеқайда сымбаттылығы, ешкімнің назарына шалынбауын қалайды. Адам табиғатының әлем жаратылысына ұқсастығы көп-ау шамасы. Мәңгібақи көктемді, жазды, не мәңгібақи қысты елестетіп байқанызшы. Қандай жайдары болғанымен, жаздың өзі де жалықтырар еді, ал мәңгібақи қысты елестету мүлдем мүмкін емес.

Әлгі кітаптарда, киноларда жиі кездесетін мәңгілік мұз, қар, шөл дегендерінің жөні басқа, солар да өзгереді ғой түптің түбінде. Тіпті безерген сол қалпынан титтей ауытқымағаны, нендей нәрсе болса да жақсылық па. Бедеулікті Сана осындай ұғымнан таратады. Төңірегін жайқалтып, жасыл желек жамылған жаздың ұзаққа созылғанын ешқашан аңғармапты. Ендеше ұдайы жас қыздай сыландап өтуі де қисынсыз. Жан дүниесіндегі ірілі-ұсақты жаңалықтарды әркез өзін қоршаған табиғат сырларымен жастайынан салыстырып өскендіктен бе, басқалар үшін қаралұрсін қабылданар жәйттердің Сананы оқыс тұжырымдарға жетектейтіні бар. Топырақ нәрінен қуаттанып, көктемде көгеріп көз қуантатын шөптердің ұзамай сап-сары түске малынып, сағыныш боп жүректі қобалжыпатыны, шілдеде төңірегін саялы баққа бөлеген ағаш жапырақтарының күзгі дауылдың екпініне шыдамай ақыр аяғында түлдыр қалатыны оны әрдайым мазасыз ойларға жетелейді. Өзін сол топырақтың қылтанақ бөлшегіңдей көріп, кейде “міне, мына тұстан қылтиып өсем” деп орын таңдайтынын қайтерсің. Ең ғажабы — көңіліне аса ұнаған жерде, шынымен-ақ дірілдеген гүл, әйтпесе көк тіреген

қарағай, сыландаған қайыңға айналып кеткісі келеді. Өлімнен қорықпайтыны да сондықтан-ау, ә?

Әйтеуір саналы ғұмырында, табиғат күдіретін жан-тәнімен сезіне мойындағанымен, ішкі әлемінде де сондай күштің бар екеніне сенетін. Сол сенімнің арқасында ол қазір жүрегінің астында бүлк-бүлк тыныстаған нәрестесін он тоғыз жыл зарыға тосты. Бұлдыр-бұлдыр мұнартқан, бірде жақындай, бірде алыстай, әбден далбаса қылған арманы, аңсары ана болу еді. Енді міне,

маздап оты үміттің,

жан-жақтан шуақ шашылғандай. Қүдіреттің көкесі енді басталды. Ішкі әлеміндегі төңкерістердің анау сыртқы әлемдегі құбылыстармен әбден астасып кеткені не деген жұмбақ сыр, екі ортадағы ұқсастықты сезінген сайын ертеңге артқан тілегі телегей-теңіз боп тасуда. Түнерген қою бұлт астында көп жүріп қалса да, аспан ашылғаннан бері әрбір қас-қағымын жылға балап, бей-берекет өткізген қайран уақытының орнын енді-енді толтырғандай.

Анадан жалғыз, әкеден екеу еді. Туған шешесінің түр-түсі есінде сақталмапты, тым кішкентайында қалыпты. Обалы не, өгейлік танытқан жоқ ешкім. Әкесі бұл сегізінші класқа көшкенде қайтыс боп кетті. Әлі есінде, үйіне барғаннан кейін оқуға құлқы соқпай екі айдай жатып алған. Мектепті тастап, жұмысқа орналасқысы келген. Алғашында ден қоймапты, соңынан байқаса, өз үйіне өзі қонақ. Әке қазасына қайғыра жүріп, туған ауылынан бойы суып кеткенін көкейіне түйді. Қайда барса да, байыз таппай состиып, әлденеден опық жегендей, оқшауланар “ауруға” ұшырағасын, Бұғылыға қайтадан асыққан. Марқұм әкесінің көрегендігі ғой, ол жылдары Туражол тұрғындары балаларын оқытуға құлшына қоймайтын, көбі бастауыш, әйтпесе жеті кластық қана біліммен шектелетін, соған қарамай, “оқысан, қорлық

көрмейсің“ деп қашан көзін жұмғанша, мұның құлағына құйып кетті.

Қалқан екеуінің арасында үнсіз түсінісу, өліп-өшіп сүйгенге бергісіз жарасымдылық бар деп біледі о бастан-ақ. Жеке бастарының қамынан гөрі қарттар жағын көбірек ескеріп, солардың оң қабағын бағуды әдетке айналдырғаннан да шығар, кішірейіп иілгеннен ештеңе жоғалтқан жоқ. Келін ретінде жасаған қызметі алдынан қайтып, шүкіршілік, араларынан қара мысық өтпепті. Қалқан көңіл білдіріп, сөз байласқан кезінде, жап-жас басымен кемпір-шалдың өзіне деген ілтипатын ең алдымен зердесіне қондырған.

Тағдыр ғой, басқа арнаға бұрылып кетуі де мүмкін еді өмір соқпағының. Өздерімен оқыған әлгі Көпжасар өлендетіп хат жазудан әсте жалықпайтын. “Мына дүниенің гүлі де сен, сәні де сен“ деп қағазға үйлесімді тіркестерді оңды-солды боратқанымен, кездескенде, екі езуі екі құлағында, ыржиып күлетін де қоятын. Қасында айналсоқтағанымен, сөзге шорқақ еді. Хаттарыма неге жауап жоқ деп мұны мазаламай, солай болуға тиістідей қабылдайтын. Өзінің ықыласын білдіргенге риза. Қалқан мен Сананы туыс деп ұғыпты, тойлары өткесін естіген, ғұмырында арақ татпайтын Көпжасар үш күндей жоғалып, мас күйінде орманның ішінен тауып әкелінген. Абыройына орай оның себебіне ешкім назар аударған жоқ. Қалқан ғана әлденені сезгендей сыңай танытқан. Құрбы қыздары да “мыңқиып жүріп, қарай гөр өзін“ десіп, естігендерін еселей жеткізген. Өткінші ғой бәрі, артынша ол да үйленді. Өзі ала жаздай комбайнда, қыста машина жөндеу шеберханасында, керемет табыскер. Дегенмен әйелінің ұқсатуы шамалы, ержеткен қыздары да шешесіне тартқан. Сыртқы пошымдары еркек тұрпаттас, дөрекілеу, есейе келе таралмаса. Өздері төрт қыз ба, бір-бірінен аумайды, жаңылмаса, жетеуі үл.

Уыстауға келмейтін қайран уақыт, күні кешегі қалқан құлақ Көпжасардың бала-шағасының санына жетпей жаңылғасын шынымен егделікке мойынсұнғаны-ау. Ойдан ой жаңғырып, есіне түсіп жатыр-дағы, әйтпесе біреудің баласында не шаруасы бар, өзінің соған да қолы жетпей отырған

жоқ па. Мықты болса, құдайдың бермегенін баяғыда тартып алмас па еді. Қай әйел бірақ мықтылығынан табады дейсің баланы, жаратылысынан пешенесіне жазылған міндеті. Бұны маңдайсыз жаратқасын, не істемек, басқалардың қызық-қуанышын табалауға болмайды. Құрғыр-ай, тілімнің ұшына орала беретіні несі “маңдайсыз” деген сөздің. Әбден зәрезап, қорқып қалғандықтан ба, өз қуанышымды өзіме қимай отырғаным не сұмдық. Кеудесін күдік кемірген жанның күні күрсын, ойыңа жақсылық түспейді. Сірә, біз байқамайтын, неше түрлі жаманатты өңіміздегідей елестетудің өзі соны қол бұлғап шақырғанмен бірдей шығар. Шаттық тірлік кешкің келсе, ойың да шат болсын. Қараң қалғыр қайғыға жөн-жосықсыз жол берсең, алды-артыңнан шырмап, ақыры шалып құлатар. Болашағыңнан келген хабаршыдай кесепат жәйтті жеткізуге асыға сумаңдап, жүйке-жүйкенді шаршататын мағынасыздықтан қалай құтыларсың. Көл-көсір тілекпен қуаныш күте отырып еркіннен тыс қай-жайдағы күнсыз бірденеге бас ауыртуға мәжбүрсің. Басқасын қайдам, қалт басқан қадамынан сан алуан ырым таратып әкетуді енесінен үйренген.

- Кеш қалмайсың ба қызметіңнен? - Жанғаным буын бүрқыратып қуырдақ салған табақшаны дастарханға қойды.

- Туу, иісі қандай, қалай тез дайындадыңыз? Саспаңыз, әлі уақыт жетерлік, үлгеремін.

- Жандарың дамыл таппай шапқылаудасыңдар, қос басына, егінжайға кітап тасимын деп-ақ шаршадың. Қалқан да тыным көрмейді, бұрынғы мұғалімдігі жақсы еді, сағатымен барып, сағатымен қайтатын... совет боламын деп, денсаулығынан айырылмаса екен. Құдай-ау, ақысы да мектептегісінен әлдеқайда аз дей ме? Бастықтардың ақшасы аз екен ғой... бұнысы қалай?

- Қолыңда билік, ондай адамға машина, ақша керек пе. Ел-жұрт қажетін Қалқаннан сұрайды, арыз-мұңын Қалқанға айтады, бір-бірімен ұрысса да, соттасса да Қалқанның алдына барады. Ерлі-зайыптыны қосатын да ажырататын да Қалқан.

- Қой әрі, қайдағыны қозғамай, бәлесінен аулақ ондайдың, атама жаман сөзді.

- Туу, баланыңды қолыңда қандай билік жатқанынан тигтей хабарыңыз жоқ екен ғой, апа... түсіндірейік те.

- Жо-жоқ, айтпай-ақ қой арғы жағын, құдайым бет жыртысып, соттасқаннан сақтасын.

- Әй, апа-ай, - деді Сана күлкісін әрең тыйып, - одан да менен ұйқың дұрыс па, қандай түс көріп жүрсің деп сұрамайсыз ба.

- Рас-ау... мен де алжиын дегенмін ғой, әйтпесе Қалқанның ақшасында не шаруам бар, баяғыдан сендердің тиын-тебендеріңді санап жүргендей-ақ...

- Шәйді өзім құяйын, апа... соңғы кезде түсімде Құркөлді жиі көремін, кішкентай кезімдегідей шомылып жүремін, бейнебір ешқашан тартылмағандай, айдын суы, құм жиегі...

- Су деген ырыс қой, шомылып, жүзіп жүрсең, мекен-жайың кеңейер, Құркөлдің бір кездегі дария бағын берер жаратқан ием.

II

Құлағына гүрілдеген мотор даусы жеткендей еді, жүгіріп терезеден қарағанда, ештеңе көрмеді. Жарықты өшіріп қойып, қайтадан үнілді сыртқа. Тып-тыныш! Қолына ұстап тұрған пердені төмен түсіріп жіберді де шам жақпастан отыра кетті.

- Әже-е-е, - деп қыңқылдады тілі шыққан Нүргүлі. Қапелімде қалай жеткенін аңдамапты, қамзолынан жармасып айрылар емес. Алаң боп айран-асыры шыққан көңілін немересі де жадыратпады. Құлазыған қалпы міз бақпастан отыра берді Айғаным. Алды мектепте оқиды, естері кірген немерелері өз бөлмелерінде, тырс еткен дыбыстары білінбейді. Нүргүлі мен Бөкені ғана адымын бағып, соңынан қалмайтын.

- Жарыққа барайықшы, - Бөкен әжесінің қолынан тартқылады.

- Сенімен балмайды, менімен... - Нүргүл ағасына кет дегендей ишарамен тыртысқанын қояр емес.

- Менікі, менікі әже...

Мойнынан құшақтай, әжесінің қойнына күмп бергенін

аңғарып қалған кішкентай қыз шыр етті. Қорқып кетсе керек, Бөкен жалма-жан атып тұрды.

- Миымды ашыттындар ғой, құрындаршы әрі... қу тақтайға төсемей, әлгі текеметті орап тығып тастаған ба... атың өшкір қу дүниені несіне аяйды?

Бауырына тығылуға таласқан немерелері состиып, дереу жым болды. Бөкен жылыстай шығып бара жатты. Нүргүлі бөрібір етегінен жабысып алышты:

- Елтең Жанғанаптай келеді қонаққа. - Күп-күйтақандай баланың өзін әлдилеп жұбатқан үніне шыдамады, еміреніп жүре берді.

- Құдайдың маған бергенінен айналдым, құлыншақтан айналдым, алданышым, дәнекерім... кет десем де құшақтайды, басқа кім сөйтеді маған... құдасының бергені, алласының бергені... қонақ шақырған ниетіннен айналайын, кімнің алыс, кімнің жақын екенін сезетін...

Әжесінің ашуланғанынан зып берген Бөкен енді бұларға есіктің аржағынан таңдана қарады. Жақындауға батылы жетпей, соның амалын да таппай қылтылып тұр. Ағасының жалпынышты түрінен одан сайын масайраған Нүргүлде ес жоқ, “көрдің бе“ дегендей, әжесінің бетінен қайта-қайта сүйеді.

- Әй, қызғаншағым-ай, - деді Айғаным, - өскенде қызғаншақ болмасаң, жарар-ды. Кел бері, Бөкентай, келе ғой, қошаканым, ұрыспай ойнандар.

- Айған, әй, Айған! - Түпкі бөлмеден шалының дауысы қаптылау естілді. - Бұл үй кешкі шайын бере ме, бермей ме, ана жамандар тамақ ішпей ұйықтап қалмасын. Не сен, таңертеңнен берекең қашып, көйлегіңнің етегіне сүрініп жүргенің. Сорлы-ау, үйренген құқайың емес пе, үйіне қашқанын жаңа көргендей келіннің, о, несі-әй?!

- Неге айғайлайсың? - Ақырын айтса да, зілді шықты дауысы, - Анау балалардан ұялсаңшы, онсыз да жүректері жаралы, үрейлері ұшып әрең жүр. Үш мезгіл ішіп-жемін алдына келсе, жетпей ме саған, не шаруаң бар келіннің келген-кеткенінде, ұлдан ұялмайсың, қыздан қымсынбайсың, не болса, соны айтып. - Айғаным есікті нығарлай жауып,

таусыла сөйледі. - Өзгеден көрген азабым аздай, сен де түбіме жетіп болдың-ау, балаңа бір, келінге екі, саған үш алаңдап, әрқайсының бабыңды табамын деп өлетін шығармын мен бейбақ. Жаным сірі екен, дымын білдірмеймін деп қылқынып жүрген... екі қақбас отырайық осылай ел-жұртқа мазак, бір-бірімізге азап болып. Не жазығымыз бар еді құдайдың алдында, қартайғанда шаңырағымыз шайқалатындай. Бес баланың анасы болғанша, қит етсе, төркініне тұра жүгіреді, жетесіз туған жасық неме. Құдай осылардың азып-тозғанын қызықтасын деп, ұзақ ғұмыр берген ғой бізге. Сүйегінде дәні жоқ, өңкей намыссыз...

Қайдан ғана айттым әлгі сөзді деп ынғайсызданғаныммен, мұнын шаға, ұзаққа шырқағанын Құрман үнсіз тыңдалы. Жазықсыздан-жазықсыз зекігенімен, мына сөздері құлаққа қонымды. Титықтатып тұр ғой ұл да, келін де. Бәрінен бұрын досқа күлкі, дұшпанға таба қылғандарын айтсаңшы. Талай жесір, жетімге шапағаты тиді, тәрбиеледі. Енді ата сақалы аузына түскенде бір кездегі өзінің көсемсіген тірлігі үшін де қысылатындай.

Өткен күн тәтті елес, бүгінгісі далбаса, сонда ертені не? Айған айтпақшы, “елдің шетінде, желдің өтінде, жаудың бетінде” отырғандары өтірік пе. Бойдан қайрат тайғасын көзге күйік - тірі жүргеннің де сәні белгілі. Оның үстіне қартайғасын, туған топырағы “мен мұңдалап” мазасын ұрлайды екен. Ат жалын тартып мінгеннен азығын жолдан тауып, реті келген тұста бөгелінкірей қонақтап тірлік кешіп дағдыланғандықтан ба, бертінде шейін қаперіне кірмеген пікір. Жәй әншейін аты Олжай-Сүйін демесең, жамағайыңмен біте қайнасқан кезі кемшін. Нағыз сүйек жақыннан жүрдай, сірә сол себепті шығар. Қол-аяғың балғадай, деніңнің сауында жұрттың бәрі туыс десе де, тәубә, қазір де жерге қарап қалған ешпенесі жоқ. Еңбегім өтіп кетті деп міндетсімейді, айналасына сыйлы. Құрмалдығынан, тойынан, соғым, сыбағасынан қалдырмайды ауыл. Кішісі кес-кестемейді алдынан, үлкені... үлкені бар ма екен әуелі, өзі шамалас кәрі-құртаң да азайды-ау. Обалы нешік, қазақтары “аталап” тұрса, орыс пен немістері “о, деда Курман” деп, көрген жерде құрақ ұша амандасалы.

Анда-санда қолқаласа, совхоздың басшылары да бетін қайтармайды, керегін тауып, талап-тілегін ескеріп жүргендері. Алты бөлмелі ақ шатырлы үйде бұларға жетпей жатқан ештеңе жоқ. Жыл сайын құлындайтын бие қысқы соғымдарын екшеп, келімді-кетімді қонаққа жұмсайтын қой-ешкілері де жетерлік. Күн көрістері ешкімнен кем емес, уайымы құлқын тамақ пен киер киім болсын мынау бейқұт заманда. Бір үзім нан тауып жеудің басынан өткен қасіреті өзімен, өзі сияқтылармен кетерін білгендіктен де, сірә, сенімді шығар. Бүгінгі тірлігінің мәні өзгеше екенін біледі, әттең соны қызықтау қиындап бара жатқаны рас қой. Балаларының жас кезіндегісі рақат екен, мейірің қанғаннан басқа түк көрмейсің, есейе келе мұншалықты азап арқалатар деп пе. Шаштары ағарғанша ақылдан жұрдай, не от басында бірлік, не қызметтерінде береке жоқ, әйтеуір жамандары аман болсын, көңілге медет те сол қарайғандар. “Құрманов” деп мұның атын айдай әлемге түптің-түбінде айғақтататын жаман қара домалақтары емес пе. Белінен өрген екі ұл Октябрь мен Кенес, алды қырық бесте, кейінгісі қырықта. Имандай шыны тағдырына риза, жетпіс беске таяған ғұмырында бәрін көрді, жоқшылықты, тоқшылықты, жақсыны, жаманды, жоқ деп жасымалды, бар деп тасымалды, жақсыдан үйренді, жаманнан жиренді. Жеке басының қамын күйттеп, қорқау тірлік кешкен жәйі жоқ, не көрсе де көппен бірге.

Кешегі қырғын соғыстан аман ораламын деп ойлап па, небір жайсаңдар қалды ғой, шіркін, қыршынынан қиылып. Опат болсам да, әйтеуір атымды өшірмейтін ұлдарым бар артымда деген ойдың талай рет қыландағаны рас сол от-жалын ортасында жүрген жылдары, бауырларымды тірі қалдыра гөр деп жалбарынатын тәңіріне.

“Бейшара Құрман, кебек жеп отырып, інілерін оқытып жатыр” деп аңыз қылады екен жұрт соғыстың алдында. Кебек жесін, не жесін, оқытқаны рас. Өзі білімнен қағажу қалғасын, қолдарынан жетектеп жүріп Мұса мен Балтаны Көкшетауға апарып, оқуға түсірген. Өндірдей ержеткен шақтарында көздері мөлдіреп шығарып салған мұны майданға. Осы күнге шейін бар Көкшетаудағы ескі стансаның орны, жұрт улап-

шулап, дүниенің күніренген кезі еді ғой. Беу, опасыз жалған, сол тұс қазіргі вокзалдың қоймасы, соғыстан оралған соң да, тіпті соңғы жылдары да бірнеше рет барған, іштей елендеп, інілері келіп қалатындай-ақ ұзақ тұрып қайтатын. Тып-типыл жатқан қойма маңы меніреу күйінен айнымағасын, әлем-тапырақ халде кейін оралатын. Неткен әділетсіздік, бұл күндері бейне бір олар өмір сүрмегендей, жарық дүниеге ешқашан келмегендей. Әке-шешелерінен тым жас айырылды, әркімге жауандап, кім көрінгеннің есігінде жүргенде, дәл сол кезенде түсіне қоймаған, аласапыран басталып, соңы төңкеріске ұласты да, өзіндейлердің күні туды ғой. Қай жағына қараса да жатсынбай дереу араласып кетті. Не керек, берекелі жылдар бел алып келе жатқанда, аспан айырылып, жерге түсті. Соғысқа алғашқы шақырылғандардың тізіміне ілінді. Үйелмелі-сүйелмелі балаларымен Айғаным Бұғылыда қалды. Мұса мен Балта поезға шейін шығарып салды. Ауылдарынан жиырма жеті жігіт бірге шыққан, ішінде балдызы, Айғаным мен Жанғаным көздерінің қарашығындай көретін Нұрхан да бар, келіншек әкелгеніне екі-үш ай ғана өткен.

Мұса мен Балта қашан поез ұзағанша, еңтіге жүгіріп еді-ау. Былайғы шақта ақыл айтудан жалықпайтын пақыр, қоштасарда көкірегінде сайраған ойының бір де бірін жеткізе алмады бауырларына. “Менің барым, байлығым сендерсіңдер” дегеннен әріге аспай, қыстыға берген. Сол қыстыққан күйі кете барды. Көздері шоқтай жанып, бойларынан жастықтың жалыны ескен түрлерін тұңғыш рет көргендей, мақтаншы пен өкініші аралас сезімге қыстыға іші өртенген. Бекерге өртенбепті, артынша екеуі де әскерге шақырылыпты. Өзара хат алысып та үлгермеді, бәрін, соңынан, ауылға келгенде естіген, Сталинград түбінде қаза тауыпты. Ал, Нұрханның амандығынан Айғаным мен Жанғаным әлі күнге үміттенеді. Ұлдары жасық емес еді әуелде, құдай ұрғанда, қазір шығарып жүр түрлі “өнерді”. Баяғы әдетіне басып, жұрт айтқандай кебек жел отырған заман емес, Октябрь мен Кеңесті де “оқысандар ғана көздерің ашылады” деп, құлақтарына құйып-құйып, енді сол оқу отіп кеткен бе миларына, тындасаң, сөздері кесек, істеріне қарасаң, қарның ашады. Октябрь қалаға

бойы үйреніп алғасын, амал нешік, сонда қалып қойды. Бір емес, үш рет үйленді, бәрінен жанына бататыны сол. Алғашқы орыс әйелінен туған қызын бұлар бауырына басқан. Еленай, айналайын, жарығым, ауданда ауруханада істейді, апта сайын келіп тұрады. Әттең, Октябрьдің екінші әйелінде үш бала кетті-ау, із-түзінен хабарсыз. Аздырайын десе, күдекене дауа жоқ, әп-әдемі ұясын бұзып, бес баласы бар қатынның қолына кіріпті. Содан бері ол келмейді, бұлар бармайды. Екінші келіншегі немерелерімен араластырмады, дереу үйін ауыстырып, Қарағандыға көшіп кеткен. Сүйеніш тұтқан Кеңес мүлдем кеш үйленді. Қолдарында Еленай болды да, Айған екеуі соған алданып біраз жүрді. Отызға толғанша тіпті келіншек алайын деген қаперіне кірсе-ші Кеңестің. Үлкен ұлдың қырсыздығы, кіші ұлдың томаға-тұйық тірлігі де уайым, Айған екеуі талай таңды кірпік қақпай атыратын. Кішкентайынан Кеңес тындырымды, пысық еді. Келе-келе совхоз шаруасына араласа жүріп, бригадирлікке көтерілген. Шекерді әкелгеніне де он жылдан асты. Кеш үйленді деп өкінбейді, шүкіршілік, бес немере сүйді, жаны солардың үстінде.

Қойны құтты болғанымен, діні қатты келіннің. Шыны-аяқ сылдырласа да, біреудің даусы өктем шықса да, көшеге жүгіреді, дереу киініп ауылына жиналады. Әр ұрысқан сайын үйдегі азды-көпті жиһазды түйіншектеп, бөліске салады. Бөлмесіндегі кілем мен шкафтағы әшекейлі ыдыстар он жылда мың шығып, мың енген шығар. Сол құрғырлар не тозбайды, не сынбайды. Тап-тұйнақ оралған қалпы бір машинаның ішінде кете барады, сол күйінде артынан келіп жатады. Күйіне ме, қазір араққа үйір боп барады Кеңес. Екеуінің арасында бұлар түсінбейтін не пәле барын. Бөлек шығындар деп те байқады, оған Кеңес көнбейді, жауабы “кетсе, жолы әне”. Төркінінде жұмалап жататын келіншегін әлден уақытта үш аяқты мотоциклімен өзі әкеледі дүниесімен шокитып. Әр күні жаңа түскен келіндей, орыс-қазақтың алдында әбден масқара етіп бітті. Айғанның мінезін де өзгерткен осы, сәл нәрсеге күйіп-пісіп, күйгелектеніп барады. Кино, телевизор қараудың қажеті шамалы, концерт өз

үйлерінде. Сырттай намыс жіртқандары болмаса, Октябрьді көздеріне көрінбегесін, мұншалықты ойламайды. Кім білсін, бекерге күстаналаймыз ба? Сорының қалынын, бір әйелін бір әйелінен өткен мінезсіз ғып кездестірген. Ішкі ықыласына салса, іздеп барсам дейді, бірақ “қалған көңіл, шыққан жан” деп тапжылмай қойған Айғаннан жасқанады. Еленаймен ақылдасып, барып та қайтқанымыз жөн-ау. Әкесінен мүлдем көз жазбауын тілейді, анау Қарағанды асып кеткен інілерін де іздеп, хабарлас деп айтудың реті келмей жүр. Кәрілік те алқымдап тұрған жоқ па, күні ертең қисая кетсе, немерелері бірін-бірі танымай, жан-жақта бытырап қала ма деп қобалжиды.

“О заман да бұ заман, балаларын тастап, біреудің қаңғырған қатынын ала ма, оның ұл-қызы Октябрьге не опа көрсетер дейсін, қанына тартпаған намыссыз неме?” - Айтатыны осы Айғанымның. Дауласпайды. Өзінің де миына қонбайды Октябрьдің бұларға түсініксіз жұмбақ тірлігі. Бәрі ең алдымен әйелге байланысты деп қанша ақтағанымен, қырықтан асқан ұлында да талай гәп жатса керек. Бауырмен, баламен арақатынаста туыстықтан гөрі тереңрек дәнекер болған жағдайда, қай жағына да өмір сүру әлдеқайда мәнді, әлдеқайда жеңіл тиері сөзсіз. Қас-қабағындағы тигтей өзгерісті қағып алатын бауырларындай емес, екі ұлының басында қандай қазына барын білмейді. Ақылға шақырып, уақытын шығындамайды, жүрегін жаралаған сәттері жиі кездескенімен, даурығып та, таусылып та сөйлеуден бойын аулақ ұстайды. Кәмелетке толғанша, рас, еміренетін, елжірейтін. Соғыстың жан түршігерлік қасіреті есіне түскенде, қызығы, азабы көп пе, бәрібір жер басып жүргені үшін, ержетіп келе жатқан ұлдары үшін жаратқан иесіне мың тағзым жасайтын.

Адам баласының тіршілігінде күпия көп қой, соның бірі мынау өткінші дүниеде маңдайына жазғаннан аса алмауың. Жазықсыздан-жазықсыз қыршынынан қиылды қанша жігіттер қаһарлы жылдары, ал, өзі артықшылығынан тірі қалды дейсің бе, жоқ. Зерделесе, бұл да жұмбақ. Есен-сау елге оралсақ, арман жоқ деген күндердің артта қалғаны қашан. одан

бері талай арман ескіріп, талай арман жанғырды. Жастарды былай қойғанда, өздері де өзгергендей. Қанағатсыздық жайлап барады. Тұрмыс түзелген сайын ашқарақтанып, әрқайсысымыз жеке-жеке патшалық құрудан дәмеліміз. Шет жағасын көрген кешегі заманды ешқашан ақтамайды, бірақ жұрттың не істеп, не қойғаны, қателігі, құлағаны, сүрінгені, қуанғаны — бәрі көптің көз алдында өтетін. Ақталушысы, куәгері, қорғаушысы, айыптаушысы, түгел дерлік орталарынан табылушы еді. Аядай ауылдың ішінде жасалған қылмысты сол аядай ауылдың өзі жігін жіктеп, түсін түстеп беретін ыңшыңын шығармай-ақ. Аттан салып, әділетті айдаладан күтпейтін бабаларының сол қасиетін ұмытқан сияқты ма, қалай? Әлде бүгінгіге жеткізбей ұмыттырған мына біздер ме?

Ешкімнің көз-жасына қалған жерім жоқ деп қомпиғаныммен, асыра сілтеген тұстарын қайда жасырмақ? Отызыншы жылдары байыбына үңілмей, қызуқандылыққа салынып, шолақ белсенді атанып, есін әрең жиған. Есін жиғызған өзі сияқты бұқара. Осы Айғаным мен Жанғанымның әкелері аты шулы бай болмағанымен, қысы-жазы үйлерінен қонақ арылмайтын, кедей-кепшікке қайырымды ауыл еді. Шағалалы көлінің жағасын бөлек жайлайтын. Рахман үйін Дәм-ағаның үйі деп атайтын бүкіл ел. Бара-бара Дәм-аға ауылына айналған. Бай атаулы дүниесін, малын тыққыштап, ойға, қырға жүгіргенде, Рахман жеке меншігіндегі дүниесін түп-түгелімен ортаға салды. Жер аударылып та, сотталып та, қашып та жатты өзгелер. “Жиған-тергенім міне, есесі кетсе, жамағайын, өнс, тең бөліп алсын, тек бас бостандығымызға тимендер, бірде бетін, бірде артын берген заман талай құбылып, талай шайқалар әлі, көткеншектеген тұсына дәл келсек, кімді кінәларсың, тәңірдің жазуы да” деп, нық қалпынан айнымаған еді жарықтық. Бірдейшілік, теңдік деп ұран салған Итемгендер ше? Неге екенін анық айырмайды, есіне Итемген түссе, қай-жайдағыны қазып бітеді. Атқа қатар мініп, бастарынан көптеген жәйтті бірге өткізді. Екеуі де жетімдіктерін, кедейліктерін көлденең тартып, айдарларынан жел ескізді. Тіпті біраз жол сапарлас, біраз жыл үзеңгілес жүргенде,

алаңғасарлығы ма, Итемгеннің ішінде ит өліп жатқанын аңғармапты. Кешегі халықтың басым көпшілігін бай-құлақтар деп қуғындағанда, ысқырығы жер жарған өзіндей белсенділер айналасы жиырма жылда сол байсымақтардың өзгеше түрін жамылып шыға келді. Және бұлар Рахмандардан әлдеқайда айдалы, қилы заманның қиын-қыстауын да жеке мүддесіне шешуге шебер. Күші-қайраты ашық айқасқа түскен сыңай танытқанымен, не үшін күресетіні санасына сіңбеген наландық па, әлде ағар күннің ыңғайына жығылар көленкедей жаратылысы ма, өзінің де атқамінерлігінде қорқынышты қорқаулық жатқанын уақыт дәлелдеп берді. Құдай Итемгеннің кебін кигізбесін, бірақ өмірінің тәтті сәттерін алда-жалда есіне түсірсе, қабаттаса қалатыны таңсық. Кебін кигізбесін дейтіндей қайғы басып, қара жамылған ешпенесі жоқ, керісінше, ұлы ұяда, қызы қияда, дені сау, аттап басса, немере, шөбере, қайда барса, шаңырағының бір пұшпағынан шығады. Алғашқы әйелі тым момын, жас өтті өмірден. Одан туғаны шепнен дүңкиген қара да, Теңдіктен кіл өңкей қызыл шырайлы, келбетті балалар қалыпты. Жазмышқа не шара, Теңдіктің бір қызы бүкір, кемтар боп қалды.

Дүниедегі адалдық пен сұлулық атаулы Итекеннің алдында құмға сіңген судай, түпсіз құдықтай бойына сіміріп жатқандай. Теңдік қайтыс болғанда, осындай ойда қалғаны бар. Бейне бір тартылған дариядай төңірегі жадау көрініп және бәрін жүдетіп тұрған Итемгеннің өзі сияқты елестеген. Қайғы үстінде қакандап, дүйім жұрт, әсіресе қатын-қалаштың ұсақ-түйек шаруасына киіге бергенінен де секемденген.

Соғыс аяқталып, ел есін жия бастағанда, Бұғылы колхозының председателдігіне сайланып, Итемгеннің орнына келгеннен бүлінді екеуінің арасы. Қалыс басқан қаламына шейін қағазға тізіліп, ауданнан, облыстан ағылған тексерушілерден әбден жауыр болған ауыл. Адалдығынды айғақтап қорғанудың да ыңғайсыз тұстары жиілеп, әлденеше рет қайталанса, кәдімгі қылмыскерден түк айырмашылығы жоқ. Арызқойлар мұны жақсы түсінеді, ұра берсең құдай да өледі, күр соңынан қалмаған соң, бәріне қолын бір-ақ сілтеген. Жазықсыздығын дәлелдей жүріп, өзіне-өзі жексұрын

көрінгені сонша, былайғы жұрттың алдында қуыстанатынды шығарды. Өзінің ғана емес, елдің де берекесі кетіп, аудандық партия комитетінің үмітін ақтамағанына қатты қапаланған.

Қолға қару ұстап соғысудың жөні бір бөлек, алақандай ауылды бейбіт еңбекте басқарудың жөні мүлдем бөтен мәселе екенін сонда алғаш рет айырған. Итемгенмен қатар жүріп, оға таппайтынына көзі жеткеннен кейін, сол жылдары жаңадан ұйымдастырылған “Труд пахаря” колхозына көшті. Соғыстың алғашқы кезінде жер ауып келген немістер, ежелден қоныс тепкен орыстары, тұрғылықты қазақтары бар, ұядай ғана ауыл екен. Ағалап-жағалайтын ешкімі жоқ, екі қолға бір жұмыс, қат-қабат шаруасына бел шеше кірісті. Накақтан накақ жаны күйіп жүргенде, бауырларының майдандас досы Метельников Бектұр қол ұшын созған. Темір атаулының құлағында ойнайтын Бектұрдың қасына көшіп келгеніне де ширек ғасырдан асыпты ғой. Сол уақыттың ішінде басқаны елеменде, мына ауылдың аты әлденеше рет өзгеріпті. Бергі он-он бес жылда дүрілдеген “Целинный” совхозына айналды.

Демін ішіне тартып, назарын терезеге тікті. Ештеңе аңғарылмады, үйінің ішін алабөтен тыныштық басқан. Еңсесін езіп әкестерліктей қорқынышты көрінді осының өзі. Сірә, әлгі жамандарын әлдилеп жатып, көзі ілініп кетті ме, Айғанымнан еш дыбыс білінбеді.

Әлгінде талып жеткен мотоциклдің гүрілі, жақындаған сайын қақалып-шашалып, көңілге күдік ұялатты. Әлем-тапырық шыққан үні жамандықтың хабаршысындай шалдың берекесін қашырды. Абыржығандықтан ба, тұра беріп, қайтадан сылқ етті. Буын-буынынан әл кетіп, мелшиген күйі. Айғаны құрғырды не басып жатыр, тұрмай ма? Шықпай ма алдынан? Бала-шағаның ұйқысын бұзбай, үйді басына көтере шәңкілдемей кірсе екен келіні. Анау-мынауға былқ етпейтін пәтшағар басы, көрмейсің бе, міне, кесір сөздің куәсі болмайын деп жанталасуын. Құрман шалға ең қиыны – келінінің шайпау тілі. Қолы әлденеге тисе, тау қопарғандай түрінен қандай қаймықса, ешкімнен именбей сөйлегенінен сондай қорланады.

- Айған, әй, Айған, - деп айғай салды. Өз даусы өзіне

жаңғырыға естілді. Есік жаққа елендей қарап, біраз отырды. Мотоциклдің үні өшкелі қашан. Неге үйге кірмейді бұлар? Балаларының бөлмесінен пүліш шапанын желбегей жамылған Айғаным да шықты. Самаладай жарқыраған электр шамынан көзі жыпылықтап, тастүйін отырған шалына секемдене қарады. Дәл осы кезде аулада бала жылағандай болды.

- Сен тезірек шықшы, Кеңестер неғып үйге кірмей жатыр, мотоциклінің оты мана сөніп еді... әлгі жаманды тондыратын болды... бұлар ма, бұлар баланы да аямайды...

Есік алдына беттеген Айғаным қапелімде түк ұқпай, жүрегі аузына тығылды. Кеңестің рульге басын сылқ сүйеп, етпеттей жатқан түрінен адам шошырлық. Бейне бір жансыз мүсіндей. Жылай-жылай, әбден сілесі қатқан баланың солығынан ғана есін жиыды Айғаным. Екі-үш қадам жүргенше құдайына мың сиынып, мың жалбарынып үлгерді. Кеңестің тірі екеніне көзі жеткеннен кейін ғана лөлкедегі Азаматты қолына алды. Немересін кеудесіне қысып, ал кеп жыласын. Қыстыға сөйлеп, туншыға еңіреді. Туғанына бес айдан сәл асқан сәби енді болмаса демі бітердей. Омырауына басып, көзінің жасы сәбидің бетіне тамбасын деп, жеңінің ұшымен қайта-қайта сүртті. Шекер қайда деп сұраған да жоқ. Мұның не деп және сөкпеді ұлын. Онсыз да жағдайын түсініп тұр. Кеңес пен мынау шарананың арасында қазір еш айырма жоқ сияқты, бір уыс боп бүріскен түрін аяды Кеңестің. Еңгезердей еркектің дәрменсіздігін байқаса жыны ұстап, тас-талқан ашуланар еді бұрынырақ кезде. Жасы ұлғая байқады, анау-мынау мықты азаматыңның өзі, бабы табылмаса, бейшара боп шыға келетінін. Күйкі тірлік, күйбің шаруа десек те, ырыстың содан басталатыны рас қой. Қатын жүрген жер күйбің-күйбің шаруа, күйкі тірлік болмай қайтуші еді, бірақ мұның аржағында екінің бірі түсіне бермейтін жәйттер жатыр. Ошақ қасы жөнделмесе, еркекте күй де, сән де қалмайды-ау. Көремін деген құқайым ба еді бұл? Сәбидің не жазығы бар, осынша азаптайтын, құлыным, қошақаным... Немересінің өксігі басылып тынышталған сайын манағы бір сәтте кеудесін шымыр еткізген ұлына деген аяныш сезімі мүлдем тосын арнаға бұрғандай.

Әлі де қозғалмай, ерттеулі аттың мойнынан құшақтағандай елестеген ұлының бейнесі енді қай-жайдағы ызасын қоздырды. Бәріне кінәлі осы бір кейпі, жайбасарлығы сияқты, қасына дереу жетіп барды.

- Тұр, - деді бұйыра сөйлеп, - ненің салмағы езіп жатыр сені, құлап жататындай не көрінді... неге ойламайсындар мына перішпенің жағдайын, миын шайқалтып неге жалғыз әкелесін, не құдайдан, не адамнан қорықпайсындар...

Кеңес әрең көтерілді. Үйге беттеген анасының соңынан ілби қозғалды.

- Тыныштық па? - Есікті ашқан өзіне үрейлене қарағанымен, ішіндегі алай-түлей мазасыздықты сездірмеуге тырысқан Құрман орнынан қозғалмады.

- Екеумізді өлтірмей, тыныштық орнатушы ма еді бұлар...

Мұның тас-талқан көңілін сезгендей-ақ қолындағы нәресте шар етіп қайтадан жылады. Емшек еметін мезгілі әлдеқашан өтсе керек, Айғаным дереу сүт жылытып, тамақтандыруға кірісті. Қашанғы әдеті – бір жасқа жеткенше немерелерінің емшек сүтімен ғана қоректенуін қадағалайтын. Не болса, соны жас баланың аузына тыққанды қаламаушы еді. Жаны қысылғанда бәрі есінен шығып, қарны ашқан сәбиді қалайда алдандырудың әлегімен, әбден титықтады.

Есікке аңтарыла қарап отырған шалына көзі түскенде, Кеңестің үйге әлі кірмегенін білді. Келіні туралы да сұрамаған, өздеріне түсінікті дегенімен кенеттен жүрегі дірілдеп қоя берді.

- Сен шықшы, - деді шалына, - бүлдіріп келгеннен сау ма екен?

- Не бүлдіруші еді.

Тәлтіректей басып, Кеңес кірді ішке. Өн бойын билеген мазасыздықтан ба, әлде қорқыныштан ба, түсі қашып тұр. Ішін улаған арақ та бір, жанын қинаған азап та бір, әке-шешесінің аңтарыла қарағанынан өзінің мас адамдай көрінгенін ұқты. Мас болса, мас та шығар, шарадай басын қазандай қылған сергелденге қашанғы шыдасын.

- Шекер қайда?

- Жок...

- Не дейді мынау, жоғы қалай? - Қарттар бір-біріне шошына қарасты.

- Не қалайы бар, бітті бәрі... құрсыншы бәрі... шаршадым... төсек салып беріндерші, құдай үшін...

- Әй, не деп тұрсың? - Әкесінің даусы қаттырақ шықты. - Әлде есіңнен алжасып тұрсың ба?

Ұлының жүзінен бұрын-соңды аңғармаған күйзелісті көріп, Айғаным қаншалықты үрейленсе, соншалықты аяп та кетті. Үрейленгені – ашу үстінде жамандыққа ұшырамады ма, морт кететіні бар еді, тек әйтеуір кесірінен сақтасын құдайдың... Ілуде бір, онда да келіншегінің көзіне шалынғанды тілдеп, аяғына ілінгенді теуіп, шектен шыққан кезінде болмаса, қол жұмсағанын байқаған емес. Бірақ мына тұрысының жөні мүлдем бөлек, мүлдем қорқынышты. Мұндайда айғайлау, ақылғөйсу ретсіз екенін түсінген Айғаным шалына “үніңді шығарма” дегендей ызғарлана қарап, шәй камына кірісті. Жүрегі өрекіп, тұла бойы қалшылдап бара жатса да, қимылы ширақ. Ештеңе ойламағандай-ақ сыңай таныпқасын, екі бұрышпа күжірейіп, қабақтарынан қар жауған еркектердің де шырайлары өзгерейін деді. Бірер шыны-аяқ шәйден кейін ғана мән-жайды асықпай сұрай бастады.

- Құдағидың хал-жағдайы қалай, жақсы ма екен?

- Ауылында жоқ, Атбасарда тұратын қызы босанып, соған қалжа әкетіпті.

- Е... е... бұл қуаныш қой, Шекерден кейінгі қызы болуы керек, жаңылмасам...

- Иә, сонысы...

- Ал, Шекер... үйінде қалды ма?

- Тастап кеттім, орта жолда...

Құрман кесесін төнкере салды. Енді ешқайсысы үн қатпай, тұнжыраған қалпы дәм қайырысты. Түн салқын, ызғырық желінің құтыра соғатыны және бар, жапан далада, жеңіл киіммен дірдектеген келінін елестетіп, мүлдем берекесі қашпай Айғанымның. Даусын мейлінше бәсең шығаруға тырысып, жальна сөйледі.

- Жұрт құлақтанбай тұрғанда, тезірек алып кел, жолда, түн ішінде әйелге жалғыз қалуға болмайды, аң бар, құс бар,

шошынып жүрер, тіпті жазатайым әлденеге ұшырауы да мүмкін ғой... қалай ғана дәтін шыдаған, қатігездігің жоқ еді, неден мұнша өзгердің? Неден... - Ұлын емес, өзін-өзі жазғыра, мұнын шаққандай әлдекімге.

Кеңес жауап қаппады. Бет әлпетінен жолға дайындалайын деген нышан сезілер емес. Ішнен бірақ өкінгендей. Тым құрығанда үйінде тастап кету керек еді. Өзінен де бар, қарғап-сілеп тынса бір сәрі, мотоциклдің ызғытқанына қарамастан, орнынан әлсін-әлсін ұшып тұрғаны. Рульдегі мұны да, қолындағы баланы да шыбын құрлы көрсе-ші. Бір рет аударылып қала жаздағасын, ашуланғаны сондай, мотоциклін тоқтатып, алдындағы баланы дереу жұлып алып, әйелді жолдың шетіне итеріп жіберді. Қалайша сөйткеніне қазір өзі де аң-таң. Не істегеніне енді ғана есеп беріп отыр.

Өзінен он шақты жас кішілігіне балап, о баста мән бермеген жәйтгер, кәзір пайымдаса бақытсыздығының басы екен. Облыс орталығындағы тігін фабрикасына жұмысқа кіргеніне үш-төрт ай өткен бойжеткен Кеңеспен танысқан күннің ертеңіне соңынан ерген. Кеш үйленгендіктен бе, алғашқы күннен келіншегінің ыңғайына құлап, онын қандай да кемшіліктерін жастығының әсері деп білді. Шекер не істесе де, бұл үйдің жандары қарсы тұрмады. Сорына қарай қайын енесі де қызына басу айтып, тыйым салудың орнына, қит етсе, өре түрегеліп, жөн-жосықсыз шаптығатынды шығарды. “Бай таппайтындай, несіне асықтың, жаныңды күтпей, жұрттың сендей қызы сылаңдап әлі жүр... ішке сыйған бала сыртқа да сияды...” деп, бұл барған сайын лаң салып әлек. Қызының бес баласы бар екені қаперіне кірмейді.

Бала бағу әке-шешенің мойнында, малдың, үйдің тауқыметін де көтеретін солар. Күні кешеге шейін белі бүгіліп, сиыр сауып көріп пе келіншегі. Жалаң аяқ, жалаң бас алып келді демеді, жасауы жоқ деп те сөкпеді, үлде мен бүлдеге орап отырғандары рас кемпір-шалдың. Барын да, жоғын да саусақпен санап әдеттенген көлденең жұрттың: “ел аман, заман тынышта қызының соңынан көрпе-жастығын да әкелуге жарамаған қайбір оңған неме, жарымаған...” дескендері болмаса, әке-шешесінің аузынан ешқашан бөтен сөз естімеді.

Құдаларының алдынан өткен, киіптеріне шейін кигізіп, ұлан-асыр ғып аттандырған. Шекер екеуінің жиі қатынайтындарын санамаса, бұның туысын қадірлеп, шақырған да емес. Немерелерінің қызығына риза үйдегілер. Ал, өзі ше? Қырықтан асты, тындырғаны кәне?

Ағынында күдіктің,

күйректіктің әлі келеді малтығып... Әкенің қамшылауымен Қарағандының екі жылдық мұғалімдер дайындайтын оқу орнын бітірген. Қазақша оқыған, кейін жергілікті мектептегі сабақ түгелдей орыс тіліне ауысып, уақытша кітапханада қызмет жасады. Бү жұмыс та көңіліне қонбағасын, шоферлық курсты бітіріп, кейіннен трактор, комбайнның қыр-сырын әбден меңгеріп алды. Қыста тракторда, күзде комбайнда, қарбалас кезде керек жерінен табылады. Табыс көп, ынтымақ жоқ. Алда-жалда Айғанымсыз осы үйді елестетсе, жаны түршігеді. Анасы құйып бермесе, шәйдің де дәмі кермек татиды.

- Бірдемеге ұшырамаса жарар еді әлгі сорлы... екі кештің арасында асығып кеткен түрің жаман еді... емшектегі баласын да аямайды, соры құрғыр... неше сағат өтті Азаматты емізбегелі, емшегінен азап көрді-ау енді... – Айғаным бір айтқанын әлденеше рет қайталады.

Ендігі отырысының жөнсіздігін ұққан Кеңес ықылассыз қозғалды. Асықпай қимылдап, ұзақ жиналды. Қас-қабағын бақылаған шешесі мұның керек-жарағын дереу алдына тосып, дедектей жөнелді.

- Әлгі сорлыға ала бар, түнгі суық өтіп кететін болды-ау, - деді Шекердің пальтосын ұсынып.

Ішкі бөлмеден Азаматтың шырқырай жылағаны, оған қосылып іле-шала тетелестерінің де қынқылдағаны, біреуінің су, екіншісінің айран сұрағаны естілді. Басы мең-зең, біраз тұрған Кеңес есікке беттеді. Балалардың қынқыл-сынқылы одан сайын үдей түсті. Айғаным енді соларға қарай асықты.

III

Итемген әдеттегісінен ерте оянды. Қызы малды табынға қосқаннан кейін қайтадан жатса керек. Түс ауғанша ұйықтайтын бейқамдығына күйіп-піскенімен, ішінен тынады. Бірді-екілі ескерткенінде ”ту-у, несіне аптығасыз, бәрі өзім тындыратын шаруа ғой” деп бетін қайтарып тастаған. Қораның алды ыбырсып, шашылған ара, балта. Іргесі шіріп, күн өткен сайын мыжырайған үй, аңғал-санғалы шыққан қорасынан шалдың көңілі жүдеп қалды. Теңдік дүниеден өткелі мынау қара шаңырағының да еңсесі түсіп, жер тартып тұр. Өз кезінде сәулетті саналған үйдің соңғы он жыл ішінде шөгіп үлгергені таңданарлық жәйт-ау, ә. Итемген күбірлей сөйлеп, басын шайқады. Мойындауы қажет, дәл осы үйінің іргесі қисаяр демепті. Биік шатыры алыстан ағараңдап, еңселі көрінеді дегені баяғыда өшкен дәурені екен, байыптап қараса. Дәл осыған қалайша ақылы жетпеген?! Кем-кетігі үңірейіп, опырылғалы тұрған мынау үй, айналып келгенде, кетіліп-мүжілген өзі екен ғой. Итемген аяқ астынан шөгіп, тұншыққандай, ауаны қармана жұтты. Қиналтып барып шыққан кекіріктен кейін ғана тынысы жеңілдеді. Енді қораны тазалауға кірісті.

Ауылдың іші тып-тыныш. Қораларының есігі шалқалай ашылып, шаруаларының қоқып жатқанымен ешқайсының ісі жоқ. Ұйқыдан өлгендей, әйелдердің самбырлаған дауыстары да естілер емес. Таң атар-атпаста бірлі-жарым сиырларын шала-шарпы сауып, қой-ешкілерін айдап жібергендерімен бар шаруа бітеді. Итемген ауыл сыртындағы ат шаптырым шарбаққа қарады, жылқыларды әлі қамамапты. Бие әкелуге ертерек болғасын, есік алдындағы орындыққа жайғасты. Жанағы әзірде құлазыпқан ойлар қайтадан қилікті басына. Жан-жағына зер сала, ауылдың о шеті мен бұ шетін бағдарлай қарап өткенде, басқа үйлердің арасынан көз қызықтырарлықтай біреуін де тапқан жоқ. Кенеттен

жыпылықтап, жасаураған жанарымен бір нүктеге қадалды. Алпыс жыл бұрын өз колдарымен қарағайдан бұрап салған мектеп үйі, жаңа үкімет орнағаннан кейінгі алғашқы құрылыс болатын осы атыраптағы. Сәнді-ақ еді бір кезде. Алыстан арнайы ат басын бұрып, талайлар тамашалаған сәулетті мекен еді-ау, шіркін. Кішігірім қалашықтың орнын алып жатқан үйлер енді басынан бақ тайған қаралы сұлудай тым жүдеу, тым салқын. Сонау жылдарлағыдай ішіне оқушысы сыймаған емес, көрші ауыл-аймақтың балалары жататын интернат үйлері де қаңырап бос тұр. Алты-жеті класс қана оқитын үш-төрт бөлме қалса керек.

Итемгеннің езуіне күлкі үйірілді. Санасын селт еткізген жәйтке қатты қуанды, зіл тартқан иықтары да ауыр жүктен босағандай. Енді ойдағы, қырдағы балалаларының амандығын, тезірек бастарының қосылуын тіледі. Ертеректе мектепті бітірген балалардың дәстүрлі рәсімі – ағаш отырғызатын, міне, солар қазір жасыл-желек жамылған кішігірім баққа айналыпты. Несімен көз тартады десе, сол бау-бақшасымен бұның назарын өзіне тартқан екен. Бұған дейін мән бермеген жәйт – шынында да жұртта қалғалы тұрған мектептің ескі үйін бұзып, анау жайқалған ағаштың арасына неге жаңадан қоныс көтермеске.

- Беу, шіркін, түлкінің құйрығындай бұландаған, жеткізбей жер құштырар сайқал заман. - Итемген әлдекімді мұқатқандай, кекесінмен мырс етті. – Жо-жоқ, заманға тағар кінәм жоқ, құдай-ау, сол заман дегенің кәдімгі адам емес пе, заман дегенің мына менің өзім емес пе? Қайратты шағымда жаратқан иемнің қолынан бір, жолынан екі асағандай, асып-төгілтіп тірлік кештім. Қандай аштықта, тарлықта, кешегі ел қырылған опатта басым аман, бауырым бүтін шыққанда, құдайдан қол хат алған жоқ едім. Бірақ соным үшін де ел-жұртқа жексұрын көріндім ғой. Бәрі өтті, кетті енді. Жаман, жақсының теңелген шағында бұның да басқаларға жасаған қайырымдылығы мен қиянаты ұмытылса керек-ті. Дегенмен адамдар қайырымдылығыңнан гөрі қатігездігінді ұзағырақ есте сақтайтыны несі екен?. Небір қияметтен сол қатігездігінің арқасында откенін, сірә де түсінер ме бүгін жерлестері. Ешқашан. Кім-кімнің де қолы ұзарған

мынау мамыражай кезде дүние боз баяғыдан осындай теп-тегіс елестері анық. Сол теп-тегіс дүниені титтей қиналыссыз таптауға машықтанғандардың бұдан несі артық. Әттең, қолға ұстатпай зымыраған уақыт, уысынан сусып түскелі бері ғана қадірінді ұқтым. Тым кеш. Дәурені өтті деп түсінетін сенің кешегі қатігездігің дәл қазір әсіресе қажет екенін кімге қалай жеткізерсің. Қопара көтеріп, қопара бұзатын жәйттер сарайында сайрағанымен, ішінде туып, ішінде өліп жатқалы қашан. Әйтпесе көрсетер еді айналасындағыларға. Ойға лақтырған тасын қырға домалатқан осы бір қатігездігі еді ғой, шіркін. Көк аттыны алдынан өткізбейтіні де соның әсері болатын. Салпы етек қатынға шейін қаймықпай жанынан қайқандап өте шығар бұ күнге кездесем деппін бе. Беу, шіркін, түлкінің құйрығындай бұлаңдаған, жеткізбей жер құштырар сайқал заман, қандай ғана құқайына көнбей келемін сенің. Заман дегенің мен болсам, таңғалатындай да түгі жоқ кой. Кеше қандай едім, бүгін қандаймын. Мылжа-мылжамыз шығып, кім көрінгенге жаутандап, топастың да, ақылдының да қабағын бағатынымыз анық, еңдеше заманның да мен сияқты азып-тозғаны рас шығар. Сонда менің өзім - дағы түлкінің құйрығындай бұлаңдаған сайқал заман... Әлдекімді мазақтағандай, тағы да кекесінмен жымыды.

Жылқылар кісіней шұрқырасты. Жүгендерін алып, шалдар мен бала-шаға жылқыларды қамаған үлкен шарбаққа беттеді. Жаулықтары ағарандап, бірен-саран кемпірлер шықты далаға. Итемген сол жаққа аяңдады. Құлынды биелеріне келгендер өзі сияқты кәрі құртандар ғана. Бие сауатын бес-алты үй бар, қалғандары бірден ағытып жібереді. Жылқы малын бұл ауыл көбінесе сойысқа пайдаланады. Қысқы соғымға деп баптағандары болмаса, басқа қасиетіне титтей мән бермейді. Сондықтан да жыл өткен сайын жабайыланып, қолға ұстау қиындап барады жылқыны. О баста өріс тарлығын сылтауратып басталған әдет енді тұтастай ауа жайылған. Итемген қызын бие саууға әрең көндірген. Әйтеуір тез үйренді. Осы Сәниясінің оқымағаны қаншалықты ақыл болғанын енді түсініп жүр. “Қызық-ау, - деп ойлады шал, тұңғыш балаларын қолдарынан жетектеп, ту-у, сонау Алматы,

Қарағанды апарғаны есіне түсіп, - әр мезгілдің өз мезіреті, өз қажеті бар, сан құбылып тұрар. Кешегі міндет, кешегі тілек бүгін түк емес, бүгінгі керемет деп соңынан қуғаның ертең түк емес. Мұғалімдік институтқа тұяқтары ілініп, қағаз алып шыққанда, со балаларым үшін қандай қуандым. Кейіннен сондай қағаз ұстап келгендер көбейіп кетті де, ұл-қыздың тізгінінен айырылып қалдық қой. Жә, қыздар жөндерін тауып, жат болды, ұлдары ше? Бет-бетімен бытырап, жеке бастарының қамымен әлек. Өздеріне-өздері әрең жеткен кіл өңкей босбелбеу. Оқып-тоқығандарын қайтейін, іргеден көтерілген шаруашылықтардың біреуінің пұшпағын илеуге жарамағасын. Сыртта сұлтан болғанынан не пайда, ең ақыры анау Тоқсейіттің жалғыз ұлы құрлы жүрмегесін ауылда. Балапан басқан тауықтай күркешік ұяларынан аттап баспайтын соларды қойшы, тәйірі. Аман болсын тек. Үміт қылғаны, әр нәрсенің парқын біледі, кеудесінде жалыны бар деп дәмеленген Кенжеболат, тәуір қызметке ілінгеннен бері араққа үйірсек. Қолы жеткен жерде аузын, аузы жеткен жерде қолын тыймағасын, не оңсын! Ақыл дегенің айлакерліктің мың тәсілі, оны миларына жазбағаннан кейін әншейін біліммен ұзаққа шаппас. Оқығандарын қайтейін, көз алдында нық жүрмегесін, досынды қолтықтап, дұшпаныңды тоқлақтап жүрмегесін. Төңірегіне жібектей жағып, түбіттей үлбіреуге тырысудың не қажеті бар? Құдайдың құдіретін қойсаңшы, Теңдіктен туған балаларына тән со бір мінез, үлкеннің де кішінің де ықыласына құлай салатын. Алды-артына жалтақтамай құлата жүрсе, жұрттың ығыса жасқандарын ұқлайды пақырлар. Әр аттаған сайын өз ықтиярларымен қыл көгірді көбейтуге жандары құмар. Қызығына да, шыжығына да тойған мына жарық дүниені қимағаны, сірә белінен өргендердің жасықтығына қиналысы шығар. Жолдан тайып, талай құлап, талай сүрінгенде, орны үңірейіп тұрар жараның аузы ертең-ақ бітелетіндей көрінетін. Сондағы сенетіні төңірегін тамсандыра ержетіп келе жатқан, әсіресе өзі ерекше үміт артатын бес ұлы еді. Уысынан қапияда сусып кеткен билікті өкінішпен ойлағанда, аңсарының қарымы қайтар күн бел астынан сәуле шашатындай елестейтін. Амал нешік, бұны

небір қатерден белін қайыстырмай тік көтеріп әкеткен намыс пен қайрат балаларының бойында жоқтың қасы. Дайын ас, мамық төсекке мәз. Асқақ мақсат болмағасын, жәй әшейін жұртты елендеткен өлі мүмкіндігіңнен не пайда?

Алғашқы әйелінен туған балалары өзімен қатар есейді де, жат боп кетті. Бү күнде өздері немере сүйген, жастарына жетпей қаусап отыр. Тендіктен туған ұл-қыз жұрт назарына тым ерте ілінді. Әуел баста мән бермепті, жамағайынның сұғына, қызғана қарағанында да гәп жатыр екен ғой. Әйтпесе, неге бұның ұл-қызының қалыс басқаны да, шалыс басқаны да гу-гу әңгіме өзегіне айналды. Бәріне кінәлі өзінің баяғы өр мінезі, намысқойлығы-ау. Бұның жұқарған тұсын өзінен емес, бала-шағасының тірлігінен көруге былайғылардың бейім тұратындары да сондықтан. Кез-келген пенденің осалдығын да, мықтылығын да ең алдымен артындағы тұяғынан сезуге болады, өзінің ең бір ұрымтал тұсы да осы. Қатарластарымен салыстырғанда, мақтанарлық хал кешкен сыңай танытқанымен, шешімі қабыспаған ішкі есебі көкейін теседі де тұрады.

Алла тағаланың зауалын қойсаңшы, кезінде өзінен ақылды біреудің қасында көлбеңдей қалғанын байқаса, жылдамырақ құтылуға асығатын. Небір азулыларының да ұзаққа шыдамай, бұл ауылдан жыраққа бой тасалағандарын біледі. Бәрінің обалын көтермейді, бірді-екілі жасаған қиянаты бар. Кейіннен солар туған ауылда байыздап тұрақтамайтынды әдетке айналдырды. Қайтып оралуға талай сәті түскенімен, анау Құрмандардың кіндік қаны тамған топырағына қайырылар түрі аңғарылмайды. Кім болжаған, ауылдарының мүншалықты жүдеп, күресінде қаларын. Ауылы ғана емес, сол Құрмансыз бұның да жетімсірейтіні анық. Бүткіл ғұмырының мәні тіпті сол Құрмандарда жатыр ма деп қалады кейде. Көздері көріп, құлақтары естімейтін есер шақта Құрман, Меңтай, Токсейіт төртеуі тайталаса қатар шықты. Өздерінің тұлдыр жағдайын тудай желбіреткенде аспан айналып, жерге түсетіндей екпіндеген. Кейіннен жетімдік пен кедейлік ұмытылып, теңелен, ел қатарынан озынқырай ойқастаған шақ туғанда, өзгені бүйірден қысуға машықтанған дағдымен өзара

сиыспады. Құрман сыңаржақ жалаңтөстігінен тапты не тапса да. Оған қияда самғаған сұңқар да, жер бауырлаған жылпан да бір, екеуін бір тәсілмен амалдауға бейім. Уралаған ұрандарының мағынасын тым беріден түсініп, кім көрінгеннің шалғайына жөн-жосықсыз жармасты. Адамның шамына тие жүретін адалдығымен басқаның аузына құм құйғысы келді. Ақыры өз аузына құм құйылған жоқ па? Жұрттың жыртылғанын жамап, тесілгенін бүтіндеу ешқашан мүмкін емес. Мұны жастайынан қаперіне түйген. Өзі сияқты жалшыларды теңестіремін деп жүргенде, өмірдің үйреткен көп сабағының бірі осы. Әркім өз жыртығын өзі жамауға тиіс. Пенде шіркінді қойсаңшы, екі қолын жылы суға малдырып отырсаң да, қанағат жоқ, жалғанда бұ шіркіндердің көзін ашпа. Құрман со шіркіндердің көзін ашам деп аласұрды. Көздері шырадай жанып еді, өзіне бас салған жоқ па. Менің елу жыл бұрын ұққанымды ол әлі ұғар емес. Анау мектептің іргесін қалап жатып айтқаны күні бүгінгідей есінде: “Керемет заман орнағалы тұр, біз көреміз, үлгереміз...” Бұғылыда мектеп ашу үшін елден ерек жүгіріп, жанын салған да Құрман еді. Әкесінің құны қалғандай, әр бөренені есептеп, қашан құрылыс аяқталғанша дамыл таппаған. Көршілес ауылдардан ағаш шеберлерін жинап, қолына балға, балпа ұстай алатынның бәрін жауып жіберген.

Алда-жалда санай қалса, облыс көлемінде аттары белгілі қанша азамат жүр десеңші осы ұядан ұшқан. Бүкіл атырапты мекендегендер балаларын оқуға таситын бертінге шейін. Беу, шіркін, Бұғылы мектебінің аты да, заты да бөлек екені рас еді ғой. Сөйтсе, өзі сияқты ол да қазір ешкімге қажетсіз, мүжіліп біккен. Көзге бірден ұрмай, құрт жеген тістей үгіп-луде. Қашан дертке шалдыққаны белгісіз, әйтеуір дардай атынан түк қалмағандай.

Итемген өз тағдырының жүдеп-жадаған ескі мектеппен ұқсастығына таңғалды. Бір кездегі бақытты жылдары еңселі үйдің дүрілдеген кезеңімен орайлас екен. Дегенмен жеке басының қадір-қасиетінен ертерек айырылды. Өзі атақ-абыройынан адыра қалғалы қашан. Қу екеш қу ағаштан

салынған мынау үйдің төңірегіне шырқаған даңқы әлдеқайда ұзаққа созылды. Соңғы кезде ғой қаңсып, қаңырап қалғаны.

Бұғылы ауылының тұрғындары кенеттен бір жаңалық ашқан. Бұдан ширек ғасыр бұрын сол жаңалыққа баулыған өзі еді. Жаңылмаса, төрт класс бітірген Кенжеболатын, кімге қыр көрсеткенін есіне сақтамапты, жаңа оқу жылы басталғанда, аудан орталығындағы орыс мектебінің үшінші класына қайтадан берді. Шырқырай жылап, азар да безер қарсылығына қарамастан, ұлын сондағы интернатқа тапсырды. Елеусіз көрінген сол оқиғаның артынан Итемгенге еліктеушілер көбейді. Бұғылы мектебі ежелгі ынтымағынан, дүрілдеген даңқынан айырылып қалды. Онжылдық мектеп сегізжылдыққа айналған. Оның өзінде кей кластары жоқ.

Жетімсірей құлазып, монтаны жауатандаған ескі мектеп шалдың есіне қай-жайдағыны түсіріп, қас қағымда ғасырға жиырма жыл толмаған өмірінің небір көрінісін ап-анық әкелді көз алдына. Соншалықты айқын елестегеніне қарамастан жүрегінде титтей өкініштің табы сезілмеді. Тек қана тұла бойы ауырлап, зіл тартқан арқасы одан әрмен ашып қоя берді. Өткен ізі қиыр-шиыр бұралаңымен көкейінде көлбендей бермейтін. Аракілік қадала ойға батқанның өзінде, сырт көзге тарау-тарауға бөліп әкетерліктей көрінер ұзақ ғұмыр қысқа тонның етегіндей қолапайсыз шолтандап, құтын қашыратын. Күдік ұялатар қысыр ойдан сондықтан да бойын аулақ ұстауға дағдыланған. Басынан өткергенін жіпке тізіп, қазымырланудың қажеті не. Қанша қазса да, түбіне жетпейді. Жеткені – аяқ астындағы шалшыққа тұншыққаны. Өйтіп қорлық көргенше, тәуекелге бел буып, құдайдың басқа салғанына шыдамай ма.

Тәйірі-ай, адам баласының жасы өзінен өзгенің бәріне көзге шыққан сүйелдей бадыраятыны үйреншікті әдет емес пе. Шыбын жанның саясын мүддегенде, сорлы пенде құдайдан жасына жас қосып беруді сұрамайтын шығар. Тірлігінді бес саусағынның өлшемімен шектеуге келмейтіні сияқты, ұзақ сонар өмірінді де әлденемен есептеудің қисыны жоқ. Ағынан ақтарылса, осынау кемелденген жасында кемеңгерлік белгі қалдырдым деп бәлсіне алмайды. Өйткені

кеменгерліктің төркіні өзінді алдап, өзгелерді де соның болымсыз әшекейіне сиқырлау. Ондай жазылмайтын дерттен бұл әйтеуір аман. Шүкірлік, Құрманға ұқсап, айдалаға лаққан жоқ, Тоқсейіттей сотталған жоқ, Ментайдай құрып кеткен жоқ. Құрманның бойында өзі жақтырмайтын, қараптан-қарап айналасындағылардың ниетін тарылтатын бір мінезі болушы еді. Дәл қазір де айырып айта алмас еді соған не себеп екенін. Замандастарының апшысын қуыра келген қат-қабат өзгерістен басқалар естерін жиғанша, бұл екеуі атқа қонып үлгерген. Өзімен бірге Рахман үйінің босағасында жүрген Тоқсейіт те бұның сонынан еруге жарамады. Жігерсіз емес еді, бірақ қысылтаянда сол әулеттің жанашырына айналып, не көрсе де солардың ынғайына құлады. Сөйтсе оның да есебі түгел, өңі түгілі түсінде армандамаған бақытқа кенеліп, Жанғанымды жар қылды. Естіген жұрт қайран қалысты. Рахманның көл-көсір байлығын енді жалшысы қызықтайды десіп, қақпаннан оңай құтылғалы тұрған Рахман үшін де, екі жеп биге шыққан Тоқсейіт үшін де алқымдары ісіп шыға келген. Бірін екіншісіне қомсынғаннан емес, екеуіне де ештеңе қимағандықтан ерсілі-қарсылы шапқылағандары есінде. Тоқсейітті жау деп, қуғынға ұшыратқанда, тірі келеді демеген. Тататын дәмі бар екен сұмның. Сол науқанның қайнаған ортасында Құрман мен Ментай да жүрген. Масқараны қара, айдай толықсыған Айғанымға ол да ғашық болып, жаңа өкімет орнатам деп тыраштанған белсенді жігіттің арыны су сепкендей басылған. Бұның намысын қамшылаған осы екі оқиға еді. Айғанымға қатысты ішкі тілегі, ішкі есебі піспей жатып, қасындағылардың алдын орап кеткені жанына батқан. Әрбір қадамын сақтықпен есептеп, есемді асырам деп жүргенде, құрдастарынан көш артта қалғаны жүрегін аяусыз тілгілеген. Бағасын өзі ғана ұққан асылынан қапыда тоналғандай, бауыры езіле өкінген. Қарымын қайтаруға жанталасқанымен, түк өнбеді. Ептілікпен тындырғысы келген, әбден илеуі қансын деген үміті жәй әншейін қорқаулықтан әріге аспады. Несін жасырсын, Айғанымға ынтықтығы кейін де басылмаған.

Елді аштық жайлаған ауыр кезеңде түрмеге жабылған

әкелерін ажалдан алып қалғанын да екiнiң бiрi бiлмейдi. Ысылған, небiр өткелдерден өткен еркектер дағдарған қиын-қыстауда төтеден жол тапқан екi қыздың ақылы аңызға айналған. Айттырып қойған жерлерiне ұзатылып үлгермеген бойжеткендер зобаланда күйгелектiкке салынған жоқ. Ұрын келуге де мұршалары жетпеген күйеу жағы, Жаулыбай деген бай тұқымы, үйiр-үйiр түйе, жылқыны алдарына салып, тым-тырақай қашты. Қалың берген қайын жұртқа қайырылуға уақыт тығыз, байлығы жол-жөнекей шашылғанына қарамастан, өлермендiкпен бой тасалаған.

Итемгеннiң қазiр күлкiсi келедi, бiр қыстың қаһарынан қалмайтын, итке, құсқа жем мал үшiн жандарын аямаған, тiптi үстерiне жөндi көрпе жамылмаған сорлылар бай саналды-ау.

Рахманды бала-шағасымен бес бөлмелi қарағай үйiнде көргенi әлi есiнде. Әр бөлмесi ат шаптырым, кең сарайдан кем емес-тi. Бұғылы мектебiнiң жанынан интернат ашылып, қосымша үйлер салынғанда, бұзып әкелiнген анау қиқы-шойқы интернат қабырғалары сол Рахман үйiнiң жұрнағы. Жалғыз үй алғашында орманның iргесiнде бiрер жыл тұрған. Байлықтың белгiсiн табу қиын едi. Бiрақ баяғы биiк қалпы, ерсiлi-қарсылы өткенде, кеудесiнен басқандай әсер ететiн. Бұның да себебi бар едi.

Бiрде Итемген сол үйдiң тұсынан күстай ағып келе жатқанда, аты сүрiнiп, өзi жер күшқан. Есiн жиыр-жимаста аңғарғаны – төбесiнен төнген зәулiм сарай. Денесiн басып-жаншып, келеке қылғандай, бұрыш-бұрышынан сақылдаған күлкi естiлген. Құлаған жерiнен тұра алмай бiраз жатқан. Әлден уақытта құлағы күркiреген үннен жарыла жаздап, есiн жиған. Алғашында алапат екпiннен көзiнiң оты жарқ етiп, төңiрегiн жаңғырық жайлап әкеткен. Сол жаңғырық бiрте-бiрте алыстағанда ғана мұның кәдiмгi қарқылдаған күлкi екенiн ұққан. Орманның тал, бұтасына шейiн сықылдағандай, жер-жебiрiне жете табалаған.

Ап-айқын үн естiлген:

- Әй, тексiз жаратылған неме, жан бар, ес жоқ, мына қарқыныңмен тас үгiп, тау қопаратындай, қайда екпiндеп

барасың. Өрмелегеннің бәрі өрге жетпейді, өлермендікпен қанша омырауласаң да, сен кешегі құлақкесті құлсың. Оған біз куә, шырылдап дүние есігін ашқанда, жаратқан иенің рахымы түспеген саған. Жатырыңнан қарғысқа ұшырағансың, бейбақ. Атаң сенің зұлымдық, анаң сенің арсыздық, қалай ғана оңарсың. Зұлымдық пен арсыздық қосылғанда, артынан не қалушы еді? Құдайдың ықыласынан адыра қалып, адалдық, тазалық атаулының жауы боп туғандықтан да күшіктеген иттің бауырынан бірақ табылғансың. Ей, нәсілі төмен азғынның тастандысы, сені адамның үйіріне әкеп қосқан Рахман еді ғой. Енді кеп олай ойқастайсың, былай ойқастайсың, не пиғыл, не мақсатпен? Рахманға кектенетіндей байлап-матап алған жалшысы емессің, ата намысына жармасатындай, тегің белгісіз. Тексіз мақұлықта кек, намыс болмайды. Сонда сенікі не жосық, Итемген? Туа бітгі тірлігіңе титтей өзгеріс енгізем деп бұған шейін шөп басын сындырмағанда, кенет аласапыран құйын қиратқан шаңырақты еркінмен паналап, ықтағаныңа карамастан, одан әрмен дал-дұлын шығарғаның қалай? Киесі ұрсын кара шаңырақтың. Хайуансың, Итемген. Желбіретер туының түсі белгісіз тексіздердің құқайынан сақтасын, құдайым. Маңдай терін тамшылатпай, көздің жасын сорғалатпай қауышқан қуаныштың да қас қаққанша. Дүние кезек дегенде, аяқ шалған сен болсаң, белдеспей-ақ бердім камытты қолыңа. Билік дегенің камыт, өз мойныңа киіп, еңкектейсің бе, әлде өзгенің мойнына артып қоясың ба, еркін білсін. Екеуі де оңай шаруа емес. Тізгінді тартып ұстауға үнемі төзімің жетпес, қолың қарысып, жанарың бұлдырар. Көзің көрмесе, қолыңның қуатынан не пайда, күш-қуатың қайтса, көрегендігіңнен не пайда, әрі бағытыңды айқындап, әрі баппен желіп отырарлық күдіретті құдайым кез келгенге дарытпаса керек. Әсіресе сендейлерге, кездейсоқ қолына тиген тізгінді ұстарлық қауқарды қайдан алар екенсің бұдан былай. Осы құлағаныңнан тұрма, Итемген, асау арғымақ кім көрінгенді арқасына қондыра бермейді, тізгінінен осы айрылғаның – айрылған. Табалап тұрған мен, Рахман емес... мен, Токсейіт емес... мен, Айғаным емес... мен емес... мен емес... Озің талай аунап-қунаған, жауын-шашыннан, долы

бораннан сақтап, ықтасын болған үйін, үйі-і-іін... Қайысқан қара орманың... енді сенің көрің, кө-ө-ө-ө-рің... топырақ айдап әкелді сені, баяғыда осы маңнан тауып алған Рахманның тазысы болатын, табылған жерің... өлген жерің... көзінді ашқан жерің... ит әкелді ме, құс әкелді ме, әйтеуір құдайдың бұйрығына дауа жоқ... мезгілсіз шақырған өтештей айналаңның мазасын ұрлап бітіп едің, енді жеткен жерің осы. табалаған мен... мен Рахман емес... мен емес...

Енгезердей тұлғасымен әлде кім бұны көленкелеп тұр екен, "мен емес" деген соның даусы.

- Қастандық жасайтындай не көрініпті, маған өтіп кеткен ешпенесі жоқ, мен емес,-деп жатты жанындағыларға.

Итемген Токсейітті үнінен шырамытты. Манадан бері кешкен жағдайында нендей жұмбақ жасырынғанын қапелімде ұқпады. Алғашында күлкі аралас айғаймен есінен тандырып, содан кейін таңғажайып сыбырмен санасына сіңген сөздердің қайдан құлағына құйылғаны мүлдем түсініксіз. Бір қайран қалғаны - жер-жебіріне жетіп өзін әбден жерлеген жаңағы сөздерге қабырғасының қайыспағаны. Керісінше, іздегенін тапқандай, жер бауырлаған тұман сейіліп, адастырып кеткен даңғыл жолымен енді табысардай. Топырақ құшқан жауырынын көтере алмай қиналғанына қарамастан, өн бойында алабөтен серпіліс оянып, әлгінде ғана іркіттей іріген көңілі лезде қатып-семіп үлгерді. Көп нәрсеге көзі жаңа ашылғандай, төңірегіне таңырқай қарап біраз жатқан. Бұрынырақта еміс-еміс елестер балалық шағы, түп-төркінін бойлап әдеттенбеген шытырман тағдырының жұмбақ бастауы тұнғыш рет сабырлы ойға жетелеп және не ойласа да тамыр-тамырын бойлай жанын семіртіп, жүзі жадырады. Жігерін жасыптуға тиісті мынау оқыс оқиға бұдан бұлайғы тірлігін басқа арнаға бұратындай дереу есін жиды. Былық-шылыққа, қайшылыққа толы кешегіне қайрылудың не қажеті бар. Мұның өзі тапа-талтүсте қабаған иттің дамбалынан тартқылап, жалаңбұт қалдырғанымен бірдей емес пе? Өйтіп абұйырды ашқанша, жатқанынан тұрмай, көмусіз қалсын. Құдайы дем беріп, қуаттаса, қасқайып-ақ қарсы алар нендей тосқауылды да. Жүрегі жараланса, түбінде оның да бір емі табылар. Әрі-

беріден соң не ол жүрек деген, қайда, білмеймін, құлқы да жоқ соны білуге. Бұған шейін жүрекке салмақ түспегені рас, бұдан кейінгісін төлейінен көрер. Жалбарына тілейтінім - жігерімді жасыппасын жаратқан ием. Адам баласының нендей сикқырдан бастау алғанын дәлме-дәл анықтап берсінші біреу бұған, пенде шіркіннің о бастағы әкесі кім, анасы кім? Жағы талып, аузы көпіргенше сайрайтын, әйтпесе басыңды дуалап, есінді ұрлайтын сазды мақаммен алла тағаланың өсиетін жеткізбекке тырысқан, жұртты құрақ ұштыра бүгжеңдеткен молдалардың арасынан табылар ма екен сондай біреу. Табыла қалса, мүмкін тегімді мен де таратып берермін. Неден дамып, неден өрбігені миына да кіріп шықпайтын дүмшелер ең алдымен өздерінің тегін түстеп алсын. Бәлкі ертеңнің тұтқасынан мықтап ұстар текті топтың бастауы мен болармын. Ендеше мұқалмайды жігерім, таусылмайды тілегім.

Іштей сергілітіп, бойын ширатқан ойлардан көзі шырадай жанды. Манағы әзірде төбесінен төнген Тоқсейіт әлденеден үріккендей шегіншектеп барады. Дабырлаған дауыстар естілді. Кеудесін көтергенде, абыройына қарай, жиналғандар көп емес екен. Көптің ішінен жылы ұшырағаны — Айғаным. Өзіне тұнжырай қарап тұрғандай елестеді. Назар салғаны-ау. Қуаныштан жүрегі өрекіпіді Итемгеннің. Имандай шыны, жүрек атты пәле барын сездірген осы Айғаным еді. Бірақ со жүректі берішпей қатырып тастаған да өзі. Тақиясына таққан үкісін желдің әлсіз лебі тербеп, бұл еміне қадалған сайын оның кеудесі шалқактай биіктейді. Әйтеуір төмендегі бұған солай көрінді ме, жәудіреген түрі мұның емеурінін қабылдамай, тіксіне қалды. Енді қыздың әр қимылы мазақ пен кекесінді аңғартқандай. Алданыш сәт ұзаққа созылмады. Әлгі әзірде ғана ұмытылған, белін буындырып тұрған шаншу қайтадан күшіне еніп, басын сылқ еткізді. Итемген ыңырай жаздап, жұтынып қалғанда, тілін тістеп алған. Қайтсе де, қыңқ етпеуге тырысты. Жалған елеске жұбанғанын іштей өзіне кешірмей, әлі де үміт жылуын ұялатып, кей-кейде соған мәз болар сәттер үшін әрі қапалана, әрі қорлана тістенді. Басынан сүйеп, демесе, Айғанымның сол ғана бір қылығы үшін дүние өзгеріп жүре берер ме еді, қайтер еді, бірақ ол

шалқасынан түскен Итемгеннің алдында аспанға асқақтай сіңіп бара жатты.

Жігіт бірден ұққан, енді Айғаным да анау көгілдір аспандай алыста. Көзін алдап қызықтырғанымен, жарты әлемді иемденіп, тіршілік нәрі болғанымен, ешқашан шет-шегіне жеткізбейді. Жан сарайын жаулап үлгерген Айғанымнан түңілген сайын іші тілім-тілім, дүние атаулы қаңырап, өн бойы өлі денеге айналғандай. Өзегі өртеніп кетті.

Итемгеннің мазасызданып, әрі-сәрі хал кешкенінің, жақсы көруден жапа шегіп, аласұрғанының алды-арты осы болды. Тіпті адам баласын жақсы көргенінің алды-арты да сонымен шектелген тәрізді. Әрине, мұны ол көп жыл өткеннен кейін, мүмкін қазір ғана түсінген шығар. Асылы, сүйіспеншіліктен жолы оңғарылмаған, әсіресе сүйе тұра, өзін сүйікті ете алмағандар тым қатігез, тіпті жауыздыққа шейін бара ма деп қалады. Талай әйелдің құшағында күйіп-жанғанда, неге екенін өзі де білмейді, жүрегі жылып көрген емес. Қыз-келіншекке, ынғайына, сәтіне байланысты қырындап, бұл үшін ешқашан өлермендікке салынған емес. Сезім сергелдені, егер бары хақ болса, Айғанымның бойжеткен шағымен, сұлулығымен өшсе керек. Одан кейінгісінің бәрі күнделікті ішіп-жейтін, кәдімгі көп міндеттерінің бірі болғанға ұқсайды. Басқасын айтпағанда, дүйім елді шулатып қосылған Теңдіктің тұсында да, мойындамасқа амал жоқ, асып-тасыған сезімге кенелдім демейді. Ынтығудан гөрі қызығуы, қызғануы басым, дұшпандары қыр көрсетуді көбейткенде, мұным да бір соққы сендерге дегендей әрекет жасаған. Және өзінің қадіріне жетпегендердің ең осал тұсынан қармады.

Рахман әулетінің аяулы келінін иемденгенде, досы да қасы да жағаға лақтырылған балықтай тулаған. Тіршілікте махаббаттан, бауырмалдықтан, тоқтықтан да жоғары тұратын қасиет барын сонда тұңғыш рет зерделеген. Еркек кіндіктіге керекті намыс пен кек қана деп түйген. Қалғанының бәрі соның арқасында реттеледі екен. Сөйтсе, Айғанымға суыған көңілі сұстылыққа, өжеттілікке баулып, бүкіл пәниге суыған көңіл боп шығыпты. Заманның желімен жарысқанда, бақыт / жұрттың айтуынша / қолына қонып ұшып алма-кезек

ауысқанда ұдайы бір мінезбен қарсы алып, күйтелектенбей шығарып салуға дағдыланды. Сонысы үшін де Айғанымға, өзегін өртеп жіберген өкінішіне қарыздар.

Қорлана тістенген сол бір жәйттен соң Итемген жалғыз қалған. Бұл есін жиғаны мұң екен, қауқылдасқан дауыстар сап тыйылып, өлмеді-ау деді ме, басын көтергенде, айналасындағылар түңіле мұның жатқанынан тұрмауын тілегендей.

- Мұндайлар өлмейді, жүз жасайды.

- Артында жылайтын ешкімі жоқ, өлсе, кімге дәрі...

- Тымырайып бәленің бәрін ішіне тығып жүргенін айтсандаршы...

- Қырық сідіктен қайбір кісілік... - Екілене шыққан дауыстардан зәр төгілгендей.

Есін жия келе бұлшық еттері жәй әншейін созылған шығар деді. Соның өзінде оң жақ білегі ісіп кетіпті, тіпті қозғалтпайды. Сол қолымен жер тірей жамбастай қисайды. Жас шөптің балауса исі танауын қытықтап салқын жел соқты. Көктемнің көз жайнатар келбеті толқынға қарсы кемедей жүзген бұлттардың ара-арасымен сығалаған күннен одан әрмен нұрлана түскендей. Қою бұлттың құшағына кіргенде ғана төңірек салқын тартып күннің батар шағынан хабар бергендей. Тумысында табиғат тамашалап көрмеген Итемген төңірегіне қомағайлана жұтынып телміре қарады. Бұлттың ішіне бір батып бір шыққан күн маңайды сәулелендіріп сан құбылды. Қозғалуға қорғаншақтап көзімен барша атырапты тінтікілеп шықты. Жүгені сыпырылып кеткен атын анадай жерде Тоқсейіт айналсоқтап жүр. Өлден уақытта Итемгенге қарай аяндады.

- Тұрмайсың ба? - деді атты көлденендетіп - Неден үріккенін білмеймін әйтеуір қатты үркіпті, біраз жерге шейін жетектеп жүрмесең болмас. - Тоқсейіттің үнінен жанашырлық сыңай аңғарып, тұла бойына сан мың шаншу инедей қадалғанына қарамастан сүйретіліп әрең көтерілді. Тәлтіректтей тұрып Тоқсейітке сүйенді. Қан жүгіргесін ұйыған аяқтары жазылды. Оң жақ қолының қозғалтпағаны болмаса, сүйегі сау, біраз жер қолтықтасып келіп, бойын жиды. Тоқсейіт атын

жетектеп, алға озды, бұл артта. Екеуі де үнсіз. Ашық алаңға жеткенде Тоқсейіт сәл тыныстап ілби аяндаған Итемгенді тосты. Оның одан әрі жүре бергенін қалаған Итемген адымын бәсеңдетіп, кібіртіктеп қалды. Алдында келе жатқанда еңкіш тартып, жүзі сынық көрінгенін Тоқсейітке жақындағанда аңғарды, бұған қасқая қарап, кеудесін шалқақ ұстап тұр екен.

- Жолың болсын - деді тізгінді ұстатып.

- Кекетпе...

- Өзгеріпсің, мүлдем өзгеріпсің.

- Дүние аударылып-төңкеріліп жатса да мыңқ етпей өгіздей сүйретілгеннен сақтасын.

- Өгізің мен болдым ғой. Құдайдың маңдайға жазбаған арғымағын ит-әлекке түсіп іздемедім, алда-жалда қолға тисе, астында қалармын әйтпесе өгізге үйренген сорлы басым собалап қор қылармын.

- Асаудың жөнін елден ерек сен жақсы білуші едің ғой?

- Құрық емес, қулық жасап жүйріктің жүлдесін жабы алған заманда қойдық о кәсіпті.

- Қайтеміз бір-бірімізді қажап. - Итемгеннің үні шаршаңқы шықты. - Итше ырылдасқанда жетер мұратымыз қайсы?

- Бастаған өзің едің, жетерсің мұратыңа. Тісіңді басқаға батырсаң да Дәм-ағаның жағасына жармасқаныңды қойсаңшы. Жағымпаздандудың да жөні болмаушы ма еді. Кеңестің билігі онсыз да тақымыңа жәйлі ертоқымдай, атыңа ерттеулі, мін де шап. Қай қырдан ассаң да шаужайыңа жармасар есті жан қалмады, алдың ашық, бүйірің ток. Өз күйрығын өзі тістейтін жыландай алды-артыңа у шаша берме. Жұмысың болмасын Дәм-ағаның үйі мен күйінде, алар жазасын алды, сазайын тартты, кеңестің де сенен гөрі мықтылары бар шығар, ал бәрі бірдей шынжыры ағытылған төбеттей қапса, о жағын да байқармыз. Аптығыңды бас, тыйыл.

- Не мегзеп, кімді қорғап тұрғаныңды білесің бе? Сен айтатын сөз бе еді мұның бәрі. Мен шынжырдан босасам, мойнымды шіріткесін үзіп кеткенмін. Байлаудағы төбет сенсің, итаяғыңа лактырған сүйек-саяғы бұрынғыдан гөрі майлы ма әлде айналсоқтап шыға алмай жүргенін... білеміз...

Тоқсейіт кілт тоқтады.

- Сенің де нені меззеп тұрғаныңды білемін, ішің күйсе, түз жала. Бірақ екеумізге де лайықсыз әңгіме, бұдан әріге барыспайық, батпаққа батармыз белшемізден. Өзіміз батсақ та арулардың атын былғамайық, бұныныңды тірі жан естімесін. Тілерсектен қағар едім, өттең бүгінгі күн сенікі.

Итемген үндемеді. Айтарын айтып қалса да шектен шығыңқырағанын сезді. Шынында да Тоқсейіттің шамына тием деп андаусызда қалай аузынан шығып кеткенін аңғармапты. Іші күйгендіктен Айғаным мен Жанғанымды итке лақтырылған сүйекке теңеді-ау қара басып. Ақталғандай кінәсін жуып-шая сөйледі.

- Маған қырсыға бермесенші, өзіңе титтей залалымды тигіздім бе осы уақытқа шейін. Күн сенікі дейсің, көкірегіңді ашсаң, өзіңе де туған күн емес пе? Құдайдың бергенін неге қызықтамайсың, қолыңнан қағар кім қалды? Томаға-түйық төзімділігің кімге дәрі, әлде өмірге екі рет келем деп ойлайсың ба?

- Қанша тыраштансаң да, тағдырдың о баста жазғанынан асу, әй, білмеймін. Менің білетінім – ағайынның ағайынға қарсы шығып, бітіспес жауға айналуы, түбінде жақсылыққа апармайды. Ақыл-есінді улап үлгерген қатігездігінен қорқамын, әкесін өлтірген жендеттей көрінесің сен маған. Өз тамырыңды өзің қиып, қансырап өлетін сияқтысың, жо-жоқ, өзін өлтіреді деген мағынада емес, неге екенін ұқпаймын, сенің артыңнан ақырзаман орнайтын сияқты. Осынша тасырандағанда, дүние орнында тұрады деп сенесің бе, өзің өрген қамшың кейіннен өзіңе сілтеніп жүрмесін, - Сабырмен айтылса да, салмағы ауыр әңгімесінің соңы дәрменсіздікке ұласқандай.

Тоқсейітті назарын сала тыңдаған Итемген жанарымен айдаланы кезіп кетті. Дел-сал күйде Тоқсейітке қарады, соның қан-сөл жоқ, жүдеп-жадаған түрі екен мағынасыздық жайлатқан. Бұдан арғы сөздің қиюласпайтынын екеуі де түсінген сыңай танытты. Іштерінде ақтарылмай қалған сырлары әлі де жетерлік болғанымен, сөз жарыстырмады.

Енді әрқайсысы өз ойларымен өздері таласқандай, үнсіз ұзақ тұрды.

Екеуі екі жаққа бұрылғанда, бүйірін әлдене тесіп өтті, бірақ анық не екенін ұқпады Итемген. Әйтеуір бұрын-соңды кешпеген алабөтен күйге еніп, іші-бауыры кеміріле құлазыған. Токсейіттің соңынан телміріп, алыстағанда сабасына түсті. Орнынан тапжылмай анау қашан орманның ішіне кіргенше ұзатып салды. Көзінен тасаланып, ғайып болғанда, тұла бойы жеңілденіп қоя берді. Бар тұлға бітімімен Токсейіт мұның тынысын тарылтып әкеткенін алғаш аңғарғаны. Ендігі тұста жолдары ешқашан түйіспейтіндей көрінген. "Құдайдың дәл осы жерге атымды сүріндіргені-ай" деді іштей. Қайтадан бұрылып, Токсейіттің қайысқан қалың орманның орта тұсындағы ашық алаңға салынған үлкен ағаш үйге кіргенін болжап, іші удай ашыған. Сана-сезімі қызғаныштан уланып, дүние қарауытып кетті. Ағаш үй бейне жұмақтай елестеп, Токсейіт соның төрінде жайғасқандай өн бойы қалш-қалш етеді.

Содан бері қанша жыл өтті, бүтіндей бір

ғасыр сырғып барады...

Беу, шіркін, түлкінің құйрығындай бұлаңдаған, жеткізбей жер құштырар сайқал заман, сондағы ағаш үйдің сиқын қара, пейіштей қызықтырғаны қайда. Тапа-тал түсте тоналған жалғыз жолаушыдай мүсәпір кейіпке еніп, жүресінен отыра қалғандай. Жалбарына қайыр сұрағандай. Қабырғалары қисайған ескі мектеп үйінің келмеске кеткен күндерін елестетіп, әбден көмескіленген оқиғаларды жаңғыртқанына Итемген шынымен таңғалды. Кәдімгі жан иесімен тіл қатысқандай, манадан бері ескі мектеп үйімен сырласқанын ұқты. Мұның астарында өзінің тұтастай ғұмыры жатқанын түсінді ме, белгісіз. Қалайда сол ескі үймен әйтеуір бір табысқысы келетінін ұқты.

Биені жетектеп, қораға беттегенде, көзалдына жаңадан

салынып жатқан зәулім үй елестеді. Баяғы Рахманның қыстаудағы үйі екен дейді, қас қаққанша өзінің үйіне айналыпты, төңірегі бау-бақша, жап-жасыл, пейіштің бағы дерсің. Сергіп қалды. Жаңадан үй салатындарына іштей қуанып, таңертеңнен желкесінен тартып, қозғалтпай қойған қорғасын салмақтан лезде құтылды. Әлі ұйқысынан оянбаған қызына да ренжіген жоқ. Манағы әзірде қай-қайдағы ашуын қоздырып, аңғал-саңғал шашылған қораға енді назар аудармады.

IV

Совхоз кеңсесінен Кеңес көңілсіз шықты. Үйіне келе жатып, одан әрмен құлазыды. Көшеде кездескеннің бәрі күдіктене қарап, сыртынан табалағандай көрініп, әрең жеткен. Булыға жөтелген шешесіне көзі түсіп, Кеңес өзін кінәлідей сезініп, шапшандата төрті бөлмеге өтті. Балағына жармаса ерген Бөкенді көтере кірді. Шешесінің жөтелі үдеген сайын үрейін ұшырады. Жуырманда басылатын түрі жоқ, тіпті тынысын бітіріп, бір-ақ тоқталатындай. Әлденеге титтей ренжісе, тақ-тақ етіп тұншыға жөтелепін қашанғы әдеп. Соңғы кезде кеудесін әрең көтеріп жүргенін аңғарса да, мынасы мүлдем қорқынышты. Бала-шағаның мазасын алмайын дегендей, үні әрең-әрең шығады Айғанымның. Бөкенді құшағына қысып, терезеден сыртқа мағынасыз қадалған Кеңес анасы туралы қамыға ойлады. Дәл қазір оның жағдайын жеңілдететіндей ештеңе жасай алмайтынын мойындағанда, бойын дәрменсіздік буды.

Анау-мынау ренішке бой алдырмайтын Айғанымға соңғы жәйттер әсіресе қатты тигенін біледі, бірақ сол соққыдан өзі де есенгіреп әрең жүр ғой. Бұл ашып айтпаса да, анасы тәптіштей сұрамаса да, ішпен жеген қайғы жаман екен. Шекер әлі төркінінде. Қол тигізбетені өзіне мәлім, бет-аузын жол бойы тасқа соғып, дал-дұлын шығарған қалпы милициядан табылар деп қаперіне кірсеңші. Түн ішінде жалғыз тастап кеткеніне “соққыға жығып, жарымжан қыла жаздады” деген

айып қосылып, бәрінен бұрын бүкіл жұртқа тараған гу-гу өсектен бойын арашалар орын таппай қиналады. Қандай көкбеттігін білсе де, келіншегі мұншалықты әуре-сарсаңға түсірер деп ешқашан ойламаған.

Бүгін директор шақырып алып, бригадирліктен босағанын хабарлады. Ауылдың атына кір келтіргенін, мұның лаңы ауданға шейін жеткенін бетіне басып, әбден сөкті. Бұл ақталудың амалын таппады, бірте-бірте директордың таққан кінәсін кәдімгідей мойындай бастады. Қазір жанына батып тұрғаны да сол. Нақақтан күйгені, намысын аршып алар бір ауыз сөз айтпағаны үшін енді өкінгендей. Ылғи осы. Тым құрыса істің анығына өзгелердің көзін жеткізуге дәрменсіз. Неден осылай тілінің қырқылып, бетінен басып, бүгежектей беретіні. Әй, құрысыншы бәрі, қойнындағы қатынды қайтіп айыптарсың, көлденең кісіге, үндемей құтылғаны да дұрыс шығар. Абыройсыздықтан басқа не әперер дейсің, осы жағдайға жеткен екенсің, шыдап бақ. Анасының аузы дуалы ғой: “Әйеліңе ие бола алмасаң, кінәлі өзін, айдаладан әділет іздеп, елдің мазағына қалма, әлдилеп-әлпештеген анау бүлдіршіндердің болашағын ойла, надан болса да, соның құрсағынан шыққан, келіншегіңмен келісімге кел, ауа жайылып кетпейінше, құтқар мына қорлықтан” деп еді.

Жұмыстан шеттегеніне емес, соны Айғаным естісе, не болады деп налыған Кеңес басына түскен ауыртпалықтың салмағын қазір ғана түсініп, не істеп, не қою керектігін білмей дал. Кішкентай кезінде біреуден таяқ жеген достары дереу шешелеріне шағынұға жүгіргенде, бұл көзінің көгергенін, төбелесіп соққыға жығылғанын білдірмеуге тырысатын. Аялап арқасынан қағу былай тұрсын, “кім көрінгеннен жеңіліп, несіне еркек боп жаратылдың, көзіме көрінбе” деп қолын сілтейтін. Әлдеқалай жапа шеккендерін сезсе, ұлдары үшін қорланатынын Кеңес ертеден зердесіне түйген. Жөн-жосықсыз еркелетпей, бар мейірімі аялы көздерінен төгіліп, қуанса да, ренжісе де қабағымен жеткізетін анасы бертін келе өзгерді. Немерелерін айналып-толғана еміренеді, баяғыдай емес, ойындағысын ақпа-төкпе ақтарып салатын әдет тапты. Бала-шағаның басы құралып, мерейі тасығанымен, күрсінуі

де жиі. Кінә тақпағанымен, сол күрсіністерге себепкер алдымен Шекер екеуі. Октябрьдің жөні басқа, қатар жүрмегесін, күйігі де алыстау. Соны сезгендей-ақ үйге жуымайды, туған ағасы өзіне де жат. Шіркін, ағасы бұның оқымағанын оқыды, кимегенін киді, бәрінің үміт артқан сүйеніші еді. Білім қандай, сымбат қандай, әттең, аға боп бауырына тартпады, ұл боп әке-шешені елемеді, әке боп балаларына бүйрегі бұрмады, сонда кім болғаны, қартайғанша артына қайрылмай кеткені-дағы. Осындай жігері мұқалып, жасып жүргенде, бір көрінсе ғой.

Кеңес ұлын кеудесіне басып, құшырлана иіскеді. Құшағына тығылған сәбиден көмек күткендей, қайта-қайта бетінен сүйді. Мынау дәрменсіз жағдайға еріксіз душар боп, жаралы жүрегіне ем іздегендей, әлдекімді сарғая аңсады. Әлдекіммен ішін тескен сырларымен бөліскісі, ақылдасқысы келеді. Есіне түсе бермейтін ағасын неге ойлағанын енді ұқты. Қандай жолда жүрсе де, бірге туғаны рас, басқа жанашыр кім бар. Жандары ауырғанмен, бұның өкінішін көтеру үшін әкешесі тым кәрі. Ренішін сейілтіп, мауқын басуға жарағанымен, балалары әлі жас. Құдай қосты деген келіншегінің түрі белгілі, өздерін жерге қаратып, ауылды дүрліктіріп қойғаны.

Мойнына асылып, төбесі көкке жеткендей қуанған баласы Кеңестің ойын бөле берді. Тәп-тәтті тілімен әр нәрсені сұрап, соған өзі жауап беріп, мәз-мәйрәм. Мұңсыз қалпымен әке жүзіндегі ренішті аулаққа қуғанынан бейхабар, ұдайы осылай көтере бермейтіні белгілі, ерекше ықыласын пайдаланып, масайрай еркелейді. Еңсесін езген сары уайымнан құтқара көңілін шарықтатқан баласының қылығын қызықтаған Кеңес серпілейін деді. Ұлының желкесін мейірлене әлсін-әлсін сүйген сайын рақаттанып, жүзі жадырады. Басқаның бәрін ұмыттырған сәбиінің иісіне мейірі қанар емес. Әлінде іздеген әлдекімі, шарқ ұрып аңсағаны баласы екен ғой. Бауырына қысып, елжірей табысып еді, алды-артынан құрылған оқиқаларынан құтылғандай. Белінді қайыстырар азап шеккенде, осылайша құтқарып алар күдірет керек-ау, әйтпесе адамдар қасіреттің кез келген түріне шыдамай, бірден жан тапсырар

ма еді, қайтер еді. Ал қысылтаянда аласұрып әлдекімді іздейтінің де сондықтан шығар. Кеуденді толтырған не қуаныш, не қайғың, селдей тасып, сыртқа лықсымаса, құса боп өлерсің. Тағдырының үпір-шүпір ғып берген балдай тәттілерінен айналды, осылардың өсіп, ержеткенін көрсе, не арман. Несіне қапаланады, бригадирліктен түссе, дүниенің кілті сонда қалып па, үйренген кәсібі, қайтадан шопыр болады. Қатыны ел-жұрттың табасына қалдырса, жалғыз мүнікі емес, осы ауылдағы екінші бірінде кездесер таныс жағдай. Арақ-шарапқа тойып, есін білмей құлап жатқан әйелдері де жүр ғой замандастарының. Содан сорақы болып па, көнеді бұйрықтың жазғанына. Әке-шешесі үшін, балалары үшін көнеді.

Ұлы құшағынан сытыла, көзімен есік жаққа асықты. Атасы келе жатыр екен.

- Кеңсеге жәй шақырып па?

- Бригадирліктен түсірді...

Құрман жауап қатпады. Қалай болса, солай төселген киіздің шетіне отыра кетті. Жалма-жан немересі де тізесіне қисайды. Әжім басқан беті қушыып, мұн торланғаны байқалып тұр.

- Қызметті қойшы, тәйірі-ай, онда тұрған ештеңе жоқ, бірақ абыройсыздықпен шыққан жаман.

- Жұмыстан босаған адамның абыроймен кеткенін қашан көрдің?

- Бәрін көргенмін, өткергенмін... абыроймен де босағанбыз қызметтен, абыройсыз да қуылғанбыз, не көрмеді дейсің қартайған әкең. - Сөзінің соңында даусы қалтырап шыққан әкесін аяп кетті.

Былайғы шақта қаперіне кірмейтін жәйттер налыған сәттері неліктен алабөтен салмақ салады. Басың ауырып, балтырың сыздамағанда, айналадағылардың тауқыметін білмейсің бе сезбейсің. Күнде көріп жүрген шал-кемпірдің қаусап қартайғанын енді ғана аңғарғандай. Киімің көк, тамағың тоқта жұрттың бәрі де өзіндей көрінетіні қызық. Айдаладағы біреу түгілі, жақыныңның қандай хал кешкенімен, тигетей шаруаң жоқ, алла-жалла омақаса құласаң

ғана ес жиятының қалай. Әке-шешесінің мәңгі жасайтынына сенгендей-ақ алшандап келіпті бүгінге шейін.

- Жағдайдың анық-қанығын түсіндіру керек, директормен сөйлесем бе екен? Атағын айтсаңшы, әйтпесе қызметі құрғырынды уайымдап отыр дейсің бе?

- Қалай түсіндіресің, түсіндіруге келмейтін мәселе ғой, әке. Аппақ сақалыңды біз аямасақ та, өзің аясаңшы.

- Е, е, балам-ай, ақ сақалдан да қасиет тайып барады, аядың не, аямадың не... Қайратың кеміген соң бастық түглі балашаға да жексұрынсың. Асылы күш-қуатың құрығасын қалтылдап жүргеннің де бағасы шамалы. Қартайғаның — қадіріңнің тайғаны деген ұғым қанымызға бұрын-соңды сіңбеген еді, бұ күнде ақ басымыз қақбасқа айналуға бейім түр-ау. Қайдам, кінә өзімізден де шығар.

- Сонша неге таусыласың, әке. Бетінді ешкім қайтарды ма осы уақытқа шейін, құдайға шүкір беделің де кем емес. Сенің жолыңды бізге берсін деп тіле одан да.

- Қай әкенің жолы қай балаға жөн болар дейсің, шырағым. Жолын емес, жөнін берсін де. Ризамын саған, қандай ит тәрбиелеген деген атқа қалдырмап едің, қайдан білейін. құдайдың нендей сорға итермелегенін. Жоқ-жітігімізді түгендеп, тігісін жатқызған бір өзің... Октябрыңді тентіреген ізін білдіртпейтін де өзің, қырық жамау көңіліміздің үңірейген орнын да жапқан бір өзің. Ендігі шақта сенің жаман атыңды естімей өтсек деп тілеймін. Ризамын тағдырыма, анау Мұса мен Балта, Нұрхан не көрді өмірден, бір уыс топырақ та бұйырмады туған жерден, арманда кеткен бауырларымды айтсаңшы, заманның қайдағы қанды шайқасына душар қылған, көзім қашан жұмылғанша, жазылмайтын дерт қой. Мұса мен Балта қарашығым, тірегім, қуатым еді ғой, шіркін.

Ежелгі әдеті, әлденеге ренжисе де, қуанса да, сөзінің аяғы соғыста қаза тапқан інілеріне кеп тіреледі. Есін білгеннен бергі уақытта үй-ішінде Нұрхан, Мұса мен Балтаның есімдері аталмай қалған күн сірә де жоқ. Кәдімгі тірі адамдар, үнемі қастарында сияқты. Әкесінің талай арманы інілерімен бірге ошкен сияқты. тіпті қарадүрсін шаруасының қыры келмей қалса да, соларды іздеп отырады. Қайтпас сапарға аттанған

ауылдастарын әңгіме қылғанда да өз үйі, өлең төсегінде көз жұмып, арулап қойылғанға не жетсін деп, міндетті түрде Мұса мен Балтаны, Нұрханды, хабарсыз кеткен, өзі білетін бүкіл жігіттерді атап шығады. Соғыстан кейінгі әке ғұмырының қызығы, өкініші, шаттығы түп-түгелімен Мұсаның, Балтаның, Нұрханның аттарымен сабақтасып жатады. Мынау төрт қабырғаның ішінде Нұрхан, Мұса мен Балта өздерімен қоян-қолтық араласып келе жатқандай. Әкесінің аузынан түспегендіктен бе, Кеңес үшін де дәл солай. Асүйдегі биік ағаш столды Мұса сатып әкелді дегенді жастайынан жадында сақтап, қу ағаш құрлы өмірлері болмағанына талай өкінген. Мұны да еске салатын әкесі еді. Қапаланып айтса да, сағынып айтса да Нұрхан, Мұса мен Балтаға қатысты әңгіме өз басын әрдайым әрқилы әсерде қалдырады.

Үйреншікті дағдысы бойынша інілерін қамыға еске алғаннан кейін шал көпке шейін тіл қатпады. Мұндайда төңірегіндегілердің де сөйлегенін ұнатпайды, қашан қабағы жазылғанын Кеңес үнсіз тосты. Бү жолғы үнсіздік ұзаққа созылды. Үлкендер тарапынан ешқандай ықылас байқалмағасын, Бөкен де қыңқылдауын үдетті.

Немересі назарын аударып селт ете, көзін ашты, астындағы киізді түзеңкірей отырды. Бөкенді тізесіне салып, әбден жайғасқан соң, көне мақаммен әлдіге басты. Сөздері анық естілмегенімен, құлаққа әуені жағымды. Кішкентай бала түгілі Кеңесті де маужырата балқытып, кең құшағына тартқандай, маңдайынан сипап, аялағандай. Неткен мұңсыз тірлік, Бөкен атасының омырауына тығылып, әлди-әуенді еліте тыңдайды.

Таңертең шай ішпей кеткен, асүйге кіргенде, күндегідей дастарқан да жайылмапты. Жадаулықты тайға басқан таңбадай айғақтап, бұрыш-бұрышта балалардың киімдері ыдыс-аяқпен араласа шашылыпты. Айғанымның соның біріне мән бермей отырғанына таңғалды Кеңес. Қолы қимылдамаса дамыл таппайтын шешесі айран-асыры шыққан үй шаруасына былқ етер түрі жоқ. Орнынан сүйретіле көтеріліп, шөйнекке су құйды. Газ плитасын тұтатып, шөйнекті қойып жатқанда, оң жақ білегінің дірілдегенін Кеңес бірден аңғарды.

- Биені ағытып жіберіндер, бүгін сауатын халім болмай тұр, - деді тілі күрмеліп. Әр сөзін ұзақ ойлана айтып, соның өзіне дәрмені әрең-әрең жеткендей. Шешесінің шәйді сүтсіз құйғанына да таңырқады. Бет әлпетін әлдеқандай үрей билеп өкетіпті. Бұрын-сонды Айғанымның мұншалықты енжар көзқарасын көрмеп еді. Демін булықтырып тастайтын құрғақ жөтелінен секемденетін. Талай рет айнаға түсіріп, кеудесі таза деп келгенімен, құдай атқыр со бір жөтелден айыққан күні шамалы. Не кесел келсе де, жөтелден ғана күтетін. Енді сонысына қосымша дерт жабысты ма, ешпенеге алаңдамаған сыңай танытқанымен, іші алай-түлей Кеңестің. Анасьның мынау сұлық жанарының қасында кесе екеш кесеге шейін жетімсіреп жауаңдағандай.

Кеңестің көз алды тұманданып, аяқ астынан мағынасыздыққа айналған бүгінгі жағдайын ойлады. Бірінен-бірі асып түсіп жатқан көңілсіз оқиғалардың тым көбейіп, еңсесін көтертпей қойғаны қалай. Анасы айтатындай, қайғыны қайғы жаңғыртқаннан сақтасын. Тұла бойын байлап-матап тастағандай, осы бір үш-төрт жұманың арасында жүрегінің тыншыған күні жоқ. Соққы үстіне соққы, бір ісінде береке болмай барады.

Бүгін Айғаным төсектен денесі ауыр тартып оянған. Сиырды өргізетін мезгіл тақап қалғандықтан, мәсісін аяғына асығыс сұғып, шелекті қарына іле есіктен аттағанда, төңірегі қарауытып жүре берді. Салмағын игере алмай сүрініп-қабына шарбаққа әрең жеткенімен, сиырларды саууға күші жетпеді. Тырсиған желіндері ішін удай ашытып, мөлт-мөлт жауаңдаған қызыл сиыр мен құнажынды шарбақтың есігін ашып, босатып жіберді, көрші үйдің келініне де өтініш жасамады. Сиырды әуелден бұзауынан айырып сауатынына өкінгендей, жанағы тырсиған желіні бір жақ бүйірін тескен қалпы сілейіп қатты да қалды. Сол жақ аяқ-қолы ұйып, қозғалтар емес. Бос шелекті тастай салды. Шарбаққа сүйеніп біраз тұрды. Малдарын көшенің орта тұсына шейін айдап, табынға қосып, кері оралған көрші келін бұ кісіні аңғарған жоқ. Асыға қимылдап, үйіне кіріп кетті.

Әлдеқандай жұмбақ өзгерістің құрбандығына шалынған

тәні еркіне көнбей апшысын қуырып түр таңертеңнен бері. Бала-шағаны шошытпаудың амалымен іштей әбігер. Әйелге үйдің қара шаруасы таусылған ба, зығырданы қайнағанымен, ештеңеге әлі келер емес. Денінің саулығынан гөрі, құдай атып, жатып қалса, үйдегілердің жағдайы не болады деген үрейдің әсері басым.

Күйбің шаруаның шегіне ешқашан жетпейтінін біле тұра неліктен соны уайым қылғанына таңғалды Айғаным. Әлде пенде атаулының бәрі сондай ма, кеудесінен жаны шыққанша аласұрып өтетін. Жан дегенінің өзі шарқ ұру, дамыл таппай тыпырлап, азап шегу ме сонда. Жарық дүниеге жылап келгенде тән иесі күні ертеңгі қыруар қасіреттен шошып жылайды-ау шамасы. Қашан есіңнен адастырғанша, тәніңді жер қойнына тапсырып, көкке ұшып жоғалғанша, сананды мың улап, мың емдеп үлгерер қайран шыбын жан.

Қызығына тойып бітпейтін тіршілік қаншалықты тәтті болғанымен, қаусаған дененді қашанғы сүйретпексін. Шыбын жаның да шаршап-шалдығып, тәніңді сүйреп жеткізген жері осы шығар. Әттең, тым қапыда қалдыра көрме соңымнан ерген бейбақтарды. Сәл аялдай гөр, арудай аппақ ажал. Шаңдырағымның шайқалғанын көрсетпей неге алмадың жанымды. О дүниеге удай ащы өкініш арқалап қалай барамын. Жетпісті иектеген шағымда бұдан артық әлденені аңсау да күнә мә деп қорқамын. Ұл-қызымның ынтымағының, ырысының садағасы болсын жаным, тек құтын ұрлама ошағымның. Жуанның жұқарып, жінішкенің үзілгелі тұрған мезгілінде ұйыппаған сүттей іріген кезімізге тап келсең, амал нешік.

Ақталма, Айғаным, - дегендей бір дауыс, - айрандай ұйығанын көріп пе едің бала-шағаңның. Құрсағыңнан шыққанды былай қойып, есін білгеннен әулетіңнің тарыдай шашылған берекесіздігіне күйзелетінін қайда жасырасың. Ғұмырыңда жарықтық әкеннің арқасында бұландаған балалық шағыңнан асқан рақатты шақты өткермегенің белгілі еді ғой, тек мойындауға қорқатынсың. Күні бүгінге шейін әкенді еске түсіргенде, ертегідей балалық шағыңды сағынатының басқа түгілі өзіне де ерсі көрінетін. Бұл жөнінде

Еленге ғана тіс жарған. Дәл қазір қасында Еленнің болмағанына өкініп тұрғанын сезді. Тезірек ауданға хабар жеткізу керек, Еленді шақырту керек. Төркінінде жөн-жосықсыз жатқан Шекерді қайтпек? Олай-пұлай боп кетсе, елден ұят-ау. Өлім үстінде қарым-қатынастарын саудаға салып, бітімге келмей жатса, қарғыстың атқаныдағы. Бұрын-соңды көрген құқайы да жетер, көз жұмар алдында от басының тыныштығын сақтай гөр, тәңірі. Жоқтау айтып, жұрттың сай-сүйегін сырқыратсын демейді. Қалқайып балаларының жанында жүрсе екен келіні, соған да риза. Соры қалың болмағай шалтының, кіл өңкей бақа, шаянның ортасында ебедейсіз түйеге ұқсап жүрмесе, не қылсын. Бойы симаған жерге емін-еркін кіруі де қиынға соғар, қайран Құрманның. Қартайғанда күнінді біреуге қаратып, сүйкімсіз қыла көрмесін сені.

Ойы шашырап, құлқы соқпады ештеңеге. Көзінің алдын қара нүктелер қаптап, шыбындай ұшты. Лезде ғайып болғанымен, артынша тағы да мазасын ұрлап, басын мең-зең қылды. Бара-бара қара нүктелер бір ғана нокатқа айналып, жанарын соңынан жүгіртті де отырды.

Мынау менің көзіме көрінген не екен, - деді тағы да әлгі дауыс, - арбап қойғандай басымды бұлғақтатқан түрі жаман, тіпті еркімді ұрлап бара ма, қалай? - Жаңағы дауыс жан дүниесімен астасып кеткендей. - Әлде о баста елеусіздеу осындай нокаттан жаратылған тәнің әбден қаусаған шағында қайтадан сол алғашқы пошымын іздегені ме. Әлде тіршілік дегенің көзінді өмірбақи алақ-жұлақ еткізіп, жаныңа тыным бермейтін жаппай қара нүктелер ме. Бұған шейін қалай байқамағанмын, жарық дүние аппақ әлемді айқыш-үйқыш қайшылаған қап-қара нокаттар екен ғой. Жанарыңды ашсаң да жұмсаң да көретінің сол. Ендеше ажал дегенің саналы ғұмырыңнан кейін мәңгілікке жалғасатын санасыз өміріңдағы. Қара нокат кейіннен қалықтаған құсқа айналып ұша ма, әйтеуір шыбын жаның мәңгілік. Кімнен, қашан естігенін білмейді, адамның жаны тәннен ажыраған соң ұдайы түс көріп, рақат хилде күн кешеді дейді. Азип атаулы топырақтың астында көміліп, жаның таңғажайып түс боп жалғасса, жаман

ба, жақсы ма? Адамдар жұмақты о дүниеден дәмеккенде, елестетіндері әлгі таңғажайып түс қой, сірә. Әділетті де, көзіміздің тірісіндегі азды-көпті қателігімізге төрелікті де о дүниеден іздейтініміз неліктен. Құдайдың атын жамылып, жауыздықты мысықтай балалатқан жексұрындар аз ба айналасында. Олар да рахымды өлімнен күтетін шығар, батар күннің еншісіне симайтын ештеңе қалмай түр-ау мына кеңістікте. Қолдарымен атқарған зұлымдыққа шейін алаға жауып, тәңір ісіне балаған адамдар қайтпас сапарға титтей жүк апарғылары келмейтіні түсініксіздеу. Ажал алдында иманға жүгініп, алашағынан гөрі берешегін, қарызын ойлап шарқ ұрғанындай, өмірбақи шындыққа ғана мойынсұнса, шіркін, төңірегіндегілер.

Өзі екіұдай ғұмыр кешкендей, бірі кәдімгі күнделікті парызы, екіншісі өң мен түстің арасындағыдай тәтті елес. Бүгінге жеткені де сол тәтті елестің арқасы сияқты. Дәрмен таусыларда қимайтының да асылы әлгі тәтті елес-ау. Қолымен атқарған қыруар ісін емес, орындалмаған, тіпті әлі жүз жасаса да түбіне жеткізбейтін қай-жайдағы бірденені ойлағаны несі. Іштей өлімнің тәтті елес екеніне сенеді, ендеше өкінбейді демім таусылар деп. Онсыз да тірлігінің жарым-жартысы бос арманмен өткен.

Беу, тіршілік, барлық не дегізбес, жоқтық не жегізбес, өткерді ғой бастарынан. Аштық не жегізбес қана емес, не істетпес. Соғыс жылдары қырманның қайтқан қатын-қалаштың қойын-қолтығына дейін тексеріп, бір уыс дән табылса, жуырманда бітпейтін лаңға қалатын бәрі. Көздері мөлдіреп, жүдеген бала-шағаның орны бір бөлек, өзгеше сыр аңғартқан Теңдіктің жүзін көру де азап еді Жанғаным екеуіне. Нұрханның хабар-ошар болмады. Құрманнан, Тоқсейіттен хат үзілген жоқ. Бауырдың орны Жанғанымға да, өзіне де аса ыстық, тілектері соның үстінде еді. Дастанның емшектегі кезі, өз балаларынан гөрі Теңдік екеуінің жағдайын жиірек қадағалайды. Ауыздарынан жырып, бар ойлайтындары соның қамы. Енді пайымдаса, Теңдікке деген ықыластары дос, дұшпанның аяғында тапталғандай екен. Сол ықылас болмағанда, кім біледі... Бірақ тағдырдан кім озған. Тіс

батырып, тілге татыр ас-түз азайып, жүдеп-жалаған бір шақта Айғанымға оқыс ой келген. Өз ойынан қорыққаны соншалық, Жанғанымға да білдірмеді. Қырман мен ауылдың арасы әжептәуір қашық. Жолдың оң жақ беткейінен әрменірек ауыл бейіті бар, былайша жақын көрінгенімен, жаяу жүргенде біраз жер. Қырман күзетшісі денсаулығы нашар, кейінірек көкірек ауруынан қайтты марқұм, өздерімен қатарлас, Жанай деген момын, жөні, жібі түзу жан болатын. Қыз-келіншектерге қырсығы жоқ, алда-жалда дән тыққыштағандарын көрсе, “байқандар, аздап-аздап...” дегеннен әріге аспайды.

Күздің қара суық сұрқай күндері еді-ау. Итемген өзінің соңына түсіп, тісін қайрағанда, Теңдік жөнінде қаперіне түк кірмеді. Сыпсың сөз жеткенде, Нұрханнан қара қағаз келгендей есенгіреген. Үміті үзіліп, бұрын-соңды күдіктенбегенмен, алғаш естігенде, бірден сенді. Сынай қараған дұшпан көзқарастардан бойын арашалап алуға мұршасы жетпеді. Дауыс қыла жаздап, әрең тоқтаған. Тісімен ернін тістелей-тістелей қанжоса қылғанын артынан, үйге келгесін көрген.

- Сәл шыдашы, сәл шыдашы, - деп жалынған, - Нұрхан тірі оралар, сәл шыдашы, жаным. Кетпеші... басындырып дос пен қасты... Көзіміздің қарашығы едің ғой, суқараңғылыққа қалай қиясың бізді. Бәрі қалпына келеді әлі, сен тек шыдай тұршы... тек Итемген емес, түсінші, жаным. Түсінші... - Адам баласына дәл сондағыдай ешқашан құрақ ұшып жалынған жоқ. Теңдіктің табанын жалауға дайын еді. Күйіктен өзінің қап-қара түтігіп кеткенін кейін жұрттан естіді. Басын Теңдіктің тізесіне салып, жас баладай солқылдаған.

Сезімтал еді ғой, марқұм, бұны құшақтай алып, қосыла жылаған Теңдік. Сөйтсе, Нұрханды жоқтағандары екен екеуінің де.

- Қалай шыдайбын, Ай-ау, сендерге масыл боп қашанғы отырамын, көріп жүрген жоқпын ба жағдайды. Екі дүниеде ризамын сендерге де, Нұрханға да. Басымда еркім жоқ сорлымын мен...

Түнімен ұйықтамай шыққан Айғанымға келінінің “масыл боп” дегені шымбайына батқан, шамасы жұмыс істемгеніне

қысыла ма. Арқа сүйер азаматы жоқ, тілге татыр асы жоқ үйді басынды-ау, атаңа нәлет, Итемген. Отымен кіріп, күлімен шыққан кешегі босағада тағы қандай өшің қалды. Ағынан жарылыңдаршы, ағайын, әділет қайда, бұның әкесін шонжар деп, бақ-дәулетін сыпырып алғанда, Итемген сияқтылардың жыртығын жамауды мүдде қылдыңдар ма? Тумысында жарымаған неме бүтінделуші ме еді, тәйірі. Итемген сияқтыларды төбеңе көтерген сайын басыңа әңгіртаяқ орнатып, құтыра түседі. Әділет қайда, өзім дегендерді соғысқа да жібермей отырғанын көздерің неге көрмейді, қулық-сұмдықтарын да заңдастырып істейді бұлар. Аруағың жебегірі, айналайын, Дәм-ағам, не боп кетті дүние. Жаңа үкімет те бір, құдай да бір деп үйреткенде, Итемгенге құлдық ұрсын, не істесе де құрақ ұшсын деген мазағың ба әлде? Сен оны асырап сақтағанда, бізді қорлап өтетінін неліктен сезбедің. Қызыңа қырындап, келініне көз қысады, қай-қайсысына да жеке меншігіндей қарайды. Неге біздің көңіл жаралы, оның көңілі көтеріңкі, неге біздің қарнымыз аш, оның қарны тоқ, неге? Бүйірін тесіп әкеткен сауалға шыдамай Айғаным түн ортасында қырманға келді, қойнына тыққан қабы бар.

- Біреу сезсе, екеуміздің де басымыз кетеді, - делі күмілжіп Жанай.

- Ешкімге сездірмеймін, анау зираттың ішіне апарып тығамын әзірше. Рұқсат етпесең де аламын, айғайлайсың ба, айдатасың ба өзің біл.

Көздері жыпылықтаған еркекті шыбын құрлы елеместен, қабын бидайға толтырды. - Кел, арқама салып жібер, тез.

Дедектей жөнелген Жанайдың қандай мүшкіл халде қалғанынан бейхабар, белі бүктетіліп әрең шықты қоймадан. Ауылға тартпай қырдағы зиратқа беттеді. Түнді айтпағанда, тұсынан күндіз әрең өтетін құдайға мың жалбарынып, бұл жолы титтей өгейсіген жоқ. Адымдаған сайын аяулысына асыққандай, қабырғасының қайысқанына қарамастан, қапты жіберер емес. Саусақтары қарысып, темірге айналғандай. Жетті-ау. Тілін бісмілләға икемдеп, үнсіз біраз отырды. Бейіттің ара-арасымен қапты сүйреп, орта тұсына әкелді. Қарағаймен қоршалған орамның ішіне әрең кіргізді. Бойына

жақын биіктікке бір қап бидайды көтеруге күші қалай жеткенін білмейді. Гүрс еткен дыбыстан есін жиған. Сонда ғана өзінің қайда келгенін сезіп, бойын билеген үрейден денесі дірілдеді. Аруағын шақыратындай, бір де бір туысы мұнда жерленбепті. “Кешіріндер, кешіріндер, - дей берді қайталай, - қылмыс емес жасағаным, үйде шиеттей бала, еркегіміз түгелдей майданда. Нұрхан, сен кешірші...” Бейне бір інісінің сүйегі осында жатқандай, бейне бір ол баяғыда өлгендей көрінді Айғанымға.

Бір қап бидаймен Тендікті ешқайда жібермейтіндей болған. Қазір ойласа, далбаса екен сондағысы. Қап түгілі, дорба үшін сотталып жатқан қиын-қыстау сәтте жасағаны, әрине, жүрек жұтқандық. Ішінен қылмыс деп есептемеген. Соғыста жүргендердің есебіне тіркеп, солардың бала-шағасының нәсібіне санады.

Орақ аяқталмай-ақ Тендік бұлардан кетіп тынды. Дастанды емшектен шығарып үлгерген, Айғаным мен Жанғанымнан қаймықты ма, әлде қолбайлау деді ме, ұлына қолқа салмады. Зираттың ішіне тыққан бидайды Тендік барда әкеліп те үлгермеді, өйткені егін науқаны аяқталмайынша, үйге жеткізу қауіпті. Тендік бұлардың Нұрханға қатысты үмітінің тас-талқанын шығарып, үйлері үңірейді де қалды. Өздерімен жылап-сықтай жүріп, ақылдарына құлақ асқандай сыңай таныта жүріп, бір күнде тайып тұрды.

Нұрханның жаназасын шығарғандай еді со күні. Өз еркімен барғасын, не істесін бұлар, іш қазандай қайнағанымен, әлдене деуге дәрмен жоқ. Итемгенді бұрын менсінбей кеткенін білетін ел-жұрттың алдында қатты соққыға ұшырап, бір емес, күнде өлді. Бұл өзі әйел байғұстың шыдауы ауыр, сана-сезімі уланған, арына, төзіміне аса қатерлі сәт болатын. Айға балаған ата-баба қасиеті шүйкедей келіншектің қырын кеткен қабағымен өлшенер деп кім болжапты. Сүйекке салынған маскара таңбаның жанында байлық, шен дегенің түк емес екен. Талай сүргінді бастарынан өткізіп, дәулетінен айырылғанда да, әкешеше қатар өліп, бауырларын қанмайданға аттандырғанда, мұншалықты пұшайман күйге түспесе керек. Асылы намысқой адамға қашан да қиын. Шамаң жетсін, жетпесін,

өмірбақи өрге тырмысып, кеуденді дауылға тосып өлесін. Тағдыр-тәлейің, шіркін, дауылға тосқан кеуденнен алып тынса, бір сәрі, мылжа-мылжанды шығарып, көлденең көзге азып-тозғанынды әбден қызықтатып, қорлайтынын қайтерсің. Теңдік Итемгенге тигенде, шала-жансар денесін ит пен күзғын қарғалар талаған аққудай еді Айғаным. Қорғансыз күстай тыпырлаған. Не өлмей, не серпілмей, есалаң жағдайда жынданып кете жаздаған. Бүкіл әулетінің намысы тапталғандай, ішінен кіжінгенімен, ештеңе бітіре алмады. Амалын тауып, Итемгенді өлтірсем бе деген, батылы жеткенімен, артындағыларды аяды.

Ақылға жеңілді ғой қасіретін. Шемендей іште қатқанымен кек пен егеске жалғаспады. Есін адастыруға жақындатқан оқиға жылдар жылжыған сайын кеудесін кеміргенін қойып, өкінішке, мұңға ұласты. Бір кезде дұшпан ісі деп қабылдағанын келе-келе құдай ісіне аударды. Құдайдың қалауына көнбеске шара қайда. Әке намысы, шеше намысы, бауыр намысы деп тыртысқанда, құрсағынан шыққан бала соны қайтіп ұқпады. Ұқтыра алмағаны өз кінәсі-дағы. Теңдіктің заманы басқа еді, қанша күстәна қылғанымен, басы жас, дені сау, бұлардың арғы-бергі тегінде шаруасы болған жоқ, қайдан білсін іштерінде не сыр жасырынғанын. Аты дүрідеп тұрған еркекке қызыққан шығар, менсінбесе, өзі менсінбеген, былайғыларға Итемгеннің беделі жүргені шындық қой. Ажарымен алыстан мен мұңдалап, ауылдағы мүгедек, қиқы-шойқы еркектерге күндері түскен Теңдік сияқты келіншектер тым көп-ті. Ал, Итемген жалғыз, бұған қоса дәуірі жүріп тұрған дырдай бастық. Айғанымға деген көңілінің қарымын еселеп қайтарды ғой. Өзіне деген әлде ынтықтық, әлде өзгеріс, әлде өшпенділік пе, өйтеуір Итемгеннің ұзақ жылдар бойы түсіндіруге құдіреті жетпей, әбден басылған мысы басқаша бағытта көтеріліп, күшіне еніп шыға келген. Қолына Теңдікті қондырумен талай уақыт дымын күртқан дәрменсіздіктен құтылып, жауын жеңіп қайтқан жауынгердей қуанған сыңай танытып еді. Миын шатастырып, қабыспаған ішкі есебінің жауабы қалжыратып барып дұрыс шешілгендей, қиындықпен жеткен жеңісіне нанар-нанбасын

білмей масайраса керек. Со бір қыл-көпір сыннан да Айғаным кеудесін жоғары көтеріп өтіп еді-ау. Екі кештің арасында бәрін бір-ақ жоғалтқан, Нұрханды, Теңдікті, қара шаңырағын. Құрманнан да айрылған шығармын деп ойлаған, ақ босағасын оп-онай тастап кете барған Теңдіктің мына әрекетін еркінен тыс жаман ырымға жорып, бұл үйден аттанған адам енді оралмас деп түйді. Бойынды үрей билегенде түйедей нәрсе түгiлi түймедей нәрседен де секемденіп, қанша ескермейін десең де, болымсыз жәйттің өзінен ертеңгі маңызды бір ісін тәуелдiдей-ақ, мазасызданатының жиі кездеседі. Жүрегін лүпiлдей тосқан тілегінді көлденең көзден қызғанышпан қори тұра кез келген кездейсоқ жәйтке құрбандыққа шалатының жұмбақ. Теңдікпен бірге талай арман өшті ғой, шіркін. Кішкентай Дастанды тастап кеткенімен, қара шаңырақтары иесіз қалғандай-ды.

Шынында да Дәм-ағаның берекелі дастарқаны Теңдікпен қоса келмесе кетті. Өздерін қойшы, бір-бір еркектің етегінен ұстағанға мәз, төркін шаңырағына қарайлағанымен, қолдарынан не келсін. Әлпештеп Дастанды өсіргендерімен, оң, солын да дұрыс таныта алмапты. Өмірбақи Теңдіктің Итемгеннен тапқан балаларымен араластырмаймын деп жанталасқанда, бейкүнә Дастанның күйгелек боп ержеткеніне де мән бермепті пақырлар. Неткен ақымақтық, өздеріне, не өзгеге пайдасы жоқ көрсоқырлықтарымен екі оттың арасында ұшқан көбелекке ұқсатып, Дастанның есін шығарғандары. Туған анасынан жатбауыр ғып, жақындаса әзірейілдей аластатқанда, сорлы баланы қатігездікке, мейірімсіздікке баулыпты. Ашып айтпағанымен, өздеріне өкпелі сияқты Дастан. Сендер мәпелеп өсірдіңдер деген былай тұрсын, есейе келе бауырмалдықтың титтей нышанын қимады. Бұларға да, Теңдікке де оң қабақ танытпады. Жас кезінде анасына қандай салқын қараса, қазір өздеріне де солай. Екі жақтарына да еш қатысы жоқ, өзімен өзі. Іргесін аулаққа салып, есін жиғасын, осы маңнан жұмыс табылмағандай, қайдағы алыс ауданға көшті. Әл үстінде жатқанда, арнайы шақыртқан Теңдіктің хабарына құлақ аспай, тіпті жерлеуге де қатыспады. Айғаным со жолы не ойларын білмей дағдарған. Теңдікке қаталдықпен

қарауды үйреткен өздері екенін мойындағанымен, қартайғанда сол қаталдықтың мүлдем қисынсыздығын ұққан. Бірақ қартайған Дастан емес, өзі екеніне мән бермепті. Жастардан рахым, ізет күткеннің де жөні бар-ау, сондай жасымызда қандай едік. Ит-ырғылжыңға түсіріп, Теңдіктің кейінгі балаларымен араластырмаймын дегенде ұтқаны қайсы. Тасбауырлықтан асқан не соққы бар қартайғанда. Нұрханның көзіндей қадірлеп, шаң жуытпай обектегенде, қарасын көрсетпейтінін, көлеңкесіне зар боп қалатынын қайдан білсін.

Марқұм Теңдік қайтарынан үш жыл бұрын Бұғылыздан әдейі келіп, көйлек, жаулығы бар, кешулік сұраған. Екеуі көрісіп, мұндарын шаға көп жылады. Бір түн қонып, таң атқанша мауықтары басылмай сырласқан. Сыр емес-ау, ұзақ уақыт жүрек түкпірінде сақтап, берішке айналған бір-біріне өкпе, назы, арызы – бәрі ақтарылды. Араларындағы ірілі-ұсақты реніш, білместік адыра қалып, бастарына бақытсыздықты үйіп-төккен ауыр жылдарды еске түсіргендері екеуін шаттыққа бөлеген. Өшкені жанып, жоғалғаны табығандай, Теңдіктің әдейі іздеп бір қонғаны мерейін өсірді. Жылап отырып қуана, қуана отырып жылай бүкіл өмірлерін електен өткізе байсалдылықпен шолып шықты. Төркіні көшіп келгендей, баяғыда жат боп кеткен Теңдіктің аяқ астынан көмескі тартқан нелер оқиғаларды жаңғыртып, сыр тартқанынан екеуі де бір жасап қалып еді. Өзі де кешулік сұраған Теңдіктен. Бү дүниедегі өз араларындағы арыз, өкпе о дүниеге қонақ болмай-ақ қойсын дескен. Әлі күнге бітеу жарадай мазасыздандырар жәйттерге басқаша қарап, қыртыс-қыртыс қатпарланған әңгіменің тиегі ағытылды. Түптің түбінде ажалдан құтылмайтының анық, санаңның ояу, деніңнің сауында бір кезде артық-кем айғайласып, араздасқан, соттасқан адамдарыңмен кешірім бөліскеннің ғанибеттігін со жолы ескерген. Және мұның орайын тапқан Теңдікке ерекше риза болды. Үлкен ретінде өзі назар аудармапты бұрын-соңды. Әлдекімге деген оқпенді, өшпенділігінді сары майдай сақтап, қытымырланып өлгенде, кімге жеңіл. Шерінді тарқатып, ішінді босатқан да жөн екен қартайғанда.

Арғы-бергіні түгелдей қопара қозғағанда, Дастан туралы екеуі де ләм деспеді. Екеуінің де ет, жүрегінен жаралғандай болғасын ба, Дастанға қатысты сөз, ауыр тиетіндіктен өздерін өзі аяса керек. Андаусыз ғана арманын білдіріп, “сізге еріп, барып қайтсам” деп қалды. Айғанымның да көкейінде көптен жүрген ой еді, мерзіміне келіспегендерімен, бірге баратындарын анықтасқан. Іске асырып үлгермеді ниеттерін, Теңдік те, өзі де білек сыбанып шыға қоймады. Қанша тілек, қанша арманды өлтіресің көзің тірісінде, қанша мақсатың жер күшады. Есебіне жетпейтін сол әттеген-айлар арқылы басқа бір өмір шекеннен қарап, миығынан күле өте шығады. Сен өткеруге тиіс саналы ғұмыр адасып қалғандай жүдеп жадайтының бар. Отыз жылдан астам жүз көріспеген Теңдікпен өткенін елжірей еске алғанда, маңдайларына жазылған тағдырдан еріксіз көз жазып, әлдекімдердің суық қолының құрбандығына ұшырағандай сезінген. Қыршынынан қиылған боздақтардың өздерінің жоғалтқан бақыты, қиын тағдыры екенін әрең ажыратты. Дұрысында солардың жалғаспаған, қалыптаспаған, қауызын жарып үлгермеген жас өмірлері тірілерге мәңгілік қасірет жүктеп кеткені екен. Соғыстан, айдаудан оралмаған әр адам құрығанда он, тіпті жүздеген адамның келешегіне қаншалықты өзгеріс енгізетіні, қанша үмітгің орны үнірейіп тұратыны бір алланың өзіне ғана мәлім шығар.

Кенеттен селк етіп, жүрегі сыздады. Тұла бойы тұңғышы есіне түсіп, дағдарып қалды. Октябрьдің жөні ше? Тасбауырлыққа да, жасықтыққа да жатқызбады оның құпия тірлігін. Өкініштерін түрлі-түрлі себепке малдандырып, ақтағанда, Октябріне қатысты ойлары түк қабыспай, мүлдем жаңылысты. Өлсем, топырақ салмасын деп айтуға оңай, бір-бірінің алдындағы парызын былай қойғанда, басқа жұрттың сынынан, мінінен қалайша құтылмақ. Ат ізін көрсетпегенімен, Дастан абыройлы, жаман атын естірткен жоқ. Сырттай болса да мерейін өсіріп отырады. Онымен салыстырғанда, Октябрдің жолы қандай ауыр. Мазакқа, дұшпанның табасына қалдырған қылығы көп еді. қайтейін, іштен шыққан шұбар жылан. Датгаса да, қарғаса да өзіне қамшы боп оратылады.

Мектепті қатарлас оқығандардың арасында білім іздеп, шырқап кеткен жалғыз содан басқасы бір-бір темірдің құлағынан ұстап, осы маңда қалған. Қорлық көрген ешқайсысы жоқ. Шетінен шаруаларына мығым, іргелі үй, үрім-бұтағын қызықтаған жігіттер. Қоярда-қоймай соның оқығанын тілеген әкесі. Алыстағы Октябрьге жіберілетін қаржы да, үйдегі жанға жұмсалатын қаржы да тең түсетін кезінде. Жылына екі рет ауылға келгенде, үстіндегі киіміне жаяу тұрып, аттысы түсіп қарайтын. Маңайдағы ел-жұрттың өңдері түглі түстеріне кірмейтінді киіп шыққанда, біз сорлы соған мәз болып жүре беріптіз-ау. Қолымызды ай мен күнге жеткізетіндей көрдік пе екен әлде.

Түскі шәйді Айғаным асықпай, баппен әзірледі. Сыйлы қонақ күткендей, бала-шағасына үздіге еміреніп отырды ішінен. Шалы мен ұлының қабақтарындағы кірбінді жуып-шай сөйлеп, дастарқан басын шуақ жайлады. Немерелері де масайрап, соңғы күндері ересектер тарапынан ұзағырақ созылған көңілсіздіктің өздеріне тигізген әсерінен сейіліп шыға келді.

- Төрт көздерің түгел отырғанда, айтсам ба деп жүрген бір өтінішімді жүрек түкпірінде сақтағалы қашан. - Айғаным елеусіздеу ғана әлденендей әңгімеге бастағанымен, дереу сабақтап әкетуге асықпады. Біразға шейін қалың ойға шомған қалпы өзіне оқыстан аңтарыла қараған Кенес пен Құрманға тіпті де назарын тікпей қойды.

- Илеуінде тірліктің

жүріп, міне, қартайдық... Шүкір, үрім-бұтақ, ағайын бар, бірақ солардың бастарының қосылғанын көру ендігі тұста қиындай беретін сияқты. Алыстағыны қойып, қолтығымыздың астындағылар да жалт беріп, шығандап барады, мен әлі екеуіңнен де көз жазып қалмайын, - деп сөзінің соңын әзілге ойыстырып, күлген сыңай танытты.

Кеңес ыңғайсызданып, қипақтай берді, келіншегіне қатысты әлдене естуге дәл қазір титтей құлқы жоқ. Көзінің қиығымен әкесінің жүзін бағдарлады, қабағы салыңқы.

- Менде бір арман бар. - Ұзақ күрсінген Айғаным тағы да тоқтап қалды. - Менде бір арман бар, - деді әлден уақытта қайталап, - өмірдің қызығын да, шыжығын да өткердік қой бастан, орындалған, орындалмағаны бар, тілектің қайсыбірін сараптарсың жан алқымға тірелерде. Дүниеге құдайы қонақ боп, сыпайы аттану да адамға жүктелген көп міндеттің бірі шығар, жаман айтпай, жақсы жоқ, төрт көзіміз түгел отырғанда деп айтайыншы, түттің түбінде олай-пұлай боп кетсем, Дәм-ағаның қасына апарып қойыңдар. Бұл өзі алып-ұшпа тілек емес, талай електен өткен тілек, міне, осыны ескеріңдер. Сүйектері қорланған әке-шешемнің тып-типыл өшкен атының қайырымы қайтсын тым болмаса, берекесі қашып, быт-шыты шыққан кейінгілерге шапағаты тиер мүмкін, адам аспаннан салбырап түспейді ғой, небір әулиелік те қаның арқылы, тегің арқылы дарыса керек, тегімізді өзіміз таптап кеткендейміз қазір, жау екең жауына да істетті ме екен баяғыда мұндайды, бала-шағаның азып-тозып жүруі де сондықтан ба деймін... - Күңірене сөйлеген Айғанымның бойында күйгелектіктің ізі де жоқ.

Құрман қапелімде не дерін білмей, мең-зең күйге енген, бұрын-соңды басына келмеген ой кенеттен есенгіреткендей өңі қуқыл тартты.

V

Бұғылы шоқыларының қуыс-қуысы ұлпа бұлтқа толып, анықтай қарағанға желдің ығымен баяу жылжи көшкендей. Ауыл ішінде үп еткен самалдың лебі сезілмегенімен, анау ұлпа бұлттардың қозғалысынан ғана аңғарасың әуеде қалқыған әлденендей мазасыздықты. Ұзынынан созылып, өркештене жалғасқан тау сілемдері көкжиекпен астасқан. Төңірегін мұнартып, жібектей ұлбіреген бұлттар көңілге шуақ

уялатқандай. Қойны-қоньшы жасыл қарағайға тұнып, етегі қалың орманға ұштасқан тау әрі сұсты, әрі асқак.

Тыныштықты анда-санда гүрсілдеген дыбыстар бұзып тұр, арғы беткейден естілетін сияқты. Қиқы-жикы орналасқан үйлердің маңында қарайған ешкім байқалмайды. Жазда шаруасын тындыруға асыққан ересектер жағы үйде отырсын ба, шалғыларын, балта, араларын арқалап, шөптің, отынның камында жүрген шығар. Төңірегін барлаған Қалқан осындай ойға келді. Балалар, сірә, жидек, бүлдірген теруде, әйтпесе ала жаздай сонау қияндағы көлден шықпайды. Мынау үйлерді қаз-қатар тіссе ғой, бір көшеге жетер ме еді, жетпес пе еді? Кішкентай кезінде бұлар қазіргідей жұтаң көрінбейтін, мүмкін үй-үйдің арасы ағашқа толы болғандықтан ба екен. Со жылдары Бұғылы ну тоғайдың ортасында, әрбір үйдің алды-арты қайың, терек, қарағай. Сөйткен қалың жыныс қазір қу томарларға айналған. Кесілген томарларға қарап, осы ауылды жүдегіп тұрған да сол томарлар екенін ұқты Қалқан. Үйлердің неліктен алқам-салқам, ешқандай заңдылыққа бағынбай салынғандай көрінгенін енді түсінді. Әуелде шок-шок ағаштарды паналай қаланған үйлердің орналасу тәртібі дүп-дұрыс, пейіштің бағындай-ақ.

Қырық жыл өмір сүргенде, кіндік қаның тамған топырағыңның қу томарға айналғанын қалайша аңғармағансың, қалайша? Тіпті бұған шейін жүрегің сыздатып көріп пе, ауылдық советтің председателі боп, өзіне жүктелген талап-тілектерді ұққаннан бері әр түрлі жәйтке миың қатыруға мәжбүр. Бұған жетелеген де ауданның атқару комитетіндегілер. Пәлен жыл мектепте ұстаздық қызмет атқарғанда, талай түлекті қияға ұшырып, сәт-сапар тілегенде, өз тамырларын өздері қиған мына сойқанның қасынан күндер, айлар бойы титтей қиналмастан өте шығыпты. Сырттан шапқан жау жоқ, бұғылылықтардың өз қолымен жасалған қылмыс. Іргедегі, баяғыда тақыр жер еді, жарты ғасырдың ішінде бау-бақшалы көрікті мекенге айналып, сүмдық-ай, табиғатың пешенесіне жазған ну орманын құртып тынған бұғылылықтар енді сол селоға қоныс аударуда. Жаңа совхоз құрылып, тұрғын үйлер түгiлi мекеме орындарына да үй жетпегесін, селолық советтің

Бұғылыда қалуын өтінгенімен құлақ асқан ешкім жоқ, қазір барып келіп істеп жүр. Жаз айларында ештеңе емес-ау, қақаған қыста қиындау тимесе. Тау беткейіне қайтадан бұрылғанда, “бәрібір Бұғылыға теңесер жер жоқ” деп тамсанды. Ивановкаға көшіп баруы, мынау шоқыларды қиып кетуі екі талай. Жан-жағы жалаңаш болғасын ба, Ивановка бұ жерден гөрі әлдеқайда жұтандау. Ұдайы аңызға жел соғады да тұрады, қыста тау-тау қар, көктемде сай-сайға ағып, лай су, ми батпақтан аяқ алып жүргісіз. Бертінде шейін көршілес совхоздың кішігірім фермасы, шағын ғана шаруашылық болатын. Қолтықтас жайғасқанымен, тура жолдың бойында жаппағасын, бұрын-соңды етене араласпайтын. Орыс, мордва, неміс, чуваштар мекендейтін, күні кешеге шейін бастауыш мектебі ғана бар село еді. Аз уақытта іргесі кеңейіп, дүрілдей көтерілді. Жас мамандар көбейіп, құрылыстың нағыз қызған шағы қазір. Қос қабатты совхоз кеңсесімен қатар жаңа жобалы мектеп, дүкен салынуда. Әзірге бұлар ескі клубтың кішкентай бөлмесінде. Ал Бұғылыда қаньраған бос үйлер қаншама, иелері шетінен бұзып, көшіріп әкетіп жатыр.

Қаусаған үйлердің түріне көз жіберген Қалқан мұңға батып біраз тұрды. Тұтастай томарға айналып бара жатқан ауылы емес, қара басы төрізді, мең-зең ойдан еңсесі езіліп, орнынан қозғалуға зауқы соқпады. Іргесі сөгіле бастаған Бұғылы бұрын да көңілін талай алаңдатқанымен, аяқ астынан жабысқан дерттей боп, мұншалықты салмақ салған емес. “Шұғыл шара қолдану керек” деп ішінен әлденеше рет қайталағанын өзі байқаған жоқ. Шұғыл шара... бірақ қандай... мұның қолынан не келмек... ертерек қимылдағанда... Әттен, енді кеш, о баста жөн-жосықсыз көшулеріне жол бермеу керек пе еді?

Қалқан енді жерлестерінің күйкі тірлігіне ренжіді. Көздерін ашқаннан туған топырақтың берекесін қызықтағандардың аз уақытта алды-артына қарамай, оп-оңай көшіп жатқандарының себебін түсінбеді. Күні кеше сыңсыған ну ағаштың ортасында тірлік кешіп, өз ормандарын өздері ойрандағандардың ертеңінен не күтуге болады? Бәріне де кінәлі, міне, осы — ауылдастарының озбырлығы, өздеріне, ұрпағына жасаған озбырлығы. Әлгі әзірде “шұғыл шара қолдану керек” деп

қопандағанына ызалана мырс еткен Қалқан өзінің шарасыз екенін ұқты.

Кішкентай кездерінде, соғыстың қиын-қыстау шағында алда-жалда ағаштың бұтағын сындырғанын үлкендер байқап қалса, бұларды ұрып-соғуға шейін баратындары есіне түсті. Сонда “орманың – қорғаның, есік алдындағы бау-бақшаның титтей қылтанағына тиюге хақың жоқ” деп әсіресе шалдар зар илейтін. Малдың қиын өрнектей кептіріп, тезек жағатын күндер алыстаған сайын Бұғылы да қу томарға айналып бігіпті. “Төңірегін жалап-жұлаған аш қасқырдай жем іздеп, жөңкіле берсек, артымызда не қалмақ, алдымызда не күтпек деп ойлады Қалқан. - Табиғаттың өзегінен өнген тоғайдың тас-талқанын шығарып, көршілерінің қолдарынан еккен бау-бақшалы мекеніне жаппай қоныстанып жатқанда, нендей мақсат, нендей пиғыл бар екен бұл бұғылықтарда?”.

Тыныштықты комбайн дарылы бұзды. Биік қызыл қорабы анадайдан көз тартып, бәкене үйлердің ара-арасымен жылжып барады. Руде отырған Көпжасар екенін Қалқан бірден таныды. Мана үйден үш күннен бері моторы от алмай қойған мотоциклін әрлі-берлі шұқылап, “Көпжасарға қаратпасам болмас” деген оймен шыққанын енді есіне түсірді.

Көпжасардың үйіне жақындағанда, қораның ішінен дабырласқан әлдекімдерді байқап, адымын баяулатты.

- Ассалаумағалейкум, құрдас, біздің үйдің есігі қайда екенін білесің бе, мына жақта ғой.

- Сені жиі өзгертеді деп естимін есігін, көңілі қаласа, батыстан, қаламаса шығыстан шығарып ала береді деседі.

- Шеге қағуға ебедейсіз ноқайлар не айтпайды сыртымыздан.

- Он саусақтан тамған өнеріңнен қарайласпайсың ба?

- Ой, құрдас-ай, соны айтсаңшы, мына менің барлық мәселеден қарайласатындай қауқарымды айтсаңшы... - дей берген Көпжасардың сөзін қорадан бұларға қарай беттеген әйел бөліп жіберді:

- Қайсының күшің тасып бара жатыр, қауқар-қауқар деп қауқылдасқанша, анау бауыздалған қойдың етін бұзып-мүшелеп бермейсіңдер ме, анау жаман қатыныңның жамбасты

жауырыннан айыра алмайтынын білесін, неғып әлі күнге шейін далада жүрсің? - Аңтарыла тұрып қалған Көпжасардың қолтығына жармасып, дедектете жөнелді.

- Әй, сен өзі... деп бұлқынғанына дес берер емес. Әлгінде ғана екі құлағы екі езуіне жеткен құрдасының әлсін-әлсін жалтақтағанына, еңгезердей тұрпатымен шүйкедей келіншектің ынғайына құлап, сүріне жүтіргеніне күлкісі келді Қалқанның.

- Жаман қатының дедің бе сен, рас қой, ендеше ретін келтіріп жақсысын тауып берсеңші. — Көпжасар әйелді бауырына тартып, құшақтай алды. Бетінен сүйемекке әрекеттеніп, тыпыр еткізбеді.

Өктем сөйлегенінен лезде өзгеріп, үні шықпай бүріскен қалпы "өй, мынау қайтеді" деген әлгі келіншек Қалқанға қымсына көз тастады. "Кетші, әрі, бензиннің иісі ме, жүрегімді айнытпай" деп бұлқынып барады.

- Бензиннің иісіне жерік қылсам қайтесің?

- Қой, әрі, қайдағыны айтпай, анау қатының көрсе, бөя-шөя боп, қызғанып жүрер, жібер енді.

- Шамасы, байыңды қызғанбайтын болдың ғой.

- Сен басқаша ойлайтын ба едің?

- Мәселе менің қалай ойлағанымда емес, неліктен сенің байыңды қызғанбайтыныңда, мұнда бір гәп жатса керек.

- Мықтылығың жетсе, тексеріп байқа.

- Не байқайтыны бар, бәрінен де... - Сөзін аяқтамастан Көпжасар келіншектің ернінен сүйгендей сыңаймен құшағынан босатып жіберді. Көйлегінің қырыстанған етегін, қобыраған шашын тәртіпке келтірген Гүлсән енді Қалқанға тіл қатты.

- Бұғылының келіндері бұзылған екен, тіпті орамал да тартпайды бастарына деп сөгіп келе жатқан жоқсыз ба?

- Сөге қалсам, қалай ақталар едіңіз?

- Сұраққа сұрақпен жауап беретініңіз қызық екен.

- Әй, осы екеуіңнің "сіз" деп сызданатындарың неліктен?

- Тым болмаса, сескендіріп жүретін бір жанды қимайсың ба бізге? — Гүлсән сыңғырлай күлді.

- Сонда кім-кімнен сескенеді екен? – Көпжасар Гүлсәнға бұрылды.

- Сызданатынымыз кім, сескендіретіміз қайсы, байқап тұрған жоқсың ба? Әлде кіл өңкей боркемік, босбелбеу еркек қаптап кеткенде, мыңның ішінен біреуінің алдында именгенімізге сене алмай, әлде көре алмай... - Қалқанға кербездене бұрылып, сыр тартқандай ұзағырақ жанарын тоқтата қарады да, сөзінің соңын тағы да күлкіге көміп жіберді.

- Әй, мынауың қайтеді-әй, - деп басын шайқаған Көпжасар қасындағыларды үйіне қарай бұрды.

Қалқан қабағының астымен Гүлсәннің қимылын бағып, бір сәтке назарын тоқтатты, Жаңағы күлкінің ізі сүйылып, ешкіммен әзілдеспегендей, тіл қатыспағандай, селқос қалыпты, Өзіне от шаша қараған ілкі сәттің қайталануын тілегендей, әлсін-әлсін жаутандағанымен, қас қаққанша өзгерген келіншек енді көз қиығын да салмады. Бұлардың алдын орай қораға асыға кіріп кетті. Ештеңеге түсінбеген Қалқан Көпжасардың соңынан ере берді, бірақ бойын әлденедей мазасыздық жайлап, дәл жанынан күйын дөңгелене ұшқандай әсерден арылмады.

Keң қораның ортасында терісі сыпырылып, асулы тұрған қойдың істәгін Көпжасардың ұлы Тұяқ реттеп жатыр екен.

- Е, бұл ненің құрметіне? - деді Қалқан.

Қойдың кімнің құрметіне сойылып жатқанын Көпжасар да білмейтін боп шықты.

- Не, міндетті түрде біреудің құрметіне ғана тамақ ішеміз бе, өзімізге шығар.

- Өз құлқынына ғана мал сойғанды қазір кімнен көріп едің? Одан да қатын-қалаштан қызғанып тұрмын десеңші. - Ішек қарын аршуға кіріскен Гүлсән дүрсе қоя берді Көпжасарға. - Киізімді басып беріндер деп, қатының қақсағалы қашан, әлде саған айтпай ма өзі ештеңе, билігің жүрмейтінін сезеді-дағы...

- Е-е... - дей салды Көпжасар.

Қолына ұстаған шарасы, шелегі, құманы бар, есікті жүлқи ашқан әйелін көргенде, жүрегі сыздап қоя берді. Шүңірейтін

көздері төңірегін керенау барлап, аяғын алыс-шалыс басқаннан-ақ оның ұрттап алғанын түсінді.

Үйдің ішінен әйелдердің дабырласа даурығысқандары апанық естіліп тұр.

- Әй, неге саусағынның үшімен қимылдайсың?

- Анау қызылға бояғанын әпер деймін.

- Ішімдегі балам түсіп қалады деп, қорқып отырсың ба?

Қаттырақ теп.

- Кетші әрі, қайдағыны айтпай, сендерді білмеймін, өзім жаңағы жүз грамды көтере алмай қалдым.

- Тәйірі-ай, сол да сөз болып па, екіншісін ішсең, көзің шырадай жанады, шыда азырақ.

- Қуырдағын әкелмеуші ме еді бұлар, ішім өртеніп барады.

- Ішіп-жегендеріңді ақтасандаршы ең алдымен.

- Былқ-сылқ етіп, буындарың жоқ па, не тірлік мыналарың, істесеңдер, дұрыстап істеңдер.

- Жә, жаның ашымасын Жаңылға, мұндай киіздің қаншасын басып бердік, шаң басып, шіріп жатқан жоқ па, әне, несіне сонша әлектене қалдыңдар, бәрібір қара күйеге жем дайындап жатырмыз.

- Дүзің күйгір, жап аузыңды.

- Бойжеткен қыздары бар емес пе, дәтің шыдап, қалай айтасың?

- Керек еді оларға бұндай киіз.

- Қойындаршы, әй, тіпті ақысын төлейін, қойындаршы, ұят қой.

- Ақшаң өзіне, одан да арақ әкел, үніміз өшсін десең.

Алты бөлмелі үйдің ортаңғы кең залында шағын ғана киіз басу қамына кіріскен әйелдердің қолына да, ауыздарына да тыным жоқ. Әлден уақытта танау қытықтаған қуырдақ келді. Ас дайындау қамында жүрген Гүлсән мен Көпжасардың қыздары. Дастарқан басында байқалды Қалқан, өзі құралпың жігіттердің келіншектері жиналыпты.

- Сенің Қыз Жібегің бұлданып қалды ғой, оюға қолының ебі бар, келе қойсын десем, әлі жоқ қой.

- Қалқанға мұны несіне айтып отырсың. - Көпжасар әйеліне ызбарлана қарады.

- Е, неге айтпаймын, байы емес пе?

- Байың боп, саған қашан сөзіміз өтіп еді? Жұрт та солай, жайыңа отыр.

- Жә, жетер, біздің алдымызда салғыласпай екеуің, одан да, әй, Қалқан, құйсаңшы, әкеп қойған екен мөлдіретіп, ішейік те.

- Еркектіз ғой, алып қояйық, мыналар құрлы жоқпыз ба?

Құрдасының сөзінен кейін аңғарды, әйелдер түгелдей дерлік стакандарын босатыпты, Қалқан аздап қана ұрттады.

- Арақты мынадай үлкен стаканмен ішпейді, әй, Жаңыл, осы үйде рөмкелер жоқ па, әкел бері, хрусталь болса да.

Әйелдер жағы Қалқанға қарсы өре түрегелді.

- Сенің үйіңе барғанда ішерміз рөмкемен.

- Аузына дәмі де татып үлгермейді, құрсыншы әрі.

- Ауылымызда жоқ қайдағы бір дәстүрді шығармай, тыныш отыр.

”Дәстүр” деген сөзді естігенде, Қалқан шашалтып қала жаздады. Әріге бармай, бергі отыз жыл аралығында Бұғылы ауылында әйелді қойып, еркектердің өзі сирек ішегін арақты. Қазіргі бағасынан екі, үш есе арзан, сонда некен-саяк кездесегін арақ-шарапқа үйірсек еркектер, ал әйел атаулы тіпті татпайтын. Мына жосықты қара, енді кеп Бұғылының әйелдері ”ауылымызда жоқ дәстүрді бастама” дейді. Сонда дәстүр дегенің жәй әншейін ойыншық, алданып бірдеңе болды-ау, ей, мыналарға! Алғашында күлгенімен, бірте-бірте Қалқанның қабағы түйіліп, қалың ой тұманына енді. Миынан ”дәстүр” деген сөз шықпай қойды. Әдетте бұл ұғымның төңірегіне ол тек жақсылықты топтайтын, дәстүр деген сөзбен жиіркенішті жәйттің қатарласуын елестетпеген-ді ешқашан. Бәлкім, арақ ішуді жиіркенішті деу дұрыс та емес шығар, зерделесен, “артық ішкен ас та арам”, ендеше кез келген жосықтың өлшемі, мәні бар. Тегін екен деп, ауаны қомағайлана жұтып, тауыспайтынындай, толып тұр екен деп, арақ та бір, ауа да бір, титтей шімірікпестен қылқытып жатқандарын қарашы. Қалқанның алдында қызық та қорқынышты сурет тұра қалғандай еді, түбірінен кесілген анау ағаштардың үңірейген орны мен әйелдердің мынау

жағдайының арасында еш өзгеріс жоқтай. Оқыстан тағы бір ой таратты іштей: бөріне-бөріне кінәлі осылар, жегенге тоқ, кигенге шат, азғындаған әйелдер...

Назарын еріксіз Жаңылға тікті. Айналасындағыларға өктем сөйлеп екі езуі көпіріп аузын тыяр емес. Не айтқанынан өзі де бейхабар тәрізді. Қалқан оның он бір баланың анасы екенін, кейінгі туған алты-жеті баланың ақыл-есі кем, ұл-қызы түгел дерлік, сабақ ұқпай, аудандағы арнаулы мектепке жіберіліп жатқанын есіне түсірді. Мынау шалқақтай сөйлеп, төңірегіне тепсіне қараған әйел оған жер дүниені есуас, жындыға толтырар мақұлықтай елестеді.

Өзіне тесіле қарағанын сезді ме, Жаңыл мұның иығынан жұлқи тартты.

- Қыз Жібегің неғып келмеді деймін, соны айтшы, әй?

- Барып сұрасаңшы, қайдан білейін.

- Ендеше, күй, Қыз Жібегің үшін алып қояйық, тамағыннан өтер емес қой әйтпесе, бүткіл Бұғылыда қатынын сендей қадірлейтін еркек жоқ.

- Мүсәпірсуін, күйеуінің қорлығы өткендей сайрауын қарашы, - деді Гүлсән.

- Әй, сен былшылдама, ішіп-жегеніңді біл.

- Қой әрі, тамақ асырау үшін келген жоқпыз, бұлдап отырғаның не сенің?

Бірінің сөзін екіншісі іліп-шалып, ақыр аяғы шуға айналып бара жатқасын, Қалқан мен Көпжасар сыртқа шықты. Әбден қызып алған әйелдер бұларға көңіл де аудармады.

Қарағайдан бұралып, төрт қабырғасы қалқайған монша үйіне беттеген Көпжасар әлдебір бөрененің үстіне көңілсіз сылқ етті.

- Биыл бітіретін шығарсың, мүкті де әкеліп қойыпсың, пысықсың-ау... - Қалқан жымиған сыңай танытты.

- Пайдасы жоқ пысықтық, жел ұшырып жатқан пысықтық, ең қызығы соны ұға тұрып, қолыңмен атқарған ісіңнің дал-дұлы шыққанын көзіңмен көре тұрып, өлермендікке салынуыңды бәрібір қоймау. Неге? Өзім де түсінбеймін.

- Есіңді білгеннен жаныңа дамыл жоқ, осы сен неге

демалысқа шығып, ел қыдырып бір байқамайсың? Мандай теріңмен тапқаныңның қызығын неге көрмеске? Курортқа барасың ба, жұмысшылар комитетіне кіріп шығайын жолдама сұрап.

- Ешқандай демалыс пен жолдама мені құтқара алмас, қайтесің әуреленіп. Менің тірлігім түбі тесілген қайықпен теңізге сапарға шыққандай далбаса ғой... Ертеректе үйелмелі-сүйелмелі өскен балаларыма сенетінмін, қазір олардың түрі белгілі ғой өзіңе, несін жасырайын...

- Қапаланба, дегенмен бар жақсы... әне, Серігің қандай жігіт, әскерден оралғасын көмекші ғып аласың комбайнына, талай рет мотоцикл айдап жүргенін көріп едім, баулысаң, үйреніп кетпей ме? Тұяғың да, әне, азамат, оны неге баулымайсың өз кәсібіңе?

- Ықыласы жоқ, сондықтан сенбеймін. Машина емес, мал бағу керек оған. Шіркін, осылардың оқып, қағаз, қаламның күшімен қызмет істегенін көрсем, арман жоқ дейтінмін. Білесің ғой, оқуды жағдай көтермеді кезінде, сүйенетін, сенетін ешкім болмады.

- Ту-у, сен де қай-жайдағына арман қылып, кімнен кемсің? Қай бір күні әкем Бұғылының институт бітірген жігіттерін санап отыр, қашанғы әдеті ғой, тіпті дерт пе дерсің, не дерсің, ауылдың өткен-кеткенін бүге-шігесіне шейін қазбалай береді, қазбалай береді, содан біздің Бұғылы өзгере қалатындай. Ал қайда сол оқыған жігіттер, барған жерлерін көгертіп, мерейлері өскен және біреуін естімедім.

- Асыра сілттеп жібердің, неге болмасын, қане, есептейікші, алысқа бармай өзіңнің туыстарыңды алайықшы, бөлелерің шетінен дөкей, әлгі Октябрь сот емес пе, Кеңес ше, бергінде туған Еленай ше, ауданда... Итемгеннің ұл-қыздарын қайда қоясың, дырдай қызметкерлер, жо-жоқ, бұғылылықтар ешкімнен кем емес.

- Сен де әкемнің сөзін қайталадың-ау, олардың оқығанын қайтейін, жеке бастарының камынан аспаған ақылдарын қайтейін. Шыққан тегін ұмытқандардан әлдене күтіп, алданатын аңқауың мен емес. Сендер-ақ тұлыбына моніреген сиырдай, жоқтан дәмеленіп, жүре беріңдер, Жә, қоялық бос

әңгімені, оқығаны, тоқығаны, асылы, ардағы ма, мейлі, қай жерде де аман жүрсін, бірақ солардың бәрінің басын қосса, бір өзіңе айырбастамаймын.

- Ойпырмай, ғұмырыңда айтқан жылы сөзің осы шығар, ә? - Енжар отырған Көпжасар кеңк-кеңк күлді. - Андаусызда аузыңнан шығып кетті ғой деймін, ә?!

- Мұның рас енді... өзің де ойлашы, тойған жерде емес, туған жерде жүрген жоқпыз ба біз, сен де мені соларға айырбастамас едің.

- Сөзіңнің шырыны бар десем де, мына жағдайды қайда қоясың, Қалқан, туған жердің тойған иттеріне ұқсап бара жатқан жоқпыз ба? - Көпжасар енді өзгеше бір ойға шомғандай, төңірегін бағдарлай ұзақ қарады.

- Ұқсасақ, бұ да уақыптың бір сыны шығар.

- Қашанғы дағдымыз ғой, кінәнің бәрін уақыт пен құдайға аударып құтылатын, кейде маған сол уақыптың да, құдайың да адамдардың қырық өтірігінің екеуі сияқты.

- Қалай-қалай сөйлеп кеттің?

- Өзім табынатын тәңірі біреу ғана, ол — табиғат, қалғанының бәрі соның құлы, тіпті әлті уақыптың да соның құлы. Жерді қазып, түбіне жетпейсің, көкке самғап, шегіне жетпейсің, міне, саған табиғат, уыстауға келмейді және өз уысынан жібермейді де. Қалғанының бәрі далбаса.

- Алда-жалда жоғары білім алсаң, философияға жаңалық қосар ма едің?

- Жаңалық жасаймын деп әлектенген соң, мұның пайдасы бола ма, таланттың кереметі күшенбеуде шығар. Сарқырап аққан өзеннің асау толқынындай жойқындық қажет кез келген салада төңкеріс жасау үшін. Алысқа бармай, өзімнің мынау қотыр-қотыр тірлігімді қарашы. Неге мен анау ұл-қызымды жетектемеймін, солардың жолында басымды неге тау-тасқа ұрмаймын, неге емдетпеймін? Неге? Оңай дейсің бе, кілең мақау, кемтарларды қораға иірген қойдай бағу. Басыңа салмасын мұндай қорлықты. Табиғаттың қарғысына ұшырағанбыз, не мен, не Жаңыл. Егер біз ақ жүрсек, кіл өңкей жарыместерді келтірер ме едік дүниеге. Күнәға белшеден батып, өз тәніңді өзің туралағандай хал кешу ғой біздің көсің.

О баста тәңірімнің қаһарына ұшырағасын, емдетем, түзетем деп, тыраштанар жәйім жоқ. Марқұм әкем ұрпағының мына түрін көрсе...

Даусы дірілдеп, көңілі бұзылған досын қалай жұбатудың амалын таппады Қалқан. Осы балалардың ауыр жағдайы өзінің де жүрегін мазасыздандырады. Ақшаны күреп табатын еңбекқор әкенің арқасында әзірге ештеңе білінбейді, не ішем, не кием демейді, ертеңгі күндері не болмақ? Санадан, сезімнен жүрдай, тәндері сау, алды жиырмаға жетсе де, шетінен мешеу екені рас-ау. Қалқанның тұла бойы түршікті. Күйініште отырған құрдасының дәрменсіз кейпіне қарауға дәті шыдамай, әлдене деп алдарқатқан жоқ.

Кішкентайларынан бірге өскендерімен, Көпжасар ішкі сырын ақтарып, мұңын шаға бермейді. Іліп-қағып, әзілдеп, әріге бармайтын, маңызды деген жәйтті де қалжыңмен жеткізуге әдеттенген. Қалқан сол мінезіне әбден үйренген, мына тосын қылығы есенгіретіп жібергендей. Аянышпан гөрі елжіреуі басымырақ жұмбақ сезімге бөленген. Қалқанға қос қолымен басын ұстап, шыпырман ойға батқан осынау жігіт ең жақыны, бауырындай көрінді дәл қазір. Бұған өз мұңы қосылып, көңілі босады. Кіндіктен жалғыздығы, қаусаған әке-шешесінің күндерді қиялмен жалғаған пұшайман түрі есіне оралып, мүлдеп жүдеп қалды.

- Қапаланбашы, бауырым, капаланбашы, - деді өзін де, оны да жұбатқандай, - капаланбашы, кімнің бауыры бүтін дейсің, маған - жоқтың, саған - бардың қайғысын тартқызуды жазған шығар...

Көпжасар дереу есін жиды. Үнсіз біраз отырды. Андаусызда осынша ақтарылғанына таңғалып, қатар өскен серігінің де жарасын оқыстан тырнап алғандай әрі-сәрі хал кешті.

- Марқұм әкем айтатын... - Ол мүлдем бөлек әңгіменің желісіне көшті. - "Түбінде Дәм-аға дастарқанының ырысы ұрпағында қалады, көрерсіңдер, әлі, бақ қонған шаңырақ" деп. Қашан көзін жұмғанша бірақ өзін кінәлідей сезінді шешелерінің алдында. Қиянат жібермеді ғой дегенді де жиі қайталайтын, қайдам, бұ да мүмкін. "Қыстаудағы үйлерінің

шаңын аспаннан бүрқыратып, шатырын бұзып жатқанда, көзіме от көрінді, қас қаққанда әлде найза, әлді қанжар ма, өкшемнің тұсынан зу еткендей болды да, демім түншығып, ұшып түстім, содан жабысқан дерттен айықпадым“ дейтіні еміс-еміс есімде.

- Сен де қай-жайдағыны теріп, шатыр бұзғаннан дейсің бе, сәтін солай салғасын...

- Жо-жок, әр нәрсенің де иесі бар, жансыз деп, біздің бүлдірмейтін затымыз бар ма? Шынында да аттап басқанына шейін есеп беріп, жөнімен жүру керек, әттең соны өлер шағымызда ғана мойындайтынымыз қиын. Жөн делік, әй-жәйға қарамай бұзған сол үйдің ағашын анау мектеп құрылысына пайдаланып, жарты ғасырдай тұрды, ел-жұртты оқытты, абыройы асты, әлі жүз жыл тұрар еді, бірақ ақыры не болмақ? Менің әкемнің қазасын күшпақ. Ту-талақайлап, шетінен ұрлап әкетіп жатыр. Бөрінен озған Итемгенді қайда қоясың, әкем сияқтыларға ойындағысын орындатып, дүниенің рахатын кешті, ал мынау тіпті сұмдық қой.

- Несі сұмдық, түсінбедім.

- Әлі естіген жоқсың ба, мектептің бос үйлерін сұрап, ауданға барғыштап жүр, тіпті иемденіп үлгеріпті. Сен білетін шығар десем, селюлық советке қарамаушы ма еді? Тым болмаса қалған ендігі қарағайын талан-таражға салғызбасандаршы.

Қалқан қапелімде жауап бермеді, мектептің іргесінде отырып, бұдан хабарсыз жүргеніне таңырқап, әлдекім төбесінен қойып қалғандай миына ештеңе кірер емес. Бойы тіпкереніп кетті. Ес жиып, көзін ашқалы өздері үшін ең аяулы, ең қасиетті мекендері емес пе еді, өмірлерінде жақсылық, қуаныш атаулы да сонымен байланысты, ауылының қорғаны, сәні, мәні?

Көзалдына қызық ой-сурет елестеді кенеттен: мектеп үйі бұзылса, күн сәулесі Бұғылыны айналып өтіп, қараңғылық жайлайды, жарық мүлдем өшеді. Одан арғысы таскерен мылқаулық. Ал оған дейінгісі қандай ғажап еді. Қалқан өздерінің бес-алты жасында ма, Көпжасар екеуі мектептің есігінен кіруге жүрексініп, терезелердің бергі жағындағы саялы баққа ұрлана кіріп, ағаштарына өрмелеп, ұзақ отырғытын.

Ішіне енсе, жұмбақ әлеммен жүздесіп, небір қызыққа кенелетіндей әсерден біразға шейін арылмаған. Оқып жүрген жылдары да осынау уыз әсер қиялдарының көкжиегін кеңейтіп, тіршілік бұлар үшін мектеп және жер шары боп екі ағыста ғана жылжыды. Жо-жоқ, екі ағысы не, айналып келгенде жер шары атты шексіз ұғым бір ғана осынау мектептің айналасына кіріккендей еді ғой. Қазіргідей емес, кино, клуб, радионың да міндетін осы мектеп атқаратын, дүниенің төрт бұрышына қатар тігер көзі бар, бәрін-бәрін білерліктей сиқыры бар зәулім сарай екені рас болатын. Бұғылының ырысына біткен бұл үйден айрылу еш мүмкін емес. Саналы өмірінің сонда өткенін, оқушылық жылдарды есептемегенде, мұғалімдік қызметі, бүткіл тірлігінің тікелей сонымен сабақтастығын ойлағанда, Қалқан айғайлай жаздады. Қабағы қарс түйіліп, ренжігеннен бет әлпеті сұрықсызданған. Оған әлдене дей берген Көпжасар бері қарай беттеген Сананы көрді. Ол қораға кірмей, екеуіне бұрылды.

- Ойпырмай, мынау бір сәтті күн болды-ау, бастарыңның қосылғанын айтамын, екеуіңнің біздің үйге бірге келмегендеріңе қанша уақыт өтті десенші.

- Жаңыл қайта-қайта шақыртқасын, әлгінде тағы жіберіпті, “көмегіне зар боп жатқан жоқпыз, жас ет жесін” деп, ет дегенде бет бар ма, келіп қалдық.

- Е, жөн-ақ, қойдың басын екеуіңе тартпағанда, қайтеміз. Талай уақыт өтті-ау, дастарқан жайып шүйіркелеспегелі, ешқашан бітпейтін жұмыстың соңында сылп-сылп жүреміз де қоямыз, бүгін сәті түскен екен, жүріндер.

Үйеме табақ етті ортаға қойып, арақты сылқытқан әйелдердің ортасына кіріп келгенде, Көпжасар аңырып біраз тұрды. Бұларды тоспағандай, қаперлерінде түк жоқ, шетінен масаң.

- Әй, Қалқанның қырық рулы елден таңдап алған Қыз Жібегі,-деп айғай салған Жаңылдың күйеуінің қас-қабағымен шаруасы жоқ.

- Мәссаған, не қара басқан бізді, ұмытып кетіппіз,-деп Гүлсән “үялған тек тұрмас” дегендей, әбден жоюкемделіп, ырсиған бас сүйекті қолына түскен майлықпен жауып, төмен

ысыра салды. Қимылы тым ектінді шықты ма, онысы домалай Көпжасардың аяғына барып тірелді.

- Иесін жана тапты,-деді әйелдердің біреуі.

- Әй, сендерге не болған? Жә, мені қойшы, күтпегендерін дұрыс та, туған күйеуін танымай тұр-ау мына Жаңыл.- Қалжындай сөйлеген Сана дастарқан шетіне жақындады. Көпжасар “төрге шықсаңшы” дегендей емеурінмен Қалқанға жаутаң қағып жайғаса берді. Сүйек-саяқ шашылып жатыр дастарқанның үстінде, рәсуәсіз туралған ет үйіліп қапты табақта.

- Құйындар, - деп бұйырды әйелі бұған мағынасыз тесірейіп,- Қыз Жібекке еселетіп ішкізіндер. -Бұлдыраған жанары Санаға тоқтап, оң қолымен ауаны қармай, әлденені бұйырған раймен кіжініп қояды. Айналып келіп, сөзінің соңы Санаға тіреле берген соң шыдамады ма, әйелдердің бірі қағыта тіл қатты.

- Мұның Сананы жақсы көретін реті бар, көрмейсіңдер ме, бізге қимағанын үстемелеп соған құйып жатқанын.

- Ішпейтінін білген соң-дағы, әйтпесе,-деп екінші біреуі іліп әкетті.

- Е, неге ішпейді, әлде әулие ме?

Гүлсәннан мұны күтпегендей жалт қараған Сана оның Қалқанға тесіліп отырғанын көрді. Келіншектің жанары оттай жанып, жүзі алаулай түскен:

- Үлкен кісіңізден сұрағаным ғой, айып етпе. Назарына да ілмеді сұрағанымды.

Сананың көкірегіне ұялап та үлгермеген күдікті жуып-шаюға тырысқан Гүлсән енді бұған жақындай түсті.

- Киіздің оюың өзіңе қаратып, біраз тостық, қалай екен, бағасын берерсің, бұрын әдеттенбеген ісім еді.

- Үйіңнің іші-сыртын ою-өрнекке толтырып, әлектенгенінде, осы сен қатынның не ойлағаның бар? Молаңа бірге әкетпексің бе, жалынып сұрағанда, бермедің ғой.- Жаңылдың үні зілдене түсті. - Жастанып жат түскізіңдерінді, құдайдың көзі түзу бәрібір маған.

- Бетіңмен лақпай отыр. - Көпжасар әйелін тыйып тастағанмен, анау елеі қоймады.

- Ақшасына бермедің-ау тіпті, ілуге сыйлайтындай қай

құдаң бар еді, сен қатынның ниеті ме, сен қатынның... Неше жерден қолыңнан өнер тамсын, маған жетпейсің. Жайқалып өскен бәйтерекпін мен, қара әне, жапырақтарымды, ал сен кімсің, қуарған қу бұтақсың, қандай азаматтың бағын байлап...

Одан әрі Сананың ештеңе естуге мүршасы келмеді. Мастықпен ойындағысын ақтарған Жаңылдың бет-аузы қисаймай, төбесінен дүңк еткізгені өзінен гөрі күйеуіне ауыр тигенін сезді. Қалқанның көзінше осыны естігеніне қорланды. Былайғы тұста әзіл-қалжындары жарасып, “кет әріге” барыспаған келіншектің қатігездігін әлденемен ақтаудың амалын таппады. Арақтың қызуына ғана балаудың жөні жоқ сияқты. Тұруға әрекеттенгенімен, орнынан қозғала алмады. Манағы әзірде аузына салған титімдей етті әлі жұтпапты, біртүрлі секемденіп, тамағынан өтпеді. Елеусіздеу бұрылып, қол орамалына орай салды.

Екіленіп, алқымы іскен Жаңылдың түр әлпеті сиықсызданып кеткен екен. Не айтып, не қойғанынан хабарсыз, өзгеге мірдің оғындай естілер сөздеріне өзі мән берер түрі көрінбейді. Аяқ-қолдары ербендеп, буын-буындары дірілдеген әлсіз денеден соншалықты зілдің қалайша лықсығаны түсініксіз Санаға.

- Жақсының асылы кеудесінде, жаманның асылы бөксесінде, адамның қоры екенінен бейхабар-ау, сорлы.- Тұншыға сыбырлады Гүлсән.

Әлгі әңгімеден соң үйдің ішін ыңғайсыз тынштық билеген. Құлағы шыңылдап, бір уақ түк естімеген Сана есін жиып, сергек көтерілді. Ғұмырында ешкіммен бет жыртыспағаны өзалдына, қасиетіне татымайтын пендемен сөз таластырып қайтсін, іштегі алай-түлейді айналасындағыларға білдірмей, үйден шықты.

- Жетесіз ит, не істедің? Зерінді шашу үшін әдейі шақырдың ба? - Меніреу күйде отырған Көпжасардың көзді ашып-жұмғанша әйеліне қалай тап бергенін ешкім байқамай қалды.

Жаңылдың шынғырған даусынан шошынып, бәрі атып-атып тұрысты орындарынан. Столдың үстіндегі дастарқанмен қоса аяқ-табақ, ыдыстар еденге шашылып, сарт-сұрт сынып жатты. Әйелінің жағынан пергілеген Көпжасардың көзі

ештеңені көрер емес. Алдындағыны да артындағыны да тепкілеп, төсеніш демей, шыны демей лақтыра берді. Үйдің ішінің астан-кестені шықты.

- Өртеймін, қиратамын, ит пен құсқа жем қылғанша опасыз мына дүниені, бүйтіп күйіктен өлгенше, құртайын сені де, құриын өзім де... түбіме жетесің, түбіме... шаршадым... жетесіз неме, кімнің арқасында шалқаясың, маскүнем, абыройдан айырылған, ас ішіп, аяқ босатар мақұлық, тойғансың әбден... не өткізіп, не тындырып, бұлданасың Санаға. Тырнағынан садаға кеткір, үндемеген сайын басқа секіріп, құтырғансың, қағып алайын жыныңды, қарғыс атқан...

Тағы да ентелей ұмтылған Көпжасардың білегінен Қалқан ұстай алды. Жан баласына қол тигізбек түгілі қатты сөзге барыспайтын құрдасының ашуланғанын мұншалықты жағдайда көрген емес ешқашан.

- Жә, жетер, сонша көтеріліп, не айтпайды әйел. - Қалқан қалш-қалш еткен Көпжасарды сабырға шақырып, жеңінен тартты. Үрейлері ұшқан қатын-қалаштың масандықтары лезде тарқап, бөлмеден жылыстай шығып бара жатты. Ұзақты күн дабдүр-дүбдырға тұнған үй де тынышталып, Көпжасардың алқынған демі мен Жаңылдың сөйлене жылағанын, бұрыш-бұрышқа тығылып, үрпиген кішкентайлардың түрін алма-кезек бағдарлаған Қалқан әжептәуір уақыт өткізіп үлгерді.

Жығылған әйел етек-жеңінің түрілгенін елейтін шамасы жоқ, мастығы әлі де тарқамағандай. Тұруға мұршасы келмегенімен, тілін безеп, жуырмаңда тоқтар емес.

Оқтын-оқтын ұруға ұмтылған Көпжасарды қапсыра құшақтаған Қалқан шығып кетудің ынғайын таппады. Топпы әйелдің ішінен біреуі қалмағанына ренжіп, қайсысын қалай жұбатырын білмей, әлі де өн бойының дірілі басылмаған Көпжасарды қасынан ұзатпауға бекінді.

- Армаңдаған асылың шығар, құдай қиса, мен қидым... - Кеудесін көтере беріп, қайтадан бүктетіле құлады Жаңыл. - Білемін, ынтызарың сол. Өне отыр ғой көзі, айт қане шыныңды, қылым қисаймайды, естимісің?

- Ой, мақұлық, ақыдан жүрдай бейшара, не оттап кеттін? Баладан ұялмайды, құдайдан қорықпайды... - Денесін білеген

ыза сәл саябырсып, әлгіндей емес, тістене тіл қатты Көпжасар. Күрке тауықтай қодыраңдаған әйелдің шарасыз кейпіне күрсіне қарап біраз отырды. Ішкен сайын осы. Қиямет атаулыны мұның басына үйіп-төккенде, еріксіз таңдай қақтырып, өлген адамды тірілкендей. Сана мен Қалқан кешіре ала ма, ұят болды-ау... Мәселе тіпті кешірімде де емес-ау, түңілген көңіл мен жараланған жүректің орнын әлденемен толтырудың қисыны келе қояр ма екен енді. Қатын-қалашты тізіп қойып, әдейі жасағандай болды Жаңыл. Қайтпаған кегі бардай әрекет істеді.

- Не тындырдым деп жатырсың, жаныңды жаһаннәмға жібермей тұрғанда, көтер басыңды мақлұқ.

- Тіріліпсің, қандай күш саған қол жұмсапқан, соны түсіндірші. Әлде құса қылған ғашығыңның көзінше құмарыңнан бір шығайын дедің бе? Бертінге шейін атын айғайлап, түсінде сандырақтап, есіңнен ауыса жаздағаныңды білмейтін шығар мыналар, ал, ендеше естіндер, көріндер, ойбай, ойба-а-ай. Не өткермедім мен басымнан...көзі күрғыр неге шықпайды, құлағы күрғыр неге керең қалмайды сол сұмдықты көргенше...- Тақтайды қолдарымен сабалай домалаған Жаңыл айғайлап жылай бастады.

- Жынданып кетпесін осы, түрі жаман,- деді Қалқан үрейлене.

Әйелдің тұрпаты шынында қорқынышты еді. Қимылына көз ілеспей, екілене сөйлеп, әлсін-әлсін шыңғырады. Беталдына тұра ұмтылып, әлдекімді қуғандай, бір тұрып, бір жатып, ұзақ әуреленді. Әлден уақытта қыбырсыз қалды. Көпжасар мен Қалқан да тіл қатыспай, әлде дольлықтан, әлде аурудан қиналған әйелге үрке қарасып отыра берді.

Көпжасар қалшиған қалпынан қозғала алмады, сірә, өзі де қатты шошыса керек. Әлгінде ғана тынышталған Жаңыл қайтадан селкілдей жөнелді, арасында айғайлап қояды.

Шығып кетуге ыңғайсызданған Қалқан не істерін білмей, орындығын жылжыта бергенде, Көпжасар әрі қиналып, әрі қиылып, қаралы.-Сәл тоқташы.

- Жо-жоқ, мен боламын әлі.

- Құдайдың қара бастырғаны, міне осы. Бұрын да

байқайтынмын, ішкеннен кейін алда-жалда біреу бетінен қақса, жыны қозып, бұлан-талан тұлданатынын...мүлдем асқынып барады, не істеймін, не? Арақтан азған еркектерді емдейтін, ал әйелдерді қайтеді екен? Не боламыз енді, қыз-келіншек арақ ішіп,

ризык кетті әулеттен,

ырыс та, береке де қалмады...

“Әй-әй” деп арақідік шошына дауыстап, Жаңыл біраздан соң қорылға басты. Тетелес екі қызы үй ішін жинастырып, бұрыш бұрышта тығылған қара қожалақ балалары әке тізесіне жабысты.

Ретсіз шашылып, кір басқан орамал ма, төсеніш пе, ыдыс па, әбден мильға араласқан. Стол үстіндегі пүлші жамылғы жартылай салбырап, аяқ астында жатыр. Назарға ілінген бұйымның бәрі майлық пен сулыққа айналыпты. Бөлме-бөлмеге сіңіп үлгерген сасық иіс танау жарады. Терезелердегі пердеге шейін қара-кұрым. Есіктерге жөн-жосықсыз құрылған мақпал, маталар, еденде ұйпа-түйпаланған алашалар, дені жана болғанымен, ешқашан жуылып-қағылмағаны көзге ұрады. Аппақ сарайдай шаңқиған үйдің ішіне кірген кісі үркіп қашатынын Қалқан өз жағдайынан сезіп отыр. Кішкентай қыздар шаңын бүркқыратып, еденді сыпыра бергенде, Көпжасар екеуі далаға беттеді.

Қораның іші де опыр-топыр, құйын үйіріліп өткендей. Шашылған қамыт-сайман, тері-терсек.

- Ат жегесіндер ме? -Қалқан “мыналарың не” дегендей сыңаймен иегін қақты.

- Неге екенін білмеймін, қораның іші бұларсыз жетімсіреп тұратын сияқты. Және орманға барғанда, тауға шыққанда, ат-арбаға не жетсін.

- Оның рас. Бізде ешқандай техника, машина жете алмайтын жерлер бар ғой әлі.

- Кішкентай кезімде әкем қарағай жығуға тауға жиі апаратын. Сонда маған ат пен арбадан күшті ештеңе жоқтай

көрінетін. Шаруаның төтесін білетін жарықтық. Бөренелерді арбаға доңғалақтарын алып қойып, әдіспен артатыны әлі жадымда. Мен де тырбындап көмектесетінмін. Нағыз еңбеккер еді ғой, шіркін, әкем. - Көпжасар ауыр күрсінді. Ішін тесіп әкеткен әлде нала, әлде өкініш, әлде шарасыздық ба, әйтеуір әкесін есіне түсіргенде, тұншықтырған бір пәледен арылғандай болды.

Күннің шырайы бұзылып, аспанды қою бұлт басты. Аума-төкпе желдің бой тоңазытар лебі байқалады. Лезде жауын құйып берді. Жаймашуақ жаздың жылы жаңбырына ұқсамайды, бір түрлі ызғарлы. Үйіне асыққан Қалқанның көзі шарбаққа олпы-солпы ілінген киізге түсті. Жаңадан басылған киіз, жауынның үдете соққан тамшылары оюларының бояуын сорғалатып тұр.

VI

- Сыртынан су жаңа, жәй әншейін жылтырағаны екен ғой,- делі автобусқа кіріп жатып Еленай.

Орындықтардың арқасы сынған, құлаған, төбесіне шейін қотыр-қотыр, шынында кім-кімнің де жанарын жүдеткендей.

- Іші өртенген, маған дейін... өйтпесе жаңа екені жаңа.

- Кім өртеген?

- Ешкім де. Егжей-тегжейін сұраған жоқпын бұрынғы шофердан... сен бәрібір түсінбейсің, машинаның қай тетігін білесің. Осыны бергендеріне де шүкір...

- Әтәй, жолшыбай темір дүкеніне соға кетсек? - Алдыңғы қатарға жайғасқан Еленай рульді бұрып үлгерген Кеңеске сұраулы кейіппен қарады.

Әлгінде ғана бірнеше түйіншек қып автобусқа тасып еді, әлі де азсынып тұр-ау шамасы. Еленнің абыржыған түріне қарап, Кеңес басын шайқады. Үйреншікті дағдысы - үйге келген сайын тасынып, ең әрісі сабынға шейін ұмытпайтыны.

- Апам темір плита тапсырған, соға кетейік, қыста жұрт оны таласып алады, болса жарайды ғой, дайын машинамен барып қалсын. Айтпақшы, әкелген кісілеріңіз әлі ұзақ бола ма? Төсін

қалып ыңғайсыз боп жүрмесін. - Еленай заттарын жайғастырып, жайланып отырды.

Іздеген бұйымтайы жоқ екен.

- Кеше ғана түсіп жатыр деп естігенмін, бұ жұрт ештеңе қоймас, - деп ағасының алдында ақтала сөйледі.

Оргалыққа қайтып оралды. Маңайдан совхоздың адамдары көрінбейді.

- Жиналысқа келіп пе еді?

- Анығын білмеймін, мектептің директоры, бухгалтерлер... шамасы әрқайсы бөлек-бөлек шаруамен келді ғой деймін.

- Мұншалықты кешіккенде, асықпай тамақ ішіп...

- Әне шықты ғой.- Кеңес моторға от алдырып, дайындала бастады.

Үш-төрт әйел,екі еркек ішке енді.

- Қарай гөр мына аязыңның қысуын... - Сөйлей кірген жігіт қолдарын укалап қойды.

Бірінің үстіне бірі тізілген, жүзден аса ма, аппақ жұмыртқаларды қағазымен көтерген еркектің көзілдірігі буланып, кіре берісте тұрып қалды.

- Әй, жап есікті тезірек,суықты аңғалатпай.

- Одан да көмектесіп жібермейсің бе, алсаңшы анау қолындағысын.

- Е, кім оған қаладан жұмыртқа тасуды міндеттепті?

- Не, сенің тамағың бітеу ме,ештеңе тасымайтындай.

- Түк көрмегендей,әсіресе еркектің артынып-тартынғанын сүбіқаным сүймейді. - Қасындағыларға басын қақпаң еткізіп, жақтырмай қараған егделеу әйел алдыңғы қатарға маңғаздана отырды.

Сонша жұмыртқаны қайда қоярын білмей әлі көтеріп тұрған бейтаныстың түріне қараған Еленайдың езуіне күлкі үйірілді."Ыңғайлап салуға икемі жоқ-ау" дегендей,орнынан тұрып,жігіттің қолындағысын бері таман алды.

- Ауылда тауық жоқ па?- Әзілдей тіл қатты.

- Жоқ болғасын дағы.Зары өткен ғой, кіл өңкей өтеш қалса керек бұлардың ауылында. - Әйелдердің бірі мырс етті.

- Бұлардың ауылы деп қара мынаның құтыруын, кімнің отын тұтатып, кімнің суын ішіп жүрсің өзің.

- Қайтейін енді, қадіріміз артып, жібермей қойғасын... шындықты айтқанға да кінәліміз бе? Тауықтың зары өтпесе, сөйтер ме? - Күлкіге булыққан әйел көз жасын сүртті.

- Әй, сен жастарды ұялтпа өйтіп, жаңадан отау тігіп жатқан жоқ па? Өйтіп сөккенше, қоранда қырылған тауығыңның он шақтысын неге бермейсің? Көшіп келгендері жақында ғана...

- Бәсе, соны айтсаңшы. - Өзара бір-бірін қағыта қалжыңдасып, бәрі де орыны-орындарына жайғасты.

- Ал, Кеңес, рұқсат, қалай самғасаң да, мыналардың көңілі тыншып, жәй тапқан сияқты. - Егделеу әйел жан-жағына бағдарлай қарады.

Көшелерден бұрылып, қашан аудан орталығынан шыққанша, бастары автобустың төбесіне әлденеше рет тиіп, әрлі-берлі домалаған түйіншек-түйіншек торларының соңынан қол соза беруге жалдыққан жолаушылар, кең тас жол алдарынан жылт еткенде, мотордың үні де құлаққа жағымды естіліп, қайсібіреулері қалғып-мүлгі бастады. Желдің екпіні күшейіп, ашық далаға беттеген сайын екі жақ әйнектен мазасыз ызыңдар лап қойысты. Кейде жәй әншейін үрлегендей, кейде қатты ысқырғандай, әуендетіп барады. Алды-артына аландамастан алысқа беттеген бебеу ән дүрмегіне ілесе алмағандай окшау естіледі. Дар-дар етіп, анда-санда мотордың дауысы қорқыпқанымен, күдік ұялатып үлгерместен, қайтадан ежелгі әуеніне жалғасады. Қар кіреукелеген ақ қайыңды орман да сонау көз ұшында әншейін сызықтарға айналып бара жатқандай. Аспан мен жер астасып, аспақ түстен көз сүрінеді.

Сыртқа қадала қарап, ұзақ отырған Еленайдың желке тамыры тартқандай, басын оқыс көтерді. Іштегілер үнсіз, автобусты жаңғыртқан жаңағы әзірдегі көріністің ізі де жоқ. Тегіс жолдың үстінде өздерінің маужырай балқығандарын елемейді ешқайсысы да. Машинада емес, жылы үй, жұмсақ төсекке қонақтағандай. Тек қана ағасының енгезердей екі иығы алма-кезек қимылдап, аса сақ отырғаны сезіледі. Ұзақты күнгі тірлігі осы-ау, - деп ойлады Еленай. - Жас емес, ұлғайған сайын темірмен алысу да қиын ғой. Әтәйінің еңкіш тартып, еңкейген түріне қарап, аяп кетті. Кішкентай кезінде, шіркін, қандай тұлғалы еді? Үйленгенше мүлде басқа болатын, үнемі

күлімсіреп, өнбойынан мейірімділік төгілетін де тұратын. “Қандай қыздың бағына маңдайың жарқырап тудың екен” деп көрші-қолаң, жеңгелері сүйсінетін әтәйінің қазіргі тұрпаты Еленайдың есіне қай-жайдағыны оралтып, көңілсіз ойларға жетеледі. Қартаятын да жаста емес, қырықтан енді ғана асты әтәйі, соған қарамастан жүзі жадау, қабағы салыңқы. Кейінгі кезде үстіндегі киімдеріне шейін алқам-салқам, басындағы анау мыжырайған құлақшыны несі, тонының қолтығы да сөгіліп кеткен бе, қалай?

Ай-апасы мұндайға шыдамайтын, әлде оның да бабы келмей жүр ме? Осының бәріне іштей Шекерді кінәлады. Жарым деп жаны ауырмайтынын, мінезінің қырсықтығын ойлады. Осы үйдің босағасын атпағанына, міне, он жылдан асса да әлі күнге кеше түскен келіндей, шаруаға бапсыз. Бір шаңырақтың астында тұрғанымен, ине-жібіне шейін бөлек сақтап, бөлек ұстайтынын қайтерсің. Дүниенің қадірін ұтып жасаса, бір сәрі-ау, долылықтан істейді бәрін. Шал, кемпір күні ертең үйді көшіріп әкететіндей, көзіне түскенді жасырып-пысырып жүргені сорлының. Тіпті жөнді киімді өзіне қимайды, алба-жұлба киініп, қайыршылыққа жаны әуес. Әпергенді сандыққа тығып жинай береді. Ай-апасы алғашында “жетім, әкесіз өскендіктен шығар” деп сылап-сипап, неғұрлым қымбат киімдерді алуға әдеттендірген. Бетіне қарап, қолын қақпады келіннің. “Ешқайда жібермеймін, тілегім де, жүрегім де Еленайым” деген бұдан да Шекердің әлегінен айырыла жаздаған. Ол кезде Еленай бесінші класта оқитын.

Атасы мен Ай-апасының еркесі, жұлдызы, бұл не айтса да орындалады. “Патша бала” дейтін атасы. “Алданышым, сүйенішім, сенің саянда күн көріп отырмын” дейтін Ай-апасы. Бір таңғалатыны - қанша еркін, өзімсініп ұстағандарымен, әке-шешесін ұдайы есіне сала жүретін. Әкесі - Октябрьді өте сирек көріп өсті. Жылына бір келе ме, жоқ па, әйтеуір анда-санда кездескенде, мойнынан құшақтап, тізесінен түспейтін. Ал әкесі аттанарда бәз баяғы қалпында, күліп-ойнап отырып қала беретін. Туған анасы туралы да Ай-апасы жиі әңгімелейтін. “Екеуінің дәм тұзы жараспады, бұйрықтан кім асыпты” дейтіні есінде. Ай-апасының титтей қызғанышсыз.

тіпті ерекше ілтипатпен айтатынынан ба, ешқашан өзі көрмеген анасы жәйлі кей-кейде тәтті қиялға шоматын. Бұған қоса мектептің аржағында төңірегі бау-бақша, ақ шатырлы еңселі үйде тұратын Ведерниковтардың үлкен отбасы тайлы-тұяғына шейін бұның асты-үстіне түсе жылы шырай танытып, көрген жерде құрақ ұша құшақ жаятын. Әсіресе етженді, толық Маруся апай бауырына қысып, ұзақ тұрушы еді. Мұның себебін Еленай бергінде түсінді. Маруся апайдың інісінің қызы Арина бұның шешесі екен.

Үшінші класқа көшкенде, әтәйі үйленіп, Шекер қосылды бұларға. Жүк машинасынан сатымен түсіп келе жатқан жеңге бейнесі әлі жадында. Төңірек толы адам, шашылған құрт, ірімшік, кәмпит, қант. Төргі үйге шымылдық құрылып, Шекерді соған кіргізді. Қасында қыздар, шетінен үлбіреп тұр. Күнде көріп жүрген өз үйі Еленайдың алдында кенеттен өзгеріп шыға келген. Таңғажайып ертегінің ішіне енгендей, дүние атаулы көгілдір де әсем түске бөленіп, қас қағымның арасында бұрынғы жұпыны үйлерінің еңсесі көтеріліп бара жатты. Талдырмаш денелі анау нәзік жан үй ішін нұрландырғандай елестеп, атасы мен Ай-апасындай оны да жақсы көремін деп түйген іштей. Сол бір әсер қазір де Еленайды толқытатын тәрізді. Әлде алғашқы көрген той болғасын, солай ма екен. Әйтеуір ауыл адамдарының жүзіндегі қуаныш, қызылды-жасылды киінген қыз-келіншектердің мың бұралған қимылы, талай күндер толастамаған ән мен күй көңіліне өшпестей із қалдырыпты. Балалық шағындағы ең бір ұмытылмайтын көрініс осы Шекердің келін боп түсуімен байланысты. Әсіресе, құрылған ақ шымылдық бейне бір сиқырдай әсер етіп, аржағында отырғандар хор қыздарындай қызықтырып, қиялын жан-жаққа шарлатқан. Шекердің жасыл жапырақты, гүлді көйлегіне шейін назарынан тыс қалмай, көз алдында мың көбелек ұшып, өзі де солармен бірге самғағандай шаттыққа бөленгені рас. Сол ғажап әсерден көпке шейін арылмаған. Аяқ астынан бәрінің мерейін өсірген қуаныш ешқашан аяқталмайтындай, ешқашан таусылмайтындай бақытты кезі еді бұлардың.

Анық-қанығы жадында сақталмапты, үй-ішін жайлаған

ызғар бірте-бірте ауа жайылып, Ай-апасының қабағын кірбің шалатынын, жиі-жиі күрсінетінін байқап жүрді. Бұрынырақта "саям, шырыным, алданышым" деп сүйсініп, еміреніп құшағына қысса, енді қапаланып, күйзеле отырып бауырына басатынды дағдыға айналдырды. Мұнысын, әрине, өзі аңғармаған шығар. Бірақ Еленай атасының, Ай-апасының бет әлпетіндегі сәл-пәл өзгерісті, әрбір әжімдеріне шейін қалт жібермей өсті ғой. Нешеден екенін білмейді анық, жарық дүниені тұңғыш рет түйсінуі атасының төрге жайғасып, бұны кеудесіне қыса тізесіне отырғызып, әлдилегенімен тікелей қатысты. Және сол көріністі, сірә ешқашан ұмытпас. Атасының ұзақ ыңылдап, әлден уақытта жуыр маңда аяқталмайтын хиссаларға көшетіні, жанынан шығарып, әлде жаттағанын айтып жатырма, о жағы беймәлім, тек әлди-әуеннің ықпалымен ұйықтап, қайтадан ояңғанда, тағы да әлгі таныс мақам ұшы қиырсыз жалғаса беретін. Кейінірек, мектепке барған жылдары ұқты, інілерінің майданнан жазған өлең хаттарын халық әуеніне салып, жырлайды екен.

- Кім білсін елге барып қуантам ба?

Кім білсін мұнда қалып суалтам ба?.. - Осы тұсқа жеткенде көмейіне әлдене тығылғандай, біраз жөткірініп барып есін қиятын. Содан кейін күрсінуді жиілеп, сөзсіз ақырын ғана ыңылдап отырушы еді.

Туған әке-шешесінен гөрі екеуіне әлдеқайда жақын тұратынына былайғылардың таңырқайтыны бар. Тіпті ашықтан-ашық кінәлай сөгетіндерін қайтерсің бәз біреулердің. Тілмен түсіндірерліктей жәйт пе екен бұл. Кеудесінде сонау балалықтың балдай тәтті шағында маздаған шуақты ешкім де өшіре алмаса керек. Неден өрбіді осы ой?, Шекердің әлегінен шығып жатыр-ау... Иә, бесінші класта оқитын. Атасы мен Ай-апасы бір жаққа, сірә Бұғылыға кетті ғой деймін. Дүние түгелдей өгей көрінген со жолы. Сабактан шыға үйге асығатын кешегі күн жоқ, сөмкесін шана есебіне пайдаланып, сырғанақ тебеді, қараңғылық үйірілгенше көшеде жүреді. Ауызғы бөлменің сыртқы терезесіне қарап, Ай-апасын іздейді, жүрегі сыздайды. Шекерге деген алғашқы жылылықтың жоғалғаны қашан, тіпті коруге құлқы жоқ. Ақар-шақар сәбилерінің

ортасында бәя-шая, ештеңеге қолы тимей, айғайлап жүргені. Бұны көрсе, дольрып шыға келеді. Сондай бір кеште, қандай күш көтергені белгісіз, Ведерниковтардың үйіне келді. Маруся апайдың қуанғаннан есі шыға жаздады. Өбектеп, аймалай ма, иіскей ме, дастарқан басына әкеліп, алдына қоймаған тәттісі қалмады.

- Тез хабарлайықшы, Аринаның арманы орындалсын бір көрем деген... - Құлағы еміс-еміс шалған сөздердің мағынасын ұға қоймаған. Тек әйтеуір мынау ересектердің жақындығы барын, өзін жақсы көретінін біледі.

- Бүгін үйіңе бара ғой, ертең кел, күнде келіп тұр, - деп бұны шығарып салды.

Сабақтан шыққасын, сол үйге баруға әбден үйреніп алды. Қаперінде түк жоқ, бірде есіктен кіре бере әлдекім өзін құшағына көміп жіберді. Бет-аузын сүйіп, дымы құрығанша аймалады, арасында жылап та қояды. Әуелі шошып, кейін бұрылғанымен, бейтаныс әйел дес берер емес. “Рас па, өтірік пе” деп сан рет қайталады. Жақын арада мауқы басылар сынайы жоқ. Еленайды олай да, былай да айналдырып бауырына қысады. “Ты - мое чудо” - деп қойып, әлсін-әлсін сүйеді. Жүзі жылы екен әйелдің. Көгілдір көздерінен тамған мөлт-мөлт жас Еленайдың бет-аузын айғыздады. Қанша еміренгенімен, бұл орнынан қозғалмаған. Бойынан жұмбақ діріл жүгіріп өткенімен, өзін өліп-өше аймалаған әйелдің ынғайына құлай қоймады. Түрі Маруся апайға ұқсайды екен, сәл жіңішке келеу көрінген. Үстіндегі киімі қалың, үйдің іші ыстық және манадан бергі жөн-жосықсыз аймалаудан денесі пысынап, тынышсыздана берген Еленай. Басындағы Ай-апасы тіккен кішкентай бөркін жұлып алды да, лактырып жіберді. Содан соң жалма-жан шешіне бастады. Аңтарыла қараған шешесі енді ләм деместен, көздері жыпылықтап, мұның шашып тастаған киімдерін жинастырды. Шашынан сипап, көйлегінің түрілген етегін түзегендей, бір сәтке жанынан шығарар пиғылы жоқ. Тамақ ішкенде де оның көзқарасын сезіп отырды.

- Ай-апаңдар келді ме? - Маруся апайдың сұрағына жауап қатпаған, олардың келмегенін айтуға зауқы соқпады. Астан

соң Еленайды жеке бөлмеге еңгізіп, су жаңа көйлек, жемпір кигізді үстіне.

- Мынау мектепке, жаңа форма... фартук, ағын да, қарасын да әкелдім. - Өзімен үлкен кісідей сөйлескені ұнады. Көйлек те бойына қона кетті, айнаның алдына жүгіріп барды. Етегінің екі жағын көтере секіріп-секіріп қойды. Тіпті өзін көбелектей сезініп, ұша жөнелгісі келген.

- Ты смотри, какая она непринужденная, будто я всю жизнь рядом с ней была...

- А как ты представляла, без тебя она будет забитой, что ли... ничего подобного, она у них как королева растет... - Апалы-сінділі екеуі күнкүлдесіп, бірі екіншісін кінәлай сөйлеген.

- Бүгін қон, бәрібір Ай-апаларың жоқ қой, айтпасаң да, біліп қойдым,- деді Маруся апайы арқасынан қағып.

Кішкентай қызға қысқа кештің тигізген әсері тым күшті болды. Ай-апасы шешесінің кім екенін бұрын да талай айтқан, бірақ дәл осылай табысам деген қаперіне кірмеппі. Етек жеңі желбіреген көйлек те ұнаған, мыналардың өбектеп, қошеметтегені де ішін жылытқандай. Ешқайсысын жалындырмай қонуға келіскен.

Қоярда-қоймай Арина мұны қасына жатқызды. Неге екенін әлі де ұқпайды, со жолы Маруся апай әлдеқайда жақын көрінген. Орнынан тырс қозғалмаған қызын иіскелей-иіскелей, қанша әлпештесе де, бәрібір құмарынан шықпайтындай, біресе жүрегі қысылды ма, біресе еңіреп жылады ма, таң атқанша Арина ұйқтай алмады. "Тым болмаса сүйші бір рет" деп бетін тосып жалынған. Сүйе салса, несі кететін еді сонда, бірақ былқ етпеген бұл. Шешесіне көз тоқтатқан алғашқы сәтте шынында да алай-түлей сезімге бөленген. Жақындасқан сайын сол сезім алыстай берді. Жан дүниесінен ақтарылса да, күн сайын басынан кешпегесін, мына ақпа-төкпе мейірім денесін пергілегендей шошытады екен. Манағы әзірдегі қуанышы ұзаққа созылмады. Құрғақ таңырқау, тамсанудан аспай, әрі алыс, әрі жақын Аринаның қобыраған шашына, оң жақ көзінің астындағы қап-қара меңіне

қарай берген. Саусақтарымен әлгі менді басыңқырай ұстап қойды.

- Әдемі ғой, иә, - деді шешесі.

- Әдемі екен.

- Сен енді үлкен қызсың, ақылды қызсың.

- Иә, ақылдымын.

- Менімен кетесің бе?

- Қайда... сонда қайда тұрамыз біз?

- Жаным сол, рас ақылды екенсің ғой, жаным... менімен боласың ғой бұдан былай, менімен..

Оқыс қимылдаған тұрпатынан адам шошырлықтай, Аринаның түрі өзгеріп, бұлай масайрағаны құрсын, Еленайдың зәресі ұшты. Қуанғаны қандай қорқынышты, жанарын тарс жұмған Еленай өзі де аңғармастан, шешесінің омырауына тығылды. Танауын жарған бөтен иістен жүрегі лоблығандай, дереу теріс қарап үлгерді. Не, қандай иіс, байыптауға мұршасы жетпеген. Көңілін лезде суытып, енді-енді төгілгелі тұрған нәсер ниетін түншықтырған бір жұмбақ сәтті өткерген. Бәрін де шешкен сол жұмбақ сәт екенін кейін де талай-талай есіне түсірген. Туған ана омырауынан бұрқыраған мүлдем өгей, жан-тәні қабылдамаған жат иіс тал бойын түршіктіргені тайға басқан таңбадай анық еді. Мұнысы ешкімге ешқашан түсіндіре алмайтын тек түйсікпен ғана зерделейтін жәйт. Дәл сол шақта Арина да мән бермеген шығар, тіпті қазір де ұғынып-ұғынбауы екіталай. Кінәламайды оны және ақтамайды да. Әкесі мен шешесінің арасындағы жағдайға шұқшиып, бірін даттап, екіншісін жақтаудан аулақ. Ай-апасының бұл орайдағы тұжырымымен баяғыда келіскен. "Дәм-тұздары жараспады, тәңірінің бұйрығы солай".

Шешесінің қойнында өткізген сол түн алғашқысы да, ақырғысы да болды. Таң атар-атпаста Кеңес келіп, үйіне әкетті. Аринаның бұны құшақтап жібермей, айғайлап жылағаны, дауласып-керілдекені, Маруся апайдың оған зекіп ұрысканы - бәрі есінде. Басы көтертпей ауырып тұрса да шешесі берген түйіншекті ұмытпай, Кеңеске ұстатқан. Шіркін, балауса бейкүнәлік-ай, көбелек гүлді көйлекті ерекше қызығып киіп жүрді. Оны сыйлаған ет жақынынан гөрі айқыш-үйқыш

орналасқан гүл өрнектері әлдеқайда мәндірек көрінетін. Сәби қиялын биікке самғатып, сан алуан суреттерді елестетер со бір көйлектің көкейінде сақталғаны өзіне де таңсық. Арина кешкен жан азабымен, сірә де санаспаса керек, қолқасын тескен бөтен иістен кейін еш жоламаған. Бәз баяғы бөгде, сағынышсыз, мұңсыз қалпында қала берді. Жанары жасаураған Аринаның дәрменсіз кейпі де аяныш сезімін оята алмаған. Сол оқиғадан соң қызуы көтеріліп, сырқаттанғаны есінде. Он күндей төсек тартып жатты. Атасы мен Ай-апасы күні түні дамыл таппай, сасқандары шығар, алыстағы әкесін шақыртыпты. Октябрь келген тұста бұл айығып та үлгерген. Науқастануына байланысты үй ішінде дау туып, ересектердің көпке шейін тұнжырап жүргенін де біледі. "Мен өлгенше тиіспендер, қарғадай баланың қарекетіне бір жұмаға шыламағандарың не сұмдық, ел жұртты шулатып, намыссыз туған шірік немелер". - Ай-апасы бұлқан-талқан ашуланған. Октябрге де "сені кім шақыртқан, әкесі сен екенсің ғой" деп дүрсе қоя берген.

Сөйткен Ай-ападан да өрлік біртіндеп тая бастады ғой, оған себепкер тағы да өзі. "Осы қызым оңы-солын танығанша, қанаттыға қақтырмаймын, тұмсықтыға шоқыттырмаймын, соған дейін тірі жүрсем екен, мен өлгенше бұ қызым да қарап қалмас, құдайым көзінің қазіргі отынан айырмасын" дегенді жиі қайталайтын. Шынында Еленай кәмелетке толып, Көкшетаудағы медициналық училищеге түсісімен, келінге артық ауыз сөйлемейді, мүлдем жуасыған. Бала-шағаның ыңғайына жығылып, ежелгі мысынан айырылғандай.

Кеңестің қолтығы сәгілген тонына қарап, осынша көңілсіздікке берілгеніне таңғалды. Жан-жағынан жел гулегендей, денесі тоңазыды. Әйнекке қырау қатып, сырттан түк те көрінбеді, бәз баяғы ызың, манаураған біркелкі буалдыр бояу. Аяулысындай-ақ, текшеленген жұмыртқаларды асқан сақтықпен кеудесіне қысқан манағы жігітке көзі түсті. Отырған бойы. Еленайға оның мына сұрқы күлкілі көрінді.

- Қалай, сындырып алған жоқсың ба?

Жігіт селк ете түскенімен, тіл қатқан жоқ.

- Сындырып алсаңыз, келіншегіңіз үйге кіргізбейтін шығар.

Мұрнының астынан не деп мінгірлегенін естімеді. Бейтаныстың үндемейтіні өзіне әлдеқайда үйлеседі екен. Сөйлеп еді, бет - аузы жыбырлап, дәрменсіз күйге енді. Енді Еленай жағасын қымтанып, ешкімге назарын тікпеуге тырысты. Шамалыдан соң үйіне баратынын, Ай-апасының, атасының қуанатынын ойлады. Бірінен соң бірін есіктен кіргізіп жатқан жүктерге қарап, "шемоданыңды көтеретін біреуді тауып ал дедім ғой, неге тыңдамайсың?" - деп міндетті түрде Ай-апасының айтатынын елестетіп, езу тартты. "Шемодан ұстайтын біреуді" Ай-апасы күте-күте жалыққан да шығар, бірақ әрдайым бұның есіне салуды ұмытпайды. Ай-апасы үшін "шемодан көтеретін біреу", ал өзіне ше? Бір емес, әлденешеуінің бейнесі қатарласып шыға келетіні қызық. Мектепте жүргенде, балалардың арасындағы ең тентегі, сабақты да нашар үлгеретін, бір класс жоғары оқитын балаға ғашық болған. Алқын-жұлқын, қайда барса да төбелесіп, екі иығын жұлып жеп жүретін со бала туралы небір қиялға шомушы еді. Тайсақтап, анау-мынауға жалтақтамайтыны ұнайтын, бойы жинақы, сұстылық байқалатын жарқ-жүрқ еткен өткір көздерінен. Бүкіл ауылға сүйкімсіз, мұғалімдерді мезі қылған тәртіпсіз оқушыны қалайша қиялында батырларға ұқсатқанына қазір нануы қиын. Онжылдықты аяқтамады, кейінгі тағдырынан хабарсыз. Алғашқы жүрек лүпілі де сонымен бірге кетті. Бұлардың мектебінде үш жыл ғана оқыған, әке-шешесі жоқ, немерелес туыстарының қолында тұра алмады, сондықтан сабағын тастауға мәжбүр болыпты дескен.

Қызық, бір кезде ұнаған адамды, тіпті түрін-түсін ұмытқанымен, сонынан жан сарайында қалдырған сезім үзіктерін еш есіңнен шығармайсың. Қымбатың, асылыңдай қабылдаған адамды емес, жылдар жылжыған сайын өзіңнің сол кез, сол сәттегі толқыныс, төбіренісінді жиірек ойлайсың. Училишеде жүргенде, қалалық кітапхананың оқу залын босатпайтын. Қара көмірдей шашын желкесіне қайырып, көздері мөлдіреп тұратын бір жігітті сонда кездестірді. Екі жыл бойы кітапханаға бір мезгілде қатар қайтатын. Ұдайы жүздескендерімен, тілдескен емес. Үнсіз ұғынысқандай, сол екі жылда бейтаныс жігітті көргеніне мөз, көңілі көтеріңкі,

басқа емеурін байқатпады. Көшеде келе жатса, аспаннан соның бейнесі, үйде отырса қабырғадан соның бейнесі, тіршілік атаулы соның бейнесімен тұтасқандай, таң атырып, күнді батыратын. Сабағын жақсы үлгеруге де ықпалын тигізді. Қаланың ортасындағы жазғы стадион, қысқы мұз айдынына барып коньки тепкенде де іздейтін бейтаныс сүйіктісін. Жақыннан күнде жанаса жүріп, тіл қатыспағандарына кейіннен, сірә, өкінген де шығар. Бірақ сол уақытта бұдан артықты тілемеген, көргеніне риза.

Күтпеген жерден ол кітапханаға келуді сап доғарды. Еленай қанша үміттенгенімен, күндер өте берді, санасын жаулаған жұмбақ жан қайтып оралмады кітапханаға. Есімі де белгісіз. Үйінің қай маңда екенін шамалап болжағаны бар-ды. Енді қолы босағанда, көше кезіп, мақсатсыз жаяу аяндауға машықтанды. Кімнен, қалай сұрағаны есінде сақталмапты, сабырын ұрлаған жұмбақ жанның мекен-жайы-ау деп мөлшерлеген үйдің иелері Теміртау қаласына қоныс аударыпты. Көшіп кеткендердің байырғы қытайлық тұрғындар екенін де со жолы білген. Білген де көзі бақырая таңырқаған. Екі жылға жалғасқан тәтті елестің дәл осылай аяқталарын сірә де болжап па, тіпті қайдан, кім екеніне мән бермепті ғой. Ес жиып, етек жапқан бойжеткен шағында ішкі дүние қалтарысына әжептәуір өзгеріс енгізген қымбат тұлғаны оңайлықпен ұмытқан жоқ. Күйзеліске ұшыратпағаны жөне шындық. Аһ ұрғызып, өзегін өкініш өртемеді. Түнгі аспаннан жылт-жылт жарқыраған жұлдыздай көзін де көңілін де алыстан арбайтын сол бір белгісіз бейне.

Өндірістік тәжірибесін шалғайдағы совхозда өткізгенде, үш айдың ішінде үш жылға есейген. Танысып-білісіп үлгермей, бір көргеннен “ғашықтық” дертіне шалдыққандардың санынан жаңылды. Өзара бәсекеден, ерегістен туған жәйт оңсын ба. Біреуінің пиғылын екіншісі аңдыған жігіттердің шалағай ісі, дөрекілігі көңілін жүдетті. Алда-жалда жақын тұтып, жаны жайсаң, жүзі жарқын-ау дегеніне де бойын дарытуға секемденетін. Қотыркөлде оқитын, болашақ мал дәрігері, өзі сияқты практикант құрбысымен ғана араласты. Басқаларға карағанда сүйкімді көрінген. Клубта кеш сайын өтетін кино, биден бірге қайтып, сырласқандай сынай танытып жүрді.

Көзілдірік тағатын. Өңі сары, тікірейген қысқа шашы бар. Бір күні қоштасып тұрып : ”Сен сақ жүр, жігіттердің ниеті бұзық” деді.

- Не істеуім керек сонда?

- Олар сені қалайда алып қаламыз, бұл ауылға келген қыз кері қайтпайды дейді.

- Қайсына алып қалар екен? - Еленай мысқылдай күлді, кімді мысқылдағаны өзіне де бімәлім.

- Ал, сен, қалғың келе ме?

- Жо-о-о-ға... әлі он жетіде ғанамын.

- Он жетідегілер де кетіп жатыр күйеуге.

- Мен олар емеспін ғой...

- Егер қалғың келсе, егер... - Тұтығып сөзінің соңын жұта берген серігіне қарап, бұл бар даусымен қарқылдай күлді.

- Ендеше, өзің біл. - Ұлан қайырылмастан бір-ақ тартты. Өкпелетіп алғанын бұл кеш түсінді. Сызылып тұрар сыпайы құрбысының оқыс қылығына қайран қалып, ”қарай гөр өзін” деп кете барған. Содан кейін киноға, биге баруды тоқтатты. Бірде Ұланды жігіттердің соққыға жыққанын, көзілдірігінің әйнегі сынып, зақым тигенін естіді.

Танымайтын қартандау әйел бұны әдейі іздеп, қалың топтың алдында именбестен айғайлап ұрысты.

- Сен қырсықтың кесірінен ұлым төбелесіп, әне, кемтар боп қалатын түрі бар. Осыдан мүгедек боп қалса, шашынды талдап жұламын. Көзімнің ағы да, қарасы да деп отырған жалғызыма кесірің тиді. Бү заманның қыздарында ұят жоқ, о, несі-ай, өзара өшіктіру үшін жүресің бе әрқайсымен, өліп бара жатсаң, одан да ұстамайсың ба біреуінің етегінен. Табаныңды тезірек жалтырат аман-есенінде... бәрібір алғыздырмаймын ұлыма бұзылған қызды. Отымның алды, суымның тұнығына...

Еленайдың қорыққаннан төбе шашы тік тұрып, қол-аяғы дірілдеген. Ала көздері ақшандап, аузынан ақ көбігі шашыраған қарасұр әйелдің жүзіне тура қарауға дәті шыдамады. Әлдене айтуға дәрмен жоқ. Буындары ұстамай, бойы былқ-сылқ, үялғаннан қайда тығыларын білмеді. Кезек күткендердің бірі бұны арашалай сөйледі.

- Әй, құдайдан қорықсаңшы, бүлдіршін қыздар өзінде де

бар емес пе, не боларына көзің жетіп тұр. Қолыңмен атқарғандай, бәрін көріп-білгендей, не былшыл мынауың, тоқтататын ыңғайың жоқ қой. Бұ да өзіндей адамның әлпештеген баласы шығар, қойсаңшы.

Анау одан әрмен өршеленіп, соңы әйелдердің ұрыс-керісіне ұласты. Аурухананың бас дәрігері шығып, әрең дегенде басылды бәрі. Өзін жақтаған әйел : ”Нақақтан-нақақ күйдірген бұ дүниеде оңбайды, сөзіне есеп бермей осынша беталды лаққаны несі, сөздің де жүйесі болуы керек қой. Сен , қарағым, ренжіме, жүзіннен нұр тамып тұр екен, былапыт сөзге қиятын бала емессің, Ұланның шешесі ғой әлгі, оған да мән берме, ол өзі ауру. Өмірде сондай ызакор, долы әйелдер кездеседі кейде. Әлі жассың, қайдағы біреудің ақымақ қылығына жасып жүрме” деп жылы шырай білдірмегенде, не істері өзіне де белгісіз-ді.

Кешке дейін еңсесін әрең көтеріп, төңірегіндегілеріне сыр байқатпауға қанша әлектенгенімен, қызметтен жұрт үйлеріне қайтты-ау деген шамада жалғыз қалып, солқылдап ұзақ жылаған. Жазықсыз жәбірленгені батты жанына. Ұланның, не басқасының құшағына жақындап та көрген жоқ, сөйте тұра өзі туралы соншалықты сорақы ойлайды екен ғой өзгелер. Өксігі басылып, бетін жуғаннан кейін тар дәліздің түкпіріндегі ұзын шар айнаның алдында тапжылмай біраз тұрды. Көп жылағаннан көздері ісіңкі, өңі қып-қызыл. ”Неге мені бұзылған қыз дейді?” Айнадағы бейнесіне тесіліп, мін іздегендей сынай қарады. ”Көйлегімнің етегі қып-қысқа, әлде сондықтан, кеуде жағы да жабысып, денесімен дене, әлде сондықтан... аяқтары түп-түзу, балтыры аппақ, туфлиінің өкшесі биік,.. білектері жіңішкелеу, бірақ жұп-жұмыр, саусақтары салалы... әлде сондықтан...”

Осы уақытқа шейін мұншалықты егжей-тегжейлі өзін ”тексермеген” шығар. Мүсінін сыннан әбден өткізіп, енді бет-ажарынан кінә іздеуге кірісті. Қызарған жүзін уқалап, кірпік-қасын түзеңкірей тәртіпке келтірді. Біркелкі қиылып, желкесіне түскен қап-қара шашын қолдарымен салалай тарамдап, әдейі дудыратып қойды. Көздері көгілдір екен-ау. Шашы қара, көзі қок, жүзі ақ құба. Бет әлпетінен тұнжыраған

мұнды көрді, тіпті жымығандай нышан білдірсе де, кетпейтіні несі. Жо-жок, мынау көгілдір көзбен қара шашы екен ғой мұң сияқты алдарқатып көрінетін. Еріндері тым дүрдіңкіреген, міне, міне, таптым, тіпті үйлесімсіз.

- Ту - у-уу, қандай сұлусың.

Аурухананың қос қабаты үйін түгелдей жаңғырықтырған дауыстан Еленай шошып, айнадан бұрыла ыршып түсті.

- Алыстан нарцисс гүліндейсің, тапжылмай манадан тұрсың. Өз бейнеңе өзің ғашық болғаннан саумысың? - Күле сөйлеген терапевт дәрігер екен. - Бүгін қал, кезекшілікті де атқаруға тиіссің, әйтпесе сені тым еркелетіп жіберген сияқты бастықтар.

Қыпылықтаған Еленай орнынан қозғалмаған. Пәтеріне баруға зауқы жоқ, кезекші дәрігердің өтініші де орынды-ау. Не істейді кеткенде, бәрібір клубқа бармайды. Әрі күнделіктерін де толтырмапты, тәжірибесіне есеп беріп, күн сайынғы жұмысы жайлы жазғаны жөн... - Құлазыған көңілінің емі табылғандай, бойын сергектік биледі. Үн-түнсіз ординатор бөлмесіне беттеді. Былайда байқамапты, Жәпек ағайы әзілқой, сөзуар екен.

- “Заречный” совхозының бес бөлімшесінің бозбалалары түгелдей жиналып, сен үшін төбелесіпті ғой. Жиырмасыншы ғасырда мұндай дуэль, сирек оқиға. ”Ол қыз ешқайсынды менсінбейді, текке әуреленбендер, тырнағына да татымайсыңдар” дегені үшін Ұланды жабылып соқса керек. Қызық, жігіттер бұл үшін таласады, ал сенің жападан-жалғыз жүргенің мынау, тіпті солардың біреуімен сөйлесіп көрдің бе өзін, иә, әлгі Ұланды айтамын.

- Өзі қайда? - Еленай батылсыздау үн қатты. Қалайша ойына оралмаған, соққыға жығылса, мертіксе, ең алдымен осында жеткізбей ме? Әрине, осында жатыр ол, ендеше қазір барарды. Қалай ғана ескермеген, қалай... неге ренжіттім екен өткен жолы. Өзі де кінәлі, бұның күлгеніне ашуланғаны несі, шын ұнатса, мазақтағанына да шыдар еді ғой. Дуэлі несі, екеу емес, жиырма отызының арасында адасқан не қылған дуэль...

“Сақ жүр, жігіттердің ниеті бұзық”, - дегеніне мән бермей келекелегені үшін де сөйтер ме? Әй, Ұлан-ай, икемге көнбей

үнемі тікелейіп тұратын шашы сияқты мінезі де... - Шешесінің түрін елестеткенде, Ұланды іздеп табайын деген ниетінен тез айныды. Сонша халықтың арасында қорлағанын кешіре алмас. "Бұзылған қыз" аталған жоқ па Ұланның лаңынан. Әрберден соң мені ақтайтындай кім ол? Тек жүрсе, түкке де ұшырамас еді.

- Ә, Ұлан ба, екінші қабатта ғой, не, қасында жүріп, ұзақты күн көрмедің бе?

Жаңа ғана жүрегін алқындырған сәттен оңай құтылып, селқос қалпына қайтадан енді. Не таңғалған, не абыржыған сынай танытпады. Бей-жай күйде кішкентай сумкасын ақтарып, умаждалған дәптерлерді шығарды да, столға қойды. Алдын ала жоспарланған, атқаруға тиісті жұмыстарын жетекшісі тапсырғандай етіп, тәптіштей жазуға кірісті. Алғашқы бетті әзер толпырды, әрі қарай қолы жүрмеді. Бүгінгі күннің өзіне қағысты көрінісі көлденендеп кетер емес. Манағы долы әйел дымын құртып, аузынан ақтарылған былапыт тенеулер құлағының түбінде ызыңдай қайталануын қоймады. Ересек адамның алғаш рет тілі қатты тигенінен бе, қанша тырысқанымен, басқа ештеңеге алданар түрі жоқ. Мынау бөтен ауылда мұның шағып барар сырласы жоғына қапаланды. Облыс орталығынан мүлдем шалғай қиянға неге келдім деп өкінді. Курстастарының көбі қалада, жақын аудандарда қалған, ал өзінің қайдағы шет совхозға сұранғаны несі екен? Басқа ауылдарда кездесе бермейтін мықты, аты шулы дәрігерлер бар дегесін бе, әйтеуір осында жеткенше асыққан. Бірнеше елді мекенге қызмет көрсететін, жиырма орындық жәйі бар, жасыл орманның шыға беріс қойнауына орналасқан аурухана үйі анадайдан көз қуантып еді. Ауыл мен екі ортада ашық алаң. Таңертең біраз жаяу жүреді, жанға рақат, айнала тып-тыныш. Көшенің ортасындағы соңғы жобамен салынған мектеп үйі. Бағдарлай қараса, ауылға да ұқсамайды, кішігірім қаладай, тұрғындары көп. Солардың ішінен Еленайға жанашыр біреуі бар ма екен? Жападан-жалғыз отырған қыз соны ойлады. Әлдекіммен сырласқысы, әлдекімді пана тұтқысы келді. Кіріп-шығып жүрген Жәпек ағайынан басқа ешкім жоқ. Мағынасыз отыра бергеннен жалығып, пәтеріне қайтуға жиналды. Бұны

кашан да күтуге дағдыланған үй иелері. Тезірек барайын, кезекшіліктің не екенін түсінбейді және ескертсем бір сәрі деген оймен халатын шеше берген.

- Мұны қалай түсін деп бұйырарсыз? - Жәпек ағай есіктің бергі жағында қалшыып тұр.

- Не істеймін, таң атқанша бәрібір жұмыс жоқ, ешкімді әкеле қоймас енді.

- Жо-жок, жарамайды бұның. Әрі күн де батты, дала қараңғы, жалғыз жүруге болмайды саған.

Шынында да уақытты текке өткізгенін енді аңғарды. Әлде клубқа соқса ма екен, бүгін би кеші, мына қалпымен сопыып қалай барсын, екінші жағынан қорқынышты да. Ұлан айтқан сөзге құлақ асқаны жөн, жамандық тілемейтіні рас оның.

- Қарның ашса, тамақ та дайын.

Екідудай ойға шомған Еленай халатын асықпай қайтадан иығына ілді. Столдың үстін жайнатып жіберген дәрігер ағайына таңырқай көз жүгіртті. Осындағы ең көрікті саналатын, үлкенге де, кішіге де ұнамды, сұңғақ бойлы, маңғаз жан. Қырыққа жуырда толғанын, дүрілдетіп той жасағанын әріптестері ауыздарының суы күрі әңгімелеген. Маңына қыз-келіншектер үйірсек. Реті де бар, кара торы жүзінен, отты жанарынан, әр қимыл-қозғалысынан сенімділік, ерекше жігер байқалып, төңірегіндегілерді мысы басыңқырай жүретіні рас. Өз ісіне деген мығымдылығы да өзгелерді сескендіргендей, қай кезде көрсең, еңсесі биік, кеудесі шалқақ. Сондай беделді адамның ілтипат көрсеткені Еленайға ұнай бастады.

- Туыстарың бар ма, қайда тұрады?

- Алыста... атам мен әжем...

- Папаң мен мамаң ше?

Бұл сұраққа Еленай жауап берген жоқ. Жәпек те одан әрі қазбаламады.

- Биыл оқуыңды аяқтайсың, ө, - деп әңгіме тақырыбын өзгертіп жіберді. - сосын не істейсің? Иә, иә... міндетті түрде жұмыс... мамандығың бойынша кемінде үш жыл... бәлкім институтқа түсерсің?

- Білмеймін. - Еленай иығын қикаңдатты. Құрбыластарының арасында еркін отыратындай емес, әлденеден қысылып-

қымтырылып, қарны ашса да, дастарқанға қол созбады. Жылағаны, ренжігені бар, беті қызарып мазасыздана берді.

Жәпек өзіне спирт құйып ішті. Бұған да тосты кішкентай рәмкемен, бірақ "іш" деп қолқаламады.

- Сен, Балапан... - Жәпектің үні соншалықты жұмсақ, - ауырып отырсың-ау?

Жанын да, тәнін де қинаған дерттен айықтырғандай естілді "Балапан" дегені. Бір ауыз сөзден әлемнің еркесіндей сезініп, жүзі жадырап, қабағы ашылды. Өттең, ішкі дүниесіндегі өзгерісті сөзбен жеткізерлік мұршасы жоқ, үн-түнсіз.

- Балапан, Балапан... - деді әдейі созыңқырай әндетіп, - алтын баласың, ә? Оқуыңды бітіргесін бізге келесің бе?

- Білмеймін, - деді тағы да күмілжіген Еленай. Сұлу да сымбатты еркекке тура қарауға үрейленіп, жанарын айдалаға алып қашты. Бойын билеген әрі қуаныш, әрі қорқыныш қатар жарысқандай. Қас қабағындағы кірбің жойылғанымен, көкірегіне шаттық ұялатқан жаңағы ғажап сәт батылдыққа жетеледі. Кенеттен жігіттің сұлтанындай елестеген Жәпектің әр сөзі жүрегін дірілдетіп ала жөнелді. Тас мүсіндей қатып, іштегі алай-түлей дауылды білдірмеуге тырысты.

- Осылай отыра береміз бе, Балапан?

- Білмеймін... - Жәпек бұған одан әрмен тесілді.

Оттай жанған жүзін қайда жасырудың амалын таппады, қолдарын екі тізесінің арасына тыққан Еленай жан-жағына үрке қарады.

- Балапан, егер ерніннен сүйсем, ұрыспайсың ба?

- Білме... - Сөзінің соңын жұтып қойды. Жауап бермек түгілі не естігенін ұғар шама жоқ. Қасына Жәпек асықпай жақындаған сайын мойны төмен иіліп барады.

- Қаламасаң, сүймей-ақ қояйын, тек басыңды көтерші. - Қарсы алдында қимылсыз тұрған Жәпек біраздан соң есікке беттеді. Қолдарын кеудесіне айкастырып, кішкентай бөлмені ерсілі-қарсылы әлденеше рет адымдап шықты.

Мұны күтпеген Еленайдың алып-ұшқан көңілі саябырсып, басын шалқақ ұстаған Жәпекті тосырқай бағдарлап, еңсесін басқан зілбатпан жүктен жеңілдегендей, орнынан серпіле көтерілді. Ештеңеге алаңдамастан кетем дегенімен, сиқырлы

бір күш аяғын байлап-матағандай. Өзіне соншалықты жайбарақат көрінген жайдары жүзден алыстауға қауқарсыз. ”Қала гөр” деп жалынбай-ақ ырқына бағындырарлық мысы басып барады.

- Өзің біл, қорықсаң, жүре бер.

Селқостау айтылған сөздер қыздың шамына тиді. Неге қорланғанына өзі түсінген жоқ, бірақ жүрек түкпірінен атойлаған буырқанысты жасыруға мүршасы жетпеді. Қалайша тақылдай жауап бергенін аңғармай, өз үні өзіне айғай жаңғырықтай естілді.

- Кімнен қорқамын сонда? Ешқайда кетпеймін.

Бұған таңғалып, оқыс бұрылған Жәпек мәз-мәйрәм күлді.

- Мен қорқынышты емеспін бе? Ойладың ғой әлгіңде... бас салып құшақтайды деп. Бірақ сені құшақтамаймын деп ұйғардым. - Дауысында кекесін бар.

Қаны бетіне теуіп, басыла қоймаған әлгі буырқаныс қайтадан ашуын қоздырды.

- Сіз...сіз... қандай... - Әрі қарай жалғастыруға аузына сөз түспеді. Ұнап үлгерген сүйкімді жанға қалай ұрсудың ретін таппады.

- Бөрібір сен алтын баласың. - Әр буынынан ызғар ескен жанағы зілдің тигтей ізі жоқ, дауысы мақпалдай жұмсақ. - Мұны өзін білуге тиіссің, Балапан... шыныңды айтшы, неше жігітпен сүйістің?

Қапелімде сасқалақтап, ызаланған сыңай танытқанымен, еркінен тыс күш міз бақтыртпады. Мынау есте сақтарлық жағдай болды Еленай үшін. Хал-ақуальның, күй хошының билігін ұрлағандай, ішкі толқыныстарын сәт сайын сан алуан өзгеріске ұшыратып, бір құлазытты, бір қуантты, бір сескендірді.

“Мен сізге қуыршақ емеспін” деген сөз тілінің ұшына үйірлі. Бірақ майда қоңыр дауыстың құлақ түбінен ұзамаған әлди әуезі жүз шайыстыруға жібермейді, тым сиқырлы, тым айбынды. Абдыраған Еленай бойын құрсаулаған шарасыздыққа мойынсұнғандай лап еткен қарсылық ньшаны шаладай өлімсіреп, жанып-өше, өшіп-жана бөсендей түсті. Еркін қалықтауға дағдыланған қиялы қазір де шартарапты

шарлап, бұған шейін кешпеген, білмеген әлем құшағына күмп беретіндей төтенше жаңалық тосқан. Қызықтыра отырып, күдіктендірген құпияның шешуі қиындаған сайын ерегіскендей уақыт та табан тіреп, алға озар емес.

- Шыныңды айтпайсың, ә...

- Сіз... Жәпек аға... - Бірақ кідіріп қалғаны. “Жәпек” дегені ұнамсыз естілгені. “Тіпті келіссіз есім, - деп ойлады, - осындай сұлу адамға лайқатсыз”. Аяқ астынан тапқан міні батылдығын ұрлаған кісінің алдында сәл-пәл ширауына себебін тигізді. Алаулаған жүзін бұған дейінгідей жөн-жосықсыз жасырмады.

- Мен Ұланға барып келмесем?

- Мейлің.

Арада әжептәуір уақыт өтсе де, Еленай орнынан қозғалмады. Жәпек те “неге” деп сұрамады. Бұған күрсіне қарап, бетіне төніңкірей жақынлады да, ернінен сүйді. Еленай қарсылық та, ықылас та білдірмеген. Оған мүмкіндігі де жоқ, жігітпен сүйісіп көрмеген бұрын. Өз қызуының лебіне өзі шарпылғандай, өрттей жанып отыра берді. Бұдан әрі Жәпек мазаламаған. Демін ішіне тартып, қара торы өңі күреңіткен қалпы көзін қадап тұрып алған.

- Жағдайың сенің қиын болады-ау, Балапан. Кімге қор болар екенсің, әлде жалғыз қалар ма екенсің, әншейін,

арманды бос тербеткен,

бесік тербетулерін керек сендердің, мына түріңе қарағанда, білмеймін, білмеймін...

Сол сөз қазір де Еленайдың саңылауында. Екі кештің арасындағы оқыс оқиғаны неліктен ұмытпайтыны жұмбақ. Дәл со жолғы иығынан қапсыра құшақтаған қолдардың сүйеніш тұтарлық қасиетін ешкімнің тарапынан да кейін көрген емес. Ешкімнің де алдында дәл со жолғыдай өрттей жанып, қысылған емес. “Сүйді, небәрі құшақталды, ал...” деп өзін алдарқатқанымен, қас қағым сәттің өшпес із қалдырғаны мәлім. Әлде тағдырын алдын ала айқын болжағандай шегедей

нығарлаған қатал үкімінің шындыққа жалғасып жатқанынан ба, кім білсін: “Жағдайың сенің қиын...”

Еленай кеудесін кере күрсінді. Жауырын тұсынан шаншу қадалғандай, тынысы тарылып, қинала есінеді. Содан бері он екі жыл өтті-ау. “Мен әлі он жетіде ғанамын” дейтін бал дәурен шағынан бері. Бүгінге шейін балауса бақыттылықтың буымен жүргені де анық. Бірақ кездейсоқ айтылған Жәпектің сол сөзі жылдар жылжыған сайын күркірей еске түсетіні қорқынышты: “Жағдайың сенің қиын болады-ау, арманды бос тербеткен ...”

Автобустың оқыстан тоқтағаны жолаушыларды манадан бері бейқам қалғығанынан лезде серпілті. Бірінен соң бірі домалаған жұмыртқалар орындықтардың ара-арасынан соқтығыса жарылып, қапелімде дағдарып қалған иесі жан-жағына қыпылықтап қарай берді.

- Өттеген-ай, - деді Кеңес, - екпіндеп өте шығатындай-ақ екен, жылдамдықты төмендетіп алып... бес-алты сағаттың арасында қардың осынша үйілгені, ә?

Бойларын әлі де жазып үлгермеген адамдар оппа қарды күрекпен құшақтай лақтырған Кеңестің қимылын жәй қызықтаудан ынғайсызданғандай, біртіндеп сыртқа шықты. Еленай ағасының аяздан домбығып қызарған жалаң қолдарына көзі түсіп, қарсыласқанын елеместен, күрекке жармасты.

Қырдың астынан еміс-еміс трактор гүрілі естілді.

- Ауылға да жеттік қой, - деді әйелдердің бірі.

VII

Зираттың тұсына жақындағанда, божыны тартыңқырай ұстады Тоқсейіт. Манадан бергі салдыр-гүлдір арба доңғалақтарының үні сәл саябырланып, төңіректе тыныштық орнады. Иесінің пиғылын танығандай, сары бие де аяңға басты. Аруақтарға ниетін білдіріп, бетін сипаған шал алғашында аялдап тоқтармын демеген. Жанарына адамның сұлбасы шалынғандай елестеп, қайта-қайта қаралды. “Мына қара суықта жүрген кім екен. Сірә, шалдардың бірі-ау...” Тоқсейіт енді солай қарай бет бұрды. Көзі алдамапты, үлкен алаңды алып жатқан қорымның

дәл ортасында әлдекім отыр. Арбадан асықпай түсіп, белін жазды. Тиелген үш-төрт шіріген қайың ағашын әрлі-берлі аударыстырып, биенің ауыздығын босатты.

Итемген мұны байқаса да ден қоймастан бет-аузы жыбырлаған қалпы. “Жүрмейтін жері жоқ екен осының да”, - деп қойды ішінен. Тоқсейіттің әдейі бұрылғанын жақтырмады. Таңертең хошы болмай тұрған. Түсінде Теңдікті көріпті, алыстан қарайды, бұл қатты шаршап, төсекке қисаяйын десе жамбасы тақыр еденге тиеді. Теңдік болса, жақындалмай, бұның астындағы бірсалар, көрпелерді тартып, дереу қағып-сілкіп жатыр. Әлден уақытта еден де әлдеқайда сырғып, шыңырауға құлай бергенде, шошып ояңған. Біразға шейін есін жия алмай көзі күстөсегіне түскенде ғана әлгінде осының бәрін Теңдіктің далаға шығарып, шаңын қаққанын елестетті де тіксініп қалды. “Түс - түлкінің боғы” десе дағы, аламның алды-артын орайлап, сан алуан күдікке итермелейтіні қорқынышты. Күнделікті жастанар төсенішін сілкілей әйелінің түсіне кіргенін жақсылыққа жорымады. Күздің ызғарын елеместен таңертеңгі шайын асығып ішіп, осы жаққа беттеген. Аят оқытуға біреуді ертіп алайын деген ниетінен де тез айнып, жалғыз аяндап жеткені әлгінде ғана. Тізесі дірілдеп, шаршаған сияқты.

Сарыбиенің пошымынан-ақ арба үстіндегі иесін болжаған. Жаны бір дамыл таппайтын Тоқсейіттің таң атар-аптастан тоғай аралап келгенін ұқты. Баяғыда Дәм-ағаның қасынан бір елі ұзамайтын. Алғашында туған баласы емес деген ой ұяламаған көкейіне. Сөйткен Дәм-ағасының үмітін ақтағаны да рас Тоқсейіттің. Көзін ашқан Рахманмен өзі де жүз шайысармын демеген әуелде. Тағдырға не шара, Айғанымның бір ауыз жылы сөзі сонда дүниені өзгертіп жіберер еді ғой, шіркін. Діні қатты ұрғашыны көргені де, білгені де сол ғана, жалған сағым әлі де алданыпшындай елестейді. Бү дүниеде Айғаным мен Теңдік қана санасына мықтап сіңгені. Марқұм Теңдік, жатқан топырағын жұмсақ болғыр, тайпалы елден кегін қайтарған сенімді серігі еді ғой. Ұзақ жыл бірге тұрғанда ішіндегісін ақтармастан, тастүйін өтті өмірден. Мінезі жібектей, даусын көтеріп сөйлемейтін, үлкен-кішіні аялап үйренген бейбақ өзін жақсы көрді ме, көрмеді ме, шешімін таппаған көп жұмбағының бірі

осы. Ел-жұрттың алдында жанарын шатынатқан тұсы жоқ, әсіресе үйінен қонақ арылмаған жылдары абыройын асырған. Айғанымға деген ықыласын былайғылар білмейтін, жақын араласқан үш-төрт кісі ғана ортақ сырына. Қызығы - қатарлары сиреп, қаншасы жарық тірліктен көшіп жатыр, ал баяғыда Рахманның шаңырағы бастарын қосқан үш-төртеуі әлі тірі, сәні жұтаң көштің соңында әрең ілбігендей. Бірін-бірі жек көріп, бірін бірі жамандыққа қиып, бірін бірі қапысын тауып сүріндіруге дайын тұрған сол баяғы өздері әлі тірі.

Анадайдан бұны жете танымағандай, әлде сынағандай қақшиған Токсейітті жауырынымен-ақ байқап, қай-қайдағыны түбін қаза есіне түсіре бастады. Жазмыш дегенді қойсашы, анау Токсейіттен сірә өлгенде де құтылмас. Оның жамандығы жоқ еді, үрейін ұшыратындай, ұзақ ғұмырында бұның әлде итпігі, әлде қателігі ме, әйтеуір екеуіне ортақ қиын жағдайға куә боп келе жатқаны жақпайтындай. Бұның тарапынан жасалған қатігездікті ішіне бүгіп тымыраятыны қинайтындай. Дәуірі жүрген, дәуірі көшкен қай кезеңде де Токсейіттің күнкөріс әрекетін әрдайым тамаша қылатын. Өгіз дерсің, митың-митың аяңынан сірә де жаңылмайды. Қатарымнан озам деп тыраштанбады, әкімдікке жоламады. Кедейміз деп кеуделерін жұлған аласапыранда селт етпеген қалпынан кейін де айнымайды. Билікке қолы жетерліктей талай сәті түскенімен, титтей әрекеттенбегені жұмбақ. Табынған пірі белгісіз.

Көк желкесінен Токсейіттің әлі қарап тұрғанын сезген сайын оған деген әлденендей өшпенділіктің баяғыдан бері ішін қыз-қыз қайнатып келгенін ұқты. Бұрын соның себебін айқын түсінбейтін. Зерделесе, жүдеу шағының да, ойдан орып, қырдан қырқып алуға дағдыланған озбырлығының да, жалғыз куәгері екен ғой. Қанша рет құтылуға әрекеттенді, бірақ отқа салса, күймеді, суға батырса, тұншықпады, нендей сиқыры барын сұмырайдың. Мұның көлеңкесіндей соңынан еріп келеді. Былайғы жұртқа көсемсі сөйлеп, қаншалықты байсалдылық танытуға құлшынғаны осыны көргенде кенеттен сап тыйылатын. Бейне бір ұрлық жасағандай, міне, ту сыртындағыдан қуыстанып, берекесі қашып отыр.

Алқымынан қыспағанымен, апшысын қуырып, мысын басатыны қорқынышты Тоқсейіттің. Мыңқиып үндемейтінін-ай, не мұны айыптап, жер-жебіріне жетпейді, қалай шыдайтынын. Ұдайы осылай, бұны ынғайсыздық құрсауына матап тастайды. Айыптай ма, ақтай ма, қарғап сілей ме, қызыға ма, күндей ме, беймәлім, әрдайым бағдарлап тұрғандай.

Итемгеннің шамына тиетіні осы. Көзінің қырына ілмеуге әлектенгенімен, жантәсілім сәтте жақсылығын, жамандығын тізбектеп, қара қылды қақ жарар өміршісіндей. Түптің-түбінде бейне бір соның қолында тәрізді бұның жұмаққа енер-енбеуі.

Зиратқа сирек соғатын. Ажал мен жарық сәуленің арасын жалғаған Теңдік марқұмның сүйегі жатқан мына жерден мазасы қашқан көңіліне сая іздеп шыққан. Бәйбішесі жерленген тұсқа әзірге аяқ оздырмаған. Жалпақ әлемде екі әйелінен басқа топырақ жұтқан жақыны жоқ, аруаққа сиынып үйренгендердей емес, бертінде шейін ондайдан хабарсыз да. Ақсақалдар күткен о дүниенің рақатынан ешқашан дәмеленген емес. Өлсең, шаруанның біткені, шаң тозаңға, әлде құрт-құмырсқаның азығына айналасың. Сондықтан басқалардай аллаға, әлде аруаққа, әлде аспанға жалбарынып, күнәсін жуып-шаярлықтай әрекетке ешқашан бармайтын. Көзін ашар-ашпаста төсегін сүйрей жөнелген Теңдік жүрегін шаншытқасын үйден қалай ұзағанын аңғармапты. Оқығаны шамалы, сауатын ашып үлгергеніне шүкіршілік, аяғты да жөнді білмейді. Мезіретін жасап, күбірлегені сол еді. “Кұлқу алла-а...”

Мәнін өзі де ұқпайтын тіркесті әлсін-әлсін қайталап, қазақша мұндасуға ниет қылған. Тасқа жабыстырған Теңдіктің суреті со күйінде жалтырап тұрушы еді. Ауылдың кәрі-құртаны “шарифатқа симайды, сайтан ұялайды, суретінің қажеті жоқ” - деп, қанша ескерткенімен, ұл-қызы көнбеді. Аппақ кірпіштен ескерткіш орнатып, ат шаптырып қорымның ішінен алыстан көз тартатынынан адаланған тәрізді, оның бер жағында әлдеқайда биік құлпытастар көбейіпті. Еліктеушілікті қойсашы, біразында суреттер, қайсыбірі бертінде салынғанымен, жауын жуған ба, сұлбасы ғана, бет пішіндері айғыз-айғыз, мұң ұялатып, адам қарауға ынғайсызданады екен. Дегенмен аты-жөндері жазылғаны дұрыс-ау, кәдімгі қол

ұстасып қауышқандай әсерге бөленеді оқып тұрып. Осында жер құшқандардың қай-қайсы да таныс, тірліктері бұның көз алдында өтті. Көбінің пошымдары ап-анық елестеп, ренжіген, қуанған, айғайласқан, алшаң басқан бейнелері еркінен тыс тапжылмай тынышын ұрлады. Үнсіздіктің аясында құлағын шулатқан нендей пәле екенін айыра алар емес. Әрбірден соң жүрегі тулап, оң жақ қолы дірілдей берді.

Қу сүйегін салдыратқан атасына нәлет мына тәні құрғырдың сөт сайын сатқындық танытып, жігерін құм қылатыны-ай. Сырттай нық, тастүйін қонжығанымен, селкілдей жөнелген оң билегі, тым-тырақай билеген саусақтары сабырын одан әрмен қашырып, қойны-қойнышына суық ызғар жүгірді. Сыр білдірмеуге тырысқанымен, ту сыртынан қанжардай қалайған Тоқсейіттің көздері өңменін тесіп әкетіп барады. Қолтығынан әлдеқандай күш көтеріп-көтеріп қап, сүйегін сырқырата дірілі әрең басылған қолының ұшына шатынды назары. Бүктетіле буыншақтанып, шошығандай анда-санда қимылдаған саусағы құрғырлар неткен сүйкімсіз. Өзіне ғана мәлім іске асығып, саусақтары жан түкпірінде жасырын ұры тілектерін жүзеге асыруға, жариялауға әрекеттенгендей көрінді. Осы ұзақ ғұмырында үлгермеген жәйттерінің әлі де шаш-етектен екенін есіне салғандай шошаң-шошаң етеді. Шынтағы ашыңқырап, буын-буыны сыздап ауырғасын қайтадан сабасына түсті көңілі. Түкке де қауқарының жоқтығы улады санасын. Әлгінде ұзақ ғұмырында деді, шын мәнінде солай ма. Жалт етіп жоғалған бозбала, жігіттік шақ, қырықтың қырқасынан асқанда бір таң қалдырған, кейінгі қырық жылының қалай тез өткені тағы таңқалдырып отыр. Басы жастыққа тигенде өткен-кеткенді елестетіп, мың жасағандай күй кешетін, ал түрегелгенде түні бойғы телегей-теңіз сурет дереу жоғалып, сән-салтанатты дәурен сап тыйылатыны түсініксіз. Жатсаң - мың жылдық, тұрсаң - бір күндік өмір боп құбылатын тұрлаусыз уақыт. Көбелектей қаперсіз ұшқан шыбын жан әншейін жаратқан тәңірінің ермегі шығар. Ми, ақыл, сана, намыс, қайрат, бәлкім адамның өзі тапқан ермегі ме, кім білген.

Сондай түкке тұрғысыз ермектерден құралған ғаламның құлақкесті құлы - пенде атаулының тырбың-тырбың, жер

жастанғанша еш бітпейтін күйбің шаруасы неліктен ыстық екен өзіне. Шаруаны былай қойғанда, құл сұлдерін сүйреткенге неліктен құштар десеңші. Қызықтайтын дымы қалмаса да, кү сүйегін Теңдіктің қасына қимай, құлшылық қылып отырған жоқ па. Көзін жыпылықтатып жарқ-жүрқ ұшқын бәрібір қымбат. Теңдіктің көріс орамал тартып түскен суретін құшағына ораған тас белгінің астында өзінің де дәурені, қайта айналып соқпас бақыты жатқаны жүрегін сыздатқанымен, жарық дүниеге деген ынтықтығының есесін кемітпеді. Ит тірлігінің тигімдей үлесін о дүниеге айырбастауға құлықсыз. Бір аяғының көрде, бір аяғының жерде тұрғанынан бейхабар төрізді. Көр деген қапасты ойлағанда, аза бойы қаза, тіпкереніп кетті. Төңірегін салмақпен барлап, жанары мөлдіреген жас келіншектің қалай ғана топырақ қойнауында жасырынғанына сенбейтіндей. "Несіне қарайсыз, шаршаған жоқсыз ба әлі" деп жымияды Теңдік. "Сізбен" өтті ғой өмірден. Арғы-бергіде таныстарының арасында күйеулеріне мұншалық ілтипат көрсеткен қатын-қалашты білмейді. Шіркін, Теңдік, шаңырағымның құты, алысты да жақынды да таңдай қақтырып, тамсантқан ардағым. "Неткен төзімдісің, Теңдік" деп құрбылары жинала қалса, бастарын шайқасатын. "Еркектен ғана емес, келіншектерден де қызғанады" деп сыртынан талай мысқылдағандарды естіді. Шынында Теңдіктің әлдекіммен сөйлесіп, онаша сыбырласқанын байқаса, тынышсызданатын. Қызғанбағанымен, әйелдермен шүйіркелесе кетер сәтіне жолықтырмаудың амалын қарастыратын.

Екеуінің әуелде табысуына жағдай туғызған кісілерді есіне түсіргенде, үрейленіп, ұрыдай қуыстанатынды кейіннен ұдайғы әдетіне айналдырды. Өзгелер де бұған өзінің істегенін өзіне қайталайтындай көрініп жүрді. Осының әсерінен Теңдіктің басқан ізін аңдитынды шығарды. Қарақшыдай түн торып, ебін тауып Теңдікті алғанда, айласын қалай асырғанына сүйсінген. Емшектегі ұлын тастай ма, тастамай ма, о жағын келіншектің қалауына қалдырды. Бұған қажеті дүйім елдің құлап-сүрінген аяулысын аяғына жығу. Беу, заман, толықсыған айдай сұлулар, бұран бел, қаламқастардың небірі

қойнын жылытпады. Құдай ұрғыр, сол ұры қылықтардың айтып-жеткізгісіз тәттілігі болатын. Әбден дағдыланып, артынан жөнді, жөнсіз елегізіп, іші ұлитын "ауруға" шалдықты. Еркек пен әйел арасындағы жымысқы көзқарастың тілсіз әліппесін ұғысатындар бір-бірін әдетте тез табады. Ешқайсы да ақталмайды, дағталмайды, жауапкершілік, парыз, борыш сияқты сансыз шартқа бағынбайды. От басының жылтуынан да қашқақтатқан арсыздық дегенді қойсашы.

Тендіктің бөз баяғы салмақты жүзіне көзі түскенде, ойынан шатасқандай, қайда, неге отырғаны капелімде есіне түсе қоймады. Көріліктің мұндай да қоқайын өткеріп жүр аракілік. Көнбейтін амалы көне? Неменеге отыр манадан, неге келді, кімді күтіп отыр осы. Міз бақтырмай қойған қандай күдірет. Шошандаған саусақтары құтырып барады, кімді, неге шымшуға, қытықтауға ма? Қарсы қараған Тендік пен екі орта кенеттен алыстап жүре берді. - Құлқу алла-а, аһад, алла-а-а...

- Кемпіріңнің айы өтейін деген екен. - Токсейіт бері жақындады.

- Екі дүниеде кимайтын болдыңдар ғой маған Тендікті, қашан доғарасындар қызғыштай қоруларыңды. Мейір қандырып, арыздасуға мұрша бермедің, әйтпесе, кел, құран оқымаймысың?

- Зираттың маңына жоламайтының қайда. Әлде шынымен қартайың дедің бе, сені ешқашан өлмейді деп жүрсек.

- Е, өлмейтін, құзғын боп кетті деймісің? - Итемген жегілген ат, арбаға қарады.

- Құзғын боп деймісің. - Қасындағының көзімен мүлдем басқа жақты кезіп кеткенін байқағанда ғана Токсейіт іштей күбірлеп, өзімен-өзі сөйлесіп тұрғанын сезді. Әншейін айтыла салған сөздің кенеттен жан дүниесіне өзгеріс енгізгенін байыптап жатпады. "Құзғын дейді, ә, қалай дәл тапты, ә, шынында құзғын ғой, иә, иә, құзғын. Баяғыдан бері қалайша миыма кірмеген, қорлығы бір басымнан асып жығылғанда, сатқындығының, жауыздығының құрбандығына шалынғанында, неліктен осыны ар-ожданына салық қылмадым". Өз аузынан естігенде барып құзғын екеніне сенгені қызық, баяғыдан білмейтіндей-ақ таңырқағаны несі.

Токсейіттің басы айналып, төңірегі қарауытуға шақ қалды. Бір Итемген мың Итемгенге көбейіп, төбесінен сансыз құзғын төнгендей. Шіркін-ай, осы иттің ішін ашып көрсе ғой, әуелден құзғын ұя салса керек, әйтпесе екеуінің де өсіп-жетілген жағдайлары бірдей емес пе еді. Соған қарамастан екеуінің арасында жер мен көктей айырмашылық, бірі төбет, бірі оның жемпігі. Бірақ Итемгеннің түрінен әлдене аңғару мүмкін емес, кешегі алты қарыс азудың ізі де жоқ, қаусаған шал. Өзі ше? Токсейіт кеудесін кере күрсінді. Екеуінің екі түрлі тағдыр кешкені, біреуінің от жалап, мүс тістегені, екіншісінің мамық төсекте, құс жастықта аунап, жылы-жұмсаққа кенелгені мынау ұшқан уақыт үшін түк емес тәрізді. Ол бәрін - зұлымдығың, әлсіздігің, бейшаралығың, адалдығың, жәдігөйлігің, екіжүзділігің, қанішерлігің - бәрін меңіреулікпен жұтуда. Токсейіт басын шайқады. Сонда құдайшылықты қайдан іздемек. Әділдіктің түпкі қазығын уақыттан табамын деп жүргенінде, міне, быт-шытын шығарған кәрілік алды-арттарынан шырмап үлгерген. Жалындауға, жануға тиісті талай ғұмырды жұтқан мынау Итемген екеніне қазір сену қиын. Атана нәлет, арамза, әлі келеміз қатарласып, арамызда ештеңе өтпегендей, мен нақақтан күймегендеймін, сен нақақтан күйдірмегендейсің. Түрің күрсын қалбақтаған, қимайсың, ө жаныңды, несі қалды қимайтындай, жасарыңды жасап, енді кеп құдайға жалбарынасың, ә, атана нәлет арамза. Тіліне небір қатқыл тіркестердің үйірілгеніне өзі де таңырқаған Токсейіт жерге шырт түкіріп, теріс айналды.

Алайда әлдеқандай күш аяғынан тартқылап жіберер емес. "Тәубәсіне келтір малғұнды, шыңғыртып бір шындығын айтқызар түсың келді. Айғайлат, еңірет, жалыңдыр, - деп, сыбырлағандай әлдекім құлағына. - Жасқанба, мұндай сәт кейін кездеспейді, тәубәсіне келтір, иманын үйірт, құты қашсын бейбақтың. Егер сен істемесең, мұны, періштелеріңнен күш тайғаны, әділет атаулыдан жол тайғаны. Шыңғыртып бір мұның да шындығын айтқызшы..."

Аспаннан ба, желден бе, саңылауын тескен сыбыр ұзаққа созылды. Әлде бұл хабар талай жыл тұншықтырған ішкі

тілегінің аяқ астынан бүрк-сарқ төгілген көрінісі ме, Токсейіт түсінбеді.

Итемген мұның жан әлеміндегі өзгерістерден мүлдем хабарсыз, суық топырақтың үстінде шарт жүгінген. Манағыдай қысылып қымтырылар емес, даусы ап-анық естіледі:

- Кұлку алла-а-а, аһад, алла-а-а-а уссамад-а-а-а...

Ойпырмай, ұялмай-қызармай “алла” дейді, ә? - Токсейіт Итемгеннің үнін естімеудің амалымен әрірек кетті. Егер арсыздар да алла тағалаға табынып жатса, жауыздар да алла тағаладан шапағат тілесе, қанішерліктің небір сорақысын жасап, артынша тәңіріне жалбарынса, сонда қалай? Итемген де, әне, моп-момақан, алладан рахым күтуде. Баяғыдағы екпін, баяғыдағы қарқын қайда, Итеке-ау? Қуа-қуа құдайдан бездірдік жұртты, ендігіміз не жосық, өзімізді алдау ма, жаратқан тәңірімізді алдау ма, ендігі тірлігімізде нендей мағына, нендей мән бар, Итеке-ау? Қартайғанда құдайды да алдап-арбағың келеді, ә, әлде өзінді алдап отырсың ба, мына ызғарлы желдің өтіне әкеп тыққан қандай күш екен сені, ал мені ше? Кездейсоқтық қой сол баяғы, екеуміздің арамызда әлі қалмай келе жатқан кездейсоқтық, енді, міне тағы да түйістірді басымызды, және қай жерде, аруақтардың аясына екеумізді тектен-тек әкеп тықпаған шығар. Ендеше осы жолы бір ақтарыларсың, ә, Итеке, әлде ежелгі әдетіңмен тайқып шығасың ба? Жаттап алған бір аятты манадан неше мәрте қайталадың, тым құрыса құдайдың құлағын аясаңшы. Жанынның тыныштығын сақтағың келеді, ә, Итеке. Қүдіретің жетсе, құдайдың өзін алдап соққың келеді, ә”. Кеудесін әлде толтырған, әлде қысып әкеткен толқын-толқын ойлардан ба, қалай айғайлап жібергенін де аңдамады:

- Беу, дүние-ай...

Итемген жалт бұрылды:

-Не дейсің?

- Аятыңнан жаңылдырдым-ау, неше қайталадың әлгі аятты, кімді алдап отырсың бағанадан бері.

- Қақпып адамның зәресін ұшырмай тізе бүкші өзін, мені сыйламасаң да, аруақтарды сыйласаңшы.

- Саған қор болған қайран құран сөзі-ай, - деп Токсейіт бері

таман жақындады. - Құдайсыздар тобынан қашан бездің, құранға қашаннан жүгінесің, осыны түсіндірші ең алдымен. Содан кейін қояр сауалым және көп, екеумізді бүгін аруақтар бекерге шақырмаса керек. Ерте ме, кеш пе, екеуміздің құдай алдында бір жүздесеріміз рас қой, тек сен бұ жолы бұлтақтама, ішіңе көмген маған қатысты ақиқатқа бұрын-сонды бойлатпадың, қорыққан шығарсың, ал ендігі тұста екеуміз де бірдейміз, екеуміз де асарымызды асадық, жасарымызды жасадық. Ертең ия сен, ия мен өліп кетсек, о дүниеге қайтеміз ауыр жүк тасып, онсыз да жетер жуып-шаяр күнәміз. Бұ дүниеде сен сияқты құдайды алдауға болар, бірақ о дүниеде, есіңе тұт, құдайды алдай алмайсың. Әлде оның да амалын тауып қойдың ба? Амалдап үйренгенсің ғой өмірбақи, бірақ өзекті жанға бір өлім, осы жағын ұмытпасаң, мүмкін шешілерсің. Өзің біл бірақ, о дүниеге сонша қасірет арқалап қалай барасың?

Итемгеннің көзі жыпылықтап, Токсейіттің бір сөзін естіп, бір сөзін естімеген, “қасірет” дегенді құлағы шалғанда бұған шошына қарады.

- Қасірет арқалағаны несі, не былықтырып тұрсың, сен, денің сау ма өзіңнің? Қалай-қалай шырқап барасың, әй? Мына аруақтар кешіре ме екен екеумізді, басқа жер таппағандай, о несі әй, қой әрі, былшылдама, құдайдың қаһарына ұшырармыз.

- Пәлі, - деді Токсейіт таңғалып, - пәлі, құдайдың қаһары делің бе, әй, мен оның қаһарын да, қайырымын да өткергенмін, қорықсаң, сен қорық, менің басым ыстыққа, суыққа әбден піскен бас. Шүкіршілік, құдайым қаншалықты қасірет арқалатқанымен, әйтеуір әділет бар екен, сенің мына түрінді күн сайын көріп отырғаным да соның арқасы. Айналдым ата-мекен, бабамның аруағынан.

- Сен менен не сұрап отырсың? Түк түсінсем, бұйырмасың, - Итемген орнынан көтеріле беріп, етегіне ме, әлденеге сүрініп, жантая құлады.

Токсейіттің бұдан әрі сөйлеуге құлқы соқпады, тіпті құрдасының дәрменсіз мына қалпына ызаланып, манадан текке сөйлегендей жігері құм болды. Өзіндей қаусаған мына шалдың қарсыласуға, күресуге татымайтынын бажайғалы. Мынау кім. баяғы айбыннан, баяғы беделден, атақ-абыройдан әбден

журдай, әбден біткен, мүжілген. Қалайша енді сондай сорлымен есеп айырыспақ, ту-у, менің де миым тозған екен, әттен ертерек ойлау керек еді бәрін. Дегенмен тағдыр, тұрмыс билейді адамның сана-сезімін, үндемеуге, тұншығуға дағдыландырған кезеңнің ешқашан өзгермейтін таңбасы бәрібір кара майдай кетпейді екен бойынан. Міне, отыз жылдан асты тар қапастан құтылғанына, неге бірақ шектен асқан бір төзімділік құрсаулап келеді, әлі де солай, келешекте де солай болмақ. Өйткені мінезі, қылығы, іс-әрекеті әлденеден, әлдекімнен тәуелді тәрізді көрінеді де тұрады. Іштен туып, іште өліп жатқан мақсат қанша, іштен тынған түсініксіз де қорқынышты бір хал-ахуал. Бүгінгі батылсыздау қадамының негізінде де өздерінің айтылмай, жырланбай кеткен мұң-зары жатыр еді ғой, енді соны сұраудың да жөнін таппай отыр. Ту-у, менің де Итемгенге ұқсап бара жатқаным ба, қалай өзі. Беу, дүние-ай, күні бүгінге шейін тілін тістетіп, демін тұншықтырған бұл не күш екен. Өзі де білмейді оның себебін, бірақ әлдененің, әлдекімнің құлы екенін ғана еміс-еміс болжайды. Әділ сөйлеуге, нық адымдауға мүлдем дәрменсіз, қалайда ебін тауып, қандай жағдайда да сытылып сырт қауға, бейтарап жүруге бейім. Қашаннан осындай халге душарланғаны есінде жоқ, түрмеге дейінгі тірлігінде мұншалықты сорлылық болмағандай-ды. Кейін ауылға тірі оралғанын дәтке қуат қылды, Итемгеннің осыған куәгерлігін медет тұтты көңіліне, неткен сорақылық, Нұрхан туралы жұмған ауыздарын ашуға қорқалды, қазірге дейін. Бұл үрейін қалай ақтамақ, тым құрыса өлер шағында бір ашылып сырласайын десе, бәрі әншейін далбаса, ту-у, неткен бейшаралық, неткен қорлық. Атана нәлет арамза, әлде өтірік алжып отырсың ба?

Итемген күйгелектеніп, тезірек кетуге асыққандай. Іштей шошыған сыңайы бар, күтпеген тұста Тоқсейіттің “күдай алдында бір жүздесеріміз рас қой” дегені ешқашан тістен шығармастай үміттенген бітеу пиғылын аяқ асты етіп, берекесін қашырды. Әдетте тонмойын, қабағынан қар жауып жүретін Тоқсейіттен мұны күтпеген. Жамандыққа қиғанмен, өлімге қимаған тәрізді еді баяғыда. Тоқсейітті де, басқаларын да. Аяғы сүмдық болды ғой сол бір аласапыран науқанның.

Шетінен жігіттерді көгенделген қозы-лақтай тізіп бергенде, мұның ар жағында кесапат жатқанын болжамапты. Қолына билік тигізген кеңестің алғашқы жылдары қалыптастырған белсенділік отызыншы жылдары ерекше сипат иемденгені рас еді. Үдере көшкендер, жер аударылғандар қисапсыз, малдың да, жанның да беталды лағып, ғасырлар бойы мекендеген туған топырағынан қуылғандардың артынан өзіндей батырақтар қалғанда, содан көгере қойғаны шамалы еді. Ел-жұртты есеніреткенде айрандай ұйыған бейқұт тынысын бұздық деп ойладық па? Көңілге қоныңқырамайтын бірдеңені еміс-еміс сезгендерімен, шауып келе жатқан атты тоқтату қайдан оңай болсын, екпінімен-ақ қырқыншы жылдардан бір-ақ орағытқан. Осындай алапат екпіндердің арасында не өтпеді дейсің, Токсейіттің емексітіп тұрғаны да сол ғой. Қарай гөр өзін, мені кінәлағысы келеді, жоқ, мен емес кінәлі, заманыңнан, тағдырыңнан тапқан шығарсың, мен де өзіндей соның құлы болғанмын. Денесін жазып Токсейітке қаралы, манадан соның мысы басқандай қайта-қайта сүріне бергесін іштей бекемденген түрі. Бірақ Токсейіт бері бұрылмалы, терең ойға шомып, биік қарағайлары селдірей бастаған ағаш жаққа қадалып тұр.

- Жоғалтқаның бар ма еді, неғып аңсарың ауды о жаққа? - Итемген Токсейітке жақындады.

- Неге аумады аңсарым, сендей бітеу емес шығармын.

- Қандай болсақ та, екеуіміздің жетіп жығылған жеріміз осы енді, әлгінде өзін айтқандай көр алдында тұрғанымыз рас, қайтеміз бір-бірімізді текке қажат.

- Текке дейсің бе? - Токсейіт таңырқана тіл қатты. - Жоқ, екеуімізді құдай әйтеуір бір бетгестіруі қажет деп есептеймін, бұл менен гөрі саған қажеттірек шығар, саған деймін, естимісің. Саған.

- Неге маған, не бүлдіріпін соншалықты?

- Қылды Қарауылдың кіл өңкей сырбазын, қымбаттысын, ардақтысын айдап, қамап жатқанда, қалай аман қалдың, яғни бөрінің түбіне жеткен сенсің.

- Ал өзін қалай тірі қайттың ауылға, сен де сау емессің. Талайдың түбіне сен де жеткен шығарсың, әйтпесе нең артық

өзгелерден. Қалайша жалғыз өзің оралдың. Басқалары қайда, сатқындыққа бармағанына дәлелің көне?

- Он жылым, сен ұрлаған он жыл ше?

- Тапқан екенсің дәлелді. Он жылға деп кесілгендердің елге оралғанын кездестірмедім. Әй, сен неге менен көресің, он жылымды ұрлады деп, не, мен бе екен аяқ-қолыңды кісендеген, мен бе екен жауапқа тартқан, мен бе екен жазалаған. - Шапшаң сөйлегендіктен Итемген сілекейіне шашалып біраз әуреленді. Ызаланғаны сонша, өзі-өзіне келгеннен кейін де тамағы құрғап, тұншыққандай иегін әлсін-әлсін көтере берді. Ішінен Тоқсейітті әбден сыбап алды. “О, несі-әй мынаның, аяқ астынан бұған жабысқаны қай сасқаны, сонша жыл үндемей келгенде. Мұнысы не, баяғыдан қайда қалдың, намысқой болсаң. Қылды Қарауылдың кіл өңкей қаймағы дейді беті бүлк етпей, сол қаймағы бірін-бірі ұстап берген күні кеше, біріне-бірі куәге жүргенін білмеуші ме едің, сенің қайсына куә болғаның өзіңе мәлім шығар”.

Мұның ішкі ойын ашық кітаптай-ақ оқыған Тоқсейіттің сөзіне қатты таңғалды.

- Сен ғой, Итеке, айлаңды бәрінен асырдың, бірін екіншісіне, үшіншісіне айдап салып, сөйтіп-сөйтіп бәрінің түбіне жеттің. Әрине, ешкім дәлелдей алмас еді сол бір сұрқиялығынды. Кейінгі кезде түсініп жүрмін, дәл со жылдары миыма кірметті. Бірлі бірге арандатып, өзара қырлыстырдың да, аман-есен елде қала бердің, неткен зымияндық десенші. Осы саған қайдан бітті екен осынша “ақыл”. Сен адамдарға ешқашан адамша қарамадың, елдің дүние-жиһаз, тайлы-туяғын ортаға салып жойып жібергендей, кейін адамдарды да дәл сол мал-мүліктей қырып салдыңдар. Адамның жанынан қасиетті не бар бұ дүниеде, әттең кім түсінді мұны? Ешқайсымыз. Әрқайсымыз бірақ өз жанымызды қызғыштай қорыдық, әрқайсымызға өз жанымыз ғана тәтті. Әйтпесе, немене, сен басқалардың тілеуін берсін деп сүйретіліп жеттін бе осынла? Айнала өз жаныңның, өз қамыңның әрекеті емес пе “күлқу алла” деп сұңқылдап отырғаның. Ертеректе Дәм-ағаның жиі қайталайтын осіеті әлі есімде: құдайға құлшылық еткенде, жаратқан иене табынғанда, өз мүдденді ғана ойлама, төңірегіндегі жетім-жесір, мүгедек

пен жапа шеккен, қайғы-қасіретке душар болғандар үшін тілек ет, солар үшін жалбарын тәңіріңе дейтін. Жасырақ кезімде елемейтінмін, есейгесін санаға кірді ғой, қазір тіпті сүйегіме сіңіп кетіпті, айдалада келе жатып, көкейіме өзім танитын ғаріптер түсіп, алдымен сондай бейбақтардың жағдайын түзе деп құлшылық етемін аллаға. Рас, қазір құдайдың сабыпы түсіп те жатқаны шамалы пендеге, аштық, жалаңаштық жоқ.

- Ендеше кім үшін қайыр сұрайсың құдайдан?

- Көпжасардың балаларына сана бере гөр, ауруларынан жаза гөр деп...

Итемген селк-селк күлді.

- Неге күлесің? - делі Тоқсейіт. - Ұрпағыңның тозғанына, арақтан азғанына күлесің бе?

- Мүмкін сен Көпжасардың қатыны арақты қоя көрсін деп құдайға аһ ұра жалынатын шығарсың әлі. Әй, осы сенің сарайың таза емес. Сосын екен ғой құдайдың жарылқап қарық қылғаны.

Тоқсейіттің іші мұздап, соңғы сөз шымбайына батқанымен сыр білдірмеді. Нені емексіте мегзегені түсінікті, сонда да өзінің ең осал жерін мына иттің дөп басқанын аңғармағандай тұр таныпты. Кім білсін, әлде мына ит не айтып отырғанын өзі де түсінбей ме, тіпті әншейін айта салған цығар, жоқ-жоқ, бұның зымыяндығына найза бойламас, жүрекке салмақ салуға, мұқатуға шебер бұл.

- Құдайдың қарық қылуы да, зар қылуы да оңай ғой, о жағына барыспайық, - деп күрсініп қалды Тоқсейіт.

- Әрине, - Итемген тамағын кенеді, - мәселен мен ештеңе ешқашан тілемеген, ештеңеге сенбеген адаммын, ал енді күлекеннің маған деген қас-қабағына ризамын.

- Ештеңе тілемесен, “құлқу алла” деп неше рет құладың әлпіден бері, құдайдан баяғыда қорықтағаның рас та, қазір бірақ қорқасың, ешкімге керексіз жаның өзіңе тәтті өйткені. Құдайдың рақымы түсіп, жаныңды қалдырсын десең, өзгелер түссін араға тілегінді орындау үшін.

- Түсінбедім.

- Әлгінде естімедің бе, Дәм-ағаның осіетін айтамын. басқалар үшін құлшылық жаса құдайға, мүддене жетесің.

өзіңнен әлсіздерге көмектес, үлкен-кішіге қайырымды бол және мұнына міндетсіме, сонда ғана пейіштің төрінен шығарсың, егер көкसेгенің сол болса, әйтпесе сексенде белкілдегенінде басқа не тілемексің?

- Пейіштің төрін саған-ақ қидым. Өзің сексенге толмағандай сөйлейсің ғой.

- Иә, - деді Тоқсейіт даусын соза, - иә-ә... қызық, осы екеуміз де жалмауыз боп шықпайық, айналамызды тып-типыл қылған жалмауыз сияқтымыз, біздің қатарымыздан кім қалды, отызыншы жылдары қырылды, ал екеуміз тіріміз, неліктен? - Өзімен сөйлескендей, сауалды да өзіне қойғандай.

Итемгеннен жауап тоспай Тоқсейіт алға озды. Асқан сақтықпен адымдап, әр бейітке іштей сәлемдесіп өтті. Ұзындау тас белгі, оның сыртын темірмен шарбақтап, құлыпталған зиратты көргенде, еріксіз жымыды.

Қасында бір кісілік орын қалдырылған марқұм Әбдештің бейіті. Сарандықпен аты шыққан бәйбішесінің қолтаңбасы ғой мынау, пақыр неме, Әбдештің қалпасындағы ақшасын біреу ұрлап алар деп құлып сап қойды ма екен, жүре берсең, неше түрліні көресің, бұған дейін кілттелген бейіт ұшыратқан емес. Өлген соң жұрттың бәрі тең деп ойлайтын. Қателескен сияқты. Ала-құла, биік, еңкіш тартқан әр түрлі ескерткіш белгілер олардың иесінен хабар бергендей. Байлықтың, кедейліктің, дарақылықтың, ұстамдылықтың, парықсыздықтың нағыз көріністерін айғақтап жатыр мына қилы-қилы төмпешіктер. Тек қана қиылып бейнеленген айдың таңбасы бәрінің ортақтығын білдіріп тұр. Ай астындағылардың тірлік құруының сан алуандығындай мәңгілік үйқыға шомған өлі шаһардың әрбір тамы әр тағдырды суреттегендей. Ай сұлбасында қалыптасқан тұтастай ұтым жәй әншейін алдамшы тәрізді. Арғы тегінің айға, көкке табынған дәуірінен шым-шымдап бүгінгіге әрең жеткен белгісіндей көзге ыстық көрінгенімен, қиқы-шойқы сыртқы пошымдары көкейге секем ұялатады. Бағзы заманның әулиелеріне биік ескерткіш қоймайды, неғұрлым жұпыны жермен-жексен жатса, солғұрлым қадірлі саналады деген рас па, өтірік пе. Қалай дегенмен мынау жөн-жосықсыз асқақтаған кей зираттың

төбеннен төнгені ұнамсыздау. Салдыр-салақ қаланған кірпіштер, тек әйтеуір зәулім болсын деген ұшқары тілекті бірден байқатады. Соңғы жылдары кірпіштен құйған белгілер көбейіпті. Әдетте соғыстан бұрын белгі атаулы ағаштан, не тастан ғана орнатылатын. Бұл өңірде өспейтін, өнбейтін нәрсені әкелем деп ешкім әлектенбейтін. Тау бөктерінен табылса, лайықты тас, орманнан қажеті ағаш - одан басқаны бертінге шейін зиратқа пайдаланбады.

Кейбір зират жасыл желек жамылыпты, міне, ескерткіштің жалғыз үлгісі. Бірақ ешқандай реттілікке бағынбай, кедір-бұдыр қоныстанған өлі шаһар Тоқсейіттің көңілін бұзды. Салдыр салақтық пен даңғойлықтың, бөсекенің анық айғағын Құлабиеден көрем деген миына кірсеші. Әлден уақытта Тоқсейіт кілт тоқтады. Аяқ астынан жаналық ашты. О, тоба, елінің, жерінің, азаматының әр кезеңдегі жағдайын тайға таңба басқандай дәлелдейтін осындай қорым екен ғой. Кішкентай кезінде Дәм-ағаға еріп, талай оқиғаға куә болды. Бірде Нұрхан екеуін ол ескі жұртқа алып барды. Ата қоныстарының қасиеті жәйлі әңгімелегені еміс-еміс құлағында қалыпты, есінде мықтап сақтағаны басқа. Жаздың жайлауы, шуақ күнінде атқа қонған. Қанша жүргендерін білмейді, “Түсіндер,- делі Дәм-аға. - Мына жерді қазындар. Бір кезде домаланған үш бас сүйегі ілікті. - Дәл үстінен түстік, міне, үш аттың басы, - деп Дәм-аға еңкейе берді, - соқыр құдыққа жүріңдер, бастарды жуамыз”. Соқыр құдық дегені кәдімгі құдық, қолыңды сәл созсаң, аржағы су. Басты шайып жатқанда, тырс етіп бір тіс түсіп кетті. Дәм-аға жалма-жан жеңін ысырып, әлгі тісті құдықтан алып шықты. Арулаған аттың бастарын ақырында ата-бабасының зиратына (кейіннен жыртылған) әкеліп көмгендері ап-анық елестеді. “Сенің еңбегің сіңіп еді осы жүйріктерді баптауға, бас жағыңа қояйың, Болат”, деп көмді де аят оқып, бетін сыйпады. Содан кейін Нұрхан екеуіне тұлпарлар туралы ұзақ сөйлеген. “Ұмытпаңдар” деп қойып, шабыттана әңгімелегенде, бұның түйгені шамалы екен қазір ойласа. “Сүйіннің Қоңыраты” - деп шалқып-толқығанын ғана ұмытпапты. Нұрхан сұрақ қойып, әкесі одан әрмен ашыла сыр ақтарған. Көзалдындағы тобешік, тау тас, алдынан қарайған қалың орман

ба, анадайдан сопиған жалғыз қайың ба, қай-қайсының түрін түстей ертегі шерткен. Балалық шағының ең рақатты сәтіндей кейін талай рет қайталап елестетуге құмартатын соны. Жадьрап жымың қаққан табиғат құбылысын бойларына сіңіріп, қайда бұрылсаң да жасыл жайсаң, қып-қызыл піскен жидек, мөлт-мөлт бүлдірген, сылдыраған бұлақ, топырағы құт, береке, беу заман, жердің тозарын, орманның селдірерін кім болжаған. Мына қорым жоқ-ты о кезде, елу жылда ауыл тегіс осында қоныс аударғандай.

Жаңағы әзірде ғаламат жаңалық ашқандай елеңдеген халінен тез тиылды. Негізгі бір ой желісінен жаңылып, әлденендей қажетті бұйымын іздегендей айналасына елегізі қарады. Бәсе, бәсе, тапты, бейіттердің әлеуметтік мәні бар, бір-біріне ұқсамайтынан да жұртының ынтымақсыздығы, алауыздығы атойлап ақ тұр. Бір-бірінен өктем болуға икемделе ентелейді жоғарыға. Кей зираттардың ағашы шіріп, қисайып жатыр. Әулиелердің бейіті жұпыны деген ойдан айни бастады. Ең алдымен, кез келгенге жазылмаса керек әулиелік. Екіншіден, бұл өңірде өлген кісіге ежелден зәулім бейіт тұрғызбаған, сонда бәрінің әулие болғаны ма? Мүмкін емес.

- Әбдештің қасына басқа қатын жатып қоя ма деп қорыққаннан кілттеп қойды ма екен? - Итемген кеңк-кеңк күлді.

Токсейіт кері бұрылды.

- Одан да өзің алмайсың ба? Құрығанда анау күс-күс жағанды жуып бермес пе еді? Теңдікке кеп телміргенше, Әбдештің қатынының қолына кір.

- Е, сен дейсің бе, қыз-келіншектің қолына әуелден кіріп дәніккен. Ондай жақса, саған ғана жағатын шығар.

- Мен не істесем де, ел-жұртымның көз алдында істедім. Ұрланып ешкімнің қатынының қойнын аңдыған жоқпын.

- Ағарып отырғаның сондықтан екен ғой.

- Осымен екі рет айттың, ағарсам да, көгерсем де өкінбеспін. Сенің аяқ-қолыңды жылы суға малып отырған алты ұлың мен жеті қызың ба? Құдай балалардан аулақ қылсын қырсығыңды, көр аузыңда тұрып та жимайсың айылыңды. Дірдектеген мына пошымың не. Жылы киініп шықпай... - Сөзінің соңын жұмсақ

аяқтаған Тоқсейіттің үнінде зілдің нышаны аңғарылмады. Итжығыс, мардымсыз егеске дағдыланған сыңайы бар Итемген де бұған әбден көндіккендей. Бүгежектеп Тоқсейіттің артынан ерді.

- Атка отырудан да қалғансың ба, жаяу жүргенің не? Пәлі, қатын ал десем, сандалбай шаруа десейші.

- Сенің де қауқарыңның түрі белгілі-ау осы, сайраған тілің шығар.

- Жә, тоңып-жаурамай, отыр. Байқа, ұшып кетіп жүрме үстінен, шірік ағаштарды қимай сала салғанмын.

- Е-е, белгілі сенің жәйің. - Болар-болмас күбірлеген Итемген арбаға минуте дәрмені жетпей біраз әлектенді. - Менің де жәйім белгілі.

Екі шал қосыла езу тартты.

-Әй, Итекен, - деді Тоқсейіт, - екеумізді бүгін құдай кездестірген шығар. Күн әлі ерте, ескі жұртқа барып қайтуға қалайсың? Мыналарды лақтырып тастайық егер барсаң, түс, қап-қатты, отыруыңа жайсыз ба, қас қараймай оралсақ, ала кетермін жолшыбай.

Итемген ойланып қалды, бұл бір күтпеген жәйт еді. Ескі жұрт дегенде, қобалжып үндемеді. Бұрын-соңды басына келмеген ой. Мойындағаны жөн, ескі жұртқа бармақ түгілі, ол жәйлі біреу-міреудің айтқанын қаламайтын. Алда-жалда есіне түссе, зығырданы қайнап, қалайда тез ұмытудың шарасын іздейтін. Әсіресе жасырақ кезінде. Бұтынан күні-түні тері шалбар тастамайтын, айлап монша көрмейтін, киіз үйдің ортасында жағылған отқа киімдерін қақтаған кезеңді өткергенін бұ дүниеде ешкім сезбесе екен дейтін.

Ескі жұрт ескі дертін қоздырып, Айғанымға қатысты сөнген арманын жаңғыртатын баяғыда. Алайда сол жұрттың тас-талқан болуын қалағандардың бел ортасында өзі жүрген. Ұядай әп-әдемі ауылдың артель үлгісінде тірлік жасағандары бұларға Рахманның айласын асырған сойқандығы ретінде көрінді. Ақырында қоярда-қоймай арызданып, жарты айда шаңырақтарын аспанға атты. Жеке басын аман әрең алып қалған Рахманның арқыраған дәуренінің күлі көкке ұшты. Артель мүшелерін оңкей жалшылары деп дәлелдеп берген.

Сонда деймін-ау, әкесінің құнын даулағандай өшіккендері қызық. Жаңадан орнаған үкіметтің ақ, қараны айыруға мұршасы жете қоймаған аңғалдау кезеңінде не жасамады өзіндей белсенділер. Жер-жерде комсот дегендер құрылып, әй, шіркін, ай оңынан туып, құдайлары жарылқаған таңғажайып уақыт еді. Әлі есінде, ауданнан арнайы уәкіл келіп кедей-кепшіктерді жинады.

“Қисық ауыз Қалаби” атанған салпы ерін, енгезердей қап-қара жігіттің үкімет атынан сөйлегенін алғашында кедей де, бай да менсіндіксіремеген. Рахманның шекпенін, тұмағын киіп кетіп, жұрт жағасын ұстады. Беделі де өсті содан кейін. Лау тартқан Токсейіт, пәуескеде қисық ауыз Қалаби мен Меңтай, өзі. Рахманның бір үйінде қой сойылып, екінші үйінде дастарқан жайылып, монша жағулы. Зымыраған уақыт-ай, Нұрхан кішкентай бала, керемет тентек. Қонақ, уәкіл демейді, сыпыртып боқтайды, тиісіп маза бермейді. Уәкіл, комсоттың ауылдағы мүшелері бар, Рахманның үйіне түскен. Төрдін тұсына жоғарыдағы адалбақанға Нұрханды байлап қойыпты. Ортада ет толы астау, қонақтар енді қолдарын соза бергенде, қисық ауыз Қалабидің төбесінен зәр сындырып сыздықтатқан Нұрхан ішек сілесі қата күлсін келіп. Не істерін білмеген Қалаби “безобразие, осылай да бала тәрбиелей ме” деп қабағын түйген.

Сол қисық ауыз Қалабидің арқасында өзінің де қолына билік тиді. Атыраптың кедейлері жиналып, ауыл-ауылда комсот құрылды. Кімнің үйінде қанша бидай, ет, май - бөрі есепке алынды. Комсот дегенде, кім-кім де түн ұйқысынан шошып оянатын болды, әзірейілден әрмен үрей туғызды көпшіліктің арасында. Әй, шіркін, халықтың сондағыдай қорқып үріккенін тамашалау неткен бақыт еді. Қазекен дінге де өйтіп бағынып, тізерлемеген шығар. Қолына жаңа үкіметтің шокларын ұстатқан қисық ауыз Қалабиді сотталғаннан кейін жынданып өлді деп естіді. Қуанып айтып жүргендердің ішінде Токсейіт те болатын. Әй, шіркін, опасыз уақыт.

- Неғып тіл қатпайсың, әлде қорқасың ба? - Токсейіт арбадағы ағаштарды сүйреп түсіре бастады. - Қорықпа, неше жылғы қиналтқан күнәңнен арылып қайтасың. Қоқіреңді

тазартып өлсенші, әйтеуір ажал хак. Тым құрыса Нұрханнан кешірім сұра, аруақтарға жалын, тағзым етсең, бақұлдық алғаның-дағы. Менен де... Меңтайдан да. Оның да басын сен жұтқан шығарсың.

Ойға құлаған арбаның доңғалақтары салдыр-гүлдір етіп, төңіректі шулатты. Тегіс жермен жалғасқанда сәл саябырлап, тоғайдың тұсымен беттескенде аттың тұяғы да, доңғалақтар да өзгеше дыбысқа көшіп, жан-жүйкені тыныштандырғандай. Божы ұстаған Тоқсейітке арқасын берген Итемген арттағы шанға көмілген бойы отыра берді. Дәурені жүрген заманда ерсілі-қарсылы ойнақтаған жол қазір ұзарып кеткендей. Екі ауылдың ортасындағы көл алыстан бөз-баяғыша ағарандайды. Тоқсейіт ауыр күрсінді. Киіз үйлер тігілетін сонау жылдары.

Коллективтендіру кезеңінде азайған киіз үйлер де біртіндеп көзден бұл-бұл ұшқан. Соңғы киіз үйді соғыстан кейін бір бұзаулы сиырға айырбастап жіберіпті Жанғаным. Одан кейінгі тұста көрмеді киіз үйді.

- Ұмытқан жоқсың ба, әй, Тоқсейіт, ана-оу тұста киіз үйлер тігілетін еді ғой.

- Неге ұмытайын, мен сенің ұмытпағаныңа таңданып келемін.

- Талай рет шаңырақ көтергеніміз қайда, бақанды сен ғана ұстайтынсың. Шіркін, Дәм-ағаның үйінде күмісбақан болушы еді, есінде ме? О баста қалыңдығының жасауымен келген деп айтатын, әлемілігі тандай қақтыратын.

- Әдеміні әуелден есте сақтайтыныңды білемін ғой, оны несіне айттың, ебін тауып өзің емес пе алған артынан, шыныңды айтшы.

- Жок, имандай шыным, дүние мүлкіне зияным тиген жок. Өздері ғой бәрін ортаға жайып салған.

- Қайдам, мені шақырып, Рахманның малын, мүлкін бөліске салғанда, саған не қажет деп даурыққандарың.

- Құдай ақы, сені басқаша құбылар деген ой миыма кірген емес. Жүрттың бәрін өзімдей көріпін ғой. Бәрібір сенің есебін түгенделді артынан. Саған қызықпаған жігіт жок еді ғой сонда, маубастарды қатырдың. Мені де.

- Жо-жок, өйтіп отірік соқпа, қартайғанда ашладан

сескенсеңші, бөліспейтін, келіспейтін неміз қалды, ақтарылғасын шындыққа жүгінейік те. Құдай сәтін салған ұлыстың осындай ұлы күні ағымыздан жарылайық та.

- Ендеше сенен бастайық, тіліңнен жазған өзін, күштеген ешкім емес. Кәне, тәңіріңе есеп бергендей мойындашы, Рахманның ұлы боп жүріп қызына қалай үйлендін, Жанғанымды қалай алдың? Күні бүгінге шейін осыны ұқпаймын. Біз сені Нұрханның ағасы деп ойлағанбыз.

- Ағасы деп... - Тоқсейіт басын шайқады. - Сен ағасы деп ешқашан ойлаған жоқсың. Есігіндегі жалшысы Рахманның төріне бір-ақ секірді деп айғайлағаныңды қайда жасырасың? Азғырғаныңды ше? Қисық ауыз Қалабите таныстырғаныңды ше? Екеуіңнің келе жатқаныңды естіп, Айғаным мен Жанғаным ішіп отырған тамағын тыға салғанын көргенмін мен.

- Қойшы, әй, дәл Айғаным мұны жасамас, сен де қайдағыны шатып, Айғаным деймісің, ей? - Итемген әрлі-берлі қозғалыңқырай, иығын көтеріп масаттана сөйледі.

- Ой, неменеңе жетісіп, мәзсің, сайтаның әлі де өлмеген-ау, сенің, ә?

- Кеудеден жан ұшпай сайтаның өлер ме, Айғанымның орны бөлек еді ғой, шіркін. Оны білесің.

- Орнын толтырдың ғой өкінбейтіндей. Ал, енді сен жауап берші, әйел затында Теңдіктей салмақты, тұйық жанды кездестірмедім, ешкіммен шүйіркелеспейтін, дәл сол жылдары ешкіммен араласпайтын, үйден де шықпайтын деседі, не сиқыр жасадың, айтшы. Айғаным мен Жанғанымның еңірегінде етектері толады соны ойтаса. Не сиқыр жасадың?

- Тағдыр ғой, тағдыр.

Екі шал бір-бірін қажағанымен, жауаптары ұзын арқау, кең тұсауға сайды. Әріден ойкастағанымен, тереңге бармай ексуі де білуге күштарланған сауалдар аяқсыз қалып жатты. Іштерінен анықтауға тырысқан көмескі суреттер бір жақындап, бір алыстап атам заманда араларын алшақтатқан көп кикілжінді несіне тірілтеміз дегендей, көксілері тескенді қайталай сұрамады. Салмақпен қойылған сұрақтар мүлдем ботен оқиғаларды жаңғыртып, естерінде тұтпаған, ойлақанын

ұмытылған ұсақ-түйек жәйтке ойысты әңгіме өзегі. Бір-біріне сыртын берген қалпы сырттай сылап-сипап, жеңіл орағытқандарымен, мәселенің негізгі түйінін екеуі де үнсіз нақтылай пысықтап отыр.

Қамшыны көтеріп-көтеріп атты аракідік сескендірумен тынған Тоқсейіт "Рахманның ұлы боп жүріп қызына қалай үйлендің" деген сөзге әлсін-әлсін қайрылды іштей. Қарай гөр бұны, мысқылдауға құмар. Құлаққа түрпідей тиеді екен құрып кеткірдің сөздері. Әкесі аңшы, сері екен. Рахманмен көңілдері жақын, ертеден екі ортада омыртқа үзілмеппі. "Жігіттің төресі, нағыз жайсаң болған әкең, - деп жиі құятын құлағына кішкентайында, - аңқұмарлығыңда шек жоқ, бірақ дүние жиып қызықтамады, елдің еркесі, қасқырды талай әкелді үйімізге тірідей. Аң, құстың обалына көп қалды ма, аңқұмарлық та жаман дейді ғой, бір айда өзі де, келіншегі де қайтып кетті. Атадан жалғыз өскен, жанашыр шамалы, бөліске салар байлық жоқ, сені алғанда етекке оратылмады ешкім. Ниетім құлады саған, босағада байлаулы бүркіт пен сенің иесіз қалғаныңды көргенде, шыдамадым."

Туған баласындай асырағанымен, бұның әкесінің кім екенін әмәнда жасырған емес. Қан жақындығы жоқтығын жастай түсінді. Қысылтаяң күнде Дәм-аға Нұрхан екеуін оңаша шақырып, өзгеше сырдың ұшығын шығарған. Мынау астанкестен уақытта бір-бірінен көз жазып қалмауларын қатты тапсырды. Нендей қысымдық туса да, ата мекеннен ұзамай ынтымақ сақтау қажеттігін ескерткен. Заман әлі талай өзгереді, талай төңкеріліп, талай аударылады, оны сендер коресіндер. Мына жаңа үкіметті қолдандар, анау қисық ауыз Қалабилердей өтірік ұрандағандардың күні өткінші. Асылы, не нәрсені де оқып, білім қуып түсінген жөн, қаранғы, сауатсыз жанға құдайым билік тигізбесін. Әншейін батырақпын деп, кеудесін қаққан ақымақтық. Жаңа үкіметке де сүйегінің дөні, ақылының нөрі бар кісі керек шығар. Оқудан, ізденуден жалықпандар, - дей келіп, кілт басқа әңгімеге ауысқан. - Саған, Тоқсейіт, екі дүниеде ризамын, әкенің адалдығын сіңірген екенсің бойыңа, асыл-тегіңнен айнымаған екенсің. Итемгендей опасыздық таныпталың. Әгерәки сен де огейлік бидірсен, қылар қайраптым

қайсы. Сағымды сындырмағаныңа рақмет. Құдай сөзі деп қабылда, расымен балам бол. Анау Жанғанымның қалыңын қорама айдап салған құдаларымның жағдайын естігенсің, бір ауылдан тұяқ қалмады, шетінен айдалды, жер аударылды. Менен кінә жоқ, бұдан былай құдай алдында басы бос. Айғаным, Жанғаным, Нұрхан, естіп тұрсыңдар ма?

Токсейіт егіз қыздың тұнжыраған түрлеріне қарап, олардың бойжетіп қалғандарын тұңғыш рет байқаған. Бұрын тіпті де бас қатырмаған шаруасы, тынысы тарылып, ауа жетпегендей қысылған. Мән-жәйді әлі де ұғыңқырамай ежелей сұрауға батылсызданып, Жанғаным жаққа қаймыға-қаймыға жанарын тіккені есінде. Өрулі бұрымын қайта-қайта таратып, қайта-қайта өрген қыздың алаулаған жүзі бір өзгерісті меңзегендей. Өліп-өшкізер құштарлықтан гөрі жанашыр бауырмалдығы басым екіұдай сезімге бөленіп, алладан жіберілген бұйрықты қай-қайсы да орындауға тиістідей ешқайсы тіл қатпады. Отырғандар не қарсыласпады, не құптамады. Қайсының көңіл түкпірінде қандай қиял жатқаны белгісіз, бәрі іштерінен тыныпты. Нұрхан ғана ұйыған тыныштықты бұзып, әлде ренжігені, әлде таңғалғаны белгісіз, оқыс түрегелді. Бір түрлі қыстыға күрсінгендей болғасын Токсейіттің де жүрегі шым еткен. Өректіген көңілінің аптығын басуға дәрменсіз, алып ұшып және қуанбады. Әрі ауыр, әрі жеңіл мұң кернеген бойы тапжылмаған. Аяқ асты иығына салмақ түсіп, бұдан былайғы шақта осынау жандар үшін от пен судан тайынбайтынын ұққан. Бұның өзі мерейін өсіргендей дереу бойын жазып көтеріле бергенде, Дәм-ағаның даусынан қайтадан тізе бүкті.

- Қарсы болсаңдар, жасырмандар. Мен Токсейіттен ғана сұрап тұрған жоқпын. - Рахман бөйбішесіне, балаларына алма-кезек қарады. Шын ниеттерінді айтыңдар, кейін опынбайтындай. Бет жыртысып, сүйек сындырысқан мынау алай-гүлей заманның еркекке де, әйелге де берген теңдігін естіп жатырсыңдар, ешқайсыңа ренжімеймін, егер тілегімді құптамасаңдар, бағымызды басқаша іздейміз, жолымызды кеспе десендер, амалым жоқ, қарғамаймын. Алдым тұман, биік жар, алла қолдап, аруақ жебесе оралармын орталарыңа, маңдайларыңнан көрерсіңдер, оралмасам. Туған жерден

бұйырсын топырақ деп тілермін ақтық демім біткенше. Ал Токсейіт, тапсырдым саған, Нұрханға көз қырынды сала жүр. Әмин.

Бәрі алақан жайысып, беттерін сипады. Дауыс шығарып жыламағандарымен, үйдің ішін көңілсіздік жайлады. Сондай күтпеген жерден Токсейіттің тағдыры күрт өзгерген.

Жанғанымға қосылғанда, гу-гу өсек мысықтай балалаған. "Рахманнан арамдық артылған ба, ұрпағының қорлық көрмеуін қарастырып, тар жерге тығылса да, ұл, қызының болашағын ұмытпаған, тақыр кедейге қызын беріп, артын аршып үлгерді, енді оның үйіне пәле-жала жоламайды" - деген сияқты әңгімені бұның көзін бақырайтып қойып өрбітетін таныс, бейтаныстар. Дәм-ағаның көп ұзамай бостандыққа шыққанын өзінің атымен байланыстырды алыс та, жақын да. Әйтеуір Дәм-аға аталса, Токсейіт қосарлана жүретін. Итемгеннің кекесінмен мырс еткен бір ауыз сөзінен баяғыда ұмытылған жағдай күні бүгінгідей елестеп, мазасын ұрлады. Жастық шағының есте сақтарлықтай мәні болды ма, жоқ па, мейлі, ойға батса, мұң аралас шаттықтан көңілі алабұртып елегізиді. Қазір де сондай күйге бөлене Итемгенге арқасын жылытып, серігінің құлағының астынан айғайлаған сөздеріне назар тоқтатпады. Түрлі-түсті суреттердің тізбегі ұзақ сонар жалғасты.

- Айғаным деймісің, әй, ішіп отырған тамағын тыға салды деймісің, әй, қашан сөйтті, әй?... - Итемгеннің үні шалғайдан әрең-әрең естілгендей. Енді ғана қайда отырғанын бағдарлады. Токсейіт қасындағының да дәл өзіндей елес-сурет кешіп келе жатқанын түсінді. Айғанымның кішірейгенін ғұмырында көрмегендіктен де әлгі сөзге есінен тана таңырқағандай, өзінен оның қаймығарын еш болжамаған. Оқыстан айтылған сөздің Итемгенді де жасын отындай есентіретіп тастағанын ұққан сайын оған деген бір жылы пиғыл ояна бастады.

- Қашан, қашан?. Бәрібір емес пе, Айғанымды әлі қимайсың-ау, пақыр. Әлде тәубене келгенің бе?

- Тәубеден жаңылғанымды немен дәлелдейсің?

Божыны қалай тартып қалғанын аңғармады, арба салдыр - гүлдір етіп, кілт тоқтады.

- Саппас екенсің, - деді Итемгенге бұрылып, - саған дауа

жоқ, саппас, қалай аузың қисаймайды. Баскасын тізбегенде, Нұрханды, өзімді түрмеге жабуға атсалысқаныңды айтпайын. Құрманға күні кеше жасаған қасастығыңды қайда қоясың? Сенің кесіріңнен Бұғылының бетке ұстар бүкіл азаматтары қуылды, айдалды. Біреуінің жақсы аты шықса, қыр соңынан қалмай қашан сүріндіргенше тыным таппадың. Қанша жігіттің обальна қалдың, айтшы кәне. Мүйізін, кәне, содан шыққан. Сасып-бықсып отырсың күресінде. Оймақтай ауылды күресіңге айналдырған сенсің. Бәріміздің түбімізге жеткің келді. Әлі жауап бересің, әлі алдында айтатының, Нұрхан туралы... Енді кеп Айған, Айған дейді ғой. Осы түріңнен айнымай жүзге жет, саған сөз шығындаудың реті жоқ, мен де алжиын дегенім ғой. - Тоқсейіт камшымен әуе сызғылап, құлағын қайшылаған жануар еріне қозғалды.

Арбаның доңғалақтары сықырлап, шекесін зірк-зірк солқылдата кенеттен басы ауырды. Өн бойын жайлап үлгермеген әлгі әзірдегі әдемі әсердің тыйылғанына құлазып, жан-жағына елегізи қарады. Сол жақ беткейдегі орман да жүдеңкі, ағаштар жапырағынан жүрдай, сыңси жылаған әуен талып жеткендей. Қырағы көзге орманның ара-арасынан жылт-жылт, арғы беткейде ағараңдаған алқаптың әлсіз ғана толқи қалып бара жатқаны шалынады. Ешқашан қайыспайтындай ерте-ертедегі қалың жыныстың селдіреп, жадау тартқаны Тоқсейітті мүлдем қажытып жіберді. Қайың, терек, тал аралас тоғайдың үстінен жүгірген күннің сырға сәулелері ұшқындағанымен, қазіргі ахуалына медеу болмалы. Денесі тоназығандай иығын қозғап-қозғап қойды. Бұрынырақ қандай ренжіп, іштей мүжілгенде, қыр асып, осылай жүрсе, жадырап қайтатын. Даусын көтеріп сөйлегеніне, ашу шақырғанына өкініп отыр. Жүйкесінің тозғаны-ау, ә. Қой, қайтеді жаңғыртып кешегіні,

дауасыз дерт - өткен күн,

емі жоқ қой оның, мұндай көңілмен ештеңе жарытпас ескі жұртқа барғанда, кері бұрылғаны жөн шығар.

- Әй, не жосық сенікі, бұра тартқаның не, түсіп барамын, тоқта деймін, тоқта. - Итемгеннің бір аяғы салбырап, қолымен сүйенетін түк таппай жан ұшырғанын көріп, Токсейіт биенің басын тартыңқырады. Өлденеше бүктетіліп барып әрең дегенде Итемген қасына таянды-ау.

VIII

Кеңседен шыға берісте Метельников Бектұрды кездестіргеніне Құрман балаша қуанды. Көптен бергі қиналыстан енді құтылғандай оның қолын ұзағырақ сілкікті.

- Күреке, мұнда неғып жүрсіз?

Амандық-саулықтан кейінгі сауалға жауап қатпай мүдіре берді. Кеңестің жағдайын селолық советке егжей-тегжей түсіндіріп кетпек пиғылмен соққан мұнда. Шекердің арызы бойынша. Ант атқыр, үйге кеп, татуласқандай-ақ еді. Қаныраған ағаш шкафтардың іші ыдысқа қайтадан толғасын, кемпір екеуінің көңілдері орныққандай болған. Сөйтсе, дау-дамайдың бітер түрі жоқ. “Айырыламын, сыбағанды бергіземін, көкеңе таныстырамын” деп бет бақтырмайды. Нендей мүдде көздейтіні белгісіз. Дастарқан басында шүйіркелесіп қатар отырмағасын, үйдің сәні жойылады екен. Қанша нұмыстанғанымен бұдан әріге шыдамаған. “Не әрі, не бері, бір жағына шықсын, күнде өлтіргенше, бір-ақ өлейік” деуге оқталғанымен, совет председателінің алдындағы кісілерден ыңғайсызданып, сыртқа шыққан. Қажығанда жанашыр біреуді көрген де әжептәуір сүйеніш екен.

- Өзің ізлеуді қойдың ғой, Бектұр. Сені неғып келмейді деп Айғаным да сұрайды.

- Белгілі жағдай емес пе, балалар жан-жақта оқиды, жұмыс істейді, әрқайсына бір реттен барып қайтқанда, уақыт та қалмайды. Қалаға жүгіреді шетінен, ақсаусақ, жеңілге үйренген. Анау үйді несіне салды десенші. ешқайсының бірге тұруға құлқы жоқ. Ет керек, сүт, май керек, бірақ мал

асыраудан, кара жұмыстан қашады. Анастасия екеуіміз қашанғы шыдамақпыз. Ол ауданға, кіші ұлға кеткен, кезек-кезек тамақ тасу біздікі. Күйеу балам “үйді сатып, машина әперсеңші” дейді. Қараптан-қарап өзің ұялады екенсің. Солармен тұрады дей ме екен. Азық-түліктің қайдан шығатынын білмейді бұлар. Төрт қабырғасына телміріп қалай күн батырмақпыз, қаласам ұлымның да үйі бар, жо-жок, ешқайсына да бармаймын. Өзіміз өлген соң, мейлі...

- Өсірдік, өндірдік, енді бізге олар өкпелемейді, - деді Құрман. - Ұрыспай, таласпай тұрып жатса, соған да ризашылық, бұлардың жамандығын көрсетпесін қартайғанда.

- Жастарды түсінбеймін. - Бектұр қынжыла сөйледі. - Андрейдің тірі кезінде Шулыцтің семьясының жаман аты шықты ма, совхозды басқарған қандай азамат, көзі жұмылып еді, быт-шыт арты. Күйеудегі қызы шешесін келініне қарсы қойып, үйге таласып жүр. От жағылмайтын, суы ішіндегі жәйлі үйге қызығады. Андрейдің қатынын мұншалық бейшара деп кім ойлаған, қызына еріп, ұлы мен келініне “кетіндер” деп жатқан көрінеді.

- Біздің де “концертті” естіп, қарық шығар жұрт. Мұнда кімнің көркін қызықтауға келді дейсің, сол балалардың әлегімен... - Сөзін аяқтамады.

Манадан әңгімені екпіндете соққан Метельников ыңғайсызданып, үндемеді. Құрманның таусыла ренжігеніне өзі кінәлідей сезінді. Қайдан ғана лепіре қалды, Шулыцтің балашағасында не шатағы бар? “Сен де солайсың, мойында” дегендей, қайдағы жоқты тізбектегені несі. Балаларын жамандағаны қай сасқаны. Анастасия естісе, қалай сөгер еді. Осы ғадеті-ай, алды-артын бағдарламастан бөсетіні-ай. Құрманның әлгіндей жуасығанын бұрын-соңды аңғармапты. Оны қат-қабат күйкі шаруаға араласады деп күтпегендей, тіпті өзіне жараспайды да екен шағыну. Сақалды басымен жаңа ғана керекті-керексіз мылжындағанын енді ұқты. Ойпырмай, өзінің кемшілігінді байқамайтының қиын. Енгезердей шал ошақ қасы күйбеңіне қатысты күмілжи тіл қатып еді, бір уыс боп аяһыш тұғызды. “Жақсы көретін жігітті үйле емес, түзде көр” деген, міне, осы. Келіндеріне Анастасияның риза болмай

жүргенінен басқа дәнеңе білмейтін. Жақын араласқандарымен, екі үйдің еркектері мұншалық ежіктеуден аулақ-ты. Кексіз сөйлей беретін өзінің жөні бөлек, балалардың көзінше де соғады: “біз өлгесін күндерінді қалай көрер екенсіңдер...” Құрманның бірақ аузы ауыр сияқты еді, шектен асқан бірдене-ау шамасы. Қазақ шалдарының ондай-мұндайға шағынуы оңай еместі.

- Қүреке, - деді қуантуға асыққандай, - жүрші біздің үйге, бір әңгімелесейік. Мұса мен Балтаны түсімде көрдім жуырда, пәлен жылдан кейін де жап-жас қалпы, қызық, мен қаусаған шалмын, екеуі баяғыдай, мені танымай кетіп барады, сондарынан жүгіре жөнелгенімде, аяғым сүрініп, етпемнен түстім. Шошып ояндым. Мына шалға не керек деп қарамай кетті-ау, ә.

Екеуі ортадағы тас жолға бұрылды. Метельниковтың үйі алыстау. Ерсілі-қарсылы ағылған машиналар көшенің шаңын бұрқыратып, көз аштырмайды. Қайтадан төменге түсіп, амалсыз үйлерді жағалай жүрді. Жол далиып кең салынған да жаяу аяңдауға тым тар жер қалдырған. Оның өзін жартылай екпе ағаш алып жатыр.

Терезелерді қоршаған көк теректер биік те ақ шатырларға жетеғабыл өсіпті. Кірпішпен қаланып, сырты ақ балшықпен сыланған және ағаш үйлер кезектесе жалғасып, орталық көшенің шеті көрінбейді. Жапырақтар сарғайған, желдің лебі өткірлеу. Аспанда ақша бұлттар әлсіз қалықтайды.

- Виктор Петрович, Қүреке. - Есігінің алдынан бұларға Маруся қарсы жүрді.

- Қалай, Мәке, бау-бақшаңнан өнім көп пе? Қызығын жалғыз жайлап жатырсыңдар ма? - Құрман Марусяның қолын ұстап жіберер емес. - Бізге де қарасатын әдетің бар еді, ұмыттың-ау, ә? Жеміс-жидекті сенен алатын едік, мүлдем доғардыңдар, өлі-тірімізден хабарсызсыңдар, бұларың қалай?

- Соғымнан сыбаға татырмағалы неше жыл, айтшы өзің. Қартайған сайын сараң боп барасың, неше жылғы омыртқамызға қарыздар екенінді білесің бе? Сендер де оңаша жеуге дағдыланғасыңдар ма әлде? Тәтті, дәмдісін қонаққа сақтағанда, өздеріне не қалады екен деп танданатынбыз

баяғыда. Уақыт-ай десенші, бір кезде таңғалғанмызға енді өкпелейміз. Ал енді өздеріңе жол болсын.

- Қүрекенді қонаққа шақырып тұрмын. Сен де жүр, бәлкім ас дайындап берерсің. Анастасия абысының кіші ұлға кеткен.

- Рақмет. Одан да өздерің жүріндер, ашытқан сыра ішесіндер, әрі тойдың алды. Үлкен немере қызым тұрмысқа шыққан, Қүреке. Құдалар бүгін келе ме деп, қамдану үстіндеміз.

- Қалың сұрайтын адам сияқты сөйлейсің ғой.

- Е, несі бар, сұраймын, құдай сендермен әуелден қанымызды араластырған, күйеу баламыз қазақ көрінеді.

- Біздер тек қазаққа қыз беретін болдық. - Метельников мұтын ширатты.

- Қайтеміз енді, бұлардың қызын алу қиын, менсінбейді жігіттерімізді. - Марусяның кекеткенін сезген Метельников желкесін қасыды. Анастасиясы үйіне кеткен әлгі кіші ұлының Еленайда көңілі бар дегенді еститін, сірә соны мезгегені.

- Қыздарымызды алғанын кайтейін, қалың малын баяғыдай айдап салмағасын, менің алашағым көп әлі. - Маруся енді Құрманға жармасты. - Әуелден есепті дұрыс айырысқанда, кім білген.

- Шын шақырып тұрсың ба, әлде құрғақ қасық ауыз жырталының кері ме? - Метельников әңгіме арнасын бұзып жіберді.

- Ақсақалы бардың айбыны бар ғой, шіркін, үйде өңкей балашаға, құдалар келгенде, шақырып аламын деп отырғанмын. Жақсы жолықтындар, кіріңдер. Артық кетсем, кешіріңдер. - Маруся байсалды қалыпқа енді. - Тұрмысымыз гүлденген сайын араласуды азайттық, бұдан жаман күнімізде бір-біріміздің үйімізден шықпайтынбыз. Солай еді ғой, о, Құрман?

Мұнтаздай жинақылықтан, тазалықтан көз сүрінеді. Кең дәлізден екі жаққа үш есік тараған. Бұлар ортанғы тұстағы залға енді. Дастарқан жайған Маруся балалардың бірін шақырды:

- Сен тез барып, Айғаным апанды әкел. Манадан есіме келмегенін қарашы. Үш аяқты мотоциклмен бар.

- Айған келе алмас, науқастанып қалды, баланы текке әурелеме, - делі Құрман.

- Қашаннан? - Метельников пен Маруся елең ете қалысты. - Дәрігер шақыртың ба?

- Еленадан басқаға сенбейді, ертең Кеңес ауданға кісілерді жиналысқа апарады, сонда келетін шығар.

- Әттеген-ай, ақылдасатын шаруаларды Айғанымға қалдырып отыр едім. Әлгі құдаларды күтудің рәсімін менен гөрі анығырақ біледі ғой, танымаймын да. Осы төңіректе біреудің атын айтсаң, Айғаным ғана ата тегін бес саусақтай таратып береді.

- Құда келеді дейсің, сонда мұның жосығы қандай? - деді Метельников.

- Қайдан білейін, - деді қабағын шытқан Маруся, - өздерін білесің, қыздың кеткеніне пәлен ай өтті, өздері тиеді де, атын "алып қашты" қылып, не той жасарынды білмейсің, не... сосын да ғой Айғаныммен ақылдасайын дегенім. Хабар жіберіпті әлгі қызымыз, дайындалсын, алдарыңнан өтеді, ренжітпей күтсін деп. Алдын-ала ойламай ма, тойды бір жерден өткізбейміз бе? Енді кеп, күйеуінің туыстарына жаны ашитынын көрмеймісің, дұрыс қарсы алсын дейді. Үйге кіргізбей жіберейін бе осы, ерегіскенде. Құдаларына көңілі толмаса, сөйтетін бе еді, ә, Күреке?

- Бүгінгілер бір-бірінің көңіліне қарай қоймас, Мәке. Одан да бақытты боп, ынтымақты өмір сүрулерін тіле екі жастың. Біржола жақсы ат иемдене сал ендігі тұста. - Құрманның даусы тым бөсең. Таңертең үйінен қажып шыққаны есіне түсіп, тағы да жүрегі шаншығандай. Метельниковке ере жөнелгенде, бойын билеген шарасыздықтан дереу арылғандай еді. Тосын әңгімеге құлағын түріп, кәдімгідей жауап қата араласып отырғанымен, ішкі сарайында ит ұлығандай. Бектүрмен оңаша кеткен де жөн еді, Мұса мен Балтаны есіне сақтайтын содан өзге ешкім жоқ, інілерін айтқанда, бір серпілетін ежелгі әдеті. Бауырлары хабарласқандай, төбесі көкке бір елі жетпегендей. Майданға бірге аттанды, соғысқа дейін де бірге оқыған. Сондықтан ба, Метельниковті көрсе, қуанатын. Мана кеңсенің жанында кездескенде, миын қатырған шаршаңқы ойлары түкке тұрғысыздай сергігені рас. Ол соғыстан қайтпаған інілерін сірә де ұмыта қоймас. Қайратының қайтыңқырап,

балалары үшін жасып жүргенінде, неге екені белгісіз, со бауырларының орны мүлдем үнірейіп, жанын жүдетіп тұр. Мұса мен Балта тірі болса, мұншалық қиналмайтындай, мұншалық таусылмайтындай. Иығынан жаншыған ауыр салмақты, әрине, бауырлары бөлісер еді, бұның бала-шағасына ақылдарын айтса, бұлар міндетті түрде тындар еді. Анау Шекер де қаймығар ма еді, қайтер еді. Кеңестің жуастығын пайдаланады, Октябрьдің қаңғырып жүргенін бетке салық қылады, Айғаным екеуімізде қандай бедел қалсын осыдан кейін. Мұса мен Балтаның алдында, сөз жоқ, Шекер өрескелдікке бармайды, құнсыз мүліктерді ерсілі-қарсылы тасып, көрші-көлемге күлкі болмайды, қойнындағы күйеуіне жала жауып, аттан салмайды. Құрманға дәл қазір төңірегіндегі жамандық атаулыға інілерінің соғыста опат болғаны ғана себепкер тәрізденіп, іштен қопарыла құсаланды. Метельниковпен оңаша отырмағанына тағы да өкінді. Інілері жәйлі талай жыр шырқалатын еді бағанадан бері.

Маруся да қайтсін, сырын ақтарып, мәре-сәре. Шалының өлгеніне үш-төрт жыл, әйткенмен от басының берекесі со күйінде, бес ұлы бес отау, қатар орналасқан осы көшеде. Шетінен еңбек озаттары, бесаспап механизатор. Ержеткен немерелері қолында, үйелмелі-сүйелмелі кішкентайлары да жүр есіктен сығалап. Әне, ынтымақтары жарасқан, келіндері асүйде құрақ ұшып, енелері әңгіме соғып отыр. Бұны сыйламаса, құдаларын осында күтпей, өз үйлерінде тосар еді. Жарайсың, Федордың балалары. Федордың да он саусағынан өнері тамған шебер, ауылдағы ағаш үйлердің көбі соның қолынан шыққан, момын кісі еді. “Шеберлігін қайтейін, тауық та бауыздай алмайды” деп Маруся мал союға үнемі бұған жүгіретін. Бір ғажабы - шошқа асырамайтын. Ертеректе орыстың шошқалары көше аралап жүретін, соны қойғызған осылар. “Қораларыңнан шығармандар, әйтпесе мүлдем тыйым салынады шошқа ұстауға, бау-бақшамызды жылқы таптады дегенде кереметсіңдер, әне, шетінен бытырлатып сатты, енді қазы-қартаны кімнен жер екенсіңдер” - дейтін көршілеріне.

Жылқы демекші, елу жетінші жылдан жеке меншікте мал ұстау шектелді де, міне, зардабын тартып жатырмыз. Ет, сүт,

май аз. Не деген масқара, ауылдың қатыны нанды, майды дүкеннен алуға бейімделгені. Анау Шекер жалғыз сиырды саууға ерінеді. Баяғыда қазақтың әйелі қысы-жазы тыным таппайтын. Малдың құйрық, жалынан қыл арқан ескен әйел бүгін су жіп десе қиналады.

Киіз үйдің бүткіл жасауы соның қолынан шығатын, тәйірі-ай, қазіргілер де шаруа істедім дейді-ау. Бүгінгі қатын-қалаштың күткені жерден табылып, артық малды өткіздірді, қой, ешкіні саумақ түгілі сиырдың сүтінен қандай тамақ дайындайтынын да ұмытып үлгерді қыз- келіншектер. Тапқан баласын емізуге ерінеді Шекер. Сылп-сылп жұмыстан шаршаса да ізгілігін, кішіпейілдігін жоймаған кешегінің келіндері-ай, шет жағасын көрді ғой өзі. Бұл не жұмбақ, тұрмыс жүз есе, мың есе түзелді, еңбек ету әдісі де сонша жеңілденді, алайда сана-сезім өсу орнына төмен құлдырауда. Еркектер ішеді, ұрлық жасайды, жауапкершілікті сезінбейді, әйелдер үйден гөрі түздің шаруасына ұмтылады, бала тәрбиесіне атүсті қарайды, әр-берден соң қонақ күтудің жөнін де ескермейді. Асыққан, аптыққан бір тірлік. Келіннің шатағы осынша өзегін өртер деп кім ойлапты. Бір шаңырақтың астына жиналған кәрі-құртаны, жасы, жасамысы бар, әрқайсысының үнсіз атқарар парызы, міндеті болатын, шыны аяқ сылдырағанымен, өзара қарым-қатынастың қатталмаған ғажайып ережесі болатын. Сөз жарыстырып, жүз шайыстырмайтын үлкен мен кіші, әке мен бала, ене мен келін. Жібектей жарасымдылықтан айырылып, қайда барамыз? Әлде қарттыққа жеткенмен, даналық қасиет танытпаған өзіміз кінәлі ме? Қаусаған шақта бала-шағаға қадірін жүрмегені де азап екен. Айғанымның ауырып қалғаны-ай, қайдағы жоқты айтып, қатты қорқытқаны батты жанына. Сырқатқа шалдыққалы үй ішін жаппай көңілсіздік басты. Бұрын жүрдім-бардым қараған жәйттер енді бұған әжептәуір жүк арқалатқандай. Келіннің де қоқайын енді аңғарғандай. Айғанымның көз алдына бақырып-шақырып жүргені көп нәрсені білдіртпейді екен. Сәл төсек тартып еді, үйдің ішін жел гулегендей, бүрісті де қалды.

- Оның рас, бүгінгі жастар көңіліне қарамайды. - Маруся

столдың үстін жайнатып үлгеріпті. - Келінге келін болсаң, балана бала болсаң ғана жағасың.

- Ну, Маруся, саған үйлеспейді бұлай айту. Өзің би, өзін қожа, әне, жүтіріп дамыл табар емес келіндерің, ну, Маруся, сен де айтасың. - Метельников екі терезенің арасындағы жұмсақ диванға жайғасты. - Әй, бұл қатындарға жақпайсың, шетінен ерке. Бірақ, сен Маруся, бәрімізден оздың, балаларыңның еншісін бөліп те қасыңнан ұзатпай отырсың. Соның сиқырын айтшы. Мен саған қызығамын.

- Оның сыры өз туысың Федяда, ұлдары есейер- есейместе үй салып, құлақтарына құюдан жалықпады: “небір жерді аралаған мендей-ақ шығар, мұхитта, шөлде - бәрінде болдым, әй, бірақ, мұндай топырақты көрмедім, қолың тисе-қазына“. Қайдам, саналарына әкелері емес, құдай құйған шығар, әйтеуір жастай еңбекке араласты да, қалып қойды ғой ауылда. Ризашылық. Сен өзіннен көр. Әкімдікке құштар болғаның өтірік пе, балаларың да шетінен қызметкер. Ал біздің балалар сабақты орташа оқыды, қазір соған қуанамын, мұғалімдер маза бермейтін баяғыда, алда-жалда оқыса, жоғары білім деп кетіп қалар еді, осынысы дұрыс болды. Басың ауырып, балтырың сыздайды. Жасың ұлғайғасын әр нәрседен секемденесің, түн ұйқың төрт бөлінеді, сондайда асқар тауым, сүйенішім, қара орманым қасымда, өкінбеймін. Тек Феденькадан ертерек айрылғанымды есептемесем. Бұл жағынан мен Айғанымға қызығамын, елу жыл қосылғандарына, шалынан “әй“ деген сөз естіді ме екен, әй-шәй демей, қосағымен қоса ағарды, бұл екеуінің сыйластығын жыр ғып айтатын ертеректе. Виктор, сенің де өкпелейтін хақың жоқ. Баяғыда Анастасияға қалай үйленгенің есінде ме? Селомызға сұлу қыз мұғалім боп келді соғыс аяқталған жылы, сен қандай едің, жауды жеңіп оралған жас жауынгер. Енді айтуға болар, Анастасияның сөз байласқан жігіті бар екен, іздеп келді ғой кейіннен. Мектепке келіп, мектептен қайтты, өң жоқ, сондағы боп-боз түрі әлі есімде. Қарағандыдан келіпті іздеп.

- Бүлдірдің, Маруся, қайдағыны есіне салып, Анастасияға енді күн жоқ. Озі бүгін ашуланып отырған, кемпірім кетіп қалды деп.

-Ашуланса, атасына берген тайын алсын, қорқыттың қатты.
- Маруся қуырылған ет аралас картоптың буын бұрқыратып стол үстіне қойды. - Тамаққа тойып алындар, сыраны кейін ішесіндер. Салаттың дәмін татындаршы, сәбізін де, қиярын да. түр-түрін дайындадық, тойды бастап жіберейік өзіміз.

Сары шашы ұйпа-тұйпа сегіз-тоғыздар шамасындағы бала бөлмеге жүгіре кірді. Ересектерден қаймыға әжесіне жалт-жалт қарап, терезе жақты нұсқады.

Маруся орнынан асыға көтерілді. Сасқалақтап белдемшесінің етегіне қолын сүрткілей берді. Есікке қарай асыға адымдап, қайтадан оралды.

- Әй, несіне құрақ ұшып, күйгелектене қалдым. Қазақтың құдағиындай шалқиып бір отырайыншы, өздерін сөйтіп қорқыпайыншы. - Сабыр шақырып, кеудесін кере күрсінді, сәл тыныстап дем алды. - Ту-у, сендерді құдай жіберген ғой, қандай сәтті болды алыстан танымайтын сыйлы кісілер келгенде, айбын ғой, айбын сендердің отырғандарын. Осы бастан ескертемін, кетіп қалмандар, бірге атқарысындар, қызметті, қанша дегенмен Құреке, жөнін бізден гөрі білінкірейсің.

Столдың үстін жинаған Марусяның келіндері де ұшып-қонбай жайғасып отыра бастады.

- Далада қайсы бар, қарсы алатын шығар еркектер. - Маруся күдіктене көз жүгіртті, - есікті таппай жүрер, байқандаршы. Қонақпен қонақ боп отырып алмандар әлі.

Жымың-жымың бір-біріне көздерін қысқан келіншектер есікке беттеді. Арғы жақтан кісілер көрінді. Екі әйел, орта жастағы екі жігіт алдынан назарға шалынды. Қимылдары ширақ, табалдырықтан тез аттады. Есік жақта титтей кідірместен төрге озды. Ең соңынан кібіртіктеп, жанарын қолымен көлегейлеген шал енді.

Метельников пен Құрман кезектесе сәлем берді қонақтарға. Кемиектеніп, көзі сығырайған шалға Құрман таңырқай қарады. Міне, саған бас құда, өз көзіне өзі сенбеді.

Келген кісілер жапа-тармағай Марусяға ден қойып, қолдарын созысты ілтипатпен. Асқан маңғаздықпен амандасып, әлгіндегі асыққанының ізі де жоқ. Марусяның әжім сызған жүзі қызара бортіпті. Кезектесе келіндері де

сәлемдесіп үлгерді. Органшы ұлы шешесінің қасында қалды, әйелдер жағы кідірместен дәлізге беттеді. Әп-сәтте столды ұзарта кеңейтіп, ортаға әкелді. Дастарқан қайтадан жайылды.

- Құрман, неғып қалбалақтап қалдың, мал-жан аман ба, от басы, бала-шаға сау ма? Сені көрмегелі көп жыл өтті, қалай бұ жер майдай жаққан шығар? Майдай жаққандықтан ба, ел бетін көрмей кеткенің? Енді, міне, Марусе мәтүшкенің арқасында сүйек жаңғыртып отырмыз десейші. - Үйге сүйретіліп әрең кірген шалдың күшене күлгені отырғандарды таңғалтты. Әсіресе Маруся оған әдейі үңіліп, барлай қарады.

- Мұның қалай, құда, кірмей жатып баса-көктегің келе ме? Майдай жақса, несі сөкет, бұ жердің қасиеті кімдерге құт болмаған, бізге де майдай жағып, құдайға шүкір, қағанағымыз қарқ, сағанағымыз сарқ. Міне, алдымда иіліп-бүгіліп отырсың, мендей мәтүшкеге кішірейем деп әлде ойламадың ба?

Сырттан қойдың маңырағаны естілді. Есік сарт етіп, бір топ бала қысылып-қымтырыла ішке кірді. Өңдерінде әлденеге еліте қызыққандық, сондарына әлсін-әлсін мойындарын бұрып, бірін-бірі итермелейді. Сары, қара шашты балақандар ұшып кете жаздағалы тұр. Әлден уақытта шегініп жол берді. Бұлқына қимылдаған ақ қойды мойнынан ұстаған Марусяның кенже ұлы табалдырықтан әрең аттатты. Соны тамашалаған көп бала жан-жақтан қаумалай бастарын қылтитты.

- Батаңызды беріңіз, бата тілейміз, аумин!

Отырғандар сасыңқырап, бір-біріне абдырай қарасты. Құрман үшін де бұл күтпеген жәйт еді. Басқалар да мұны тоспағандай жалқы сәтке үй ішін тыныштық биледі.

- Екі жасқа бақыт берсін. Тірі мал өсімтал болсын, пісіп жатқан малдың еті сіңімді болсын. - Әлгінде күшене күлген шалдың соңғы сөздері ұнамады ма, Маруся:

- Пісіп жатқан малы несі, - деп қалды, - әлде өздеріңізге қимай отырсыздар ма қойдың басын.

Маңыраған қойды әрі қарай әкетті. Есікке сығылысқан кішкентай балалар зым-зия, у-шудан құлақ тұңды. Қораның үстіне самолет қонғаннан кем емес, алақандарын соғып секіріп қояды.

- Ал, столға жақындаңдар, - деп Метельников қонақтарға

төрді сілтеді. Кемиек шалға шегіншектей жол берді қалғандары.

Көңілдері көтеріңкі, дәл мұндай рәсімді күтпесе керек, әйелдер жағы шәлілерін маңғаздана арқаларына асыра, жігіттер галстуктерін түзей аяқтарын созды. Қай-қайсы да Марусяға құрметпен көз жүгіртіп, соның қабағын аңдығандай. Іштен тынған күдіктерінің сейілгенін жасырмады.

- Құданы құдай қосады, үйірі басқаны нөқта қосады.

- Екі жастың арқасында табысып жатырмыз, ұзағынан сүйіндірсін.

- Құдандалы болғасын, құл да болса сыйлас.

- Ниетін қабағынан таны деген, тіпті иығымыздан жүк түсіп, жеңілденіп қалдық қой. - Әйелдердің бірі өзiмсiне сөйледi. - Қандай адамдар, қалай тіл табысамыз деп... Кейде қазағың да әлпіндей жөн-жосығын жасай бермейді, жарап жатыр.

-Е, не бопты, жастайымыздан көз ашқалы таныс, үйренген жәйт емес пе. Жарықтық әкеміз өле-өлгенше қазақтың әдет-ғұрпын мадақтап етті ғой. Керісінше, кейінгілер мән беріңкіремейді. Асылы, кешегінің салт-санасын жоққа шығару надандық. Жарықтық әкеміз “қазақтар коммунизмді баяғыда бастарынан өткерген” дейтін. Бұдан жүз жыл бұрын қоныстаныпты бабаларымыз осы ауылға. “Полтавадан тайлы-тұяғымызбен көшіппіз” дегені жалымда. - Қайысқан қарағайлы орман, шетінен бұрап үй салдық, жер бөліп алдық, сөйтіп кенелдік те қалдық. Біз келгенде, екі жерден қазылған құдықтан басқа дәнеңе жоқ, қазақтар көшіп жүреді, қыстауы мен жайлауының арасы жатқан ұланғайыр дала. Қосылып егін ектік, задында бауырмал халық, ә дегеннен аржағын танысың, арамдығы жоқ, кеңпейіл. Жарықтық әкеміз солай дейтін. Мұны, Виктор, сен де білуге тиіссін, аталарыңмен бір мезгілде көксе керек бәрі.

Метельников басын изеді. Арғы тектерінің Полтава өңірінен екенін естіген. “Сыңсыған ағаштың арасынан бір-ақ шығыпты, майы тамған қара топырақты құшақтап жатып алыпты, сенер-сенбестерін білмей” дегенді талай естіген.

- Алғашында шетіне бір орыс келсе, бүткіл ауыл көше берітті ғой, -деді ол Марусяның сөзін тірітті.

- Біздің әкей ондайды айтпайтын, әрине, әр түрлі емес пе адамдар. Жарықтықтың пиғылына көрінген шығар, үрім-бұтағы қазақпен мың жылдық құдандалы. “Бермейді неге орыс оған қызын, қазақтың татқаннан соң дәм мен тұзын” дегенді ол жарты ғасыр бұрын айтқан, ендеше қазір таңғаларлықтай түк жоқ. Құда, құдағилар, жатыркамандар, дәмнен ауыз тие отырыңдар. Мыналардың бәрі ұлдарым, келіндерім. Біздің семьяда алуан ұлттың өкілі жиналған, орыс, украин, неміс, белорус. Әзірге қазақ келінім жоқ, құдай қаласа, осы жаманым әлі алып келеді қазақтың қызын.

Төрт-бес жастағы немересін бауырына қысып, емірене сүйді. - Күйеу балалардан қарымтасын қайтарасың, иә, балапаным.

Бірсыдырғы жеңіл тамақ, қуырдақ жеген қонақтар шәйді асықпай бабымен ішті. Маңдайлары терлеген сайын әңгімелерінің сәні кіргендей. Ежелден аралас-құралас жандай әрқайсы елпелек қағады. Марусяның аңқылдаған ақжарқындығынан құдалардай шіренбей, бір-біріне салмақ артпай отыр. Ежіктеп ешкім сұрамаса да марқұм күйеуінің арғы тегін қазақтың көрияларындай таратып, өзінің де жәй-жапсарын жасырмайды. Қанша белгісіз сырдың бұлағы ашылды. Туыстарынан, анасынан хабарсыз екені, жиырма екінші жылғы алапат аштықта Атбасар қаласының базарында інісімен қаңғырып жүргенде, қазақтардың үйлеріне апарып паналатқаны, сол жалғыз інісінің соғыста қаза тапқаны, келіншегінің қызын тастап, басқа күйеуге тигені - бәрін армансыз ақтарды.

- Құдай қашанғы жылатсын, қартайғанда қорлық көрсетпесе болды, - деді көзінің жасын сүртіп, - соғыстың қақаған алғашқы қысы, үйелмелі-сүйелмелі кішкентай жауказындар, сары ауыз балапандай бір тұрып, бір құлайды, құдай-ау, ауылымызға әкелгенде, түрлеріне қарап, ет бауырларымыздың езілгенін өлсем де ұмытпаспын. Алпыс бала, көздері мөлдіреп жаутаңдайды. Бір жыл жұмыс істедім, одан әрі жүрегім жарамады, өздерімен қосылып жылаймын, ауыстыратын киім жоқ. нүбәрек те қат. Қандай боздақтардың баласы екен. өкешелері қай калде, тірі ме, өлі ме деп көкірегім жарс

айырылатын. Ақыры шыдамады денсаулық. Анау Надя келінім сол кезде құйтақандай, етегіме жармасып, тас қып ұстағанда, кете алмайтынмын қасынан. Шіркін-ай, осылар кім, қайдан, мүлдем білмейді. Соғыстың зардабын ұмыту қайда, айтындаршы, жылы пеш, ақ төсекте мезгілімен ұйықтар күн туар ма дейтініміз жалған ба.

- Соғыс өрті шарпыған елді мекен, фашистер ойрандаған деревнялармен салыстырғанда, мұндағылар азап шекпесе керек, - деді Құрман. - Жауды талқандау басқа, жау қорлаған бейбіт адамдарды көру бір басқа. Әсіресе, қарт, әйел, сәбилердің жазықсыз жапа шеккенінен асқан қиын көрініс жоқ солдатқа. Қарғыс атқыр соғыстың зардабын біздің халқымыздай қайыспай көтерген жер бетінде өзге ел жоқ.

- Сол кездегі ынтымақ, со кездегі темір тәртіп күшті еді.

- Метельников тебірене сөйледі. - Жеке дейтің ұғым жоқ, бүтін бидайды жарып жеді, бәрінде бір ғана мүдде.

- Майданда сендер, тылда біздер, парызымызды бәріміз бірдей атқардық. - Кемиек шал Құрман жаққа жалпақ-жалпақ қарады. - Темір тәртіп деп дәл айтың, соның арқасында жеткен шығармыз жеңіске. Солай емес пе, Құрман?

Бас құда деп таныстырған шалға сұраулы кейіппен қараған Метельников бұлардың бір-бірін танитынын енді аңдады.

- Нені солай дейсіз, Итеке?

- Итекесі несі ойбай. - Марусяның үні қатты шықты.

- Танысып қойыңыз, Мәке, бас құдаңыз Итемген. Бұғылының қарт еңбек ардагері, немере, шөбересінің қызығын көрген мықты шал. Менің жас кездегі досым, ұзақ жыл колхоз председателі болған. Итеке, құда болғанда, қалай өзі, қай балаңыз?

- Сен қай баламды танып жатырсың қазір, немеремнің бүлдіргені ғой...

- Бұл кісінің он екі баласы бар,-деді бірінші әйел,- қазір әулетінде елуден аса...

- Қой әрі, санағаны несі. -Екінші әйел қабағын шытты. - Маруся құрбым, сен де бір әулеттің үлкені көрінесің, түсінетін шығарсың.

- Иә, өскен тұқым жақсы, өте жақсы. Қызымыздың барған

жерін өздеріне қарап бағдарлап отырмыз. Балалардың өзі баяғыда шешіп қойған мәселе ғой, біздікі тек қолдау, солардың ешкімге сабытын салмай, тату-тәтті жүргенін көрсек, бұдан артық не керек?

- Құдағиым Мәрусә,- Итемген тамағын ұзақ кенеді. - Өмірдің қызығын, қиындығын бір кісідей атқарыпсың, ұл-қызынды уысыңнан шығармай, айтқаныңды екі еткізбей отырғаныңа қарағанда, құдай берген саған. Әлгінде “құданы құдай қосады” деп жатыр, тағдырдың жазуы шығар, дәмдес болдық. Дәмнен қасиетті не бар, тілегімізді, ниетімізді қосқан. Құдағиым Мәрусә, ақ жүзіңе құлдық, ішпей-жегізбей тойғызарсың екенсің, шіркін, өтті-ау, дәурен, салдым сайран, отырмын дидарыңа болып қайран.

- Пәлі, бас құда қалай-қалай шырқайды, ішпей-жемей тойса, шаруаның біткені-дағы, қайтарайық кері. - Метельников Құрманға көзін қысты. Оның қабағы қатыңқы екен. Әншейін қолдағандай “иә, иә” дегенімен, ойы әлдеқайда шашырағаны сезіледі. Аяғын әрең алып кірген шалдың шегір көздері сығырайып, манағыдай емес, жаны кіріпті. Сөйлеген сайын қозғалып, иығын көтеріп қояды. Көк кеңірдек шапанын шешпепті, терлеп-тепшігеніне мән бермегені қызық, оның пысынағанынан қарадан-қарап бұның тынышы кетті. Құрман екеуін салыстырды іштей. Жастары шамалас сияқты. Шегір көзді шалдың қалың киімінің астында нендей сүйкімсіздік жасырынғанын білмейді, алайда сарайы қабылдамады. Марусяның да оған құрақ ұша мәз болғаны оғаштау көрінді. Баяғыдан сол шегір көзді күткендей, арғы-бергі өмір тарихын жайды да тастады. Бү не қалған бітпейтін сөз. Құрманның да түрінен соны оқыды. Арасында ғана әңгімеге құлақ түргендей. Метельников жалығайын деді. Есіней бергесін аузын қолымен көлегейлеп, теріс бұрылды. Екі ортадағы сөз тойды өткізуге ойысыпты.

- Күздің қарбалас қыруар науқанын аяқтамай тойдың мәні қалай өзі,- деді Марусяның ұлы Иван. - Бұл үйде бәрі жұмыста, енді комбайнерларға мұрын сіңбіруге уақыт табылмайды.

- Онда қысқа қалдырамыз ба? Біз дайындалып қойғанбыз,-

делі құдағилардың бірі. - Туыстар, балалар жан-жақта, олардың басын қосу қиын.

- Өздері білсін, қыз қолымызда ғой. - Екінші құдағи сыздана сөйледі.

- Е, өйтіп, қыз қолымызда деп шіренсендер, неге келдіңдер, кім шақырыпты сендерді? -Марусяның ортаншы келіні шаңқ ете қалды. “О, несі, әй” деп жалғастыра бергенде, қайын енесінің жанарынан тайсақтап, кейін шегінді.

Әңгіме өңкей әйелдерге ауысқасын Метельников орнынан тұрған. Құрман да кетуге ынғайланды.

- Оу, сендер қайда жиналдындар? Әлде құдалар тереземізге тең емес пе, Құреке? Бұғылыдан екенінді ұмыта беремін, екі жақты құдасың ба, қалай өзі? Түсіндірші. -Маруся бұларды жіберуге ынғай танытпады.

- Оны анау Итемгеннен сұра. Жағдайымды менен гөрі жақсы білетін, солай ғой Итемген.

“Итемген... Итемген“. Метельников енді ғана есіне түсірді. сыртынан оны жақсы таниды, Құрман арқылы. Қалай, қалай, соғыс жылдары “оң қалтамда облыс, сол қалтамда аудан“ дейтін мықтың осы ғой. Сипаты тіпті де аңғартпайды “мықтылықты“. киімінің түрін, Құрман оның қасында сыптай, шалбарының тігісі қисаймаған, бұрыл шашы әлі қалың. Төңірегін жұтып жіберуге бейім шегір көзіндей таз басы да жып-жылмағай. Неткен қызық,- деді Метельников ішінен көз бен бастың осынша үндестігі, шекесінің бадырайған тамырлары. желкесінен мойнына қырыс-қырыс құлаған күйқа терісі. қарашығы тоқтамай жылмандаған шегір көзі шын мәнінде жылудан жүрдайлықты, нусыз, сусыз шөлді елестетеді. Нөсерің де сәулең де мұндайға татымас, не бөлені түгімен жұтса. былқ етпейтінін ап-анық айғақтайды анау тақырлық. Анау тақырлық па, анау тақырлықтың тайып жығыларлық тайғақтығы талайды омақастырып, талайдың түбіне жетсе керек. Үстінде титтей із қалмайды, құлап-сүрінгендер тонқалаң асқанымен, артында сұрауы жоқ, куәсі жоқ. Дүние атаулыны меніреулікке сидырғандай жып-жинақы жылтыраған домалақ бастың шошаңдауын-ай.

Тесіле қарағаны өзіне жексұрын көрініп, тыжырынған

Метельников көзін аударып әкетті. Лас-қоқыс үйіндісіне байқаусызда аяғы сүрінгендей, бойын жиіркеніш биледі. Көмейін қысқан кекірікті әрең басты. Елеусіз ғана орталарына енген қаусаған шалдың есімі Құрманның аузынан шыққанда барып өзгеше мән иемденгенін аңғарды.

- Кезінде білетінбіз, әрине. Кейіннен адастырып кеттің, ізсіз, түзсіз менен қашқанда есебің түгелденді ме? - Итемгеннің көздері мүлдем көрінбей, беті жалпайған табақ болды да қалды.

- Сен не, қараңғы інге тықпалдым деп әлі де өкінесің бе? Қой, бұл арада есеп айырыспалық, қайтеміз дастарқанның берекесін ұрлап. Есебімнің түгел, түгел еместігін білуге асықсаң, оңаша сөйлесейік.

- Әй, сендердің осы бұра тартып мылжындайтындарың жаман, бастарың қосылса, жатқан бір жұмбақ сөз. Араларыңда біз білмейтін не бар еді, әйтеуір адамның құны емес шығар. Қүреке, құдай үшін қабағыңды түйемсің. - Маруся ауыр денесін көтере алмай әрең тұрды. - Сендер кетіп қалмандар енді... ойбай, белім, құрғыр осы белі құрғыр-ай.

Дастарқан шетіндегілер сыртқа беттеді. Мандайларын сүртіп, біраз желпіністі.

- Мен оны алғашында танымадым,-деді Метельников шарбаққа қарай екеуі бет алғанда.

Құрман еріксіз жымыды.

- Иә, таз болатын, басынан қысы-жазы тұмақ тастамайтын. Басы таз, аузы салымды, қолы қарымды. Мойындау ыңғайсыз, бірақ алғаш көзімді ашқан сол. Комсоттың мүшесі болдық, ауданда қисық ауыз Қалаби деген өкілді бәрі танитын, тінтпейтін қойма, қора, үйіміз қалмайды, бізден өзیرهйілдей қорқатын ауыл-аймақ. Сөйтіп жүргенде бір байдың қызына ғашық болдым. Өзіңе таныс көрініс - қазақтар “пәленшенің ауылы, түгеншенің ауылы” деп орманды, өзен,көлді сағалап жан бағады. Со жылдары артельдерді біріктіріп, бір ауылға жинадық, сонда таныстым Айғаныммен. Имандай шыным, Айғанға дейін кедеймін деп кеудемді ұрғаннан басқа түк білмеймін. Қызы бар екенін, сұлулығынан дертке шалдығатынымды қайдан білейін, әкесінің соғына шырақ алып түстік Итемгенмен. Көбіне мен көсеумін, тайынбаймын,

“қырық центнер ет, пәлен пұт астық тұқымын өткізесіндер” деп салық саламыз мойнына. Үкіметтің бүтіндей ауылға жүктеген жоспарын біз бір үйге, яғни Айғанымның әкесіне аударамыз. Итемген бағыт сілтейді, мен бұйырамын. Және орындатпай тынбаймын. Егіз қызы бар дегенді естігенмен, мән бермеймін. Итемген де тіс жармайды қыздар жөнінде. Тұрақтап бір жерде жүрдік пе, тыпыршыған аттай ойнақшыған асау шағымыз, ойға-қырға шабамыз. Рахманды құртамыз деп жүргенде, Айғанымның әкесі емес, өзім сотталып кете жаздадым. Дарақылық па, қараңғылық па, асыра сілтеп жіберіппіз. “Қылмысыма” куә болған Итемген. Сөйтсем, мені құрбандыққа шалып, куәлікке жүгіргенде, Рахман ауылымен өз есебі болыпты. Құрысыншы, тілге тиекке тұрмайтын нәрсе еді. Өйткені парықсыз болатынмын, білім таяз, ақыл саяз. – Құрман аһ ұра күрсінді. Жасаураған жанары, қартайғанның белгісі, алысқа қадалғанымен, ештеңе шалмады. Орамалымен әлсін-әлсін сүрткіледі көзін. Метельников оның жан толқынысын жүрегімен қабылдап, әлдене дей қоймады. Мұса мен Балтаны қанатымен су сепкен қарлығаштай асырағаны. көмектескені бұған да аян. Көкшетауда оқығанда, інілері осы ағасын қашан көргенше асығатын. Кішкентайларынан жүзтаным болғанымен, Мұсаға, Балтаға үйірсек еді де. Құрманды жете біліңкіремейтін. Жақын араласқандары соғыстан кейін.

- Есінде ме,-деді Құрман біраз үнсіздіктен соң,- екеуіміздің қырық сегізінші жылы кездескеніміз. Бюрода менің тәртібім қаралып, партиядан шығу мәселесі қойылды. Соққыны жеңісілікпен шығып келе жатқанда сені жолықтырған тағдырдың сыйын айтсаңшы.

- Сонда ләм-лим сыр шашпағаныңа таңғаламын, неткен төзім десеңші. Істің сотқа тапсырылғанын да білдірмедің. жайраң қағып, соңымнан ердің.

- Егер со жолы кездеспесек, қайдам, шыңырауға құлдырама едім, қайтер едім. Аруақтарынан айналайын. бауырларымның рухы құтқарды сондағы жаладан. Сөз жоқ кінәм болды. Шаруашылықтың жай-жапсарын түсінібеліміз. колхоз басқаруға дайындық та өре де жоқ. Әскерден оралғанды.

ауылда осы Итемгенге ашық сот үстінен шықтым. Сірә, жұртқа керемет көрінсем керек, аяқ-қолы балғадай, бой сырықтай. Жаудың оғы дарымай денем бүтін қайтқан сирек солдаттың бірімін, ақсақ, тоқсақ, мүгедек толып кетті соғыс аяқталған жылы ауылда. Жарты жылда Итемген ақталып, Алматыға, Мәскеуге барды ма, әйтеуір елге оралды. Нан аз, ет бар, кезектесіп қонаққа шақырады, жалғыз қойын, әйтпесе екі қойының бірін бауыздайды “бағымызға тірі қайттың” деп. Колхозымызға Бұғылы, Олжай ауылдары қарайды. Олжайдағы арам өлген жиырма қойды мен білмеймін, акт жасалынбаған. Жандайшаптар қай кезде қалған, қорама бір сиыр кіргізді. Ақырында үстімнен жоғарыға арыз бұршақтай жауып, бір жарым жылда түрмеден бір-ақ шыға жаздадым. Айналайын, үкімет, ақ-қарасын тексертті, заң бойынша әлгі сиырдың ақшасын төлеуім керек екен, басқа бір де бір факт анықталмады. Қашан бәрі айғақталғанша колхоздың қара жұмысын бел шеше істедім. Не керек, кек кернегені рас. Ақырында Бұғылыны Ивановкаға, Олжайды Петровкаға қосып “тоқалдыққа” бердік те жібердік.

Әдетті жат селдеткен,

не қазақтың, не орыстың жанға жағымды салт-ғұрпына ие бола алмаған бір кезең еді ғой. Немен тынды соңы, ұзақ хикая. Тоқ етері - туған ауылымнан бездірген анау ит. Түнде далаға шықса, “көрші үйдің шамы неге жанып тұр?” деп күндейтін ит. Сол оқиғадан кейін осында сен алып келдің, қанша жыл, ә, ширек ғасыр. Өмір өтті көрген түстей. Итекенді көрмегелі қай заман. Ол да қартайыпты. Сыр бермеуім керек еді әлгінде, іші қара май оның, сүйегінен сөз, етінен оқ өтпейді.

- Қайтесің. Қадіріне татымайтынға жүйкенді жұқартпа.
- Әрине,-деді Құрман өзін де, досын да жұбатқандай.
- Мен әлгінде бір нәрсеге қайран қалдым.
- Неге?
- Қазақтар әдетте қайда барса да ақсақалдарын алдына

салып кіретін еді, ал мына “досыңның” жастардың соңынан әрең енгенін көріп, түкке түсінбедім. Бала-шағасына сүйкімсіз де емес сияқты, былай қарасаң.

- Кім білсін?!

IX

Аудан орталығындағы әйелдер кеңесінен шыққан Сана Еленайға жеткенше асықты.

- Қандай ғажап, келгенің мұнша жақсы болар ма? - Еленай Сананың бетінен сүйді. - Тек бүгін кетем деп қорқытпа. Саған сақтаған құпиям бар. Екі сағаттан соң босаймын. Міне кілт. Үйге жөнел, тамақ пісіре бер.

Бүгін мұнда қону тіпті жоспарында жоқ-ты. Сана аңтарылған қалпы.

- Мынаның бәрі маған ғой, - деді Еленай Сананың көтерген үлкен дорбасына қарап, - осыдан өзің біліп дайындарсың. Үйді жинай сал, қонақ келеді.

- Кешкі автобусқа үлгермеймін ғой, апам алаңдайды. Қалқанға да ескертпеп едім.

- Түнде апарып саламыз, машина болады, сен саспа, мүмкін бірге барамын, кейін түсіндіремін, қазір жұмыс көп, медсестралар жетпейді, жалғызбын. - Сананың қарсыласқанын елеген жоқ, түйіншегін ұстатып, кілтін мұның қалтасына тығып, қолтығынан демей аулаға беттеді.

Еленайдың елгезек түрінен қуаныш сезген Сана да жалдырап, “әй, мейлі, қонып кетермін” деп шешті. Бастары қосылса, әңгімеден мас болады екеуі. Таң атқанша сырласатын. Еленаймен сөйлескенде, бойын сергітетін дәрі ішкендей әсерде қалатын. Әсіресе, өзіне сөз салғаны, көз қысқаны бар, жігіттер туралы айтқанда, шек-сілесін қатырады. Әуелде уәде байласқан жігіті алыс облыстан кездесті, әскери борышын өтеп, еліне бірге қайтуға бұны көндіре алмады. Екі арада пәлен жыл хабар үзілмегенімен, жігіт табандылық танытып, іздеп келмеді, қыз қобалжып қиналмады. Оның бер жағында қаншасымен танысқанын тәптіштей тізгенімен, “сенесің бе, Сана, жасым

жетті, күйеуге шығайын-ақ деймін, өткен, жүрегі құрғыр елегізіп, дәл мәселе шешілерде мелшиген тасқа айналады. Ұнатқан жігітпен сүйісудің сәті түспеді, сүйіскен жігітпен жүрегім селт етпеді. "Түбінде өзім сүйгенге ғана барамын, көресін әлі" деуден жалықпайды. Былтыр ма, одан бұрын ба, көзі шарасынан төгіле бір таңғалған: - Сана, егер сен көрсен, жігіттер, яғни баяғыдағы ғашық жігіттерім мені мүсіркейді екен. Атамның досының баласы Кирилл Метельников "неткен бақытсызсың, ешқайсымыз сені осылай қатып қалады деп ойламайтынбыз. Шіркін қандай сұлу, қандай ақылдысың, бірақ күйеусіз жүргенің өкінішті, енді сені ешкім алмайтын шығар" деді. Жағынан тартып жібере жаздадым. Жанарымыз түйіскенде, кілт тиылдым. Ол жылауға шақ түр екен, ерні дірдір етеді: - "Көнбедің маған, бір рет орманға, бір рет көлдің жағасына алдап апардым, сонда ештеңеге қарамасам ғой, қайда барасың, тағдырымыз қосылған қос өзендей, сайрандап жүрмейміз бе". Сана, оның сүп-сүйкімді келіншегі, кішкентайлары бар, сөйте тұра өкінеді. Мені аяғандықтан ба, әлде бұрын ондайды ешкім айтпайтын, алда-жалда сөйлегендердің аузын дереу жабатынмын. Со жолы, Кирилл кеткен соң, көз жасымды тыя алсамшы, және аурухана дәлізінде жолыққанбыз, өткен-кеткеннен қысылғаным-ай. Метельниковті көргім келмейді қазір. "Бақытсызсың" дегенді есту мен бақытсыз екенінді сезудің айырмашылығы болады екен".

Екі қабатты үйге жетті-ау, кілттің "мінезі" қиындау тиіп, есікті әрең ашты. Түскі шәйді мезгілімен ішпегесін бе, басы зеңігендей. Болме тап-тұйнақтай, "жинай сал" дегені несі. Газды тұтатып, шәйнек қойды. Үйден әкелген тамақты ретімен бөліп, мұздатқышқа тықты. Еленайдың қонағы кім екен, төс сүйекті жуып, қазанға салды. Шайға қаймақ қатқанымен, судан хлордың иісі бәрібір шығып тұр, шөлдегендіктен ғана бір кесесін әрең ұрттады.

Үйге Еленай кіргенде, самала жарық төгілгендей болды. Сана қамыр жайып жатқан.

- Шіркін, жұмыстан шаршап оралғанды, терезеннен жарықты көрген қандай. Үйінде осылай қарағы алар жан

болғаны ше? -Еленай келе диванға жығылды. -Адамның бақытына көп нәрсенің қажеті жоқтығын енді түсініп жатырмын, әлгінде сыртта тереземе қарап ұзақ тұрдым. Тұңғыш рет түсіндім өзіме не жетпейтінін. Маған жетпейтін - түнде тереземнен сыртқа түсер сәуле, яғни күні бүгінге шейін жағылмаған шырағым.

- Қайдағы жоқты айтпашы, әлі жассың, өйтіп келешегінді кесіп сөйлеме. Әйел қырық шырақты деген, сендей қыздың сүйіспеншілік күдіретін кешпеуі сұмдық қатігездік болар еді. ондайға табиғаттың өзі қимас сені.

-Өзіңнің жағдайың қалай, Сана? Табиғаттың әділеттігіне сенермін, егер құдай сенің тілеуінді берсе. Жуырда ауылға барып қайттым. Апамның сырқаты бар. Үйдегі жағдайды сұрама, Шекер, сірә, он бала тапса да өзгермес. Тұңғышы туғаннан кейін Кеңес ажырасам дегенде, апам үзілді-кесілді тыйым салған. Бекер сөйткен. Атам да қартайыпты. Үйге барған сайын құлазып қайтамын. Апамның уайымдамайтыны жоқ. Сендерді аузынан тастамайды. Жан-апама сәлем айтарсың, халдарын біліп кетсін де. Ал, өзің бұлай үйден жалғыз шықпа, жұрттың көзіне түсе берме. Сендерден басқа кімім бар менің? Шешемнің жағдайы өзіңе мәлім, қартайғанша бай іздейді. Маған жасаған жақсылығы - көзіме көрінбейді күйік боп. Байғұс Маруся, жалғыз інісінен қалған көз болғасын, Аринаны аяйды, елпелектеп, арамызда дәнекер. Әкенің түрі анау. Бірақ апам мен атамнан өзгесіне бір клеткам былқ етпейді. Кеңеске жаным ашиды.

- Жан-апаң да көп қайғырады. Шеттегі ағайын-туыстарды жинап, той жасасам дейді, егер бәрі ойдағыдай болса. Өткенде қатындарға күрсақ шашу жасап мөз қылды. Атамның оңашада “алжығаннан саумысың, бейбақ, алдын-ала дабырлап, қалай қорықпайсың, ырымы таусылмайтын бейшара” деп ұрысқанын естіп қалдым. Шіркін-ай, Еленай, шынымен сәби құшамын ба? Дүлдүл екен атам мен енем, құдай солардың көз жастарын исе жарар еді. Қорқамын. Аттаған әр қадамыма шүкіршілік етемін ішімнен. Тәрк етуге дайынмын бір шарананың жолына өмірімді.

Еленай ұшып тұрып, Сананы құшақтады.

-Өйтіп кесіп сөйлемеші, өзің айтқандай. Уайымдамашы. Егер сен ана болмасаң, нағыз қатігездік сол ғой, жаңа не делін, табиғат қимас ондайға деп дәл теңедің. Тәйірі-ай, талай мойындағаның қайда, махаббатың түк емес, нәресте сүймей өтсең деп. Сенің арманыңның қасында менікі әншейін еркелік. Әйткенмен, менде де жаңалық бар.

- Соны, соны айтсаңшы. Манағы қонағың қайда? Кім?

- Сендер оны тануға тиіссіндер. Бұғылыдан.

Сана ауылдан Еленайға лайық жігітті қапелімде елестете алмады. Дәмеленген қуанышынан айрылып қалатындай үрейленді.

- Бұғылыдан?!

- Әкесі тұрады онда, өзі ”он үш жасынан басқа жақта оқыдым” дейді, орман шаруашылығының маманы, бірақ ...

- Не бірақ? - Одан арғысын естуге құлқы соқпаған Сана шошына тіл қатты. - Итемген шалдың Кенжеболаты емес пе?

Еленай қайтадан диванға қисайды. Бет әлпетіндегі толқынысты жасырды. Естірте алмай отырған жаңалығын Сананың білетініне көзі жетіп, бір жағынан борышынан құтылғандай үнсіз қалды. Сана қайткен күнде де қарсы ештеңе айтпаса екен деп тіледі. Соны сезгендей Сана да тіл қаппады. Жан-апасы жаратпайтын Итемгеннің ұлы екенін есептемегенде, бала-шағасын қайда қоймақ? Анық-қанығын ежіктемесе де, келіншегінің долы мінезінен ұзын құлақ арқылы хабардар. Баласының нешеу екенін білмейді. Целиноград облысына бағынатын орман бірлестігінің бірінде кішігірім бастық десетін. Ауылға із салмайтынын атасы талай сөккен. Жеке басының қасиетін қайдам, әкесі жәйлі жылы пікір естіметті. “Итемгенді көрсен, қолыңды қалтана тығып, әйтпесе жасырып, саусағыңды шығара ғой” дейтін енесі ертеректе. Кейіннен соны әдет қылды. Жас, кәрі ме, әйел, еркек пе, алда-жалда ұшырасса, тоқтап тұрып, тінткілей көзін сүзеді. Не көретіні өзіне аян, ноқат сызықтай жұмулы жанары жыпылық атып, бетіне тақалғанда, еріксіз тітіркенетін. Енесі ескерткендей, елеусіз қолын шығара қойғанда, кәдімгідей сейіліп, бойына титтей жамандық дарытпайтынын сезетін. Ауылдың кез келген қартына ілтипатпен ізет білдіру, жолын

кес кестемеу, алдынан өтпеу - бұлжытпай орындалатын заңдылыққа жастайынан дағдыланғандықтан Итемгенді де анадайдан тосатын. Жақындап кеп тағы тоқтағанда, әсіресе асыққанда жыны құрысатын күйіп бара жатқан уақытына іші удай ашып. Бірақ үйреншікті әдетінен жаңылмайды. Сөйткен Итемгеннің Кенжеболаты мен Еленайды қанша әлектенсе де қатар қоюға жүрегі дауаламады. Аптыға күткен күпиясының түк қызығы қалмай мең-зең болған Сана бүрк-сарқ қайнағаннан қазанның астындағы отты азайтты. Еленайға ұрлана көз қиығын бүрған. Жазғы пальтосын шешпей диванда жатқаны ішкі қалауынан қайтпайтын қайсарлықты аңғартқандай. Дүние судай ақса, бәрібір сияқты оған дәл осы сәтте. Әлдене деудің жөнсіздігін ұқты Сана. Қанша сырласа жүріп, мұншалық тастүйін бойын аулақтатқанын бірінші рет көріп отыр. Жігіттерді тілге тиек еткенде, бұрын мұндайын байқаған емес.

-Ет пісті,- деді Сана, - нанын салайын ба, өзің сүйсініп кеміретін төстің сүйегі, құрсақ пашудан сарқып. Жан-апаңның қойдың төсін үнемі саған сақтайтынын білесің ғой.

-Білемін,- Еленай еріне көтерілді,- білемін, төсті күйеу балаларына тартады. Біздің үйдің маңдайына оларды жазбағандықтан, апамның қызы болмапты, өзіміз жейтінбіз асып. Кішкентайымнан әдеттенгендіктен бе, қонаққа шақырғанда, табақтан төс іздеймін.

-Еңлеше бүгін қалауыңды дәл тапқан екенмін. Түсіре берейін етті.

-Ол келмеді. -Үстіндегі пальтосын самарқау шешті,- міндетті түрде келем деген. Айтшы, сені көрсе, қайтер еді, сасып қалатын шығар.

-Бастауыш класта оқып жүргенде білетінмін, Қалқанның шөкірті ғой. Қазір танымауы да мүмкін.

-Сендерді жақсы таниды, мен сұрағанмын. Бүгін кездескендерінде...

-Қалай өзі, әйелі... -Сана күмілжіп, сөзін аяқтамады.

-Отыздағы жігіттің әйелі болуы заңды емес пе? Менің жасымда басы бос еркекті қайдан табасың. Қатыны өлгенге тимедім, қатын тастағанды қаламадым. Сен ұрыспа. осындай Кенжеболаттай адам тиімдірек маған. Әйелімен ажырасқан

жігіттерді жек көремін. Жо-жок, кешірші, тиімдірек деген құлаққа түрпідей тиеді екен, айтқым келгені басқа.

-Ендігі шақта сен не істесен де сөкпейміз, Еленай. Бірақ құдайымның Кенжеболатты таңдатқаны түсініксіздеу. Осынша жүргенде...

-Өкінбеймін, өйткені ықыласым ауды, артық ештеңе тілемеймін одан. Он әйелі, он баласы болса да мейлі. Түсінуге тиістісің сен. Ешқашан біреуді шын ниетіммен ұнатпаппын, бұған дейінгім әншейін көрсеқызарлық, өзімді алдау. Мен Кенжеболатты бала-шағасымен, бар болмысымен сүйемін. Бәлкім оны басқаша қабылдай алмаспын, өзім де таңтамашамын қазіргі жағдайыма. Сезіп отырған шығарсың, әлдекімді құлап-сүріне күткенімді көрдің бе бұрын. Көрген жоқсың. Міне, енді қара, жүрек дүрс-дүрс, елегізиді, тыпыршиды, сағынады. О, мұндайды кешпеу қылмыспен тең. Кенжеболат бұдан былай қарамай кетсе де ризамын. Мен кім екенімді білмеппін бұған дейін, өз табиғатымды енді ғана ұққандаймын. Басқа бір де бір еркектің қасында соншалықты мұңсыз сезінген емеспін өзімді. Көрсем - реніш, мұн атаулы дереу жоғалады, көрмесем-қасіретке батамын. Адамның бойында түйсініп-сезінудің керемет қазынасы болатынын кім болжапты. Отыз жыл өмір сүріп, терезеден төгілген самала жарықтың жүрекке жылы тиер әсерін бүгін түсінген жанда қандай нәзіктік болушы еді. “Ертерек түйіспеген екен жолымыз” дейді ол. Мен ойлаймын, о кезде қазіргідей бәрібір бағаламас едік бір-бірімізді, яғни осылай жазылған екеумізге тағдыр. Қуану керек бұған. Жас кезінде ештеңені парықтамайсың.

-Осынша жүргенде деймін... - Сана ішкі қарсылығын білдіруге әлі де аяншақтап батпады. Кенжеболат туралы алып-қашпа сөздерді ойша жинақтап, естігендерін есіне түсіруге тырысты. - Иә, иә, екі рет айырылысып, екі рет қосылыпты, аяғына жығылып, алтын жүзік әпергесін, келіншегі қайтадан кіргізіпті, бір ұлы, бір қызы бар, соларды қимайды екен дейтін. Иә, иә Кенжеболаттың қыз-келіншектерге қырындағыш, келіншегі сондықтан қызғаншак, бір үйге бірге барса, бөлек қайғатыны - ту-у, бағанадан Еленайға айта алмай отыр екен

гой. Осынша жүргенде, мейлі қандай, апамдар танымайтын, ауыл-аймақ қаңқу сөз таратпайтындай алыстан болғаны жөн еді. Ішкі ойын ірке жалғастырды:

- Ең алдымен ертең жақындарың табалайды... Со жігітңді жақсы атамайды елдегілер, көрінген ұрғашының етегін ашуға құмар, көзі тым өткір, ананың да, мынаның да соңынан жүгіреді деп... Қайдам, жұрттың табасына қалмасан.

- Қанша келіншектің қойнына барғанын тізіп берген,- деді Еленай мейлінше селқостық танытуға тырысып. Іштей тіксініп қалды.

Неге екен, сыр бөліскен алғашқы кезде Кенжеболат әйелдерге қатысты көп әңгімелеген. Еркекке ғана айтылуға тиісті небір құпияларды бүкпесіз жайып салған: -“Күні ертең миымды ашытып жүрме, бәрібір біреулерден естисің, қаласам кез келген қатын кет әрі демейтін. Есінде тұт, әйел пендесіне есеп берген еркек емеспін. Неге осыны мойындаймын, өзіме де жұмбақ, сірә, шындығымды айтқызарлықтай қасиетіңнен шығар. Көзіме шұқып, жүйкемді жұқартпассың деп сенемін. Егер сенен кейін де былжырасам, сөз басқа.

“Миыңды ашығатындай, әйелің емеспін, қорықпа, - деген бұл, - не істесең де еріктісің“. “Жоқ, олай жалтарма. - Кенжеболат ыршып түскен, - өткенін жәйлі сұрамаймын, бірақ мен жәйлі бәрін білгенің жөн. Саспа, саған жеткізетіндер табылады әлі, сонда есіңнен танба, пікіріңнен өзгерме. Жел сөз жаман әсер тигізуі мүмкін саған Кенжеболаттың дәл болжағанына қайран қалып отыр. Жігіттің өзі айтқанда, мұншалық жараланбаған жүрегі енді кеп ине сұғылғандай ыршытты.

- Басыңғаны ма, о заман да бұ заман, сүйіктісіне әлгіндей дегенді естімедім. - Сана шынымен ренжіді. Еленайды ұқсата алмай отыр өзіне. Толқи сөйлегеніне қарағанда, пейілі құлаған. Яғни бетінен қайтару да қиын. Текке көңілін бұзып қайтеді, бекер айтты-ау.

Әңгімені жалғастыруға зауқы соқпаған Еленай өкіне бастады. Кенжеболаттың құлағын бекер шулатты, есімін естігеннен Сананың тыжырына қалғанын ауырлау қабылдады. Бұған қоса бүгінгі кешіккені де жанын жүдетіп жіберді.

Лапылдаған өрт сезім сап тыйылғандай. Жігітті ұнататынын мойындағаны да ыңғайсыз көрінді. "Келеді" деп айғайлағаны қандай ерсілік. Кенжеболатқа міндет артпағанымен, кейінгі уақытта ұдайы оны күтетін әдет тауыпты. Уәделескен мерзімінен таймайтын, сенгендіктен де ұзақты күн қуанып, асыға тосқан. Жасырынып келіп, жасырынып кеткендіктен, жұрт көзіне түспейтін Кенжеболат. Осынысы Еленайды жалықтырып та, намыстандырып та жіберетін.

Сол себепті де Сананы қоярда қоймай қондыруға көндірген. Бұның жақындарымен өзін қалай ұстайтыны да қызықтырған. Алайда мұншалық алабұртып, әлемтапырық күй кешем демеген. Анау-мынауға селт етпейтін мінезінен тұңғыш рет жаңылды. Табақтағы етке қолын да созбады. Сана жалт-жалт қарап, не істерін білмеді. Ренжіттім, қатты ренжіттім деп өкінді. Үш-төрт кесек ғана турап, оған ешқайсы тиіспегесін, пышақты столдың шетіне қоя салды. Бөлмеде ыңғайсыздау тыныштық орнады. "Несіне қалдым" дегендей, Сана да іштей тынды. Мана қалай миы жетпеген, онаша жолығып үйренген қыз бен жігіттің арасында нендей пиғылмен отырмақ. Әй, Еленай да қызық, ғашығын тосса, бұған неліктен "қал" деп жабысты. Бұл отырғанда, ғашығын ойлап несіне қамығады. Құдайым ау, Еленайдың басы сау емес шығар, сонша тыпыршыған түрі жаман. Өңі боп-боз.

Есік қоңырау шалғанда, ұшып кете жаздады. Қан жүгірді бетіне. Сана да қапелімде асып-сасып, еттің тұздығын жанартуға кірісті. "Асқа дәл келді-ау, етті турамай дұрыс жасаппыз" дей берді.

- Қорықпайсың, ә, есігін ашық. - Жадырай сөйлеп, бері аттаған жігіт Санаға көз қиығы түскенде, абдыраған жоқ. Салмақпен жақындап, қос қолын қошеметпен ұсынды.

- Сәлеметсіз бе, жеңеше. Есен саусыздар ма? Танылдыңыз ба мені, Кенжеболатпын ғой.

Бойын матап тастаған ыңғайсыздықтан арылғанына қуанды Сана. Кенжеболаттың қысылып-қымтырылмай сәлемдескені құрысқан арқасын жазғандай, дереу лып-лып қазан-аяқ шаруасына ауысты.

- Қандай тамаша. Өзім де сезгендей екенмін. - Кенжеболат

жартылық шыныны қоя салды. - Жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан. Бірақ, сіз, жеңеше, ұрыспасаңыз ғана, ал ұрыссаңыз, сындыра саламын. - Бөтелкені жұлып ала бергенде, Сана оны қолынан сыпайы қағып тоқтатты. Арақтың иісі мүнк етті, жігіттің қызу екенін аңғарды. Сана секемденіп бойын жиды. Мұнымен санасқан Кенжеболат жоқ, алғашқы екпінінен айнымай, даурыға сөйлеп, плашдын шешті.

- Жеңеше,- деді орындыққа сылқ етіп,- мені танысыз,ә? Сізді көргеніме қуанып отырмын, бірақ бүгін ойлаған жоқпын сізді кездестіремін деп. Мына Еленай ескертпейді де, қалай, ә?! О, мына төсті тұтастай асқанда, маған арнадыңдар, ә? Айттым ғой әлгінде: жолы болар жігіттің жеңгесі шығар алдынан. Сөтін салайын десе, міне, осылай. Солай ма, Еленай? Не, сіз ренжіп отырсыз ғой. О, егер қандай қиындықпен жеткенімді естісен, онда бар ғой, онда...

-Танысыңыздар,- деді Еленай жігітке қинала қарап,- бұ кісі...

- Бұ кісіні танымай, не қара басыпты мені, кешегі жалаң аяқ алдарында өскен бала емеспіз бе? - Кенжеболаттың үні сәл басыңқы шықты. Еленайдың жалынышты көзқарасынан ба, теңселе сөйлегенінен тыйылыңқырап, қолына бәкі ұстады. Етті бабымен турайды екен. Бөтелкені ашуға ниеттенбеді. Оның лезде жуасығаны Санаға ықпалын типізгендей.

- Мені жеңешем де жақсы тануға тиіс. "Мұғалім" деп өттік, ә, ағаны. Әлі мұғалім ғой, иә, жеңеше?

- Мұғалім болғаны шын сендерге... бірінші кластағы бір қылығыңды ұмытпайтын, "қол бітті, аяқ бітті, енді не санаймыз" дегенінді.

Кенжеболаттың жүзі одан әрмен жылпып шыға келді.

- Қалай ұмытпаған, есімде, есімде, жиырмаға дейінгі алып-қосуға башпайларым, саусақтарым көмектесетін. Сан одан әрі көбейгенде жиырмадан кейін де сан болады деп ойламасам керек. Шексіз дүниені аяқ пен қолға сиғызыппыз ғой.

- Ағаң қазір ұстаздықты қойған.

- Дұрыс істеген. Мұғалімде бедел қалды ма бүгінде. Жеңеше, білссіз ғой, үлкен ағамызды. Салықты ше. отыз жыл бала оқыпты, шыдамалы. "Қой баққаным дұрыс" деген, оған тұрған

жерінде қой жоқ, бұзау бағып жүр. “Ақшаны күреп табам, ең пайдалысы - басымды ауыртпаймын,-дейді,- класында қалдыруға, екі қоюға, айғайлауға, ұруға хақын жоқ, өйтіп ми шіріткенше, денсаулығымды сақтамаймын ба“. Жөн сөз, өзі мектептен шыққалы семірейін депті, рас, пенсиясы аз, қырық сом, стажы үшін ғана.

- Естіп отырғаным осы, ауылға ол да келмейді ғой. - Сана таңдайын қақты. - Шынымен бе, отыз жылдық еңбегін өзі бағаламағаны-ау, ә? Қалай қиған.

- Әрең қашып құтылды, қайдағы қимастық. Мал бақсаң, жабыла мақтап, жағдайынды жасайды, үйіңе іздеп кеп, жұмысқа шақыратын бастықтар бар. О, жеңеше, байлықтың тетігі малда. Өтірік пе, дәлелденішші, мал адамнан қымбат жергілікті жерлерде. Нанбасаңыз, сырқаттанып байқанызшы.

- Мұның тым сөлекеттеу. Ондайды естімедім де, көрмедім.

- Женеше, Бұғылы деп ойлайсыз ба жердің бәрін. Жоқ, Бұғылының шұңқырда қалғаны қашан. Сіз салыстырмаңыз өйтіп, онда бағатын мал, сауатын сиыр бар ма, қырман бар ма, не бар? Баяғы заманда дүрілдеген дескен дақпыртынан басқа не бар онда. Қырық жылдан кейін өзін көшірейін деп жатыр. Сөйтіп тіршілік жалғасады, кешегіні бүгін, бүгінгіні ертең жұтып. Мәселен, сіз қиясыз ба туған топырағыңызды, оп-оңай көшесіз бе Ивановқаға?

- Өзін ше? - Сана ашуланайын делі. -Бұғылының жоғын жоқтайтын мен емес, сенсің. Ата мекен жәйлі кесір сөйлеу жас жігітке абырой әпермес, ешкім естімесін мұныңды. Қарындарың тойғасын, тұрмыстарын тәуірленгесін, сендерге Бұғылы қажет болмай қалды ма?

- Кешіріңіз, жеңеше. - Кенжеболат қипақтап, жағын сипады. - Жаным неге ауырмасын, жанға батқандықтан да ғой артық кетіп жатқаным. Сізді жігіт деп қалыппын. Менің анамды, Теңдікті білетін шығарсыз, со кісі айтушы еді...

- Анаңның аты Теңдік екен ғой? - Еленай манадан бергі әңгімеге ден қоймағандай. - Таныс есім, өте таныс есім...

Сана Еленайға “кейін түсіндірем, үндеме“ дегендей, елеусіздеу ғана ымдады. Кенжеболатқа қарап еді, назар аудармалы ма, сабырлы қалыпқа еніпті. Өзі де Кенжеболаттың

Теңдіктен туғанын енді ескерді. Қалқанға тұрмысқа шыққан жылы өтті дүниеден. Қайын енесі Теңдікті есіне алғанда, көзінің жасын бір сығып, қалың ойға шоматын. Анда-санда ақтарылғанда ғана “қара шаңырағымның құты, қайтейін маңдайға сыймағасын, бәрі өзімен кетті ғой” дейтін. Сөйткен Теңдіктен туған ұл, міне. Қаперіне ештеңе кірмейтін сияқты. Дастанмен қатынаса ма екен?

- Жеңеше,- деді Кенжеболат маңдайына түскен шашын сілкіп тастап,- қатты айтсаңыз да дәл айтады екенсіз. Мен өзі кекшілмін, басымнан артық сөз асырмаймын, сонымнан кейде таяқ та жеймін. Әкеме де бағынған емеспін. Он үш жасымнан үкіметтің тәрбиесіндемін, құдайдың тәрбиесіндемін дегенім ғой.

- Қалай сонда? - Еленай таңырқай сөйледі. - Қанша аға, апаларың, әкең тірі...

- Интернатқа әкеп тапсырды, онда тұрған не бар? Әкем ауылдың мұғалімдері топас, білімдері аз, орысша оқисың деді. Бір класс төмен шегеріліп үшіншіге бардым. Қатты қиналдым алғашқы екі тоқсанда. Қалай тырыссам да миға түк қонбайтындай. Адамды алам қылатын және бір күш - намыс. Күні-түні жаттауға көштім оқулықтарды. Қатарынан сегіз екі алдым, бірде сабақ үстінде қолымды көтергенде, мұғалімнің көзі төбесінен бір-ақ шықты. Кластағы жиырма тоғыз оқушы маған бұрылды. Тақтаға шақырды ма, білмеймін, бір кезде кластастарымның алдында тұрмын. Марина Александровна деген мұғалім болатын, ғажап өткізетін сабақты, асқан мейірімділікпен жақындағаны ғана есімде. Жаттағанымды бұлжылтпай тақпақтап, орта тұсына жете бергенімде, аржағын ұмытып, мелшидім де қалдым. Класс ду күлді. Бөлмені басыма көтере айғайлағаным өз алдына, сөздерінің екпінін дұрыс қоймай, бірін құлатып, екіншісін жұлқып, үшіншісін қиратып, орыс тілінің аузы-мұрнын қан жалатыппын. Сөздермен төбелескендей даурығып екіленгенімнен бұрын-соңды кездеспеген тыныштық орнап, балалар қыңқ етіп қозғалмаған. Мазак қылар деген тигтей ой болсайшы, көзімді төбеге қадап, сазарып қанша уақыт тұрғаным есімде жоқ. кластың іші бір аударылып, бір тоңкерілгендей. Алдым тұманланып, тақтаға

сүйендім. Марина Александровна басымнан сипағанда, есім кірді. Өн бойынан ескен шуақтан жаным тіріліп шыға келді. Сіздерге өтірік, маған шын, егер мұғалімнің жанарынан сол таңғажайып ұшқынды көрмегенде, мектептен безіп жоғалатын едім. Мұны қазір ойлаймын, онда мән бермейсің ғой ешпенеге. “Отыра ғой Кеңжеболат”, - деді. Үнінің жұмсақтығы қазіргідей құлағымда. Портаға жетер-жетпесте “төрт” деді. Әлгінде күлкіге көмілген бөлме сәл саябырланып, оқушылар мен жаққа қарағандарымен, мысқыл көзқарас азайғандай. Сірә, Марина Александровнаның төрт қойғаны керемет әсер етсе керек. Содан кейін бағым жанды, айналасы төрт айда игердім орыс тілінің мазмұндық аудармасын. Көрші кластардан, төменгі, жоғарысы бар, оқушылар арнайы іздеп, сұқ саусақтарымен нұсқайтынды шығарды. Мен туралы мектепте аңыз тарап үлгеріпті. Сол аңыздың арқасында аяқтадық орта мектепті және намыстың арқасында. Сондықтан, сіз, жеңеше, ұрыспаңызшы маған болашақта.

- Жо-жоқ, - деді Сана, - әңгімені жақсы айтасың, көрдің бе, әне, Еленайды, күлкіден ес жиыр емес. Ал, тамақ ішпедіндер, көне, тұздықты ысытып әкелейін.

- Сөйтіндісің, жеңеше, міне, осылай қабағы ашылып отырмас па әйелдің, дүние сонда жасыл баққа айналып, қайғы атаулы жойылады. Өттең, соны әйелдер сезбейді, қиын өмірді одан әрмен қиындатып, дінкенді құртады.

Үшеуінің әңгімесі ажарланған сайын күліп-ойнап отырып табаққа қол созысты. Түн әміріне әлдеқашан енгенімен, дауыстары еркін шығады.

- Жеңеше, рұқсат етсеңіз, ішейік, біраз еңбек сіңірген сияқтымын.

- Жол жүрсек, қиын тиер, - деді Еленай. Кеңжеболат қызға сұраулы кейіппен бұрылды.

- Машинаңмен келген жоқсың ба? Сананы әдейі жібермедім, сен екеуміз апарып саламыз деп.

- Реті келмесе, оқасы жоқ. Таңғы автобусқа шығармын. - Сана дүдәмалдана сөйледі. Еленайдың біреудің күйеуіне еріп баруын іштей ынғайсыз санады. Және ауылға барғасын әкесіне қалай соқпайды Кеңжеболат. Қисынсыз жағдай.

- Жок, міндетті түрде апарамыз. Дәл қазір. Әйтпесе таңертең қызметіме үлгермеймін.

-Құлдық, құлдық,- Кенжеболат екі қолын көтерді,- бұ кісіге қарсыласуға шама жоқ. Қазір дейсіз бе, кеттік қазір.

Сана үрейлене Еленайдың иығынан түртті. Ойындағысын дауыстап айта алмай басын шайқады. Қастары қосылыңқырай түйіліп кетіпті. Еленай, саған не болған,-деді ішінен. - Жан-апаңа қалай түсіндіреміз? Итемген шалдың ұлымен ашықтан-ашық жүреді, ашынасы дейміз бе? Кімнің кім екенін білмейсің, мен де ұқтыруға тырыспаппын. Өзіме осы керек, машинамен апарамыз дегенге... Енемнің бетіне қалай қараймын, екеуінді қолтықтастырып алып барғанда. Қой, сылтауын табу керек.

- Еленай, бір түрлі ауырыңқырап тұрмын. Үйдегілерді шошытармыз. Жан-апаң мезгілсіз қағылған есіктен де жүрегі ұша жаздайды.

- Рас, - деді Кенжеболат қостап,- Мен ауырсынбаймын, міне дайынмын, анау шынының ащылмағаны өкініштірек, әрине, жо-жок, қатжындаймын. Әйтпесе, Еленай, тындашы, таңертең лесхозға соғатын шаруам бар, жолшыбай апарайын. Сен де текке шаршамайсың.

-Жарайды. Қонайық осында бәріміз. Ешқайсымызға ынғайсыз болмау үшін қатар салайық төсекті. - Еленайдың жасандылау көрінген назын Сана іштей сөкті. Ың-шыңсыз атқарылар майда-шүйдені дүңк еткізгені тым сөлекеттеу. Өзінің қалып қойғанына тағы өкінді.

Стол, орындықтар бұрышқа ысырылып, бөлмені тарылтқан екі жұмсақ кресло ас бөлмесіне шығарылды. Есіктерден сығылысып әрең өткізілді.

- Сана, сен ренжіме,-деді Еленай төсектерді жайып, асүйге беттей: -Келісіп алатын мәселелеріміз бар... Ту-у, қандай рақат, креслолар жарасып кетті ғой мұнда. Қарама-қарсы қойылған креслолардың біріне күмп етіп, екіншісіне Кенжеболатқа “отыр” деп иегін көтерді емеурінмен.

Соңғы кезде бір әдет тапты, Кенжеболатпен онаша қалса, оның кеудесіне басын сүйеп тапжылмастан отырады. Қазір де соны қалап тұр. Жылдар жылжыған сайын қасандыққа бел алғанымен, осы жігітті көргенде, жұмбақ та елжіреуік сезім

оянады. Шаршағанынан, ұзаққа созылған беймазальықтан айыққандай бір хал кешеді. Бұрындары сағынышқа ұқсатқаны тоқырау, күйзелу екен, еңсесін көтертпейтін, сауықты кеш, думанды орталардан бездіретін ақуалына ұқсамайды. Әлдеқалай табысқан көңілдесін көлденең көзден жасырып, қатар жүруден тайсақтағанда, іштей намыс буатын. Біреулерден сескенгендіктен емес, ішкі ниетімен үйлеспейтін жағдайға неліктен жұғысып, неліктен бейім тұратыны ызаландыратын. Кереметті қиялдағанымен, дағдылы тірлігі мен жүрек әмірінің арасындағы үйлесімсіздік ұдайы жанын жүдететін. Тәнінің сұраныстары оп-оңай өткерілгенімен, өзін сол үшін кінәлап, қанша зардап шеккенімен, бөз баяғы алданыш күндер баяу жалғасқанда, Кенжеболат кездесті. Өміріне өзгеріс енді.

- Кел, отырсаңшы.

- Бір ауыз сөзінді айт, тек түнде емес, күндіз, құдайдың жарығының астында. Мен саған не деп жүрмін, сен не дейсің осы. Сөзді тындамайсың ба, мән бермейсің бе? “Шешінген судан тайынбас“, әр-берден соң әйеліммен ажырасатыныма да қатысың жоқ.

- Қатысым болғанды қаласам ше?-Еленай асқан ептілікпен жігіттің тізесіне жайғасты. Бетін омырауына жасырып, бір уыс бүрісті де қалды. -Қозғалмайықшы, жүрегіңнің соққанын тындаймын.

- Нанасың ба, жүрегімнің соққанын ешкім тындаған емес. Мына түріңмен мені мүлдем жеңейін дедің. Задымда тіпті әйеліммен де қолтықтасқанды ұнатпайтынмын, әлгі неке сақинасын да тақпадым. Сол үшін айғайласатынбыз. Сенен ештеңе жасырмаймын, қыз-келіншекпен көп жүрдім, әншейін далбаса екен бәрі. Бірде ұйықтап қалыппын келіншектің қасында жатып. Ояңсам арқам удай ашып әкетіп барады, таң да атқан екен. Олай қипақтаймын, былай қипақтаймын, не болғанын түсінбеймін. Сөйтсем әлгі келіншек арқамды әдейі тістеп көгала қойдай ғып қойыпты.

- Өй, мынауың не?

- Енді қайтейін, ұйықтауға келгендей, басың жастыққа тиісімен қор ете түстің. Оятсам, қолыңды сілтейсің, жаман ызаландым,- деп жымындайды. Он шақты күндей көгеріп

жүрді денем, қанша дегенмен әйелің бар, әр нәрседен секемденеді, біразға шейін көзіне көрінбедім. Нанасың ба, бұ мәселеде әйелдер өте жаман. Көршіміздің келіншегі болды, маза бермейтін. Астымда ”ИЖ-49“ мотоциклі, ойға, қырға апар деп жүріп, ақырында не керек, “күйеуімнің қасында сені ойлап жатамын“ дейтін. Соған әлі қайранмын. Амалын тауып кездеспей тынбайтын, о, сен нанасың ба, көңілі бұзылмасын байы бар қатынның, бір бұзылса, оны ешқандай күш тоқтатпайды. Талайын көрдік қой. Әлгі көршінің әйелі кейіннен ізімді андып, өрең құтылғанмын. Үйдегі “мықты“ сезіп, астан-кестенін шығарды, ақырында көшіріп жіберді. Жұмыс орнына шағынды ма, құдай сақтасын, шаштарын жұлысып, қырғын болғанбыз. Әйткенмен сүйкімді келіншек еді. Ой, Еленай, неге ғана саған бәрін айтамын. Егер сен бұрынғы жігіттеріңнің бірін айтсаң, қызғаныштан өліп қалуым мүмкін. Ал, сен селт етпейсің, тындайсың, түк түсінсем бұйырмасын. Сөйте тұра мені шексіз сүйетініне кәміл сенемін. Және алдамайтыңыңа.

- Қимылдама, жүрегіңнің соққанын тындап жатырмын, таңды осылай атырайық

- Еленай, сәл мызғып алмасам, қалай рульді ұстаймын?

- Ә, әлгі аты жоқтың қасындағыдай қорылдап ұйықтамақсың ғой, ондайды көтермеймін, ұйықтатпаймын, жаман үйретпеймін.

- Тоңып қалыпсың ғой. - Қыздың сап-салқын аяғын сипады.

Еленай жанарын тарс жұмып, жігітін жүзіне жүзін тосты. Тұла бойын билеген мейірімді тежемеді, маңдайынан, мойнынан жұтына иіскеп, күрсініп қойып ұзақ отырды. Сүйгенінен аһ ұра тыныстағаны жиілеп, қуанышынан мұңы басымырақ екеуара ортақ сәттің созылуын қалайтындай. Екеуі де соны қалайтындай. Қат-қабат мынау өткінші жалғанда бір күдірет болса, осы, үнсіз аймалау, үнсіз ұғыныс сияқты.

От басындағы жылдардың ұрыс-керіспен жалғасқанын, жүрек дірілінсіз етін өлтіргенін Кенжеболат енді зерделегендей. Ып-ыстық бетіне жойлі тиген қыздың салқын ерні ұйқысын ашып, есін жиғызды. Бұрын-соңды ұрғаны

атаулымен кешкен жағдайына мүлдем ұқсамайды, әрі шаттандырып, әрі сергіткен ғажайып қас қағымның қасиетін сірә де ұмытпас. Осы жасында негізін өзі қалаған қарабайыр қағидасының быт-шыты шықты. Сүйіспеншіліктің әліпесін жабайы тілектен асыра алмайтын. Әрбір жаңа әйел жігерін тасытқандай алшаң бастыратын аяғын, мәртебесі де өсетіндей еді. Өйткені қыз-қырқынның құрақ ұша қабылдайтыны ішкі сенімін нығайтып, бостандықтың тізгінін ұстатқан. Қолына мықтап тиген сол тізгіні құрғырдың еркектің беделін арттырар ықпалы бар ма дейді. Жасырып қайтеді, Еленайды да көптің бірі ретінде қабылдаған. Аққу мойынды сұлу қыздың ең алдымен мүсініне қызықты. Көгілдір көздері , аппақ жүзі мен қара қастары сирек ұшырар алабөтен қасиеттен хабар берген. Әбден таныс, жуасыған көзқарас емес, тайсалмай жанарын тіктеп қарағанда, кірпіктері қайқайып, діріл қақпайтындайды. Бойын құштарлық билемеген, назарын аударған көркемдікті тамашалайтындай ғана ынталанған. Бұның ар жағында пәлендей ештеңе күтпеп еді. Аспандай қарап қасынан өткенде, нәп-нәзік денесінде жасырынған өрлікті аңғарды. Ызғар шаша тесіліп, титтей қысылмағаны жігітті жәбірлегендей әлгі өзіндегі ынтаны күшейтіп жіберген. Кенеттен бір қызығушылық пайда болды. Намысын қайраған қыздың жанарын іздейтінді шығарды. Танысып шүйіркелескеннен кейін Еленайға деген сыйластық жалпы әйел қауымына ілтипатын оятты. Әйткенмен жүрек түкпіріндегі алғашқы ұры ниетін білдірмеуге шамасы жоқ-ты. Қанша жасыруға күштегенімен, бірте-бірте Еленайды жиі ойлап, аландауға көшті. Тұңғыш рет сағынды анасынан басқа біреуді. Қатігез де қатқыл көрінген қыздың бойындағы мейірімділікке, міне, тыпырламастай тұсауланды. Үнемі былай емес. Кейде асқақтық танытып, таудың төбесіне шығып кеткендей, қанша қайрылмаймын дегенмен, ақыры қайта айналып соғады. Бір қылығы мұздай қатырып, бір қылығы оттай жандырады.

Уы тәтті сезімнің

қайда, неге апарып соғары белгісіз. Мінезінің қалтарысын аңдау қиын. Қалықтаған құстай алыстан көз арбаса, енді бірде қанатынан қайрылып, жер бауырлағандай тыпыршиды бұның кеудесінде. Еленаймен танысқалы өзін де өзгені де алдауға дәті шыдамайды.

- Әңгімелерің таусылатын емес қой,- деді Сана қатарласа төсекке қисайған Еленайға. - Ұйықтап кетіптің әлгінде, түс көріптің, марқұм әкем бір көзін ақ матамен байлап, төрде отыр. Менің қолымда тыр жалаңаш сәби, оны құшақтап, “әке, көрші” деп ұсынамын, әлгі нәресте шыр-шыр, әкем екеуіміздің арамызда ұшып жүргендей, қалай қолымнан сусып кеткенін білмеймін, әлде жерде, әлде көкте ме, әлгі баланың қайда екенін көрмедім, оянсам, әлі сыбыр-күбір.

- Осы жақта ұйықта десем, көнбейді, ұялады. Әжептәуір сөйлестік. Таңертең апарады сені. Мен жұмыстамын ғой.

- Ыңғайсыз шығар, автобуспен-ақ кетейінші.

- Өз шаруасы бар көрінеді лесхозда, іргесінде емес пе ауыл.

Сана ерте оянды. Аяғын ұшынан басып, тықырлатпай шығып кетуге ыңғайланғанымен, Кенжеболат тоқтатты.

- Жеңеше, қазір, қазір. -Краннан суық суды ағызып, бет-аузын жуды.

- Сәлем айт,-деді Еленай, көзін уқалай тұрып жатып,- шөй ішіп алындар, тез қайнайды.

Есіктен шыға бере Кенжеболат Сананың алға озуын тосып, кері бұрылды. Ұйқысы қанбаған Еленай әлсін-әлсін есінеді. Жанары жәудіреп, аппақ қудай, түрі соншалықты қорғансыз, соншалықты мұңлы.

- Бүткіл Көкшетау өңіріне жар салып айғайлағым келді түнде, жар салып, сені құшақтағым келді,- деді Кенжеболат, - неткен қорлық, жасырынып, жұрттан қорқып, қашанғы жүреміз?

Х

Комбайннан түсіп келе жатып оң жақ саны шаншып әкеткенде, жанын қоярға жер таппады. Тоқтай қалып басқыштың үстінде қимылсыз сәл тыныстады. Оқтай қадалған шаншу баяу тарап, аттай бергенде, оң жақ белінен табанына дейін сыздай жөнелді. Тағы да демалып, жуыр маңда басылмайтынын болжаған соң, сырқырағанын елеместен төменге беттеді. Өкшесі жерге тисе де тоқтамады ауырғаны. Ақсандай аяндап алға озды.

Бөлмедегі үйілген көрпе-жастыққа күйзеле көз жүгіртіп, жапқышы жартылай еденге салбыраған жұмсақ диванға сол жағынан жантайды. Жаңылдың үні шықпады. Дабыр-дұбыр дауыстан балалардың үйде екенін білді. Ауа жетпей кеудесін көтергенде, күңірене күрсінді. Былайғы шақта көзін жүдеткенімен, көңілін теспейтін үй ішінің ағылған, астан-кестен түрі қазір қатты қамықтырған сияқты. Не әйелі, не балалары тарапынан жылылық сезінуді қиялдады тұнғыш рет. Алда-жалда әйелі, әлде баласы кеп жағдайын сұраса, “ауырып қалдың ба” десе, жетеді, кенеттен жабысқан пәледен дереу айығар еді. Денесін билеп үлгермес еді мына пәле- аяғының сырқырағаны. Тықыр естілді. Армандағаны жүзеге асатындай жалт бұрылған. Көздері бакырайып бір карады да өте берді ұлы. Қуыстағы бөлмеден шаң-шүн, кішкентайлардың төбелесіп айғайласқаны құлақ жарды. Бірі екіншісін қуып, атып-атып шыққанда, диванның алдына шағын транзистор топ етті. Озаг еңбегін елеп, совхоздың әр жылдары сыйлаған көп транзисторының бірі ғой. Іші удай ашыды. Дүниені аяғаннан емес, дүниеден қадір тайғанына. Бесеуінен қалғаны-ау шамасы, сүйреп ойнағаннан басқа сырына үңілмейді, ішін бұзып ақтарғанға мәз. Әне, таласып, бастарын жара ма, “әй, не болды сендерге” деп қалды. Сескенгені жоқ, опыр-топыр, бөлменің шаңын көтерді. Көлжасар теріс аунады. Оң жақ денесінің сырқырағанына енді желкесінің тартып, басының сынғаны қосылды. Танауын ескі-құсқы, көгеріп-шіріген заттардың көне де жағымсыз иісі қытықтады. Омірбақи осыған әдеттенгенімен, көндіккенімен, дәл қазір ішпейі мүжіліп жатыр.

-Шіркін-ау, бір ауыз жылы сөз. Біртүрлі көңілі босады. Жарықтық әкесін ойлап, мынау әлемде жападан-жалғыз, балашағасының ортасында жападан-жалғыз екенін мойындады. Жарықтық әкесі “құлынымның адал сүт емгенді алғанын көрсем” деп өтті. Ештеңе көрсетіп үлгермеді әттен. Адал сүт емгенді алды не, алмады не енді. Азып-тозған ұрпағына қылар қайраны жоқ. Тегіне тартып тұмағасын, қанша ойбайла, шарасыз. Тәңірі жазуға тиіс емес екен Жаңылмен қосылуына. Қанында бір сүмдық бар дейді Рәзия бақсы, анау балалардың шетінен шалажансар болуы сондықтан, ем қонбайды. Шіркін-ай, бір ауыз жылы сөзге зарықтырған маңдайсыздықты қойсашы.

Ес жиғаннан алысқа да, жақынға да мысқалдай салмақ артпады. Қырықтан асты, дамылсыз еңбектенгеннен басқаны білмеді. Оныншы класты бітіріп, мал бақты, егін екті, жер жыртты, қар тоқтатты. Қысы-жазы тыным таппайды. Көпжасар күзгі орақтың соңғы тәуліктеріне әрең шыдаған. Жауын-шашын жиілеп, диқандардың берекесін қашырды. Оған қара суық қосылып, үрейлерін ұшырды. Бригада мүшелерінің көбі совхоз орталығында. Мұндағы жұмыстың мәні сұйылғаны қашан.

Елу тоғызыншы жылы орта мектепті аяқтап, колхоздың қатқабат шаруасына араласты. -Қызық көргім келеді, үйлен,-деді әкесі. Қарағандыға оқуға барсам дейтін бұл, батып ештеңе айтпаған. Кластастары жаппай механизаторлық курсқа аттанысты, арасында Сана да бар. “Сатып кеттің, кешегі уәде қайда, аудандық, облыстық газеттерге суретіміз шыққанда, техниканы менгереміз деп үндеу қабылдағанда, неге айтпайсың шыныңды” - деп достары теріс айналғанда, Қалқан ғана бұны түсінген. “Сен ғалым болуға лайықсың, оқы”. Неге сонда марқұм әкесі қолдамады екен? Заманның арғы-бергі ағымын терең болжайтындай әңгіме шерткенде, жалғыз ұлын іргедегі Қарағандыға жібермегені неліктен? Ойланып-толғана келе әке сөзін жерге тастауға қимаған. Талай өлең арнап, суретін күнделігінің бірінші парағына жапсырып қойған Санаға әнеміне, сөз салуға бел буғанда, механизаторлық курстан Қалқан екеуі қол ұстасып, үйленіп оралған. Олардың тойынан кейін

аудандық әскери комиссариатқа шақырылды да қуана-қуана әскерге аттанды. Владивосток қаласына тоғыз тәулік жүріп жеткен. Сегіз ай оқып, флоттың рулевойы мамандығын игерді. Камчаткада болды. Бір кемеде екі рулевой, көмекшісі, кейін аға рулевой болып, төрт жыл мұхит кезді. Небір жігіттермен достасты. Азаматтық парыздың не екенін жан-тәнімен түйсінген. Ауылға оралғанда, біраз өзгерістің үстінен шықты, колхоздан совхоздың бөлімшесіне айналған Бұғылы абыр-сабыр екен. Көңілін суытқан ғашық жарындай білімге деген талпынысы да сөніп үлгеріпті. Оқуға түсуге талпынбады. Әке тілегін орындауға асыққанымен, сәтін салмады уақыт. “Көзімнің ағы мен қарасы, қалқиып артымда қалғаныңа да шүкіршілік, әттең арманда кетіп барамын, қызығынды көрсетпедің” деген көз жұмарында. Қазір ойласа, көкірегі қарс айрылады. Іштен шыққан шұбар жылан, анау жүгіріп жүргендердің тым құрыса біреуін құшқанда, мейірі қанып өтер еді өмірден. Кім білген, жантәсілім алдындағы арманынан құсаланып, қан жұтып өтті ме? Адам жылап туып, кейіп өледі дегенмен, мәңгілік сапарына ризашылықпен аттанғаны жөн шығар. Кейінгілерге кесірінді тигізбеу үшін де. Әкесінің азапқа толы жүзінен ұзақ та мазмұнды ғұмырының соңғы тілегінің ширегіне татымайтынын ұғып, іші удай ашыған. Ең жақынын бақытты қылуға титімдей нәрсенің жетпейтініне күйінді. Не еді сол титімдей нәрсе? Бір шүйкебасты жетелеп үйге кіргізу ме? Омақаса құлағанынша, тағдыр-уақыттың қадірін білмейді адам, құлаққағыс жасаса да, өгей ой ұяламады, әкесінің өлетіні қаперіне кірмеді. Санасына сыйғызуы қиын, анау Жаңылдың босаға аттағанын көрсе, әкесі қуанып өтер еді-ау, ө...

Неліктен ұдайы ой түбіне сүңгітіні түсініксіздеу. Содан жеңілдікті сезінген емес. Қат-қабат шаруа үстінде де миына тыным жоқ. Ашық аспан астында нөсер, бұршақ па, трактормен, әйтпесе комбайнмен жайқалған егін даласында жүзе ме, таусылмайтын ой. Бұлай қозғалыссыз жату әдетінде жоқ-ты. Алда-жалда қалың ойдан жұмыс ғана құтқаратын. Тұруға әрекеттенгенімен, құрысқан денесі тағы жібермеді. Басы жастықсыз диванға қайтадан құлады. Көзінің алды

мұнарланып, құлағы біткендей. Ертеректе кешетін осыған ұқсас жағдайды. Пәлі, есінен адасқаннан сау ма, Тынық мұхитында кемеге мінген алғашқы айларда ғой, мен-зең, ішек-қарны аузынан ақтарылатындай қиналатыны. Көзін жұмуға болмайды, нақтылы белгіленген бағыттан жаңылмауға керек, қасында командир, қолында руль. Қайда қарасаң шексіздік. Мұхиттың жиегі көк жүзімен астасып, қойнауына қаншалықты енгенімен, не тындырып, не қойғаныңды зерделетпейді. Қазір де сондайды кешіп жатыр. Рульді нық ұстағанымен, басы айналып, бағдарынан адасатындай. Өттең, командирі жоқ, кеменің тағдыры өз қолында, қайда бұрыларын білмейді, оның үстіне локси жаздап, әрең жиды есін. Теңселе-теңселе құлап, рульден айрылып қалмаса жарар-ды. Көзін ашқан Көпжасар төбеге тесіліп, тақтайларын санады, жиырма бір екен. Өзі салған үйіне өзі таңырқап, терезе, қабырға бойлаған жанарын бір нүктеге тоқтата алмады. Екі шекесінен маңдайына ауысқан зіл екі көзінің арасына кеп тығылды. Енді қас-қабағына шейін сезінді әлгі ауырлықты. Есінеуге итермелеген әлденендей күш тыйылып, ашылған жағы жабылмады, ауа қармады. Тұла бойын жаншыған бөледен құтылмады.

Бір бөлмеден бір бөлмеге жүгірген балалардың ойыны да батып жатыр жанына. У-шу, көтерілген шаң, ескі иіс әлпінде мұхиттағы матростық кезін елестетті-ау, ә? Жо-жок, төрт ай ғана қиналған, кейін әбден қыр-сырын меңгеріп алған. Матростық қызмет бүкіл өміріне әсер еткендей, өйткені теңіз заңы қатап, шымырлықты, жинақылықты, темірдей тәртіпті талап етеді. Минут сайын. Соның ықпалын ауылға келгесін де сезінген. Бірақ мұндағы жұмыстың жағдайы кей-кейде марғаулыққа итермелейді. Егер жердегі тірлігінде теңіздегідей командирін, айқын нысанаң болса, қайда-а, ертегідей өмір сүрер едің. Қаншалықты тап-тұйнақ атқаруға әрекеттенгенімен, матростық шындық пен дәлдікке жетпейді жер бетінің күйбеңі. Ауылындағы жұмыс бабына тиянақтылықты, жауапкершілікті, яғни матростық қағиданы пайдаланса ғой, шіркін. Сылпың-сылпың. қанша уақытты зая өткізді. Қыстың қақаған аязында тракторға от алдыру неткен

қиямет. Пәлен шелек су тасып ысытқанда, моторын қыздырып кабинаға кіргенше, зықын шығады. Жып-жылы гараж салса, әлгі азаптың бірін көрмес еді. Совхоздың орталығындағы гараж қандай, ал Бұғылыға келгенде, жұмған ауыздарын ашпайды бастықтар. Түбінде тұрғындарын орталыққа жаппай көшіреміз, өздерің-ақ көшесіндер дейді. Көңіліне қонбайтын шарт. Ауылдастары бірақ қыңқ етпейді, өздері үшін мәселені әлдекімдердің оп-оңай шеше салатынына дағдыланған. Жастар тұрақтамайды. Әупірімдеп бір трактор алса, қиындығына төзбейді. Сайманы сынса, жөндеуі қиямет, отыз екі шақырым жерден шеберхана мен екі ортада митындап, пәлен айын өлтіреді. Табыс азаяды. Бұғылыдағы жалғыз-жарым механизатор өзі. Жылдың он екі айында қарап отырмай, кейінгі інілеріндей самарқау емес, еншісіндегі трактор мен комбайнның тетіктері бұзылса, бас инженердің қыр соңынан қалмай жөндеуден өткізеді. Қанша шаршап-шалдыққанымен, жүйкесін тоздырғанымен, бәрібір кетпейді ауылынан. Мейлі, жылы гараж, шеберхана жоқ, шыдайды. Жан-жаққа жеңіл тұрмыс іздеп үдере көшкен жерлестерінің парықсыздығына налиды. Әкесінің, атасының көзін көрген шаңырақты құлатып-қаңыратып, орталықтағы бөлмелері тар, қушиған үйшіктерге тығылуға құмар бүгінгілер. Ішіне кірсең, шыққанша асығасың, бұрылуға келмейді. Ағаш үйге не жетсін, шіркін.

Ойдан ой туып, Көпжасар әлі төбеге тесілген қалпы. “Ойлай-ойлай ой болдым, ат көтермес шой болдым, ат көтерер шойынды, кім көтерер көңілді”, деп әйелдер жыр айтатын баяғыда. Шынымен шойынға айналғандай, төбеге тесілген күйі қозғалмады. Таңдайы құрғап, әлсін-әлсін жұтынады. Бұл үйдің қатыны қайда шөй беретін. Әкесі армандаған “адал сүт емгені” неғып жоқ. Осы ауылға Гүлсән келін боп түскенде, еріп келген. Қара торы қыздың қисық аяғынан басқасы қонақтағандай-ды көңіліне. Шортанды жақтағы ауылына жібермей алып қалған. Сөйтіп бір тойдан соң бір той өткен. Аға-жеңгенің қолына қараған, әке, шеше жоқ, Жаңыл қарсылық білдірмеген. Көпжасардың шешесі өгейлік танытқан жоқ, немерелеріне адал болды. Қос ағаш үйдің сыртынан ұзын бөлме қосып, қоныс

кеңейді. Кемпірдің тірі кезінде білінбеді Жаңылдың салақтығы. “Пальтосының желке бауы үзіліп келгенінен шошығанмын, қайтейін, ұлым” деп беріректе бұл бір кейігенде айтқан да қойған. Сарықарын бәйбішеге айналып, тілі салақұлаштанды Жаңылдың. Енесіне тіл тигізіп, “сыпырғышынмен жағып отырсың” дейтінді шығарды. Сол сөзді естіген күні бірінші рет Жаңылға қол жұмсаған. Жетімдікті өткерген жанның “жетім кемпірді қайтесің, жібер әрі” дегенінен шошынды. Нысапсыз, ақылсыз жаратылғасын, болмайды екен, қанша өбектегеніңмен, тәрбиелегеніңмен. Ұрып-соққанымен, айбылы бір жимады ғой. Ақырында мінезі бұзылды, мүмкін денсаулығының бұзылуы да сондықтан шығар. Дүние қызықтап, шаруасын дөңгелеткенге не жетсін дейтін. Ескі қоныстың іргесінен зәулім үй бұрады, пәлен жыл арқа еті арша, борбай еті борша боп, тыным көрмеді. Балаларды жеткізем деп тыраштанды. Армиядан оралып, әр түрлі жұмысты тиіп-қашып істеп жүргенде, Тоқсейіт еді алты айлық механизаторлық курстың қағазын алуға көмектескен.

- Оу, мықтымыз үйде ғой, шалқайып бұл не жатыс?- Гүлсән тырп-тырп басып бері жақындады. - Әй, Жаңыл, мына қара, дәл үстінен түстің, ғашығын құшақтаған.

Көпжасар езу тартқан сынай білдірді. Мұңсыз хал кешкен осы қатындарға қызығалды. Құдайдың рахатынан азып бара ма осылар, қалай өзі? Тіпті үй шаруасына қайрылмайды Жаңыл. Серік іздеп, көше кезеді таң атқаннан кеш батқанша. Бұлақтай аққан екі сиырының қос емшегі семді салдыр-салақтығынан. Сауылған сүт сеператорға тартылмайды да, шайдан қалғаны қашан ірігенше тұрады. Ара-тұра Гүлсән әкетеді құрт қайнаған іріткіге қосып.

- Әй, Жаңыл, келші, ғашығын құшақтап жатыр деймін байың. -Гүлсәннің бұ жолғы дарақы айғайына жылы емеурін танытпады Көпжасар. Ұнатпаған сынаймен теріс аунады. Мұнысын елеп-ескерген Гүлсән жоқ, әр нәрсенің басын бір шалып, қарқ-қарқ. Бітпейтін не қылған арсыз күлкі екенін. Көпжасар қабағын түйсе керек, Гүлсән дүрсе қоя берді.

- Әй, сені не қара басып жатыр? Құдай пиғылыңды ұрлағаннан аманбысың?

- Шәй қойшы,-деді Көпжасар,- шаршадым, қай бір қатын бар менде. Ақылды айтпайсың ба анау сорлыға, әлде мазак қыласыңдар ма?

Әлгіндегі арынынан басылған келіншек үндемеді. Бұған барлай қарап, ас үйге бұрылды. Осы Гүлсән Сапарға тимесе, Жаңылға кездеспес еді, ә? Кездейсоқтықтан құралатын, қайран тіршілік. Ауылдасының кездейсоқ алып қашқан қалыңдығының қасындағы құрбысына кездейсоқ өзі үйленді. Кездейсоқ он бала туды. Мынау күн мен айдың астында кездейсоқ емес не бар? Мектепте оқитын жылдары ең ғажайып, ең мазмұнды екен. Қиялының шарламайтын биігі жоқ-ты. Өлең жазатын. Әкесінің аузынан талай қиссаларды дереу қағып алатын. Туған өлкесінің тарихы мазалайтын. Көнекөз қариялардың ертегілерін, сүйем жер үшін жандарын пида қылып, қаза тапқан боздақтардың батырлығын дәріптейтін небір жырларын асқан сүйіспеншілікпен шабыттана мақамдайтынын естіп үлгерді, бақытына орай. Олар қандай кейіпкерді де туған өлкесімен сабақтай әңгімелейтін. Қалмақ қыздарынан өрбіген қазақ ауылдары, жоңғар шапқыншылығы, осы төңіректегі әрбір ауылдың арғы тегін қалайда бір батырға апарып жалғайтын. Әке үйінен қонақ арылмады. Көне жыр, хисса естісе, “он жылға жасардым“ дейтін. Тарихты ұнатқанына шалдардың ықпалы тисе керек. Тау, тас, орман, бұлақ-бөріне киелі деген ұғымды пайдаланған қарттардың көзі тайғалы Бұғылыдан да бақ тайды. Жасырақ кезінде атқа мінсе, шаңғы тепсе де, көкірегін толқыныс кернеп, өлең шумақтары төгілетін. Бертін келе қойды. Анда-санда қаладан әкелген кітаптары алба-жұлба жыртылып, кір-қоқыс арасында жатады. Талай рет жуындының ішінен әкеп, үйдегілердің көзіне шұқыса да, ешқайсы мән бермейді. Әлдеқалай ұшырасса, кез келген кітаппен елпелектей қауышады. Абай, Махамбет, Сұлтанмахмұт өлеңдерін сүйсініп оқитын. Одан былайғыларының арасынан Қасымды пір тұтады. Нұрханның өлеңдерін әкесі жатқа айтатын. Өзгелерін білінкірмейді. Ұдайы қадағалауға мүмкіндігі жоқ, сәтін салып, кейінгі ақындардың өлеңін оқыса, миына кірмейді сөздері. Жылтыр тамсану, “күйдім, сүйдім, талдым“ сияқты арзан тіркестер.

Жүрегіне жетпегесін кітап оқуды да сиреткен. “Әлде топастыққа бой жеңдірдім бе, сірә, өрем жетпес” деп те күдіктенген. Жасында өлең шығарғанына енді іштей қуыстанады. Есінде сақталмағанына қуанады. Күнделігін Жаңыл өртеп жіберген. Шатырдағы ескі газет-журналдардың ішінен тауып алып, тас-талқан табын болған.

- Жүр,- Гүлсән бөлме ішіндегі шашылған заттарды қағыстыра жинастырып, балаларды тәртіпке шақырды. Жалт-жалт қарасқандарымен, лезде ұмытып, ойындарына кірісті.

Жаңыл үшеуі отырып шәй ішті. Көпжасар ләм деместен Гүлсән күйған шәйді сүйсіне ұрттады. Әйелі алаңсыз, есінеп қойып қолын еріне созады дастарқанға.

- Әлі Кенжеболат келіпті ғой,- Жаңыл Гүлсәнға иек қақты, мынау естісін дегендей күйеуін мегзеп.

- Иә,- деді Гүлсән самарқаулау.

- Сенің ғашығыңды әкепті машинасымен, не қызметі өткенің Итемгеннің ұлына, неғып ауыз жаласа қалғандарын.

Көпжасар іштей таңырқалды. Егін даласынан таңертең бара жатқанда, Кенжеболаттың ескі “Победасы” анадайдан назарына шалынған, мұндай маркалы машинаны сирек мінеді жұрт. Ақ түсті жеңіл автомобильдің иесін бірден таныды. Мына әйелдер сымсыз телефон. Кенжеболаттың жанындағы Сана болды ғой.

- Әй, сен неғып мыңқиып қалдың, әлгінде сайрап отырған жоқ па едің?- Жаңыл Гүлсәнға зілдене сөйледі. Қатты сөз айтқан сайын жүзі жадырап, көздері шоктай жаналды.

- Ойбай, бәрін естідің, несіне ашуланасың? Әлі Кенжеболат қатынынан ажырасып жүр дей ме, сенің күйеуің ондайды естісе де естімейді. Ел жаққа келеді деп шулап жүр ғой, қайдам?

- Ә,-деп қалды Көпжасар,-ел жаққа.

- Мынау қуанады, әй, қарашы, Гүлсән.

- Е, ренжитіндей не бопты, азаматтары оралып жатса ауылына. - Гүлсән кеселерді жуып, дастарқанды жиыстырды. Есінде ме, баяғыда Бұғылының даңқына қызықпайтын ба едік сыртынан.

- Қызықсаң, сен қызыққан шығарсың. Мен саған еріп, торға түскенмін, саған еріп сорлағанмын.

- Не қорлық көрдің содан? Үкіметтің жұмысына қол ұшын тигіздің бе Көпжасардың етегінен ұстағалы. Әр-берден соң рахметінді маған айт, о несі, торға түстім деп. Тәубаннан жаңылма өйтіп, қандай едің кеше, бір үзім нанға жарымай, жеңгенмен сиыспай әр үйдің есік-тесігінен сығалағаның...

- Әдірем қал, сенің де шалқығаның шамалы, қазір де ағарып отырғаның шамалы, мектептің еденін жуып, қолыңа сасық шүберек ұстап жетісіп отырсың. Сапарыңның малдың қиын күреп тапқаны қапқаныңнан қалмайды, жылаған жоқпысың талай көзіңнің сорасы ағып. Әдірем қал, жүн жел, жабағы тышқан бейшара.

- Алқынба, мен шындықты жасырмаймын. Әзер болса, айтып жүргеніндей майлық-сулығым дерсің. Көпжасардың басын сыйлаймын, анау сорлыларды аяймын, кірін жуып, тамағын пісірсем. Бөтелкесін қылтитып, күнде жалынатын кім? Бір күн есігінді ашпасам, балаларын жіберіп шақыртатын кім? Өйтіп сен де басынба, артыңды жауып отырған Көпжасар шығар. Құдайыңды ұмытқан екенсің.

- Оны сенен сұрамаймын, күдекең біледі кімге не берерін.

- Ұқсатып отырсың жаман қатты құдайдың бергенін.

- Әй, көкіме өйтіп. Ұқсатқандай сөйлейсің ғой, құдайдың бергенін місе тұтпай, “шіркін, Қалқан” деп аһ ұратының қайда, “түнде түсімнен, күндіз есімнен кетпейді” дейтінің қайда. Менің тілімді қышытпа, өйтпесе абыройыңды ашамын.

- Е, не істеппін соншалық, ұрымын ба, қарымын ба, күйеуіңнің қойнынан ұстап алдың ба әлде? Тиіспе Қалқанға, азаматтың атын былғамайық, басқа да былығың жетер.

- Ол қандай былық? - Жаңылдың беті долырып, көзі аларды. - Айт, көне, қандай былық, көрсетермін саған, былыққан сенсің, алмаса да, бала тауып бермек болған кешегі қиялыңды енді істерсің. Мынаны сөйтіп ғашығымен табыстыршы, шығындаршы сөйтіп құмарларыңнан. Бәріңнің жабылып құтыла алмай жүргендерің мен ғой... о қу құдай, о, қу маңдай, соры ашылмаған мен сорлы, не көрдім өмірден. - Жаңыл өксі бастады.

- Көргенің қызық пен қуаныш, астамшылық жасама, кесірің тиеді бала-шағаңа. - Гүлсән құрбысының жылағанына

қуыстанбады. - Долылықтан жылап, долылықтан оттап отырсың, шашыңды жұлып қолыңа берер едім, ағайын атымыз бар.

- Қойындар, әбден шарықтап кеттіңдер ғой. - Көпжасар шаңшұң ұрысқа құлақ түрмеуге тырысқанымен, миын шағып барады екі жағынан. - Бүлінген ештеңе жоқ, ұят емес пе керіскендерің. Біраз жерге барыстыңдар, енді доғарыңдар. Мені шыбын құрлы көрмедіндер-ау, ә, баяғының әйелі болса ғой, қаймығар еді, қатынның азғаны заманның тозғаны-ау, ә?

- Азып дейді, не бүлдіріптің? - Жаңыл күйеуіне жабысты. - Әлде жүрегің ауырып отыр ма, қайғырма, мынау Гүлсән Қалқанға тисе, Сана саған құдай иіп бүйрегі бұрар. Азған мен емес, мына сен екеуің, қанымды тасытпаңдар.

- Әй, айттым ғой әлінде... Бүйіріңді қыздырған арақ болса, іші те жәйіңе отыр. - Гүлсәнді ашу қысты. - Мені қойшы, байыннан ұялсаңшы.

- Әдірем қал, баймен қорқытпа, ешкімді де тындамаймын, бергенін көпсінсе, қайтарып алсын құдай.

- Алла-ай,-деді Гүлсән көздері ұясынан төгіле, алла-ай ниетің неткен қара, дәтің шыдап қалай айттың? Анау өрімдей балалардың обалы сенде екен ғой, сенде-е...

Кемсендеген келіншектен жүзін тайдырып әкетті Көпжасар. Бітеу жарасын тырнады-ау аяусыздықпен мына екеуі. Әрі қанша жаңалық ашты. Жел болмаса, шөптің басы қимылдамайды, Гүлсәннің Қалқанды ұнататыны рас шығар. Пәлен жыл араласқанда ойын бөлмеген жәйт, өзін көрсе, арсалаңдап, құшағына кіріп кете жаздайтын Гүлсәннің тарапынан Қалқанға деген жылылықты аңғармапты. Күйеуі бар әйелдің басқаға көңілі ауатынын естігенімен, ондайды көрмеген. Жаңылдың өзін қызғанатыны жауыр қылған. Гүлсәнге не жорық, Сапар тәп-тәуір жігіт, жуастығын пайдалана ма әлде? Екі ұлы мектепте, Сайраны қандай бала? Сөуге болмас та. Ұнатса несі өрескел. Әркім де хақылы сүюге. Сүйікті болу міндет емес, ал сүйе білудің жөні бөлек. Ешкімге зияны тимейтін жылы сезімді өзі де көңіл түкпірінде сақтап келе жатқан жоқ па. Жаңылдың ашы тілі де оны жоя алмайды. Таспалап өрілген қамшының астында қалғандай сәтті жиі

өткергеңімен, Санаға деген ақ ниеті басқаларға шуағын шашса несі айып. Сүю деген, міне, сол, үнсіз сыйлау, телегей-теңіз мейірім төгу тәңірегіне. Сол қағидамен өмір сүргенде, ұтқаны шамалы. Сірә, табиғат тым кінәмшіл шығар, бұның тұтастай тағдырына қарсылық таныпты өре түрегелді. Сүю үнсіз мейірім ғана емес дегендей. Анау кемтар балаларыңа қара. Табиғат ешқашан кешірмейді самарқаулықты. Махаббатта ол опасыздықпен тең. Бірін-бірі сүйген жандардан мүтедек тумаса керек. Адамдар, өттең оны білмейді. Еркек пен әйел арсыз құмарлықтың жетегіне ергенде, қанша қылмыс жасап, келешектің құшағына қатігездік, зұлымдықтың қанша дәнін сепкендерімен есептеспейді.

Пенденің тәнінде ынсап жоқ. Күйіп-жанғанда, ашылған аранын тежемегенде, жан атты күдірет тән атты мешкейдің сансыз сұранысын орындаймын деп аласұрғанда, соңынан қоқыс үйіндісі мен есуастарды қаптатадының кім зерделепті. Араны бір тыйылмайтын ашқарақтықтан-ақ дымы кұриды. Балаларын көрген сайын іштей мүжіліп, кешірілмес күнәға батқанын мойындайтын. Әрқайсысының түр-тұлғасынан өздерінің керенаулығын, топастығын, санасыздығын көріп, мың өліп, мың тірілгенде, Жаңыл екеуінің арасындағы тілмен жеткізуі қиын тірліктің титтей маңызы қалмағанын ұғатын. Жұбайлық өмірден сән тайғасын, арғы жағын сұрама. Әуелден қағынып басталған ерлі-зайыптылықтың оңатындай да мүмкіндігі болмаған. Асылы, жауапкершіліксіз сезім де шамшыл. Құмарыңнан шығарғанмен, өшін алып тынады. Талғамы, жауапкершілігі, тазалығы, шынайылығы бірегей қосылған сезім ғана табиғи. Жазмыштан озбады, бұның еншісіне ондайды қимапты тәңірі. Көрді де үйленді Жаңылға. Ыңғайына тез көнген. Бұрын танымағасын, қайдан білсін, ақпа салақтығы алғашқы кезден шошытты. Шешесі бірден зыр қаққан. Нан пісіруден қой-ешкі, сиыр саууға дейін ынтасын сала үйретті, обалы нешік. Сөйтсе сүйегіне сінбегенді қанша әлектенгенмен дарыта алмайды екенсің, кейіннен шешесі күйгелектеніп, ұрысқақ боп кетті. “Татымсызға қылған болыстық адамның өзін бұзады” деп жиі қайталайтын.

- Балаларымда шаруаң болмасын, әй, мен аямаймын дедім

гой ешкімді, аямаймын, қоясың ба, жоқ па? - Жаңыл қолына түскен кесені лақтырып жіберді.

Көпжасар селк етті. Ендігі тұста оған әлдене деудің реті жоқ. Гүлсәнға кінәлай көз аудартты. Көрші бөлмеден жүгіріп келген балалар состиып тұр. Аналарының күндегі дағдысына күн сайын осылай таңғалады.

- Жүріндер. - Көпжасар ақсандай-ақсандай қораға шықты. Әдеттегіден гөрі ұзаққа созылып тынышсыздандырған аурудан қобалжиын деді. Үйдегі жылаған әйелінің даусы басылар емес. Балалар әкесінің соңынан ерді. Мұная жаутаңдайды, үрейленгендей. Әлден уақытта бірін-бірі қуып, далада шапқылап жүрді. Көпжасар төңірекке бағдарлап көңілін аулайтындай ештеңе таппай көк жүзіне мойнын созды. Ол да райынан бұзылатын тәрізді. Аспан қоюланып, кеңістіктің жиек-жиегіне түнере созылып жатыр. Батыс пен шығысты айырып болмайсың. Үдере соққан желдің ығына құлаған бұлт біресе топтасып, біресе түтілген түбіттей ыдырап айран-асыр. Бийктегі әлемнің де адамның сәт сайын өзгерер көңіл хошындай құбылмалы мінезін қарашы, өне. Сан алуан сурет, сан алуан өрнек. Соның бәріне әмірін жүргізген жел ме екен, әлде не екен? Қалайда бірақ сиқырлы күшті сезінесің аспаннан. Әрі жұмбақ, әрі қымбат жаратылыстың құлы екеніңді айғақтап, тәңірінді айқын елестететін де анау шетсіз, шексіз аспан.

Көпжасар жауынның иісін тамсана тұтты. Сарайы ашылып, тынысы кеңейді. Қора есігіне жапсарласқан орындыққа тізе бүкті. Оң жақ саны тағы сырқырай жөнелді. Комбайнына қарап қойып көңілсіз ойға батты. Талайдан бергі серігіне мұңын шаққандай ұзақ отырды. Есін жиғызған жауын тамшылары. Бетін тосып еді, бойын сергітті. Көктің мынау нұрынан да бой тасалайтындар көп. Қолшатыр жамылып, жауыннан, қардан қорғанған кісілерді көргенде әрі таңырқап, әрі күлген. Ақымақ қатыны қалаға барған бір сапарында сатып әкеліпті. Ашып-жайып ол төбесіне көтергенде, шек сілесі қатқан бұның. Қалай ұстайды өзін деп, әрлі-берлі жүргенде, тіпті ыңғайсыз екен. Көтерсе аяғы аттамай, аяғын басса, әлгі құрғырды көтерудің жөнін таппай қызық болған. Мүлдем қолапайсыз нәрсе. Жұрттың соған әуестігі түсініксіз. Әсіресе еркектердің. Қар,

дауыл, боран ба, бет-жүзімен, кеудесімен қауышпаса, өз басы, сірә де, жүре алмас жер үстінде. Түтеген ақ сырмадан да күш жинайды бойына, қар жауған күнгі май боран қандай, шіркін.

- Ассалаумағалайкүм, Көпен, сен де жәй отырасың, ә?- Сапар екен, бұған құрақ ұша амандасты. -Комбайнныңды көріп әдейі бұрылдым. Қалай жағдай, бидайдың жағдайы. Күн ашықта жинап үлгерсек жарар еді, ә?

- Мал-жан есен бе? Өздерің қалайсындар? Біздің хал белгілі ғой, аспанның ашса алақанында, жұмса жұдырығындамыз. Өне, жауын үдейін деді.

Үдере көшкен бұлттардың орны көп-көгілдір, жел ойнақшыды. Іле-шала күн күркіреді. Әр тұста жарқ-жарқ найзағай көз ітеспес жылдамдықпен көк жүзін сындырғандай. Балалар қораға кеп тығылыпты. Ауыл ішінде бейсауат ешкім көрінбейді.

- Анау балтаға кол жалғап жіберші,- деді Көпжасар.

- Келіншектерге құдай берілті ғой, Гүлсәннің мұнда екенін білтем жоқ. - Сапар балтаны тастай салды,-әйтеуір сенің үйіңнен шықпайды, дуаланған бір пәлессі бар ғой деймін сенің қатыныңа. Өсекті де соғады, арақты сылқытқанда менен әрмен. Правомыздың бәрін осыларға бердік-ау деймін...

Көпжасар оның сөзіне көңіл тоқтатпады. Ауырсына көтеріліп балтаны ұстаған. Жаңағыдай емес, денесі жеңілдеп, кәдімгідей қуанды. Қорадан шыға беріс оң жақ қапталға жақындап, қара топырақтың бетіне балтаны отын жарғандай сілтеп қалды. Жүзі кірші-кірші топыраққа көмілді.

Әр-әр бұрыштан күркіреген күннің шашырай шыққан үнінен құлақ тұнды.

- Мұның не?-деді Сапар аспанға және жерге шаншылған балтаға алма-кезек жалтақтап.

- Жай түспейді, әкем сөйтетін баяғыда.

- Ойпырай, сенің де істемейтінің жоқ, соған сенемісің?

- Мен саған сене гөр деп тұрған жоқпын ғой. - Көпжасар қолын сілтеді. Осындайда әлдекімнің ойын бұзғанын жақтырмайтын. Ештеңеге сенбейтін адамдардан сескенуші еді. Мына Сапардың беті бүлк етіп тұрған жоқ, соғетінін қайтерсің. Кішкентайында әкесінің әрбір іс-әрекетін сақтықпен бақылап

көкейіне сақтағанын есейген шағында да ұмытпады. “Неге олай, неге бұлай” деп сұрамай-ақ санасына сіңіретін әке өнегесін. Ежелетіп ешкім еш нәрсеге күштемегесін, өзі де ешкімді жөн-жосықсыз көзін ашам деп тыраштанбайтын. Жүректен ғана қабылданар жәйт сөз жарыстырғанды көтермейді. Айғайлап түсіндіре бастасаң, кез келген үлгің, кез келген кереметіңнен қадір қашады.

- Сенің мына баптаң күнді ерегіске шақырмасын, үдеп кетті ғой күркірегені. Үйге кірмейміз бе?

- Кіре бер өзің. -Көпжасар жалғыз қалды. Үрпиіскен қара домалақ ұлдары қорадан шығуға беттемей, бастарын қылпитады есіктің ар жағынан. Күркіреген дыбыстан дереу кейін шегініп, баяулатып басылғанда қайтадан бері ентелейді. Шарт-шұрт найзағай сынды. Балалар тым-тырақай үйге қарай қашты. Төңірек бір сәтке жап-жарық боп кетті. Жауын басылайын деді. Жұпар ауа жайлады айналаны. Салқындау жел соқты. Көпжасардың ішке еруге зауқы соқпады. Күдіктендіріп үлгерген ауруынан айыққанына әлі де нанынқырамай оң жақ аяғын сипап қойды. - Е,бәсе,-деді күбірлеп,- мына ауа райына көрінген ғой. Жер дүние сілкіне құлпырып, ауа тазарды. Қылтаңақ шөптерге шейін жылт-жылт. Жеңіл ақ машинаның көшені әрлі-берлі шарлағанын көрген Көпжасар әне-міне дегенше, оның тап қасына тоқтағанына таңырқай абдырады. Кенжеболаттың ілтипатпен берген сәлемін ықыласпен қабылдады. Арғы есіктен бригадир Шөпбайдың басы қылпиды, май басқан толық денесін әрең шығарды машинадан.

- Алыстан шырамытып қалдым,-деді тершіген маңдайын сүртіп,- мұндай жақсы болар ма. Сені бөлімше басқарушысы іздеген. Конторға келсін деп жатыр.

- Шөке, амандасып алайық та, мұрсат берсеңізші сөйлесуге. Мен болмасам, келе қоймас едіңіз. -Кенжеболат Көпжасардың жанына жайғасты. - Қалай, Көпжасар аға, үйді кеңіткенсіз бе? Жұрт көшуге дайындалса , сіз монша салып жатырсыз ғой. Мына Шөкендер бұйрық күтіп отыр, үйді қалай берсе, солай көшеміз дейді совхозға.

- Бү кісілер мықты ғой. Иә, ат-көлік аман, қызмет бабымен жүрсің бе?

- Аманшылық, аға. Әкей де сіз сияқты үй кеңейтем, кетпеймін дейді. Ақылдасатын шаруалар дегендей.

- Жөн, жөн. Аман жүріңдер әйтеуір. -Көпжасар “үйге кіріңдер“ деуге батпады.

- Ал, Көпжасар, тезірек жет орталыққа. - Шөпбай машинаға беттеді.

- Аға, мыналар мені қонақ қырудың орнына “анда апар, мында апар“ деп қыңқылдап соңымнан қалмайды. Шәй іш деп те айтпайды.

- Е, шүкіршілік, қазір жоқшылық емес, үйге кір, қонақ бол, қымыз іш дейтін, биелерді әйелдеріміз саумайды. Күндізгі қонақтан ертеректе оңай құтылатын, бір тостаған қымызды сіміріп жүре беретін. Енді оразамызды арақпен ашамыз, келген кісіге оны қоймасаң, дәміңе пысықрмайды да. Үйге жүр,- деп Көпжасар орнынан тұрды.

- Арақ ішеді деп әбден сөгесің, енді қалай кіреміз үйіне. - Шөпбай көзін қысты серігіне.

- Сол арақтан басқасы табылмай қала ма деп қуыстанып жатқаным да. Түрткілеп шындықты айтқыздың ғой: жүр, арақты қанша ішсең де бұл үйде жетеді, біле тұра сұрайтының-ай осы сенің.

- Рақмет, аға. Шөпбай өз үйіне апарудан қашқақтап айтқаны шығар, бәрібір қойыңды соясың, құрдас, керісінше, сіз жүріңіз,- деп Кенжеболат кейін бұрылды.

- Қой ағанның үйінен де табылады, шын айтамын, қонақасыңды жеп аттан, немесе екі сағаттан кейін келе қойыңдар.-Көпжасар үй жаққа аландай қарады. Әлгіндегі ұрыс-керіс созылмағай-ды, іштей секемденіп тұр. Жүрек тұсы шаншып, қабағы түйілді. Жақынға да, жатқа да таба қылып, құртып бітеді екен ғой ақымақ қатын. Есік ашқан кісіге бір самауыр су қайнатып бермеген соң, көйлегінің жағасы кіркір, екі кісі бас қосқан жерге жарқылдап бара алмасаң, атасына нәлет ондай қатынның. Әттең, анау сорлылар, қаңғырып кетуге дайын, әйтпесе. Жаңылға қосылғалы бармағын тістеп келеді. Өзінде де ес жоқ, несіне жинайды опасыз дүниені, несіне сәулеттендіріп салады үйді, несіне күн, түн демей жұмыс

істейді? Ең ақыры, міне, үйге енгізуге қорқасың ілуде бір келген мейманды. Іштегі шаң-шұң қораға жайылды.

- Қазір жет қонторға,- деді Шөпбай машинаның есігін сарт еткізіп.

- Немен, қалай? -деп сұрап үлгерді Көпжасар.

- Комбайнымен.

Абырой қылғанда, қайқаң етіп ұзай берді машина, жамыраған дауыс енді көшеге лап қойысқан. Жаңыл мен Гүлсәнді қолтықтаған Сапардың ойында дөнеңе жоқ, езуі екі құлағында.

- Әлгілер кім?-Гүлсән сытылып бұған жақындады. -Сен ренжіме, біз татуластық.

Көпжасар аспанның шайдай ашылғанына қуанып, комбайнына беттеді. Бөлімше басқарушысы теткен-тек іздемеуі керек. Үйге оралуға титтей ықылас болмаған. Неғұрлым тезірек кетуге тырысты.

“СК-4” комбайнымен ауыл сыртына шыққанда, кәдімгідей сергіді. Төменде әлсіз ғана маңдайынан сыйпаған самал лебі жоғарыда әлдеқайда еселеніп, шашын қобыратты. Осы келе жатқанында жеңілденіп, үйдегі кикілжің, еңсесін езген көңілсіздіктен құтылатындай. Әр бөренесінде таңбасы қалған өз отының басы мұншалық күйзелтер деп сірә де ойлап па. Әйтеуір былтыр әскерге аттанған тұңғышының болашағынан аздап үміттенеді. Ол да хат жазып хабарласуды білмейді. Жарты жыл тырс үндемей қатты қорқытқасын артынан барып та қайтқан. Ұлы ыржың-ыржың күле берген сонда. Пісіріп апарған жылқының сүрін апыл-ғұпыл жеп, елдің, туған-туыстарының аمانдығын да сұрамаған. Көпжасар сол жолы торығып оралды ауылға. Баласының жағдайын сұрағандарға не дерін білмей қиналған. “Бұрын шетке шығып көрмеген, ерке емес пе”, деп Жаңыл ұлдарының қылығын жуып-шая сөйлеген. Дәл әскерге аттанарда су жаңа мотоциклді быт-шыт бұзып әкелген. Кетерінде келін түсіргеннен әрмен той жасаған Жаңылдың қолын қақпағанымен, іштей ұлының да, әйелінің де бір де бір ісін құптамап еді.

Бірақ бәрі де солай: жастарды оз алдына, үлкендерді өз алдына шақырып, арақты судай ағызады, ауылдастарының

айналасы отыз жылда ата дәстүрінің қай-қайсының да астарын шығр айналдырғандарына таңғалады. Әкесі жарықтық “жын-шайтанның суы“ деп, арақты таппай-ақ өтті өмірден, ал бүгінгі шалдар олай емес. Кемпірге шейін ішкесін, не жосық? Бұл дәстүр дегенді түсіну қиын, құлап-сүрінгенінді байқаса, “әдет-ғұрпымызды бұзды, дәстүрімізге жат“ деп шулайтын жұрт жалқаулық пен азғындықты тағы да әлгі “дәстүрдің“ атын жамылып мысықтай балалатады. Қатындар әсіресе бейім дәстүр жаңғыртуға, дүкеннен не сатып алса да арақпен “жумай“ тыным таппайды. Әр баланың туған күнін қосқанда, ауылдағы қатын-қалаштың той-томалақтан күр отыратын күндері кем де кем. Соның бәрін айналдырып әкеп халық дәстүріне бағындыратындарын қайтерсің. Кішкентай кезінде жаңа түскен келінге қойылар міндеттердің қалай атқарылатынына талай куә болған. Енді бағаласа, соның төркінінде адамгершіліктің, еңбексүйгіштіктің дәндері жатады екен ғой. Табалдырықтан теуіп аттайтын бүгінгі келіндерге, шіркін, өнеге тұтарлық қаншама жөн-жосық із-түссіз жоғалды. Іштен іріп жатқанымызға себепкер жәйттердің бірі осы екенін кімге қалай түсіндірерсің. Балаларының ішіндегі жөн біледі дегенінің әке-шешесіне хат жазбай сандалтқанын немен ақтауға болады. Құлағына құйып-ақ кеткен, міне, екі ай тағы да хабарсыз.

Бөлімше басқарушысы біразға шейін стол тартпасындағы қағаздарын іріктеп, Көпжасардың сәлеміне әрең тіл қатты:

- Неге кешіктің? Науқан аяқталған жоқ, совхозымыздың директоры ренжіп жатыр, қомбайндарға простой болмайды деп. Сендер малогаборитно мыслите, бригада планды орындады, бітті деп, бөлімше, совхоз, аудан, облыс масштабында мыслитпауға ғой миларың жетпейді, республика масштабын былай қойғанда. Сен ғой планымды жасадым деп, техниканы мертвый капитал ғып ұстап отырсың. Ал, совхоздың басқа бөлімшелерін ойламайсыңдар, ә? Мемлекеттің дүниесін мертвый капиталға айналдыруға жол бермейміз сендерге. Қазір жет, үшінші бөлімшеге.

- Дәл қазір ме? - деді Көпжасар жымыып. Бөлімше басқарушысы совхоз директорынан естігенін сол күйінде

қайталауға құмар, бірақ оның аузынан қандай ауыр деген сөз жеп-жеңіл естіледі. Көпжасардың күлгені де сондықтан. Қабағын түйіп күйінгенімен, айтқанын дереу жүзеге асыратындай айбыны жоқ. Алда-жалда бұл қолын сілтеп кетсе де, бәя-шая қала берер еді тапжылмай.

- Иә, дәл қазір. Сенен басқалары кетті, олар біледі сенің баратыныңды, қарашы, ә, мертвый капитал ғып дап-дайын дүниені, дап-дайын техниканы, бұдан былай есінде болсын.

- Не есімде болсын?

- Манадан бері не айтып отырмын, сен не тыңдап отырсың?

- Қайталашы манадан айтқаныңды.

- Бәйтік шорту, әйдә, жет тезірек, күннің райы бұзылмай тұрғанда, жинап үлгерейік те егінді, әйтпесе қара жауын бір басталмасын, бір басталса, құдайдың төбеден ұрғаны.

- Е, осылай демеймісің бірден, масштаб, мысль деп басымды қатырмай, өзімнің де миым шіруге жақын масштабный мыслдан, малогаборитный тірліктен әбден жалықтым.

Бөлімше басқарушысы бұған аңтарыла қарап, әлденеше қопарып жинаған қағаздарына жүзінші, мыңыншы рет пе, созылған қолдары әуеге асылтып қалыпты:

- Ты смотри, ә, - дей берді басын шайқап.

Көпжасар жиырма шақырымға комбайнын текке айдап әкелгеніне өкінді. Әлгі бригадир Шөпбай біле тұра айтпаған ғой, енді жиырма шақырым ауылға, одан әрі үшінші бөлімшеге жету керек. Бір бастық бір бастыққа жіберуге, жұмсауға неліктен күштар екен деп ойлады кеңседен алыстай беріп. Әр-берден соң неге келіп айтпайды, астарында көлік. Өзі білетін шаруашылық басшылары әдетте егін алқабы, қырман ба, жұмысшының қасынан ұзамайтын. Құрғақ сөзге екпін сала өктемсітін бір түрі шығайын деген бе бастықтардың. Бұларға тек бұйыру: бар, кел, оның ар жағында не істеп, не тындырсаң да еркінде, тек әйтеуір тыңдаған сынай танытсаң, кішірейе салсаң, жарайды.

Анадайда жүйткіген пошта таситын машина бері таман бұрылды. Кабинасынан қол бұлғаған әлдебіреу “тоқтай тұр” дегендей белгі танытқасын, әлгі машинаның жолын тосты. Пошта таситын орыс шал төмен түспеді, кабина әйнегін ашып,

Көпжасарға қарай бір бума газет-журналды лақтыра салды: - Арасында телеграмма бар.

Қолдары дір-дір еткен Көпжасар қапелімде таба алсыншы әлгі құрып кеткір телеграмманы. Төңірегін шаңға көміп зулай жөнелген машинаның соңынан жүрегі дүрсіл қаға телміре қарап, не отыруға, не сүйенуге тірек таппай тұла бойы қалш-қалш. Әлден уақытта ілікті-ау құрып кеткір әлгі телеграмма: “Срочно приезжайте, ваш сын обвиняется в преступлении “ - Көпжасардың көз алды қарауытып, аяғына шейін оқуға мұршасы жетпеді. Жан-жағына мойнын қанша бұрғанымен, қарманарға түк таппады. Телеграмманы қайтадан ежелеп оқып шықты. Сұмдық-ай, енді не істеймін, бітті бәрі,

лаж жок, шыдар төзімнің...

қылмыс істеген дейді... Қасынан өтіп бара жатқан әйелдерден “Сельсоветтің үйі қайда” деп сұрады. Олар бұның жүзіне ожырая қарап үндемеді. Көпжасар мелшиіп ұзақ тұрды. Селолық советті сұрағанда, Қалқанға тезірек жетуді көздеген. Тек сол ғана түсіндіріп беретіндей телеграмманың жай-жапсарын, сол ғана құтқаратындай мына пәледен. Сұрағына жауап бермей өте шыққан әлгі әйелдерге қарай жүгіре түсіп тоқтады. Қалқанның қызмет орны совхоздың орталығында екенін енді ғана есіне түсірген.

XI

Бүгін Қалқан жұмысында дағдысынан гөрі ұзағырақ кідіріп еді. Итемген шалдың ұлы Кенжеболат келпесін қысыр әңгімемен уақыттың қалай тез жылжығанын байқамаған. Әдейі сәлем бере кіргенін әлсін-әлсін қайталағасын жөн сұрасып қана тынуға дәлі шыдамаған. Аға, інілері, қарындастары жәйлі сұрап, Итемгеннің облыстың түкпір-түкпіріндегі балаларының жағдайын тәптіштей қазбалағанына өзі де қайран қалды. Кенжеболат та бұның аңқылдай ақтарылғанын пайдаланып,

әкесінің сельсовет есігін тоздырып бітіре алмай қойған шаруасын тағы да кесекөлденен тартқан:

- Мұғалім, ауылда өтініш жасайтын азамат та жоқ өзіңізден басқа. Біреуге қайта-қайта барғанды ұнатпаймын. Шал қыңқылдап құлақтың етін жеп бітті, сол шіріген ағашта не күн қалды дейсіз. Үйі де әбден тозып бітіпті, анау қаңыраған ескі мектеп ендігі шақта кімге қажет дейсіз. Біздің шалға берсеңізші соны, “ағашын тауып берейін, жаңадан үй көтерейік” десем, қисайып көнер емес. Мектептің сол ескі үйіне өзін сиқырлап тастағандай.

- Маған да жұмбақ бұ жағы, егер қолыңнан келсе, үй салып берсеңші, қайтесің бізді қинап.

- Ой, Қалеке-ай, қиналғаныңыз қалай, пәлен жыл бос тұрған үйді, қай бір атадан қалған мұра, соншалық қимайтындай.

Қалқан ішінен тынды. Күні кеше көз алдында өскен деп кім айтады мына Кенжеболатты? Аталарынан ертеңге қалар мұра екені өтірік пе анау мектептің. Бір түрлі құлазып кетті.

- Жоғарғы жақпен ақылдасайын,- деді біраздан соң.

- О жақпен әкем ақылдасыпты, олар қарсы емес. - Кенжеболат портфелінен судыратып қағаздарын шығарды. - Бар кілттипан сіздерде боп тұр ғой.

Столына тастай салынған қағаздарға көз жүгірткенімен, Қалқан бәрібір тырс үндемеді. Қайда ғана Итемген арызданбаған? Облыстық, аудандық ағарту бөлімдері, облыстық, аудандық партия комитеттері, атқару комитеттеріне жазған арыздарының бұрыштама соғылғаны, соғылмағаны бар, ішіндегісін оқымаса да, Қалқанға мазмұны жақсы таныс. Совет үкіметін орнатқан, колхоз ұйымдастырған, революцияны жасаған, міне, енді қартайғанда баспанаға зар.

- Шалдың кейде соғыс ардагерімін деп те жазатыны бар ғой.

- Қалқан Кенжеболатқа сынай қараған.

Анау сыр білдірмеді.

- Е, өтірік пе, соғыстан несі кем еді тылдың. Сонымен, мұғалім, тоқетерін айтыңызшы, қалай жасаймыз? Әйтпесе басқа бір амалын табамыз. Жоғарғы жақ бұйырса, қайда барам дейсіздер. Қыс түскенше шал сонда кірсек дейді.

- Көрерміз, ақылдасармыз,- деп Кенжеболатты шығарып

салғанымен, беймаза ойдан арылмады. Көңілін күпті еткен және бір себебі бар. Әлгі бос үйді жөндеп, балалар бақшасына айналдыруды көздеген. Сонда қанша әйел совхоздың жұмысына араласар еді, орталықтағы сүт заводының филиалын осы кішкентай ауылдан ашуға болар еді. Қаймағынан айырған тонна-тонна сүтті көлге төккізбей, одан ондаған жүздеген өнім түрлерін дайындауға әйелдерді қосса, шіркін. Қоныс аударғандарды Бұғылыда сақтап қалудың бір жолы - түрғындарды жұмыспен қамтамасыз ету. Соның жолын іздегенде, Қалқанның жүрегіне қонған көп қиялдың бірі балалар бақшасын ашу. Аудандық оқу бөлімі бұл пікірін қолдамады. “Келесі жетіжылдықта болмаса, бұл жетіжылдықтың сметасынан көмектесу қиын” деп жолатар емес әзірше. Ескі мектеп үйі туралы да олар соншалықты самарқау, соншалықты жайбарақат. Тіпті өртеп жіберсе де, былқ етпейтін сияқты ешқайсы. Ал, Қалқанның өресі жетпейтін жәйт шашетектен. Солардың мән-жайын түсінуге қанша тырысқанымен, сәті түспей-ақ қойды. Совхоз басшысы ма, партия ұйымының хатшысы ма, бұның сөзіне құлақ аспақ түгілі, аяғына шейін тыңдауға мұршалары жоқ. Соңғы кезде тіпті алыстан-ақ шошитын тәрізді бұны көргенде. Әлгі Кеңеболатқа тура жауап таппағаны да осындай күдіктердің кесірі. Мына қалпымен жалтақтыққа бой жеңдірер сыңайы бар. Қолындағы мөрдін күші әуелде ғаламаттай елестеген. Қиялындағысын іске асыратындай, ауылдастарының томағатұйық көңілісіз тірлігін өзгертегіндей бір серпілген алғашында. Сөйтсе, анау туған-туысқандарының болмашыға мәз, тек қарындарын тойғызғанға риза кейпін әлденемен селт еткізу мүмкін емес екен. Бұның ауылдастарына соятын соғым, ішетін арақтан басқаның қажеті шамалы. Тәйірі-ай, мұншалық қасіреттің қасында әлгі мектептің ескі үйін Итемген шалға қимағаны әншейін бірдеңе екен-ау, ә? Мейлі, алып тынсын, мейлі сол жерге жаңа үй салсын. Сана да “қарғысынан қорқамын, қайтесің қарсыласып” деген. Бойы ауырлағалы сәл нәрседен секемшіл. Ойына келіншегі оралғанда ұзақ аялдағанын ұқты.

Орнынан көтерілгені сол еді, есік тарс ашылып, омырауы

алқам-салқам әйел кірді, жетектеген алты-жеті жастар шамасындағы ұлдың аузы-мұрны қан, бақырып келеді. Әлгі баланы шешесі мұның нақ алдына итере салды:

- Сендерге адамның құнынан малдың құны қымбат қой, мә, өлтіріп тыныңдар.

- Женеше, сабыр етіңіз, айғайламаңыз, түсіндірсеңізші, не болды?

- Не болды деп сұрайсың еше, не болғанын мына сен түсіндір маған. Көне, акт жаз, тура соттатамын сендерді, дармоедтерді.

Ештеңеге түсінбеген Қалқан әйелдің ашуы басылғанын тосты. Мына кісінің келген шаруасы өзінің көзі үйренген жәйттердің біреуіне ұқсамайды. Сірә, есінен алжасқан шығар деп, үнсіз отыра берген.

- Сендер осы не істейсіндер, сені, үкіметті айтам, анау орындықтан бөкселерінді көтермей қашанғы отырасыңдар, сендер неге көздеріңді ашпайсыңдар, неге айналаға қарамайсыңдар? Шыбын құрлы көрмейсіндер аламды, осыдан мына бала кемтар боп қалсын, шетіңнен соттатамын, қыр сондарыңнан қалмаймын. - Арындап-арындап, әрең дегенде басылды бейтаныс әйел. Өзіне міз бақпай қарап отырған Қалқанды енді ғана көргендей, еңіреп жылап жіберді. Қалқан баланың бетін сүртіп, жетектей бергенде, анау шыр етті. Сол аяғын ауырсынып, аттауға дәрмені жетпейтіндей.

- Сіз не болғанын түсіндіріңізші,- деп айғай салды әйелге, - баланы шұғыл арада дәрігерге қарату керек, ал сіз дәрігерге апармай, маған келгенсіз. Жүріңіз, фельдшерге кеттік.

Әйел орнынан қозғалмады, ал бала аяғын сәл қимылдатса, шыр етіп аяншақтанып тұр. Түріне қарағанда, аяғының сіңірі созылған, тек сынбасын де. Қалайда ауруханаға жеткізу керек. Қалқан асқан ептілікпен баланы көтеріп, сыртқа беттеді, бейтаныс әйел соңынан ерді.

- Жайғасып отырыңыз, баланы байқап ұстаңыз,- деді Қалқан мотоциклін от алдырып жатып. Бейкүнә баланың қиналған түріне шыдар емес. Шешесінің нақақтан-нақақ өзін күйдіргенін де елемеді. Дәрігерлер баланың қайда, қалай құлағанын тәптіштей сұрағанда әлгі әйелді дәлізден шақыртқан.

- Водопровод жүргіземіз деп, қазып тастаған жоқ па біздің көшені, жаздай ашық, міне, күз ауып барады, не қазып, не жауып бітпейді, көршілеріміздің талай ұсақ малы өлді құлап. Үкіметтікі болмағасын, не істесін, совхоздың тышқак лағы жоғалса, не өлсе, адамның жанынан әрмен көреді. Малымыз түглі міне, жанымыз да қорлыққа көніп тұрған жоқ па? Өйтіп жарылқағаны құрысын сумен, жабыңдар да, тастандар,- деп әйелдің ашуы қайтадан қозды. -Сенген үкіметіміз мынау ма?

Қалқан теріс айналып кетті. Мән-жайды енді ғана ұққан. Шыңында екі жылдан асты, селода су құбырыпн жүргізудің науқаны басталғалы. Бұл жердің суы ашы, күрек қадасаң кілкіп су шыққанымен, ішуге жармайды. Сондықтан құбыр жүргізу жұмыстары тез басталғанымен, қашан аяқталары әлі белгісіз. Халықтың қуанышы да тез басылған. Жерді қазып, шойын құбырларды ұзыннан-ұзақ орналастырғаннан өзге дөнеңе істелген жоқ. Шұңқырлар, үйілген топырақ, аңғал-саңғал техника жабдықтары, оны да кейінгі кезде әркім ұрлап әкеткен - мұның бәрінен Қалқан хабардар. Совхоздың қаржы төлегені болмаса, су құбырлары үшін жауап бермейді, облыстық су құрылысы дей ме, анығын өзі де білмейді, әйтеуір көшелерді астаң-кестең ғып жұмысшылар тайып тұрған. Анда-санда бой көрсетіп, шулатып, тағы келеді, тағы кетеді. Ешкімнің олармен шаруасы жоқ, өздері би, өздері қожа.

Мына әйелдің долданаp жөні бар, баласы су құбырына деп қазылған шұңқырға құлаған, мертіккен. Кінәліні іздеп селолық советке келген. Дәл қазір оған дүниедегі ең жексұрын, ең сұмпайы өзі боп көрінгеніне титтей күмәні жоқ. Бұл әйелге қалай ұқтырмақ мәселенің жәй-күйін. Ешқашан ұқтыра алмайды, өйткені өзіне де жұмбақ мұның бәрі. Айлап емес, жылдап созылған су құбырларының құрылысын бітіруге дәл қазір ешқандай бастықтың құдіреті жетпес. Талай жиын, кеңестерде көтерілген, айтылған, құшақ-құшақ шешім қабылданған. Аяқтарының астынан көр қаздырғанмен пар-пар екен-ау, қазір бажайласа, құйтақандай бала ұшып түскен шұңқырдың күні ертең тағы қандай апат әкелерін кім болжапты.

- Күйендемен-ақ тасып ішеміз суды, егер ертеңге шейін анау

пәлен шақырымға созылған апатты құртпасандар, өзім құлап өлемін соған. Және ажалыма, мына сен, үкімет, жауап бересің құдайдың алдында. - Әйелдің оңды-солды сөйлегеніне Қалқан енді ызаланайын деді.

- Сіз баланың жағдайын ойласаңызшы, сізден сұрап тұр ғой қалай құлады, қашан?

- Құлады ма, құлады, қалай дейді ғой, қайдан білейін қалай құлағанын, о, несі-әй. Мен қазір тура ауданға, облысқа барамын, көрсетемін сендерге қалай құлағанды. Жаман үйренгенсіңдер, сендерді тоқптау керек, сендерді шетінен қыру керек, жою керек, темір тәртіп керек сендерге.

Қалқан әйелдің түрін енді таңырқай барлады. Азап шеккен баласының халін мүлдем есінен шығарған, не айтып, не қойғанын бағдарлар емес. Сәбиінің кенеттен бақытсыздыққа ұшырағаны оған беталды жұртты балағаттауға, сөуге толық еркіндік бергендей. Қасындағылар да өздерін кінәлі сезініп, оның бетін қайтармады. Дәрігерлер әйелді де, Қалқанды да бұдан әрі мазаламай, баланы ішке әкетті. Дәлізде онаша қалғанда ғана Қалқан есін жиды. “Әлгі дәрігерлерден ұят болды-ау, өздерінде қалдырғаны, сірә, сүйегі сынбағаны ғой. Шағын ғана осы аурухананың совхоз тұрғындарына тигізіп отырған пайдасы зор-ау. Бұған да шүкіршілік, қысылтаянда аудан деп шапқылатпайтын. Елуінші жылдардың аяғында салынған аурухананың атағы алғашында керемет еді, кейін бірақ аудан тарап, шекаралық жағынан әртүрлі ауданға бағынғасын ба, жыл өткен сайын мұнда жұмыс істейтіндердің саны қысқарып кетті. Алақандай анықтама қағаз алу үшін бөлен шақырым сапар шектірткен азабына да қыңқ демеген жұртқа қазіргі жағдайлары жұмақтай шығар, сонау жылдары аудан орталығына бару үшін бүкіл тың өлкесін айналуға мәжбүр болатын. Небір қызық та түсініксіз хикаяларды өткеріп жатыр ғой бастарынан.

Аудандық атқару комитетіне баруға Қалқан бірнеше күн жиналды. Кезекті сессияға шақыртар сәтті тосқан жоқ, өйткені көптен көкейін тескен пікірлерін жеке бөлісіп, көмек сұрауды көздеген. Қағазға жүйелеп жазуға әлденеше рет оқталғанымен, түк те мандытпады. Жаза бастаса-ақ іштей

піскен ойлары ақ қағаздың бетінде пышырап, ап-арзан боп шығатындай. Не орысша, не қазақша жазуға құлқы соқпағасын, ауызша жеткізермін деген. Кіріс-шығыс қағаздарына қаншалықты ұқыпты болғанымен, жүрегіне түйген жәйттердің есеп шотқа еш көнбейтінін, жазудың жөні мүлдем бөлек екенін білді. Жұрттың тауығынан бастап тайлы тұяғына дейін шотқа тізу емес екен мұнысы. Дегенмен үлкен сеніммен келген ауданға.

- Тоқетерін айтыңызшы,- деді аудандық атқару комитетінің председателі Ванин жолдас,- мен ештеңеге түсінбедім. Халықтың арасында абыройыңыз жаман емес, не қажет сізге, үстіңізден шағым түскен жоқ, осы жағдайыңызға да риза емеспісіз?

- Мәселе менің халімнің жаман-жақсысында емес, мен басқа нәрсені айтып отырмын сізге. Туған ауылымның келешегіне жаным ауыралды, анау мектептің ескі үйін балалар бақшасына берсек. Совхоздың іргесіндегі көлдің маңайы сасық, шошқалар ештеңе шыдататын емес, ол аз дегендей қаймағынан айырған сүтті қажеті жоқ деп сүт заводы соған төгуде. Қазақтың әйелдерін жұмысқа тарту керек, баяғыда сүттен жүздеген тағамның түрін жасайтын, соны жаңғыртуымыз керек. Бұғылыдағы мектептің халі мүшкіл, осы өңірдегі ең алғашқы мектептердің бірі, совет үкіметі орнағаннан кейінгі тарихи орын, көз алдымызда құрып бітпек пе? Тым құрыса қазіргі сегізжылдығын сақтап қалсақ деймін.

- Сіз қызық адамсыз, Қалқан Тоқсейітович. - Ванин басын шайқады. - Бірден үйіп-тоғіп қоясыз мәселені, сосын мұның бәрі де мен шешетін мәселе емес.

- Сонда кім шешеді?

- Оны ел-жұртыңыздан сұраңыз. Солардың өз қолында бәрі, ал сіз маған орынсыз қолқа саласыз, қызық адамсыз.

- Көшелеріміздің топырағын жаздай шаңдатқан құрылысшылар ізім-қайым, енді тастай қатып қалды, балашаға, мал, жан бар, ішіне құлап, мертіккендері бар, оны не істейміз?

- Совхоз басшылары қайда қараған? - Ванин әңгімені одан әрі жалғастыруға ниет білдірмеді.

- Сонда не істеуім керек?-деді Қалқан есікке беттеп.
- Поменьше фантазируйте, больше работайте.
- Бұдан да мұғалімдігім әлдеқайда артық, бүйтіп совет болғаны құрысын.

- Это ваше личное дело, ваше право.
- Кешіріңіз,- деп Қалқан председательдің кабинетінен шапшаң шыға жөнелді.

Дала салқын, суық жел бетке ұрады. Денесі тоңазып бүрсендеген Қалқан әйтеуір бір нәрсені бүлдірдім-ау, сындырдым-ау дегеннен басқаны пайымдауға өресі жетер емес. Төбесінен әлдекім қойып жібергендей есенгіреп, беті ауған жаққа бұрылды. Әлде ойларын дұрыстап жеткізбеді ме, әлде шынымен ұсақ-түйек пе мұның айтқаны. “Осы халінді қанағат тұт та тыныш жүр” дегені де жөн шығар. Бірақ Қалқан өзінің арына дақ түскендей сезінді. Жеке басының қамын күйттесе бір сәрі, қылымыс жасағандай-ақ бекерге сөз естіді. Жанына батқаны Ваниннің кекесін күлкісі, бейне бір емтиханнан құлатқан оқушыдай бұны әбден қорлағаны-ай. Қалқан оның алдынан жәбірленіп қана шыққан жоқ, сеніп тапсырылған қызметке қауқарсыздығын еріксіз мойындатқандай, әсіресе соған қорланып еді. “Өзіме де сол керек, әліме қарамай әлектеніп, әуелде келіспеуім керек еді мұндай советке. Жоғарыға бұқаранның жағдайын түсіндіре алмасаң, бұқараға санасын оятарлықтай мүмкіндік туғызуға өрең жетпесе, таста бәрін. Қанғырып кетсең де дауа жоқ”.

Ежелгі әдетімен ауландық оқу бөліміне жақындапты, мұнда соғу ойында жоқ-ты, қандай бұйрықпен келгені өзіне де беймәлім. Әйтеуір көзіне баяғыдан ыстық осынау шағын ғана ағаш үй. Бөлім меңгерушісі Сәдуовты көптен танитын, соның кабинетіне қарай аяндады.

- О, қуаныштымын, қуаныштымын,- деп қарсы алды Сәдуов,- қалай мұғалімдердің отын, шөбін, көмірін түсіріп бердің бе ертерек, о жағын, әрине, келістіресің ғой, мектептің жай-жапсарын жақсы түсінесің, о жағынан қамшы салдырмасын, Қалқан.

- Мектебіме қайтып барсам, қалай қарайсыз?

- Ә,-деп көзін жыпылықтатқан Сәдуов “жоғары шық”

дегендей қолын нұсқады. Көздері мүлдем сығырайып, жымың-жымың. -Иә, не жаңалық, ауылың, үй-ішің қалай? Жаңа орның жылы шығар, мектебі несі тағы да, әлде үйрене алмай жүрсің бе?

- Үйренетінім де әлі көп, түсінбейтінім одан да көп. Сіздерге осы Итемген шал неше рет келді? Мектептің сыртындағы алты бөлмелі интернат үйін иемденіп алды, бұларыңыз не? Неге бірден бетін қайырып жібермедіңіздер, енді мен жаманатты боп отырмын, әрі бір ауылданбыз, басымды қатырды.

- Басыңды қайтесің қатырып, Бұғылы мектебінің перспективасы жоқ, буынсыз жерге пышақ ұратының-ай, осы сенің. Өзің куә емессің бе, биыл бірінші класты орысша аштық қой, өйткені ауылдастарың жан-жаққа көшіп жатыр, түбінде Бұғылы мектебінің жабылатыны анық. Ал сен қайдағы бір интернаттың үйін даулайсың. Өздерің де көшейін деп отырған жоқсыңдар ма совхоз орталығына.

Қалқан түншыға күрсінді. Аузын ашса, аяқталмайтын, шешілмейтін бір дауға қалады. Неткен сұмдық, сүйенбек түгілі сырласар бірі жоқ айналасындағылардан.

Есінде, биылғы оқу жылы басталарда, бұғылылықтар қатты дүрлігіскен. Аяқ астынан бір топ шал “ балаларымызды, немерелерімізді орысша оқытамыз, әйтпесе ертең нанын тауып жеулері қиын“ деп, мектеп табалдырығын аттаған отыз шақты бүлдіршінді орысша бірінші класс деп жариялапты. Маскүнем Жаңылға шейін еденді тепкілей екіленген:

- Бала-шағамызды жарым ес қып бітті мұғалімдер, қазақша оқытып, әне жетістірді менің балаларымды, жабылсын, қазақшасы, балалардың көзі енді ашылатын шығар, әйда, орысша оқысын. Әне, біздің үйдің балаларын көрмеймісіндер, текке қор қылды мыналар қазақша оқытамыз деп, түбіне жетті. Үкіметтен жалақы алғаннан басқа не бітірді бұлар? Осылардың кесірінен әне, менің балаларым қор болды.

Былайғы шақта Жаңылдың өзі не, сөзі не, мән бермейтін ағайындары со жолы оны қолпаштай қостаған. Қалқан ешқайсына қарсы дау айтпаған, талай жылғы ұстаздық қызметінен жинақталған пікірлерін бөлісе бастағанда, Жаңыл “әйда, әрмен, сенің балаң болмағасын, саған бөрібір” деген.

Бұл көкейіне қонақтаған ойларын амалсыздан іркіп кете барған. Сондағы көңіл күйінің толғанысын енді жанғырта сөйледі:

- Сіз ұзақ жылдар мұғалім болдыңыз ғой, шыныңызды айтыңызшы, біздің аудандағы бастауыш кластардың қазіргі жағдайын құптайсыз ба?

- Құптаймын,- деді Сәдуов нық сеніммен.

Қалқанның көздері бақырайып кетті:

- Қалайша?! Бірақ сіз ғой, ешқашан бастауыш класқа сабақ беріп көрген емессіз, сондықтан түсінбеуіңіз де мүмкін. Ал мен жастайымнан кішкентайлардың тілін ашып, әліппе үйретіп келемін. Жиырма жыл бірінші-төртінші кластарды оқытудың жөн-жобасын әбден миыма сіңіргенмін. Сіз бұны ұғасыз ба? Әрине, ұқпайсыз. Сіздер болашақ ұрпаққа қиянат жасайын деп отырсыздар. Орны толмас өкінішке ұрындырады мұндай көрсоқырлық.

- Сен не, орысша оқуға қарсысың ба? -Сәдуов темекісін тұтатқан шырпысын столдың шетіне лақтырды. -Көзі ашық жігіт деп жүрсем, өзін өмірдің ағымынан алаңсыз екенсің ғой. Сен ғой соғыста болған жоқсың, тіл білмегендіктен талай боздақтың текке қырылғанын көргенмін, қорлыққа көнгенін көргенмін. Жо-жоқ, оны саған айтып жеткізе алмаймын.

- Мен балалардың орысша оқуына қарсы емеспін, сіз мынаған назар аударыңызшы, бір ауыз орысша білмейтін бала қалай сол тілде оқымақ? Менің сізге ұстаз ретінде бір ғана өтінішім бар, әлгіндей жасанды түрде көбейткен бастауыш мектептерге инспектор жіберіп байқаңызшы, зерттеңізші. Мүмкін сонда ғана түсінерсіздер не істеп жатқанымызды. Әділін айтсақ, ақыл есі кемдерге арналған мектептердің көбеюіне арнайы база жасаудамыз. Мұны қылмыс демегенде, не дейміз?

- О, қалай, қалай дейсің, қарай гөр, ә? -Сәдуов әлгіндегі шырпыға қолын қайта созды,-келісе алмаймын сенімен, спецшколдардың бұған еш қатысы жоқ, ол мүлдем басқа жыр. О жағын кейін мамандар зерттей жатар, біздің онда шаруамыз жоқ, сен өйтіп шатастырма мәселені. Халықтан әулие емессің, неге олар балаларын орысша оқытамыз дейді. Неге? Кәне,

түсіндірші. Мұны түсіндіруге пәлендей мықтылықтың қажеті шамалы, элементарное желание обыкновенной элементарной массы, масса хочет, чтобы их дети выжили, выучились. Кәне, сенің қазағыңның тілінде дәрігер оқытып шығарып жатыр ма, аспанға космонавт ұшырып жатыр ма, әйтпесе инженер, агроном оқытып шығарып жатыр ма? Ничего подобного. У твоего языка, айналайын, как у твоей школы, нет перспективы, нет стержня. Сенің тілің дау-дамай, жанжал, атак, билік, мансап, мақтаншақтықтың айналасында ғана бүлбүлдай сайрауға икемді. Ал нақтылыққа келсек, ну, хотя бы, техника, ғылым, мейлі, самый примитивный пример-комбайн, трактор, машинаның ішек-қарнын алайықшы, ну, ты, кәне, попробуй қазақша солардың ішек-қарнын ақтаруға. Ақылгөйсуге, ұрысып-таласуға таптырмайды сенің тілің, ал өнім шығаруға қауқарсыз. Давай, шырақ, демагогию не будем разводить, каждый пусть занимается своим маленьким делом. Әр-берден соң тілде тұрған дөнене жоқ. Мәселен, Американы білмейсің бе, өткен ғасырларда тілін, дінін сатып, құлқын үшін неше түрлі ұлт жиналды сол материкке, ну и видимо живут прекрасно. Сондағы негрлер, ирландықтар ше, әрқайсы өз тілдерінде мектеп ашып, өз тілдерінде ғана сөйлейді деймісің. Так что, айналайын, тіл дегенің әншейін нәрсе. Ұрпақтың қамын сен дәл осылай ойлап, түк те бітірмейсің. Жылы орныңды суытып алып жүрме. - Сәдуақтың соңғы сөзі шымбайына батыңқырап кетті. Әлгіңде Ванин де бұған осы халін қанағат тұтып, тыныш жүруін айтты.

Сонда қалай, қызметтен айрылсам, күнін көре алмай қанғырып кетер дей ме екен мені, дүниенің кілтін қызметтен іздегені-ау бұлардың. Мені ғой байлыққа, советтің “байлығына” белшесінен батып жүр дейді, өйткені өзіне дейінгі әріптестерінің қай-қайсы да солай, астарында жеке машина, қоралары малға, үйлері дүниеге толы. Өзі, міне, екінші жыл, жалақысынан басқаны білмейді, ешкімге қолын жайған емес. Мынадай қарқын неге апарар екен, ауылының келешегі жоқ дейді, яғни елінің де, сонда жерін,

елін қорғар ер қалмай

тұр-ау, ә... Мен ше, жо-жок, еңіреген ерлерін айтамындағы...

Қалқанның өн бойы мұздап кетті. Екі иығы салбырап, басын төмен тұқыртты. Кенеттен бір жаңалық ашты. Мынау қоршаған орта мен өзінің арасында шыңырау жатыр, сәл қозғалса, тоңқалаң аспақ. Және сол шыңыраудың сәт сайын ауқымы кеңейе бермек. Міне, міне, тынысын да, мекен-жайын да тарылтып қысып барады, мұны тыпыр еткізер емес. Көздері жыпылықтаған Сәдуов, сыптай киініп, жылпостықпен күн кешкен Кенжеболат, бет-аузын кірпіштен құйғандай сазарған Ванин, ауылындағы тізелерін жаппайтын тар көйлекке үйірсек кексе қатындар, гитараны мағынасыз соққылап, тыртың-тыртың секірген бозбалалар, дүкеннің қара нанын кезекке тұрып алатын кемиек кемпірлер - бәрі, әне, шыңыраудың ар жағында, бұл бергі жағында жалғыз. Олар бірақ шыңырауды көрмейді, құлаймыз деп сескенбейді.

Темекіні тынымсыз бұрқыратқан Сәдуовқа әлдене деудің қисынсыз екенін аңғарған Қалқан орнынан әрең тұрды.

- Сен өкпелеп қалдың ба? Тоқташы, менің бір өтінішім бар саған. - Сәдуовтың манадан бері сынаптай жүтірген көздері бір түрлі мүләймси жуасыды. - Биыл соғымның реті қиындау тиіп тұр бізге, совхоздарыңнан қалай, тым құрыса, үкіметтің бағасымен түсіруге болмай ма? Қалай өзі совхоздарыңның қысқа дайындығы, жем-шөп жетпесе, малды ұстау да жеңіл емес. Директорларыңның тамырын басып байқағам, “начальствоға бермегенде қайтеміз оны, шаруашылыққа пайдасыз, даже, қазақтар қазір бие сауып, қымызын ішпейді, тек соғым үшін начальствоға” деп қалған. Сол начальствосының ішіне мен де кірсем жарар еді.

- Е, онда несіне мазасызданасыз. Жыл сайын алып жүрген жоқсыз ба? Дегенмен есіне салайын.

- Иә, иә, сөйтші, айналайын Қалқан. Ал әлгі айтқандарыңның кейбірінің қисыны бар. Инспектор жіберуге болады бастауыпш кластарға. Оқушылар түгілі мұғалімдері де

орысша жөнді білмейді, сөйтіп және орысша сабақ жүргізеді. Міне, осы жағын жөндесек деймін. Ал, хайыр-хош. Жұмысыңа жеміс тілеймін. Директорыңа ескертерсің әлгі жағдайды.

Есікке беттеген Қалқан сәл кідірді:

- Айтпақшы, сіздегі инспектор мен біздің председателды айтамын, осы Ваниндер ағайынды ма?

- Ағайынды, көп қой бұлар, ауданымыздың қай совхозына барсаң да, Ваниндер алдыңнан шығады. Жәй сұрадың ба?

- Жәй, біздің әкей Ванин дегенді баяғыда жиі айтып отыратын, аштық жылдары ма, білмеймін, қаңғырып жүрген жерінен ауылға әкелгенмін деп, сол әңгіме есіме түсіп кеткені. Олар бірақ кейін бай-құлақтардың қатарында қуылып кетті дейтін.

- Кім білсін, солардың ұрпағы да болуы мүмкін, әкеңнен сұрасаңшы.

- Жә, сізді мазалағаным қай сасқаным, онда тұрған не бар дейсіз. Жақсы, хош болыңыз.

XII

Ваниндердің арғы атасын Тоқсейіт жақсы танитын. Шебер еді марқұм. Қазіргі Шортан стансасының вокзалында танысып, бала-шаға, әйелімен жиырмасыншы жылдары көшіріп әкелген. Ел іші Гүргірей деп атап кетті кейіннен. Бірде жұмыс бабымен стансаға соғып, ат шалдыртқан.

Қызыл кірпіш үйдің іші-сырты құмырсқаның илеуіндей, ығы-жығы халық. Киімдерін жастанып қисайған, көбінің пәлен тәулік түнегені аңғарылады. Бұйра шашты он үш-он екілердегі сары бала қасына қайта-қайта келгіштегесін, Тоқсейіт оған қатқан қара құрт ұстатқан. Анау қуана-қуана жүгіре жөнелген, артынша тағы екі кішкентай баланы жетектеп әкеліп тұр. Қалтасындағысы таусылған Тоқсейіт қапелімде ештеңе таппай, олардың шаштарынан сипай берген. Сөйткенше анадайдан егделеу әйел жетті қасына. Әлгі бұйра шашты бала

Токсейіттің артына жасырынды. Жыламсыраған әйел асығып келгенімен, тіл қатпай бұған жалына қараған.

- Балаларым осында келгелі бірінші рет күлді, не сиқыр жасадыңыз.

- Әкелері қайда?-делі Токсейіт.

- Жұмыс іздеп кетті, бір жұма пәтер жалдап тұрдық, енді төлейтін түгіміз жоқ, сосын вокзалды паналап жүрміз.

- Қожайыныңның қолынан не келеді?

- Өзінен сұраның, әне, келді ғой. Тағы да ештеңе таппаған ғой. -Әйелдің аянышты түрінен, тетелес үш баланың жәудіреген жанарына, өздеріне таман қарсы жүрген еңгезердей кісінің бір уыс бүріскен шарасыз кейпіне Токсейіт шыдамады.

- Жүріндер менімен.

Қатарласып та үлгермеген еңгезердей кісі селк етіп, бойын тіктеді.

- Тәңірім, тілеуінді бере гәр,- деп әйелі шоқынды.

- Ты что, они этого не любят,- деп күйеуі қабағын түйді.

Дереу екі қолымен кеудесін басқан әйел дүркін-дүркін төмен иілді.

Токсейіттің жымығанын байқағасын бәрінің де қабақтары жадырап, еркектер жағы асықпай-саспай жөн сұрасты.

- Пенза губерниясынанбыз. Шыққанымызға жарты жылдан асты, азып-тозып біттік.

- Қалайша бірден бала-шағаңмен кеттің, әуелі өзің келіп, жағдайды бағдарламадың ба? Қазір не көп, босқын көп.

- Переселендермен Краснояр жағына барғанбыз, Енисей өзенінің жағалауындағы бір селоға тұрақтамақ болғанбыз.

- Әлі Пенза дедің бе, туған жерлерің емес пе, неге кеттіңдер?

-Күн көріс қиын, кілең орман, бидай егетін жер жоқ, ағаштарды өртеп, орнына еккен аз өнім қайсымызға жетеді? Үй құрап саттық, жөкеден корзинка, шәркей тоқып саттық. Қайыңның қабығынан қарамай ағызып та көрдік, бәрібір тұрмыс ауыр. Тәуекел еттік те көштік. Қасымыздағылар сол барған жерде қалды, біз кейін қайттық. Қызылжардан Красноярға бара жатқанда, анау еді ұнатқан. - Григорий Ванин әйелін нұсқады. -Ресейдің жерінен аумайды, орманын қарашы деп. "Қойны қонышымды алтынға толтырсаң да басқа жаққа

бармаймын“ дейді. Міне, енді сыңсыған орман, шалқыған айдын, расында туған өлкемізге ұқсағасын, осы жерге оралғанбыз. Бірақ жұмыс таппадым. Пәтер жоқ, ешкімді танымаймыз.

- Қандай жұмыс істеп едің?

- Не тапсырса да істер едім, арба, шана, қамыт-сайман жасаймын, пима басамын, үй саламын.

- Ендеше кеттік. Бізге нақ өзіндей адам қажет, артельге кіресің, қолыңа күрек табылады, бала-шағаның да қарны тоқ болады. Мәтүшкене де табылады жұмыс. Келісесің бе?

- Келіспегендегі пошымымызды көріп тұрсың ғой. Күз де бүгін-ертең өте шықпақ, қысқа шейін әйтеуір бір жерге тұрақтап үлгерсек, құдайдың бергені-дағы. Тағдырдың жазғанына көніп келе жатқан жоқпыз ба, ердік соныңнан.

Григорийдің әйелі қайтадан шоқына бастаған, күйеуінің қарағанынан қолын жұлып алды.

Әп-сәтте олар түйіншектерін, қапшықтарын жинап, арбаға әкеп тиеді. Әсіресе, ұлдардың қуанышында шек жоқ. Үлкені Тоқсейіттің қолындағы қамшыға жармасып, кішісі алдына жайғасқан.

Ортаншысы арқасына жабысыпты. Шешелері тәртіпке шақырып әлектенгенімен, Тоқсейіт қабағымен “түк те емес“ дегенді білдіріп, арбаның үстін алабөтен шаттық кернеген. Айлар бойы еңселері көтерілмеген балалардың төбесі көкке жеткендей еді.

Әке-шешелері қысылыңқырап, бұйығы отыр, шаршап-шалдыққан өндерінен неге де болса, мойынсұнғандық аңғарылған.

Тоқсейіттің шұғыл шешім қабылдауына балалар әсер еткен, әйтпесе сол тұста ерсілі-қарсылы босқындар көбейіп, переселендердің жүз жыл бұрынғыдай, әлі де толассыз ағылғаны тоқтамаған. Аштықтың зардабын шеккен халық әрі сак, әрі қорқақ. Қосылып бидай еккенімен, шетіне қоныстанғандардан бойларын аулақ ұстайды, үрке қарайды. Жатты былай қойғанда, жақынын бауырына тартудан өгейсіп үлгерген. Дәм-аға ауылының іргесі соғілмеген әлі. Кедей, кепшік сол Рахманның қасында, бір дәнді бөле жарып, аштықта

да ешқайда қанғырмаған. Артель боп ұйымдасқан сауатсыз шаруаларға Рахман басшылық жасайды. Ешкімге тықыр таяна қоймаған. Тұрақ таппай сендей соғылысқандар көп. Алайда Рахман артельін сағалағандар жүт жылдарынан аман шығып жүрді. Сондықтан да бұлардың тобы көбейіп, жаңадан қосылғандарды онша-мұнша жақтырмайтын. Дәм-ағаның басқарды деген аты, ит жүгіртіп, құс салғанды, бүркітті баптап-үйреткенді қалайды. Өз сәнімен, өз салтанатымен жүреді. Артельдің тағдыры негізінен Тоқсейіттің қолында.

Көршілес қоныстанған орыс переселендері көп болғанымен, артельде өңкей жергілікті жатақтар ғана. Ваниндер бұларға қосылған алғашқы орыстар еді. Келген бетте олар Рахманның моншасын паналап, ортадан бір қашар бөлініп берілді. Григорий Ваниннің еңбек сүйгіштігі керемет. Темір ме, ағаш па, жасамайтын құралы жоқ, қазақ тілін менгеріп, ұлдары да қолқанат, артельдің сенімді мүшелеріне айналды. Жылы үй, жұмсақ төсек, бейбіт еңбектің зарын тартқан жандар қандай ортаның қандай да тілегіне, әдетіне бейімделгіш. Айналасы жарты жылда олар артельдің қат-қабат шаруасын дөңгелетіп өкеткен.

Қазақтардың жөн-жосық, жоралғыларын да таңырқай жүріп үйренген, жатсынбады. Өзінен әлдеқайда кіші болғанымен, Тоқсейітті Григорий аға тұтқан.

Үш-төрт жылдан соң артель тарады. Рахманның дүние-мүлкі тәркіленіп, оның мүшелері Рахманның жалшылары ретінде куәлікке тартылғанда, соттың алдында Григорий ағынан ақтарылған.

Кейіннен колхоздың дүкеніне байлардың кәмпескеленген заттары қап-қап түсіп жатты. Сонда Ваниндер өздерінің іс тігетін машиналарын өздері сатып алған. Өйткені бұлардың да азын-аулақ жинағаны байдың дүниесі боп ортаға түскен. Тек бұлардың емес, артель мүшелерінің бәрінің де қоры бөліске түсіп, анық-қанығын ешкім де тексермеген. Өйткені дәл сол жылдары адамның санасы бойламайтын жәйттер тым көп еді. Артельдің байып, саудагерлік жолға түскендер де, қарны тойғасын, кешегі қайыр сұрап келгендердің асығыс есеп айырысқандары да ұшырасқан. Бай, манап атаулы жер

аударылып, соның дақтыртымен Рахман артелінің де быт-шығы шыққан. Біреулері жалшы болғанымыз рас деді, екіншілері “Рахманды айдасандар, бізді де айдандар” десті. Не керек, аласапыран басталды да кетті. Балапан басында, тұрымтай тұсында. “Жалшысы болдық” деген Итемген сияқтылар атқа қонды, “артельші болдық” деген Тоқсейіт сияқтылар дүбөра боп қалды. “Күнкөріс үшін паналадық” деген Ванинге біреу сеніп, біреу сенбеген. Оның өзі адалдықты пір тұтқанымен, көзі көріп, құлағы естіген жәйттерді түсінуі тым қиынға соқты. Белі бүгіліп, терін төгіп істеген заттарын керек-жарағына айырбастауға, сатып пұл қылуға дағдыланғанда, “мұның кулачество” дегенді естіп, енді қайттім, қатын, баланы қалай асыраймын деп зәресі ұшқан. Күні кеше Ихсановка хуторынан Енисейге азапты сапар шектірткен жоқшылықты елестеткенде, жарық дүниеге симай кетеді. Және жұмыр жердің жұмағындай боп алғашқы сәттен жылы ұшыраған мынау Көкшетау өлкесінен енді өлсе ұзай алмайтынын сезген. Кейде жаяу, кейде отарбамен ен даланы олай да, бұлай да кезіп, ұзақ уақыт қиналғанда, құдайдың маңдайына біткен дәулетінен оңайлықпен сірә де айырылмас.

Бұлардың қалың тоғайларына ұқсас болғанымен, ішіндегі жеміс-жидекті құнығып жинамайтындарына, тойғанша жеп қана қайтатындарына таңғалған. Мұның себебін артынан ұқты. Жаз, күз айларында түйе, бие сауып, шұбат, қымыздан ауыздары босамайды, қыс, көктем бойы қыруар мал сойып, тыным жоқ. Өздері де соған дағдыланып алды. Бүлдірген, қаракатқа алғашында лап қойысқанымен, ешкімнің оған құнықпайтынын, қашан ағып біткенше тұнып тұратынына көздері анық жетіп, қомағайлана термейтін болды. Арқалары кеңіп, жайбарақаттыққа енді-енді көндіге бастағанда, ел-жұртты дүрліктірген түсініксіз оқиғалар қайтадан естерін ұрлап, қайтадан не болса, соны тыққыштауға, не болса, сонымен қарын толтыруға әкеп соққан. Тіпті дастарқандағыны тығылып жеуге дейін барғандары рас. Араласып жүрген дос-жаран қазақтар да малдарын түнде сойып, бұларды жасырын шақыртқан. “Коммунамыз” деп көкіректерін қаққан заман тәтті түстей тым келте аяқталды. Саудагерлер мен байығандарға

ермеген топ бір жағынан бастары бірігіп, ыстық асқа жарығанымен, екінші жағынан араларында алауыздық туып, сәл нәрседен секемденетінді, сырттай андысуды әдетке айналдырды.

Оған қоса жекелеген белсенділер көбейіп кетті. Айыр, күрек ұстаудың орнына ортаға салынған мал-мүлікті шотқа қағып, жиналған азғантай қазынаны ешқашан таусылмайтындай көрген есерлерден жер қайысты. Құдайдың бергені осы екен деп, ортаға жиналғанды талан-тараж қылды. Адал еңбектенуден гөрі атқа мініп айғайлау, ақылгөйсу көпшілік тарапынан қолдау тапты. Ең сорақысы да осы еді.

Шолақ белсенділер не деп даурықса, басқалары иықтарынан қағып, қолтықтарынан демеді, иіліп сәлем берді, тәттісің алдарына тосты. Шынжыр балақ, шұбартөс байлармен қоса орташа ғана дәулеттілер де қуғынға ұшырап жатты. Жылап-сықтаудан құлақ тұнған. Григорий Ванинге бүткіл дала күңіренгендей елестеген, ауыл-ауылдың сыртынан әлдеқайда, алысқа көшкен елдің қыз-келіншектері дауыстары қарлыққанша зарлайды. Қаралы көштің сілемі кеңістікке сіңіп жоғалғанымен, сынсыған, өксіген, тұншыққан, сыбырлаған, жалбарынған, өтінген үндер жер-көкті тербейтін де тұратын. Жапырақтардың сыбдыры, желдің гуіліне шейін зарлы жоқтауға ұласқан Ваниндер үшін. Тіпті төңірек әлденеше жаңғырғанымен, көктемнің сай-саланы суға толтырғаны, жаздың жасыл жайлауы, күздің тоқшылық тамшылатқан бейқұт аспаны, қыстың ақтышқан бораны-бәрі айналып келгенде әлі де ұзақ сонар жалғасқан, ешқашан аяқталмайтын жоқтаудай көрінетін.

- Олар неге сонша жылайды?-деген Токсейітке.

- Туған топырағын қимағандықтан жылайды. Енді оралып көреміз бе, көрмейміз бе деп жылайды.

- Көргенде не, көрмегенде не, өздерін осынша қасіретке душар қылған жерінен кеткені жақсы емес пе? Мүмкін оларды басқа жақта жақсылықтар күтіп тұрған шығар, мүмкін біз сияқты оларға да мейірімді жандар кездесер. Мен мәселен титтей өкінбеймін.

- Сен әйеліңнің қалай өз ормандарыңды сағынғанын

ескермей тұрсың-ау, ә? Балаларыңның көлді көргендегі қуанышы ше?

- Е, мыналар да осындай жерге баратын шығар, маған жердің бәрі бірдей сияқты, тек жұмыс болса, нан болса.

- Әншейін өзінді жұбатып айтасың ғой, әйтпесе кіндік қаның тамған топыраққа дүниеде не теңесер дейсің. Ештеңе де, атак, байлық, билігің де.

- Қайдам, қолына билік тигендерге дүние атаулыны туған жеріне айналдыра салу оңай тәрізді. Ал өзіме бәрібір, топырағы құнарлы, молшылық болса, жарайды. Қалай дегенмен, сен жоқтықтың не екенін білмейсің. Ағайының аштықтан бұратылып, бір пенде қол ұшын тигізбесе, өзін айтқан әлгі кіндік қаның тамған топырақ бедірейіп, өгейлік танытса, қалайша безіп жоғалғаныңды да сезбессің. Егер адам баласы туған мекенінен қозғалмай тірлік кешсе, бұл да бір түрлі ғой. Мәселен, сендердің небір қызық дәстүрлерін, тілдерін, қарым-қатынастарың, мінездерің менің де жанымды кәдімгідей байытып келеді. Көрмесем ғой, білмеймін де. Ал енді неден ұтылдым, құдайшылығыңды айтшы. Қазақтарды білмей кетсем, өкінер едім. Әлде сен ішіннен сөгесің бе, құлқындары үшін бұлар бәріне дайын деп.

- Тіпті де ойланбаған екенмін бұл жайлы, сендердің тағдырыңды айтамын. Егер сөксем, сендерді ертіп әкелер ме едім, әкелмес пе едім. Сендерді аяғанмын. Ел-жұртынан аластатылып, айдалып бара жатқан анау жерлестерімді де аяймын.

- Олар байлар, қулақтар, мыңды айдаған, адамдарды қанаған.

- Бәрібір аяймын. Бәлкім дұрыс та емес шығар мұным. Сен не, аямайсың ба оларды?

- Мен көзімді ашқаннан кісі есігінде жүрдім, маңдай тер, табан ақыммен асырадым қатын, баланы, біреудің ала жібін аттамадым. Жер бетіндегі барлық адам солай болу керек деп есептеймін.

- Артельдің шатағын қайда қоясың? Бірдейшілік деген сол ма, кедейлердің сәл-пәл халі жақсарып елі, бірден пайданың көзін іздеп, жанұшырды емес пе? Сірә, адам баласының он бойы тоқшылық кешіп, майкекірік атып жүруі мүмкін емес.

- Мұныңмен де келіспеймін, тоя тамақ ішпесе, сіміре арақ ішпесе, өмірдің мәні не?

- Арағыңмен өзің жарылқан, атын атамашы о құрғырыңның...

- Сен өте қызық жігітсің, жалпы сендер, қазақтар, қызықсындар.

- Кім біліпті,-деп Токсейіт иығын қиқандатқан.

Көп ұзамай Рахманды да ұстап әкетті. Оны баяғыдан сая тұтып жүргендерді былай қойғанда, келгендеріне үш жарым жыл ғана толған Ваніндерді де түрмеге қамай жаздап, Токсейіт араға түскен:

- Бұлар нағыз сіңірлері шыққан қу кедейлер, қайыр сұрап жүрген жерлерінен мен едім әкелген.

- Яғни жалшылыққа алғансың, онда, әйда, сен де баюды көздегенсің, артельдің атын жамылып, қағылған-соғылғандарды жинағансың, бәрін малай қылғансың, бар пәле сенде екен ғой,- деп, әлгінде ғана Ваніндерді қуырып жей жаздағандар дереу Токсейітке жабысқан.

- Ия, мыналардың бәрін мен әкелгенмін, босатып жіберіңдер, кінәлары жоқ ешқайсының.

Үрейленген қатын-қалаш, бала-шаға, кәрі-құртанның түрлеріне шыдамаса керек:

- Тарандар,-деп айғай салды.

- Әй, сен өйтіп әкірендеме, тоқтаңдар, сұрайтынымыз бар әлі бұлардан. Сен, Токсейіт, жеңіл құтылайың дедің бе? Жоқ, оның бола қоймас. Кәне, қайсыңа тізесі батты, жасқанбаңдар, қайсың сөйлейсіңдер, кәне? - Қисық ауыз Қалабидің дауысы гүр-гүр. Қолдарын ерсілі-қарсылы сермеп, бүкіл денесімен қозғалғандықтан бетінің сиықсыздығы байқалмайды. Тек қана жүзі қап-қара, жылт-жылт етеді алыстан.

- Әй, Токсейіт, былай шық, сендер, кәне, қорықпандар, жасырмандар, Токсейіттің жасаған қиянатын, бұлардың күні өткен. Кәне, қайсың айтасың, тыққан астығы қайда, қоймасы бар ма, алтын, күмісі қайда, кәне, кім біледі?

Суырылып ешкім шықпаған.

Қисық ауыз Қалаби мүлдем есіріп кетті:

- Әйтпесе осы тұрған бөріңді қамағамын. Әй, сендер, неден

тайынасыңдар, кімнен қорқасыңдар? Рахманның өзі мойындады ғой, енді сендер шындарыңды айтыңдар да, еріндер соңымнан.

Оңайлықпен өздерін жібермейтінін аңғарғасын, жиналғандардың арасында күңкіл көбейді:

- Бір айласын тапсандаршы.

- Қақиып осылай қашанғы тұрамыз?

- Әне, өзі мойындапты ғой Дәм-аға, біз қайдан білейік, қайда не тыққанын. Жауабын өзі берсін.

- Несіне жасырасыңдар, білетіндерің болса, көрсетіндер қамбаларын.

- Ешкімге байқатпай тыққан шығар, біз қайдан білейік.

Ақырында төрт-бес адам қуәлікке тартылды. Ұзақты күн әуеде онды-солды сермелген қамшыдан қаймықты ма, әлде өзге себептері болды ма, Тоқсейітке қырындай қарап тұрып, басыяғы қабыспаса да, әлденені міндірлеп тынған. Итемген мен Меңтай мүлдем өпірік айтты. Осыны қанағат тұтқан қисық ауыз Қалаби жұртты дереу таратып жіберді. Жалтақ-жұлтақ арттарына бұрылып, адымдарын санап басқан пұшаймандарға кеңк-кеңк күлген. Есік-терезесінен буы бұрқыраған моншаға ризашылықпен көз қиығын жүгірткенде, денесі қышып, дыр-дыр қасынған. Жанындағылардан қысылған жоқ.

- Монша дайын, түсесіз бе, иіс тиіп қалмай ма?-деген бейтаныс жап-жас “жігіттерге” одырая қараған.

Құрғақ сөзден ауыз көпіріп, бағаналдан әмірлерін жүргізген шағын топтың жүректері қарайып, ашыққандарын қас-қабақтарынан біліп, қазан көтерген Айғаным мен Жанғаным еркекше киініп, лып-лып жүгіріскен. Екеуінің олпы-солпы түрлеріне былайғылар назар салмады. Егіз екендерін білдірмеу үшін екеуі екі түрлі киінген. Итемгеннің тіміскі көздерінің де тоқтамағанын көргесін, қуанғаннан одан әрмен қимылдары шираған. Тек қана монша жаққа жұймады. Қалабидің ұзақ соғынатынын естіген, “сыпырғыштың тағы біреуін әкеліндер” деп жұмсауы мүмкін. Ыстыққа шыдамай, әлсін-әлсін қымыз сұратады, оны да дайындатып қойған. Терлерін басып, шәйді өлшеусіз сораптағанша, үзіліс жасап, астаумен әкелген таидың

былбырап піскен етін жеп тауысқанша таң да шапақ шашып үлгерді.

Жабықтан сығалаған қатындар қалжырап, бұрыш-бұрышта қисайған қара домалақтар, әлден уақытта қонақтар да сыртқа шығады-ау. Оларға арнайы киіз үй тігілген.

Қалаби күндізгідей емес, жұмсақ. Тіпті Токсейітке де жылы-жылы сөздерін аяусыз төгіп, салпы ауызы бетімен тұтасып кеткен. Маңдайынан, құлағынан, танауынан сорғалаған быршыған терді жеңінің ұшымен дамылсыз сүрткілейді. Токсейіт оған тап-таза сүлгі ұсына қойған.

- Сен ғой, осы нағыз батырақсың, ә? Неге маған көмектеспейсің, неге маған серік болмайсың? Итемген мен Меңтайдан гөрі сен ұнайсың маған. Білем, білем, мен ұнамаймын саған. Өкінішті. - Екпіндей ентелеп, сұқ саусағын шошайтқанда, теңселіп барып Токсейітке сүйенді. - Сен ғой, қандай сүйеніш болар едің маған, шіркін.

- Төсек дайын,-деді жақындаған жігіттердің бірі.

- Ах,төсек дайын дей ме, келіншектер ше? -Қисық ауыз Қалабидің сілекейі шұбырып, отырған жеріне құлай кетті. Не айтқанына өзі де мән бермегендей.

Токсейіт пен Григорий оны қолықтап, сыртқа сүйрелеген. Таза ауа масандығын басқандай.

Ертеңіне қисық ауыз Қалаби тырп етпестен түске шейін ұйықтады. Меңтай мен Итемген таң атар-атпаста келесі ауылға жүріп кеткен. Қалабиді сондарынан арнайылап, әспеттеп жеткізетінін біледі.

Үрейленген кешегі жабығыңқылық жоқ, жұрттың да еңселері көтерілгендей. Киіз үйден қарнын сипалай шыққан қисық ауыз Қалабидің алдына кешегі бейтаныс екі “жігіт”келіп, қолдарында бөрік, шекпен, иіліп сәлем берді.

- Мыналар сізге тартқан сыйымыз.

- Аттарды дайында,- деді Токсейіт Григорийге. - Бапталғандарын, аянба.

- Мына кісілер асығар емес, асықтырмайық та, жаға берсін.

- Атама, Гүргірей, - тезірек құтылайық, жатсын дегенді атай көрме, Гүргірей,-деп Айғаным мен Жанғаным безек қакты. Енді оларға беретін де түк қалмады. Дәм-ағаның бүкіл киім-

кешегін үлестірдік. Келген сайын бұлай жалғасса, қалай? Еңбегіміз ақталып, Дәм-ағаны босатса жарайды ғой. Сендер текке арамгер боп, қапыда қалмайық. Бәрін ақ адал дәм-тұзымызға тапсырдық. Аман-есенінде анау адамдар жөнін тапсын, көмектесіндер, қалаға барып, жұмысқа орналассын. Тоқсейіт, мына Гүргірейлер де күні ертең тентіреп қап жүрмесін. Келешектерін ойласын. Бостан-босқа күйіп кете жаздады ғой.

- Біздің жарамыз жеңіл ғой,- деген Григорий,-сендер қайтпексіндер, не көрсек те бірге көрейік.

- Пәленің басы сол біріккеннен шығып жатқан жоқ па. Гүргірей, саған ренжімейміз, кімнің қас, кімнің дос екенін күн сайын көріп жатырмыз ғой.

Көсемдеп жегілген пәуескемен қисық ауыз Қалабиді келесі ауылға апарған Тоқсейіт пен Григорий қайтар жолда көпке шейін тіл қатыспады. Тоқсейіт, неге екені белгісіз, аттарды кенеттен аяусыз қамшылап, ақ көбігін шығартып әкелді.

- Неге сонша қинадың? Жануарлардың жазығы не?- Айғаным анадайдан қарсы беттеп, ренжи сөйледі.

- Бір күн болса да қызығын көрейін дегенім ғой, қисық ауыз Қалаби құрлы жоқпын ба, жау да көріп жатыр ғой қызығын.

Григорий егіз қызды көріп, күле берген:

- Нағыз жігіттердей қызмет жасадыңдар екеуің де. Қалабидің арқасын көкала қойдай ғып соқтым, сендерді кім, пысық екен деп қайта-қайта сұрады. Мен “олар әлі бала ғой, қайдағы жігіттер“ деп, бет бақтырмадым. Өздерімен сөйлесейінші дейді, мүмкін ауданға менімен бірге жүрер дейді. Қатты қорықтым, енді сендерді тергейді екен деп.

- Біз мәз боп жүрсек, кетерде Итемген келіп, “дұрыс, осылай жүріңдер“ деді. Өзіміз де ойлап едік, әй, байқап қалар деп, ақыры солай болды. - Жанғаным таңырқай сөйледі. -Ол, әрине, басқаларына мұны айтқан жоқ.

- Басқалары, тамағын тойдырсаң, ештеңеге аландайтын түрлері жоқ. Байғұс Қалаби монша көрмей өліпті, тіпті шыққысы келмейді. - Григорий езу тартты.

Сөйткен Гүргірейден Тоқсейіт кейін мүлдем көз жазып

қалған. Әрқайсының басына әрқилы күн туып, жан-жаққа тым-тырақай тарап кетті. Өзгермеген мына өңірде түк қалмапты содан бері, әр-берден соң түрі жат,

түсі қашты жерімнің,

о тоба, туған топырағыңды өгейлік жайлап бара жатқанын кімге қалай ұғындырмақсың? Сол бөтендікті ықтиярларымен құрақ ұша қабылдаған екен-ау күні кеше. Өз қолдарымен сепкен жат ұрықты мына алқаптары әбден тереңіне сіңіріп, енді бүгін қатқылдық, қасандық боп “жемісін” төгуде. “Ванин“ деген фамилияны естіген сайын Гүргірей есіне түсіп, Қалқанға бірер рет ескерткен. Баяғы үш ұлдан тараған ұрпақ екеніне көзі анық жеткен, бір іздеп барып, сөйлесем дейтін. “Қайтесің,- деп Қалқан жаратпаған,- баяғы Гүргірейлер жоқ қазір”.

XIII

Қарашаның алғашқы күндері Айғаным әжептәуір көтеріліп, ауруынан айыққандай еді. Келін мен бала қайтадан қосылып, елдің алдында абыройларының төгілгеніне қарамастан, түк болмағандай бірге тұрып жатыр. Қанша дегенмен, аналары емес пе, кішкентайлардың жүзінде күлкі ойнап, Кеңестің де, үндемегенімен, көңілі бырсыдырғы орныққандай. Кемпір, шал соған шүкіршілік етеді. Әсіресе Айғаным. Іші құрғыры бәрін електен өткізіп үйренген, есіктің әлдеқалай қатты жабылғанынан да секемденіп отырады. Сырқат пен үрейдің жеңбейтіні жоқ па дейді. Айғаным бұрын бала-шағасының қабағын бақпайтын, лықсып кеп қалған айғай арызын бүкпесіз ақтарып тынатын. Және содан кәдімгідей бойы жеңілдейтін. Соңғы кезде бұл дағдысынан тыйылғандай.

Шекер оралғалы, үйдің тірлігіне қайырылмайды. Баяғыдан сөйтуі қажет екен. Әншейін бекерге өбектеп, алды-артын тегістеймін деп, шаруасын қидай сыпырғанда. келінін

қонақтайтын тауықтай жаман үйретіпті. Бір де бір қылығының ұнамағанына қарамастан, бұдан былайғы тұста соның ешқайсын бетіне баспауды ұйғарғандай. Тек әйтеуір Кеңеспен аралары жамалып-жасқалып, енді жүз жыртыспаса, тәубә, тәубә. Жарығы-Еленайдың шарапаты ғой, екі ортада елшілік құрып татуластырған. Заң орнына, совхозға мыналардың жағдайымен зыр жүгірді. Құдай сақтасын, Шекердің “өтірік айттым ызаланғаннан” дегенімен санаспай, Кеңесті қайта-қайта жауапқа шақыртып, әлек салды ғой. Еленайдың қақпаған есігі қалмаған шығар. Қайтейін, оның да бағы ашылмай жүр, теңін тауып, қуанғанын көрсем, шіркін, үбірлі-шүбірлі болғанын көрсем.

Бірде әңгіме үстінде Еленай айтқан:

- Папа демегеніммен, Октябрь үшін ұяттан өле жаздап жүрдім. Сен түсінесің бе мұны, “әкең маскүнем” дегенді естігеннен, өліп кеткен жөн ғой, соның кесірінен күйеуге де тимедім. Әлдекімдер оны сыртынан сөккеніне әрең шыдайтынмын. “Құрманның қаңғырған баласы” дегенде, ұяттан өле жаздадым. Болашақ жарыма оны қалай таныстырудың жолын таппай талай қиналғанмын. Мен ешкімді ұнатып үлгерместен бұрын осы туралы миымды қатырыппын ғой. Әрине, ақымақшылық. Қазір өйтіп қиналмас едім, өйткені мен білетін адамдардың қақ жартысы маскүнем. Жасымда түсінбеппін, әкемді әрі араққұмар, әрі бейшара деп, өзгелерден кем тұтыппын. Ешкімнен, ештеңеден ұялмайтындардың көптігіне енді ғана көзім жетті, енді ғана түзелмес қателікке ұрынғанымды аңғардым. Шешем үшін де намыстандым.

- Қартайып тұрған жоксың, неге “жасымда” деп сөйлейсің?

Мұның ренжігенін сезді ме, қуыстана жуып-шайған:

- Әкем де, шешем де сен, басқаны қайлемін. Кәрі қыз екенім рас, жасыңда ғашық болуың керек екен, өзің ше, жап-жас кезінде қосылыпсың ғой көкеме. Міне, отызға таядым, жағдай қиын Ай-апа. Егер біреу-міреуді келіншегінен ажыратып тисем, ренжисің ғой, иә. Неше баласы бар деп сұрайсың. Үшсе десем, шошып кетесің, обалынан қорқасың, мені де қорқытасың. Әлде әйелі өлген біреуді іздейін бе?

- Жә, маңдайға жазғанға көнерміз, өзің аман жүрші тек. Құдайдың маған сені бергеніне құлшылық. Сен болмасаң, не істер едім, құса боп өлермін әлдеқашан. -Айғаным жасаураған көздерін де сүртпеген. Жаулығынан, қамзолынан тартқылаған немерелері қаншалықты алдарқатқанымен, кейінгі кезде жүрегін сыздатқан жәйттерден мүлдем торыққандай. Соны бөлісер Еленайдан басқа жан да жоқ. Апталап, айлап ішке жинағанын Еленайға бірер сағатта жеткізеді. Оның келгені бөріне қажет тәрізді. Шекер де елендеп, жадырап қалады. Кешеден бері Бөкеннің даусы қарлығып, мазасызданып жүрген. Түнімен қыңқылдап ұйықтамады. Аузына салғанды түкіріп, жылай береді. Мойны қылқиып, көздері бақырайып, солпиды да қалды.

- Баланың ауырғанынан өзіңнің ауырғаның жақсы,- деп Айғаным оны қасына алған.

Түнге қарай қызуы көтерілген балаға дамыл-дамыл тұрғасын ба, таңертең Айғаным кешірек ояңған. Бөкен де маужырап пысылдап жатыр. Шалы қорада мал жайлап жүрсе керек, үйде жоқ. Терезе әйнектерін қырау шалған. Дүрс-дүрс дыбыстан селк етті. Келіні бір құшақ отынды пештің алдына тастай салды:

- Кеше әкеп қоятын отынды маған тастап, көмір де салмай кетіпті шелектерге. Тамыздық та сақталмапты. Бұларға қақсап отырмасаң, орындамайды, қашанға қақсайсың жаманатты боп. Осы мола маған керек пе екен. -Пештің күлі салынған легенді дәлізге шығарғанша біраз сөйледі.

Айғаным мән бермеуге тырысты. Өзіне қыстыға күбірлейді:

“Сен ештеңе естімедің, келінің, әне, құрақ ұша лып-лып, пешті жағып, шәйін қайнатып, атасы екеумізді тосып отыр. Әне, дастарқан жайды дөңгелек столға,, қант, кәмпит, құрт, ірімшік, бауырсақ әкеп қойды, саусақтары майысып, аққұман демдеді. Бұған аяқтарын ақырын баса жақындайды. -Сен ештеңе естіген жоқсың, ештеңе естіген жоқсың...”

Сарт-сұрт жабылып, сарт-сұрт ашылған есік, гүрс-гүрс еденге қойылған көмір шелектерінен басы ауырайын деді. Назар аудармауға барынша әдеттенгенімен, жүйкесі құрғыр шыдамайды. Денінің сауында елемейтін нәрселер қазір мпын шағып, далбаса ойларға жетелейді. Шіркін, баяғының келіндері

қандай еді. Бетін ашқаннан бастап оған қойылар шарттар, мағынасына үңілсе, неткен терең, неткен ғажап. Соларды кезінде қатігездік деп қабылдағаны жаңсақтық екен. Атаның айбары, ененің өрлігі, қайыңылардың талап қойғыштығы, еркеназы, ойлап отырса, жас келіннің байсалды, төзімді, мейірімді болуына әсерін тигізеді. Оны салиқалы әйел ретінде қалыптастырады, кім-кімді де құрметтеп, сыйлауға, қиындыққа қайыспатуға баулиды. Соның бәрін жастайынан біле тұра, неліктен өз келінін уыстан шығарып алды. Сүйегіне сіңген дәстүрлердің адамгершілікке, мейірімге баулитынын қалайша ескермеген осы уақытқа шейін. Мөлдіреген нәзік шағында қолына түсіп еді ғой осы Шекер, әуелде қалай бағыттаса, солай жүрмес пе еді. Жә, атадан, күйеуден айбар болмапты, өз тарапынан ше? Ене ретіндегі тәлімнің кәне? Әлгі өзің өткерген толып жатқан жоралғылардан бекерге үріккенсің. Анау қасиетті босағаннан аптаған сәлінен бабаң өсиеттеген салт-сананың сынынан өткізуің, шындауың, баулуың керек-ті. Сонда бәлкім ол өз шаруасын күліп жүріп істейтін, аяғының дыбысы білінбейтін, үлкен-кішіге қайырымды болар еді. Шіркін, көз қуантарлық көріністерін былай қойғанда, әлгінде есіне оралған жәйттердің ғаламат тәрбиелік ықпалы бар екен-ау. Сол дәстүрлердің өміршең қасиетінен гөрі әсіре қызыл дақпыртын, тамсануға лайық әлсіз де мәнсіз тұстарын сақтап қалыппыз.

Астарын айналдырып-айналдырып, бүгінгілерге де жеткізе алмай қор қылдық атаның асыл мұрасын. Шымылдық құрып түсірген келіндердің, әй, қайдам, дөрекі қылығын еш көрмепті. “Ескілік кертартпалыққа” жатқызған сол шымылдықта таңғажайып сиқыр жасырынғандай. Әсемдікке, әдептілікке шақыратын алыстан-ақ. Тентек те, жуас та, шалы да, жасы да иба сақтайтын анадай шымылдықты көргенде, кішіпейілдікке, ізеттікке еріксіз бас иетін. Келін шымылдықтың ішінде мұң аралас хал кешер, алдынан тосқан небір күрделі міндеттер жәйлі толғануға мәжбүр болар. Жеңгелерінен естігені, көргені, түйгені бар, қандай жағдайда да ол әдеп сақтайды, міне, сөйтіп, жаңа ортаға қосылған алғашқы сәттен әрбір қимылы көпшіліктің назарында, көпшіліктің сынында, талқысында.

Олай-бұлай қиқандауға, қыңырлыққа титтей мүмкіндік жоқ, қалайда ішпен тынады. Сөйте-сөйте ненің жаман, ненің жақсы екенін зерделейді. Бүгінгі келіндер ше? Нендей өнеге үйреттік соларға? Өрлік танытып, өзімізді сыйлата алмадық, өбектеп және ештеңе ұтпадық.

Шал-кемпірден де қадір тайды, келін түссе, біресе оң, біресе сол жағынан елпелектеп, тізе түйістіріп отыратын өрескелдікке жеттік. Қатарласып арақ ішуге, қарама-қарсы жайғастырып, сүйістіруге дейін барғасын, үлкенді кіші қайтіп сыйласын. Некелескен ұл-қызының артынан жығылып, қуаныштың жөні осы екен деп, жастардың арасында сүрініп-қабынған кәрі-құртаңға жыны ұстайды. Игі жақсы жасы үлкендерден мұндайды баяғыда еш аңғармаған.

Еркек қаһарынан, қатын қасиетінен айрылды. Бұл күнде ұл жігерсіз, қыз бақытсыз. Шал шал болғысы келмейді, кемпір кемпірліктен қашқақтайды. Жасы кішілер долаң, емеурінмен ғана сездірілер, көз қиығымен ғана ұқтырылар, ишарамен ғана түсінісер өгініш, арыз, арман барынан таскерен, мылқау. Дүңк еткізіп қойып қалады сөзбен, тіпті өзара қарым-қатынастарының түрінен шошисың. “Қырық жыл аштық болса да ата көденді ұмыпта” дейтін ертеректе, бәлкім аштықтан ұмытпаулары да, бірақ тоқтықтан ата көденді де, ата тегінді де ұмыту оп-оңай ма, қалай өзі?!- Айғаным бауырындағы Бөкенді маңдайынан мейірлене иіскеп, кеудесін көтерді.

Үй іші суық, денесі тоназып, жылы төсекті қиынқырамай әрең киінді. Бөкен кереуеттің астынан мәсісін әперді, Нүргүл кәріс орамалын жүгіріп кеп басына жапты. Немерелері бірінен бірі асып түсуге асығып, мәре-сәре.

Сырттан Құрман кірді. Бөлмені салқын ауа жайлады.

- Ойпырмай, қыстың райы қатты, малға қиын тиіп тұр, осы күннен шөпке қараса, мына түрімен ештеңе шыдатпас.

- Сенің әдетің байбаламдайтын,- деп Айғаным қабағын шығтты. - Қашанғы ескертемін, анау сауынды сиырдан өзгесіне шөпті көп салып дәндетпе, араны бір ашылып кетсе, артынан тойдыра алмайсың.

-Әй, Айғаным-ай, көзіңмен көргендей қалай айтасың, қайдан білесің, қайсына қанша салғанымды?

-Мен көрде жатсам да көремін, сенің не істеп, не қойғаныңды.

-Төсектен тұрып үлгермей атама ондайды, не, әлде нашар түс көрдің бе?

-Бұрымшылын. Жә, қорықпа, бүгін өле қоятын түрім жоқ. Мына бала таң атқанша ауырып шықты. Поштаға соғып, Еленайды шақыртсаң, қалай болар екен.

-Оның қызметі жоқ па, бастығы жоқ па, қашанғы мазалай береміз, қит етсе, Еленай дейсің. Осында бар емес пе дәрігер, апарайық, емдетейік. Жатқызса, аурухана да бар, аудандікінен кем емес.

-Аурухана, аурухана... аузыңа бір жақсы сөз неге түспейді осы сенің, ауруханаға жатқызса, жетісерсің, о, несі-әй, ауруханасы?

-Ойпырмай, сонша таусылмашы енді, жаздық, жаңылдық. Өзің тезірек түспі анау тағыңнан, мүлдем иемденіп, күні-түні үстінен шықпайтын болдың ғой. Бір мезет маған да ауыстырсаңшы тағыңды.

Балалар бірінен соң бірі әжесінің төсегіне қонжиып, “менің тағым, менің тағым” деп секіргеннен шекесі зіркілдеген Айғаным ауызғы бөлмеге беттеді. Қардың суы тиіп еріген отын қапелімде тұтанбапты. Пештің іргесіндегі қайың ағаштарын аударыстырып, асықпай қабығын аршыды. “Әктеп сылап қойса ғой”, әбден күйе жағылған пештің асты-үстіне қарап, еріксіз басын шайқады. Күн аралатып, пеш жағарда оның айналасын өзі сылап алатын. Ақ балшығы езілген ыдысы да майлағышымен қатып қалған, қуыста домалай қисайыпты.

Көмірдің күлінен-ақ қыста үйдің іші ластанып бітелді. Күлді көсеулеп, легенді дымқыл шүберекпен қалқалай жауып салса, айналасын шандатпайды. Талай рет соны келінінің көзінше істегенімен, амал нешік, мән бермеген-дағы. Төбенің бұрыш-бұрышында сүңгі тұнған. Мана әкеткенімен, күлдің артында әлі де тынысын тарылтқан тозаң буалдырлана ұшып жүр. Сенектен біртіндеп кіргізудің орнына төрт-бес шелек көмірдің бөрін қатарлай тізіпті, үйді жұтатып жібергені-ай. Әдетте Кеңес, не шал сенекке қойып кететін көмір толы шелектерді, бүгін қалай ұмытқандарын, енді мыналарды өзінің тасығанын

көрсін дегені ғой шамасы. Есікті оқыс ашқан біреу сүрініп жығылмаса не қылсын.

-Түрпінектемей тыныш отырсаңшы,- деді Құрман, - кім сені от жағуға қыстаған, әне, әне, тағы жөтелің басталды. Көмірдің күлі жақпайды дейсің де, ал кеп бульғасың. Кім саған шаруа істе деген. Жаныңды бағар мезгіл жетті, алпысқа жақындағасын әйелдерді пенсияға да шығарады ғой, от басының да заңы сондай, қартайғасын билікті бер жастарға.

-Берген биліктен береке шығармағасын, қайтейін. Әзірге жаным кеудемде, көзі құрғырдың көрмейтіні жоқ, қалай шыдайын. Күбідей боп отырғасын, кім ауру десін. Әйелге тым артық жасаудың қажеті де жоқ екен. Әншейін құр кеуде. Сәл-пәл иістен түншығамын. Бар пәле әлгі көктемде картоп еккеннен басталды, тақтайдың астынан тұқымды себуге алғанда, қолқамнан атқаны бір сұмдық иістің, көгерген бе, шіріген бе, білмеймін. Содан оңбадым.

-Не болса, содан жиіркенесің, алам ауруды да содан табады, ештеңені көңілге алмасаң, пәле де жабыспайды. Әлгі көгерген картоп дейсің, қапқа қолыммен салып тасыған мен неге ауырмаймын, қасына да жуымаған сен неге ауырарсың?

-Қайтесің енді, сөйтіп, әрнемеден секемденіп жүріп қартайдық, ауырғанда да, ауырмағанда да енді бізден кімге не қайыр, ешкімге жаутандатпай, өтіп кетсек, құлшылық,- деп Айғаным дублдап жанған отқа қарап ұзақ отырды. Үйдің ішіне сәулелер жүгіріп, арқасы кеңігендей. Бөлмелерді әлі жылыта қоймағанымен, ағаштың сатыр-сұтыр ұшқындары сан мың ирелендеген би қимылдарына ұласқан. Пештің қақпағын ашып, неге екені белгісіз, көзін айырмады оттан.

Жарықтық от басының жан тебіренерлік осындай таңғажайып сәттерін қанша рет өткерді, сонда да әрдайым өзіне тартып, қиялға батырар, қиянға самғатар, әлдеқашан сөнген үміттеріңді қайтадан жаңғыртар. Сөйтіп қаусағанына қарамастан алыстан жылт-жылт шақырған сенімнің жетегіне еріп кете барасың. Жүз рет, мың, миллион рет пе, осылайша әлі жетелеп келеді, киесінен айналайын, жарықтық от. Кесір атаулының тұқымын тұздай құртып, табалдырығыңнан аттапайтын, поле-жаладан сақтап, қысылып-қымтырылғанда

табар, запа шегіп, нақаттан күйгенде, сүйенері, табынары, қайран отының басы, ошағының қасы. Қанша жылды артқа тастаса, сонша қуаныш, ренішін қатар бөліскен, жарықтық от. Тілімен кейде не демейді, құдайдың берген жасын артық деп күнәға батқаны сияқты. Ал мынау отқа қарап отырса, өткені әншейін қып-қызыл елес, әнебір жанып біткен жаңқаның шоп-шолақ жалынындай. Әне, қып-қызыл шоқ баяу күлгінденіп, жиырылып-жиырылып кеп сылқ етті де, әлдеқайда ірілеу жылан-от тілдеріне сіңіп жоғалды. Бірін-бірі құшып, бірін бірі жұтып жатыр.

-Саған не болды?- деді Құрманның түрі жылы шырайланып, өтіп кетті ғой қызуы, көмір салмаймыз ба, сөніп қалар, көне, қу отынмен еселеп, сосын көмір салайық.

-Тас көмірге үйренбей-ақ өттім,- дей бергенде, ызғарлы лепті бүрқыратып, ішке Шекер енді. Өзімен қосарлана лап қойған аяздан гөрі тыртысқан маңдайы, қатулы қабағы әлдеқайда шымшып өткендей, Айғаным мен Құрман әңгімені кілт доғарып, кейін шегінген.

-Бұл моланың сиыр екеш сиырына дейін қырсық, арам қатқыр неме сол. Бүйірімнен бір тепкенде, көзімнен отым шықты. Бір емшегінің кеткені аздай, екіншісі де саусақ бастырмайды. Емшегі тастай қатқанша, мүрдем арам қатсайшы,- деп түбін болар-болмас сүтпен жасырған көк сырлы шелекті гүрс еткізді. Күс-күс тонған қолдарын уқалап, әлсін-әлсін үрледі.

-Әлі пешті де дұрыстап қыздырмағансыңдар ма, ойбай-ау, көмір салсаңдар, не, қолдарың сынып қала ма?-Ашумен темір плитаның үстінен көмірді бір-ақ қотарғанда, қақпағы ашылып, шоғы араласа сыртқа төгілді. Пештің аузы-мұрнынан ытқыған түтіннің көңірсіген исі танау жарып, көзді ашытты.

-Ойбай, күйдім, күйдім,-деген Шекердің даусынан балалар жүгіріп келді. Үрпіскен қалпы аталарының аяғына жабысып, кара-ала түтінге үрейлене қарайды.

Пальтосының етегі бықсыған Шекер пештің қисайған қақпағын табанымен бір тепті. Ернеуінен асып лықсыған шаласы, көмірі одан әрмен түтіндеп, түк көрсетер емес.

Қалбалақтаған Құрман шоқсалғышқа жармасты. Пештің

айналасын қаздың қанатымен сыпырды. Кішкентайлар батылданып, шашылған тас түйіршіктермен ойнай бастады. Өздеріне арнайы жасалғандай, айран-асыры шыққан ауызғы бөлмеде ерсілі-қарсылы жүгіреді. Әлгіндегі қорқыныштың ізі де жоқ, баламысың деген, таласып-тармасып, әп-сәтте үстері қап-қара боп шыға келді. Лақтырып жіберген пальтосының күйген жерін тепкілей-тепкілей басты да, Шекер шулаған балалардың қолы жеткенін жұлқи соғып қалды:

-Жетпей желкең үзілгірлер, қойындар дедім ғой, көгала келгірлер, неменеге жетісіп құтырады осылар. Шығарындаршы, көне, үндерінді, шетіннен қырғын тигендей өлтіремін. Жаман үйреткен бұлардың бәрін құдай ғып, патша ғып. Адам құрлы көрмейді не әкені, не шешені, ыржың-ыржың күлкі, естері дұрыс емес осылардың, әй, мен не деп тұрмын саған...

Қақалып-шашалып төсегіне әрең жеткен Айғаным кереуеттің шетінен ұстай алды. Көкірегін қысқан жөтелге тас көмірдің түтіні қосылып, тынысын мүлдем тарылтып әкетті. Үнін шығармай ұзақ булықты, басы ғана қалт-құлт бұлғақтайды. Көзінен парлаған жасты сүртіп, бір мезетте есін жиды. Сүйектеріне шейін сырқырайтындай. Бүкіл денесін селкілдетіп әрең тоқтатқан жөтелден не қақырық түсіп жеңілдемейді, не кекірік атқызып, тыныш таппайды. Кеудесін түйнеген әлденендей ыңғайсыздықтан қанша қиналып күркілдегенімен еш құтылмады. Енді бар салмақ шекесіне қарай лықсыды, титгей қозғалысынан зірк-зірк, басын айналтқандай. Құдай-ау, осынша жанын азаптағанда, бір жеңілдігі болмаушы ма еді соңынан.

Көзінің жасаурағаны да басылмады, төңірегі қарауытып, амалсыздан төсекке қисайды. Ащы да сұмдық иіс өн бойын жайлап барады. Көрпені қымтана жапқан, қолдарынан күш тайып, әрең созды.

Қанша мезгіл өткенін білмейді, аяғындағы мәсісін тартқылағаннан көрпесін әлсіз ғана ысырған. Жыламсыраған Бөкен екен. Әжесі жатарда ылғи мәсілерін шешкізетін әдетпен әуреленген түрі. Және бұған жаутаңдап, кемсең қағып, жанашырлықпен қарағандай. Айғаным оны ымдап, бас жағына

шақырды. Немересінің монтиған кейпіне әлсіздеу езу тартты. Бауыр еті езіле елжіреді. Денесін байлап-матап үлгерген құрсаудан енді ғана құтылғандай. Буын-буыны босап, бірден маңдайы жіпсіді. Міне, қандай да қасіреттен арашалап алар осындай монтиған, кінәсіз де пәк сәби кездері... Айналайын, томпиған бетіннен, сендердің осындай пиғылдарың ғой жаман кемпірді сүйреп келе жатқан. От басының қадірі де мына сендермен ғана қымбатты, сендермен ғана мағыналы. Әйтпесе жылуы азайған, ыстығы атам заманда қайтқан, бесіннен екіндіге ауып, беймаза қарекетінің әбден қажытқан шағында таңның атқанын, күннің батқанын бақылауға ықыласы да, халі де жоқ. Таңы мен күні осы жамандары, бірі болмаса біреуінде орындалмаған арманы, тілегі жалғасар, өздерінің аса алмаған асуынан асар. Құдайым қысастық жасап осынау жамандарын сүріндіре көрмесін. Жеті атасында әлдекімге қысастық жасап, обалына қалғанын естімепті, шапағаты тисінші аруақтардың.

Сүйекке таңба салса, Октябрьдің жасықтығынан, боркеміктігінен шығар. Не көрсе де өзі көріп, өзі арқалап жүр өз жүгін. Бір соның қайғысынан өлсем, баяғыда өлер едім ғой, жоқ, әлі жүрмін, итжанды екенмін. Өлтірсе, келіннің жетесіздігі де бір басыма жетеді, жоқ, оған да, міне, көніп келемін. Өлтірмейтін мына жамандары екен.

-Апа, жүрші, тұршы, шәй ішейік, ана жаққа жүрші, атам шақырады. Мамамның ашуы басылды, папам да келді, автобусымен келді.

-Ә, Кеңес пе?- деп Айғаным елең етті.

Таң атар-атпаста оянып, машинасына су қыздырады, жұмысшыларды тасиды, оқушыларды апаралды, әкеледі. Басқа да толып жатқан қат-қабат шаруашылық қамы, ауданмен екі арада күніне әлденеше қатынай ма, әйтеуір жанына тыным жоқ. Әлдекім оқыстан бірдеңеге ұшыраса да, боран, жауын демей жолға шығалды. Мұншалық көнбіс болар ма, тірі пенденің бетін қайтармайды. Осы автобуска барғысы келмеген, бригадирліктен түсіргесін, ат сұрап, мал бағамын деген. Бір айға шыдатпай бастықтары шақыртыпты. Сөйтсе автобуска басқа шопырларды алмайды, сенің арнайы правон бар деп, қыр соңынан қалмағасын, көнген. Өзін қатынын ұрды деген

жаладан күтқарса, әрине, бастықтар не айтса соны орындауға мәжбүр. Сол автобусының үйдің шаруасына дым пайдасы жоқ, қалқиған сырты, не шөп тиеп әкеле алмайды, не отын әкелуге жарамайды, одан да аты тиімді еді, аз күн істесе де.

Алты ай қыста бес бөлмені жылыту да күшке түседі. Ұқсатып жағар, отынды үнемдер қайсы бар, бәрі де дайынға қожа. Ең ақыры көмірге шейін толтырып, дәлізге Кеңес әкеп қоймаса, ұрыс-керіс. Өзінің кешегі қайраты жоқ, шалдың түрі де белгілі. Тезірек немерелерінің тым құрыса біреуі әкесіне серіктікке жараса екен. Балалары есейсе, анасы айылын жиып, ақыл тоқтатар ма еді, қайтер еді, шіркін. Сырқатқа шалдыққалы сиырларды Шекер сауады. Бір сиырды екі рет сауғанға неге қиналатыны түсініксіз. Шайлық қана сүт шығады, соның өзін айғай-сүренмен әкеледі.

Мал екеш мал да адам талғайды, қасына қандай пиғылмен жақындағаныңды қалт жібермейді. Сауын сиырдың жөні мүлдем бөлек. Кір-қожалақ киімнен, иіс-қоңыстан ол да жиіркенеді. Мөп-мөлдір боп бару керек оған. Төсектен тұра сала беті-қолын жумастан желініне жабысқасын не оңсын. Масқара қылғанда, дәрет сындырып кеп, жуынып-шайынбай сиырдың бауырына жабысады ғой кейде келіні. Алла-ай, сонда Айғаным шынғыруға шақ қалады, өзін әрең тежеп, теріс айналады. Ондай күні шәй де іше алмайды. Талай ескерткен: қарағым, сиырдың желіні ұшынбасын десен, ең алдымен өз тәніңді таза ұста, басыңа орамал тарт, жуынып-шайынып жүр. Ақ жарықтықтың киесі киын ғой, төкпей-шашпай, сол ақтың өзіндей аппақ боп, адалдық таныт.

Неліктен екен, сол өгінішіне құлақ аспады. Талай рет қатты да айтқан, көңіліне қонбады. Жалғыз сиырдың жыры, міне, бүгін де оразаларын ашып үлгермей ұрысқа себеп. Кеңестің миын жемесе, жарар еді енді. Үнемі жол үстінде, үйде құлағына және тыным жоқ, төрт сағат тәулігіне ұйықтай ма, ұйықтамай ма, рульде отырғанда, қалғып-мүлгіп кетсе, құдай сақтасын, оны сорлы келін ойламайды. Күйеуге жылуы, нәрестеге мейірімі жоқ әйел де бала табады екен-ау. Тәңірі анау жамандарды, рахымы оянып, құдайдың Құрман екеуіне бергеніне шүкіршілік.

Мынау ғұмырында жоғалтқаны көп болса, тапқан қуанышы осылар. Нағыз дер шағында бойжеткен боп сылаңдамады. Әкешешенің, басқалардың таңдайын қақтырып, төңірегіндегілерді қызықтырған, әлде өтірік, әлде рас, өзі де білмейді, байлық деп шуласқан дақпыртынан жеке бастарына титтей шарапаты тимепті. Сән қандай, сұлулық қандай, мандайға біткен дәулет қой бұлардікі деп бертіңге шейін көнекөз қариялардың күтіне сөйлегенін естігенде, құлағын қолдарымен басып, іштей ызаланатын. Асылы, аздаған нәрсеге мастанар ағайындарының қанына біткен кемшілік пе дейді. Дәм-ағаның атырапқа жайылған қайырымдылығы бұлардың ешқайсын қиындықтан құтқармады. Салтанатты тұрмыс кешкені ақырында өзіне сор боп жабысты. Бейне бір қазіргілер әдемі киінуді, тойып тамақ ішуді, қонақ шақырып, дәм татқызуды жоққа шығарғандай-ақ, енді-енді сылаңдап, шаштарына шолпы тағар-тақпаста, дүние астаң-кестең, сымбатың да мін, шешендігің де мін, өнің де, жырың да мін болған түсініксіз уақыт басталды ғой. Түйесі, жылқысы, киіз үйіне шейін мін саналған.

Колхозға өткізген киіз үйлер елуінші жылдарға дейін сақталды, дала қостарында, жайлауларда. Кейін солардың қалай құрып кеткені есінде жоқ. Балаған, вагон үйлер көбейіп, киіз үйлердің енді шаруашылыққа қажеті болмады. Қанша дегенмен, көзін ашқаннан көңіліне ыстық, көнеден қалған киіз үйден айырылғысы келмегенімен, елден оқшаулануға батылы жетпеген. Сәл нәрседен күдіктенуге дағдыландырған қилы-қилы кезең өздерін әбден зәрезап қып тастаған.

Қыз кезінен Жанғаным екеуі айналасындағылардан үркіп өсті. Аналары бұлар құлағына алтын сырға тақса да, алақтап отыратын. Марқұмның сол бір мінезі қыздарына көп жәйтті үнсіз ұғындырып еді. Аласапыран уақыттың тезіне дөп келген Айғаным мен Жанғанымның жастық шағы өздерінің әсемдігі, сыр сымбаты, ең аяғы үкі тағылған тақия, бөріктері үшін де қысылып, басқалардың алдында ақталумен өтті. Себепсіз ақталу да жарамсақтықпен тең көрінген, бірақ төзіп бақты ғой. Айғанымның жылтырағанды жек көретіні де сондықтан. Әкешаңырағындағы ертегідей екі-үш жылдың қарымын қайтартқан ондаған жылдарда өзгелердің жүзін сатып іздейтін

алтын, күмісіне көз қиығын да салмауға әдеттенді. Бақытсыздық шақыратындай көрінеді сол құрғырлар.

Алтыннан алтын қоймай іздеген бүгінгілер Жанғаным екеуінен әлдеқайда жетесіз, әлдеқайда санасыз ба деп қалады. Неғұрлым жұпыны киініп, жадау көрінуге тырысқан өздерінің өмір сүру әдістерінің қараң қалғаны қашан, қарапайымы да, тәккәппары да байлығына, мансабына қуанады қазір. Рас, баяғы қисық ауыз Қалабидей шала сауатты емес, бәрі оқыған, шетінен білімді. Бір-бірін жоққа шығара сыбап, бір-бірін қайталаған опасыз жылдардың қайран, шіркін, бейшара пенделері.

“Кедейміз” деп кеудесін соққандардың көзі тірілері сақал-шаштары ағарғанда өздерінің баяғы кедейліктерінен ат тондарын ала қашады. Шамасы, опасыз уақыт опасыздарды да көбейтеді екен. Бір қалыпты адал тірлікке не жетсін, бір қалыпты сабыр сақтап, ақыл-парасатқа табынар жылдар ғана сақтаса керек ортасын, от басының қасиетін. Әттең, осы бір қалыптылық, асыра сілтемей, әділдікпен өмір сүруге санамыздың жетпейтінін мойындамаймыз. Көкірегін соққан кешегі белсенділердің кейіннен молдалық құрғанын да көрген. Байдың, манаптың тұқымы деп өздерін нақақтан қудалағандардың заман теңестірген кезеңдегі жағдайымен де жақсы таныс. Нендей де жәйттің өзегін түсінбей өзеурейтіндер көбейіп, сондайлардың өз әулеттеріне әкелген қасіретінен айығу үшін әлі қанша жыл қажет, бұ жағын ойласа, түпсіз мұхит. Дүниесін, малын үкіметке өткіздіргенде, әкесі соны айлалықпен, әйтпесе аярлықпен істемесе керек. Сөйткен әкесін ағайындары кезінде талап жей жаздаған жоқ па. Неткен өкінішті тағдыр еді әкесінің тағдыры. Жақындары “жау” деп, жаулары “сатқын” деп, ақырында түбіне де осы жетті.

Байдың да қыздары, кедейдің де қыздары атанған Жанғаныммен. Байдың қыздары боп шалқып-тасымағандарымен, кедейдің қыздары боп талай көрген тірліктің талқысын. Әкелерінің бас амандығын дәтке қуат қылып, жаңадан ұйымдасқан колхоздың сиырын да сауды, мектептің ауласын да сыпырды, еденін де жуды. Шынын айту керек, осы Құрман, Меңтай, Итемгендерден әлдеқайда сауатты болатын.

Әкесі бұларды молда жалдап оқытты, Токсейіт де өздеріндей арапша хат таныды.

Әліпті таяқ деп білмейтіндер қызыл отаудан шықпайтын. Бірде Айғаным да сонда барған. Сұнғақ бойлы, арық жігіт қызыл матаға ақ сырмен жазу жазып жатты. Анадая жерде газеттер шашылған. Біреуіне көзі түсіп еді, ұлттық киімдегі бойжеткеннің қос бұрымынан, шолпысынан қарулы қолдар тартқылап, “ескіліктің сарқыншағын жоямыз” деп жазыпты.

Ұзынынан созылған ақ матаны столға симағасын, еденге жайып жіберіп, әлгі жігіт қайтадан еңкейді. Қимылы соншалықты ебедейсіз, сирақтары сорайып, бүгілгенде белі үзілердей.

- Сіздің сауатыңыз мұндайды жазудан гөрі ауызша айғайға әлдеқайда бейім бе деймін. -Ту сыртынан естілген сынғыр үнге таңырқай жалт бұрылған арық жігіт етпеттей жатқанынан ұшып тұрды.

- Жо-жок, жаза беріңіз, әншейін қатенізді көргесін, айтқаным ғой. Біздің артельдің дүниесін қағазға тізгеніңізді көріп, қалай тез жазады деп таңғалғам, әншейін көзді алдағансыз ғой.

Арық жігіт қипактап, әрі қарай жазуға дауаламады. Қыздың алдында ыңғайсызданғандай. Айғаным езу тартты. Топтың арасында талай кездестірген. Кеңірлегі жыртыла жаздап сөйлейтін. Қолдарын сермеп қойып, небір сылдыр тіркестерді әуендеткенде, жуық арада тоқтамайды. Жиналғандар мұны ұйып тындайтын. Соған қарап, Айғаным оны оқығаны, тоқығаны бар шығар дейтін. Сөйтсе әріптерді ежіктеп, әрең-әрең танып тұр.

- Бүйгіп қиналғаныңызша, мені көмекке шақырмайсыз ба?

- Қалайша, сіз не, жаза аласыз ба?

- Сіз жұрттың бәрін қараңғы, надан деп қабылдайсыз ба?

Мейлі, бізге бәрібір, дегенмен сауатыңызды әлі де аша түскеніңіз жөн. Мен сізді оқытар едім, әрине, намыстанатын шығарсыз. Егер намыстанбасаңыз, оқытайын, ал намыстансаңыз, Токсейіттен үйреніңіз, ол бізден де мықты, бәрімізді бір мұғалім оқытқан. Әкеміз орыс мұғалімін де әкеп, сауатымызды ашқызған. Сенбесеңіз, Токсейіттен сұраңыз.

- Ә,- деді арық жігіт кеудесін жазып, - таныдым, Рахманның үйіне талай барып жүріп, қалай көрмегенмін.

- Байдың қыздарының жұртқа көрінуі қиындап кетті емес пе? Жо-жоқ, қорықпаңыз, бай дегенде, түріңіз бұзылып кетті ғой. Байдың қызы болсақ, арман не шіркін, әншейін қиял ғой менікі.

Жігіттің бір қызарып, бір бозарып, Айғанымның іші содан жылыды. Көптен бері мұндайды көрмеген, құрбы боп әзіл көтерер замандас та қалмағандай еді. Бойын өзгеше толқыныс билеп, кекесінмен тіл қатты:

- Көрмейтіндей жөніңіз бар, жігітше киіндіріп, шешеміз қара шаруаға жететін. Көңіліңізге келмесін, шешеміз байға да, жарлыға да сенбейді, аққа да, қызылға да сенген емес. Әбден қорқып қалған. Жаман-жұман киініндер деп, күні-түні қақсағасын, күні бүгінге шейін қыз боп сылаңдаудың не екенінен мақұрымбыз.

- Бірақ сіздер туралы естігенмін, Рахманның ай мен күндей егіз қызы бар дегенді...

- Заманымыз бір ғой, тағы да көңіліңізге ауыр тимесін, осымен екі рет Рахман дедіңіз, түйеден түскендей етіп, аға дегенді қоссаңыз, айыбы жоқ қой деймін. Ай мен күндей сұлулардың әкесі екенін ескермегенде, жасы үлкен емес пе?

Арық жігіт желкесін қасыған. (Көп жылдар өткеннен соң Рахман деген есімді жағымсыздықпен ғана жанастырғанын, феодалдық кертартпалық т.б.с.с. ескіліктің жаңа үкіметке қолбайлау жасап отырған элементі деп қарағанын және ондай жат элементтің ай мен күндей қыздары болғаны сол сәтте ақылына сыймағанын мойындаған).

- Артық айтсам кешіріңіз, бірақ сізді сөгіп тұрған жоқпын. Егер танысуға қорықпасаңыз, танысайық, Айғаным менмін. Дәм-ағаның жағдайымен келдім. Үкімет, дегенмен, әділдігін танытып, босатты ғой, алайда алып-қашпа сөз көп, өзі жасып қалыпты, анау-мынауға жүдемейтін кісі еді. Жағдайымыз қиын, не киім, не азық жоқ, соған қарамастан сіздер салықты біздің үйге еселеп, ерегісіп салатындарыңыз қалай? Қора, қойманы, қазына тыққандай тексеріп, зықымызды шығарды. Жөні қалай, осылай жалғаса берсе, білмеймін, анау комсом деп,

басымызға секіргендерге бірде болмаса бірде тіліміз тисе, тағы да Дәм-ағаның соры ғой. Күні кешегі Итемген еді, отымызбен кіріп, күлімізбен шыққан, ата жауымыз сол болар деп қайсымыздың қаперімізге кіріпті. Баяғыда қаңғыртып жібермей, енді төрімізді таптатып отырмыз тексіз итке.

Со жолы Айғаным сөзін жұмсақ бастағанда, қатты аяқтармын демеген. Арық жігіттің қабағын түйгеніне, мұны қолдағандай титтей нышан таныппағанына назар аудармаған. Өзіне де жұмбақ бір күштің әсерімен аяқ асты әрі ашыла, әрі ашына сөйледі. Бойжеткен екенін түйсініп, мынау қатігездік жайлаған екіталай заманда жүрегін сыздатқан мұнын әлдекімге айтуға батпайтын, зарын тыңдайтын пенденің кездескеніне таңырқаған. Әбден үрейленіп, қатып-семген көңіл кенеттен бұлақ көзіндей бүлкілдей ағылды.

Тіл қатысқандарымен, сыр суырптақтап үлгермеген жігіттің осынау кейпі әлденендей жақсылыққа мезегендей. Біреуге бүкпесіз ақтарылу да оңай емес-ті. Тыңдап алып, төбесінен әңгір-таяқ ойнатқандарды да көрген. Бұлардың сөзін де қыстырмай, теріс айналғандары қаншама. Меселімді қайтарар-қайтармас демеген. Айғанымға бәрібір еді. Құлақ асар-аспас, алда-жалда түсінбесе үндемес деп ойлаған. Әйтеуір оның өшікпейтініне көзі жеткен. Шала сауаттылығынан қызара қысылғанынан ба, қыз оның өз шама-шарқын байқайтынына сүйсінген. Өз деңгейін білетіндер өзгелерге зорлық жасауға бара қоймайды. Жалғанда әлін білмей әлектеніп, төрге озғандардан, таққа ұмтылғандардан қорқады. Кіл өңкей сондайларға күні қарағасын, жүзі жылы жігітке алды-артын болжамастан ақтарылса керек. Алғаш рет өзінің қорғансыздығын ұғынған. Ұзын бойлы, арық жігітке қарап тұрып осыған дейін жан баласынан сүйеніш таппағанын, ондайдың болатынынан хабарсыз екенін болжаған. Бүкпесіз бәрін айтып тынғанда, әжептәуір жеңілдеді. Бірінің ізін екіншісі аңдып, сатып жіберуге көніккендерге ұқсамайтын сияқтысың деген ішінен.

Бастың қайғысымен жүріп, ғашықтықтың ауылы әлдеқайда адыра қалғандай-ды. Қыз болып ешқашан жүрегінің өрекімегені рас. Аумалы-төкпеліліктің сезіну, тамсану,

таңғалу тәрізді қасиеттерден жүрдай қылып, өздеріне жан сауғалаудан басқаны ұмыттырғанына өкінді.

Жанғанымның да Тоқсейітпен отасқанын сол жан сауғалаудың бір дәлелі ретінде қабылдапты. Сөйтсе дүниеде ұнатуға, ұнауға болады екен. Жігіт жанарының жуасып, жүзінің оттай жанғанына куә болған да ғажап екен. Дәл сол сәтте толқытқан өзгерістердің себебіне бірден бойламаған. Қасандыққа әбден мойынсұнған, қалыптасып үлгермей, катал болған қыздың иығынан кенеттен ауыр жүк түсті. Көзін ашқаннан тістеніп өткен бойжеткен тіршіліктің мәнін әлгі зілбатпан жүкті сүйреу десе керек. Және оны жеңілдетер мүмкіндікті де ешқашан іздемеіті. Мынау сорайған бозбаламен тілдеспесе ғой, әлі де жүре бермек екен сүйретіліп. Арқасы кеніп, иығы жеңілдегенде, ұшатын құстай қомданып шыға келді.

Жігітке тебірене қараған:

-Егер сіз тексерсеңіз, үйге келіп, анық-қанығын білсеңіз, мен сізге, иә, иә, сізге ашуланбас едім. Тек Итемгеннен құтқарыңызшы.

Жігіттің көздері бақырайып ұнатпағандай сынай білдірді:

-Ол менің досым ғой.

Содан кейін анда-санда ғана сырттай көріп жүрді бір-бірін.

Күтпеген тұста ауыл-аймақта тағы да дүрлігу басталды, бұрын-соңды естілмеген оқыс хабардан ел іші қатты шошынды:

-Енді қазақтың қыздарын кәмпескелейді екен.

-Мәссаған, қызды кәмпескелегені қалай?

-Ойбай, Торғай, Қостанай өңірінде әлдеқашан басталыпты, шетінен әкеліп жатқан көрінеді.

-Қайда, кімге?

-Ергежейлілердің еліне. Тұқым жанартамыз, адамның жана бір түрін таратамыз деп жатқан көрінеді.

-Ергежейлілердің елі қайда?

-Өй, оны кім біліпті.

-Енді қайттік? Бір амалын жасайық та.

-Амалы сол, қыздарыңды шал ма, таз ба, ақсақ па, мейлі кімге де болса тезірек ұзатындар, тезірек күйеуге беріндер.

-О заман да бұ заман, мұндайды естімеп едік, не боп барады мына заман?

-Басқалар не қарастырып жатыр екен?

-Шетінен қыздарын, әйтеуір кәмпескеленбесін деп, лелепұттарға берілмесін деп, жан-жаққа аттандырып жатыр дейді, құтты орындарына қондырып жатыр дейді.

-Қапелімде күйеу табылмаса ше?

-Іздендер, айнала атырапқа хабарландар, әйтеуір қапыда қалмандар, бүкіл ағайындарынды құлақтандырындар.

Жұрт шынымен састы. Бір түннің ішінде қыздарын алыстағы ағайындарына, әйтпесе пәленшенің ұлына, түгеншенің бөлесіне, жиеніне, нағашысына, құдасының інісі, ағасы, тағы басқаларына беріп жіберісті. Қатынға жарымай жүргендердің құдайы көктен түсті. Тобырдың ынғайын байқап, қалт еткізбей, қалаған қыздарына оп-оңай үйленіп алды. Небір сыландаған сылқымдар, асқақтаған арулар әлдекімдердің жетегінде кете барды. Әке-шешелері шүкір десіп, қыздарын орнықтырып үлгермегендер жалба-жұлба киіндіріп, ер бала орнына жүргізді. Қорықпаған жан жоқ. Ауыл-аймақты жапшай үрей биледі.

Рахманның үйінің де мазасы кеткен. Маңайындағылардың әрекеттері бұларды сұмдық хабарға әбден сендірді. Жанғанымның күйеуі бар, бөрінің уайымы Айғаным. Ел іші ескі жұртта қалғандай. Бұл лақап дегеннің жеңбейтіні жоқ екен. Бір ауыз сөздің жетуі мұң екен, ел шетін өрт қаулай жөнелді. Оны тоқтатуға ешкімнің шамасы келмеді, тосын оқиғаның алдын алып, өздерінше әрекет жасауға жанталасты кім-кім де.

Тағдырының қандай да талқысына көндіге бастаған Айғаным да сенген әлпі алып-қашпа әңгімеге. Әкесі Жанғаным арқылы білдірген тілегін:

-Сұрқылтай заманның бұл да бір қырсығы шығар, не амал бар, қазақты шарасыздық жайласа. Тексіз деп тепсінбесін, опасыз деп опынбасын, анау Итемгеннің етегінен ұстасын. Алдыма келіп, адамшылықпен астарлағанын аңғармағанып, талай рет алдап шығарып салып едім, қақпанын құрды, құдай бірақ құтқарды. Тағы келді Итемген, сескенемін сүсынан,

ниетім ақ, сүйгенім хақ, басым құрбан Айғанымның жолына дейді. Ойлануға мұрша жоқ, Айғаным тезірек берсін жауабын.

-Әкем қиналмасын, Итемген бір түн мұрсатын берсін,- деген қызы.

Сол түні ұзынтұра арық жігіт Құрманмен қашып кетті.

Әкесінің алдына келіп тізерлеген:

-Қалың да жоқ, кәде де жоқ, ұялмай келіп тұрмыз, қарақшылар да бүйтіп бас сауғаламаған шығар, амал нешік, асықтырған уақыт, ақыл қосқан өзің. Итемген неше жерден ит болса да, енді құрмас қақпанын, ал әйтпесе көрдім құрған қақпанын да, шапқанын да. Досы ғой мына Құрман, ұстадым осының қолынан, қалдырма, әке, жолымнан.

Қайран, сондағы Дәм-ағасының күреңітіп, үн-түнсіз теңселгенін сірә да ұмытар ма. Қолдағаны, не қорынғаны белгісіз, көздерін жұмып ұзақ отырған. Түннің салбыраған тыныштығы еңселерін басып бара жатқанда, әкесінің күңіренген үнінен бәрі естерін жиғандай селк етті.

Анасы да әрең шыдап отыр екен, жылауға тайсалғанымен, аһ ұра күрсініп, өксігін деміне түншықтырды.

Дәм-ағаның даусы тыныштықты тілгіледі:

-Айналайын, Айғаным, міне, қолым жайғаным. - Рахманның әр қимылын қалт баққан үй ішіндегілер білектерін көтерісті. - Көркіңе сай ақылың, жат болды енді жақының. Кездестің мына заманның, шеңгеліне қабанның, құтылам деп барасың, тұтылып әлде барасың, жүректегі жарасың, ата-ананның ағызып, көзіндегі сорасын, білмеймін де күйзелем, қандай күйде қаласың. Арқаладым жазасын, көтерермін наласын, қандай халде жүрсем де, бір күн өмір сүрсем де, өтсем деймін дүниенің, айырып ақ пен қарасын. Айналайын, Айғаным, міне, қолым жайғаным, оң мен солын таныдың, қамалғанда қапасқа, қайраққа пышпақ жаныдың, бойыңнан сенің жарығым, ер жігітке бергісіз, намыс, жігер таныдым. Уақыттың мына тарын-ай, пенделері жарымай, сән-салтанат тәрк қылып, жасауың жиған жайратып, көшінді дайын қиратып, отырмыз, міне, дәрмен жоқ, артында қалған ата-ана, естірме, біреу зарын-ай, кездеспедің, қайтейін, кешегі күннің барына-ай, мына заман қай заман, алды-артың биік жар, қуып

тықты сор заман, өттен, дүние жалған-ай, ар-намыстың тапталып адыра бір қалғаны-ай, өректіген жүрегім, талмаусырай талғаны-ай... -Әкесі ұзақ толғады.

Ең соңында Құрманға тіке қарап, сөзінің мағынасын тағы да қызына бағыттаған:

- Жақсыға ердің бе, жаманға ердің бе, қайдам. Жақсыдан бақ тайып, жаманнан ар тайып, тайғанақтатқан тәңірімнің жазғаны шығар. Кім деп етегінен ұстасаң да, маңдайың ашылсын. Қос қарашығым Айғаным мен Жанғаным болса, аспандағы жұлдызым Нұрханым еді, шырақ,- деп Құрманға бұрылған:

- Заман қандай, заң қандай, не тапсаң дейсін әлі бұл таңдай. келешегің адында. шырақ. Нұрханды жатсынбай бауырыңда тартарсын, торбиелерсін, бағыттарсын. Әлі жас, жас та болса, әр нәрседен түісіті бар, ақылсыз емес, тек қана бет, жүзінгі тілгілер турашыл мінезінен қорқам, түбінде сонысынан тайқ жей ме деп. Тым намысқой, төккапнарлыққа бейім бе деп қорқам. Сақтандырарсын, күдіретің жетсе, сақтарсың. Ұстадым қолынан, қалдырма жолымнан делі әлгінде Айғаным, ақыл қосқан өзін делі маған. Рас айтады. Батадан, тілектен гөрі өтінішім үдеп барады. Ішімді күйдірген өрт ажалымнан бұрын мерт қыла ма деген күдігім де жоқ емес. Өтінішім көбейсе, өзекті өртеген өкініштен шығар. Айғанымның қадіріне жет, шырағым, қолдасын пырағың, сөнбесін шырағың, көп болғанмен сұрағым, кімсің, қайда тұрағың, айдының, көл-құрағың, өттен, мына тар уақыт, құлыптап аузым, құлағым, қайтейін қинап, бәрібір, жауапсыз қалар сұрағым. Қызыма бірақ өкпе жоқ, қысса да заман, жүріңдер аман. Ал, шырақ, Итемген де кеңірдегін созған, жетпейді көзім, қайсың озған, мен үшін дүние әлдеқашан тозған. Кешегі өзім асыраған күшігім өзімді қапты, өгейлік танығып қана тынса өкпем жоқ еді, өшпенділік танықты. Соған қарамастан елді дүрліктірген сұмдық хабарды естіп, маған бір бөтен ой келген, тым суық болса керек, Айғанымның қалауынан аңғарып тұрмын. Қарсы емеспін. Итемгенді әлгінде досың делі, қайдам, серігіңмін деп мені де сендірген. Кек сақтап жүрме, мен үшін Итемген кім, сен кім, бірдей қазір.

Айғаным өзін әрең тоқтатқан. - Әке,- деп қабағын шығтты.

Содан кейін Рахман үндеген жоқ. Не айтасың дегендей, Құрманға қарағанмен, ол да қипақтай берген. Өз-өзінен қысылып, денесін ып-ыстық тер жуған. Рахманның мысыдымын құртып, соған ынғайсызданды. Талай рет даурығып, әкірендегенін есіне алып, бұған дейін тіпті оның сөздерін естімегеніне өкінгендей. Қара мұртын ширатып, кербездене күлгенін ұнатпайтын. Сөйтсе, мына қазіргі сусы екен ғой өзін тынышсыздандырған. Сөзінің төркініне үңілгенде, өзі танитын Рахман емес, мүлдем бөтен кісі. Мағынасын ұқпағанымен, мақамы керемет. Ертеректе аят оқығанда, ұйып тыңдайтын молдалар болатын. Рахманды соларға ұқсатты. Алайда бұның құлақ құрышын қандырар дауысымен қатар сананды оятар бір әсері бар екен. Қапелімде оның анық не екенін түсінбеді. Үйдің ішін қайтадан тыныштық жайлағанда ғана айырды, соншалықты әсер дегені Рахманның айтқаны, қазақтың кәдімгі сөздері. Араб тілінің мазмұнына үңілмей әншейін әуендік ырғағына елітіп маужырағанда, мынау қазақ мақамы буын-буыныңды босатып, тамырына бойлаумен қатар төбе шашыңды тік тұрғызып, арқанды шымырлатады екен. Өн бойы мұздаған Құрман содан кейін Дәм-ағаға пікірін түбегейлі өзгерткен. Және дереу айғайлап ұрандаудан тыйылды. Мінбеге қарай бұрынғыдай тұра жүріп, алқын-жұлқын зорланбайтын болды.

“Қыз кәмпескесі” лақабының негізсіздігі анықталғанша, айналасы жарты айда жүздеген аруды “құтты” орындарына “қондырып” та үлгерді тау баурайының ауылдары. Жобасы келсін, келмесін, құлақтарына бір сыбыс тисе, қалың тобыр, ақылсыз топ қамыстай лаулатып әкеткенімен тынбай, шұғыл іс-әрекетке көшіп, малын да, жанын да құрбандыққа шалуға дайын. Ірі қара, жылқы, түйе, тауық, үйрек демей, ортаға салады деп, шетінен қырып тастағандардың аялап-мәпелеген қыздары енді жалған дақпырттың жаласына жаппай ұшырап жатты. Өсектің мұншалық күшін кім болжапты, өтірік сөз екені дәлелденгенімен, күдіктері қапелімде басылмаған жұрт әлі де сақ. Желдің гуілі, жапырақтың сыбдырына шейін жамандық шақырғандай. Әлдекалай естіген жақсылыққа да бірден сене қоймайды. Не естісе де үдере көше жөнелетін

сыңайлары бар. Осыған әбден мойынұсынған. Мал атаулыны бауыздап тастағанда, ертеңгі күнін ойламағандары қорқынышты еді. Тілдерімен ақырзаман орнатқан жұрттың тілегі де сонымен үндесіп, бәрі де бір апаттың алдында тұрғандайды. Сол апатты жұрттың өзі шақырғандай. Қатын-қалаш түгілі еркектер ұсақ-түйекке елендесіп, құлақтары түрік. Жас та кәрі де жүйесіз әңгімеге әуес. Кешегі ұйыған айрандай ауылдың іші іркіттей бұзылып, сөзден қасиет тайған. Таңертеңгі жаңалықтың інірге таман түк мәні қалмайды. Ауа жайылған жел сөз адамдардың белі бүгіліп жұмыс істеуіне кедергі жасап, жалқаулыққа, өтірік-өсекке, самарқаулыққа кеңінен жол ашқан. Неге сенерін білмей елендескендер азаматтық пен алаяқтықты айыра алмай дал.

Құрманға қосылғаннан кейін Айғаным ауылдың қыз-келіншектерін жинап, сауаттарын ашуға кірісті. Қызық, өздерінің күнделікті жүз, мың рет айтар сөздерін кітаптан оқығанда, шабан аттай табандап, ежіктей алмай қиналады бұлар. Айғаным ісмер, қол өнерімен айналысатын әйелдердің сабаққа да алғыр екенін аңғарған. Әкесінің қос ағаш үйіндей емес, Құрманның ескі шым үйі алғашында көзіне тым қораш көрінген.

Ортасында пеш, қасында қазандық орнатқан, төрінде шолақ сәкі, ұзынынан созылған бір бөлменің жалғыз ғана терезесі бар. Шөптің үстіне жыртық киіз, ескі алаша төселген. Бір-біріне тетелес Балпа мен Мұса жас болғандарымен, кәдімгідей қолқанат, күндізгі мектепте оқиды. Тұрмыстың ауырлығына, аумалы-төкпелілікке қарамастан Құрманның жер үйі Айғаным келгелі кәдімгідей күмбірлеп, іші қызыққа бөленгендей. Күйеуінің елеусіздеу ғана емеуірінін түсініп, өз ықыласымен қыз-келіншектерге хат таныға бастаған. Көрші ауылдағы қызыл отауды құруға келген өзі шамалас екі қыздан үйренгені бар, ара-арасында өн, жыр айтылады. Өйткені сабаққа әйелдер тез жиналмайды, өнер десе елендеп, домбыраның үнін шалса, жүгіріп жетеді. Әзілдері жарасып, бір мезетте аяқ асты айтыс туып, бірін бірі қағыға өлең шумақтары төгіледі. Қыран-топан күлкі, ауылды жайлаған көңілсіздікті, жоқтықты ұмыттырып жіберер мұндай сәттер келіншектер үшін аса қадірлі.

Жуықта ғана іргелеріне қоныстанған Рахман үйінің жай-жапсарынан аздап мағлұматы бар ауыл тұрғындары енді бұларды жақын тартып кетті. Бұрын ешкім есігін ашпайтын жертен естілген ән алысқа қалқытын болды. Әрқилы лақап та азайып, көпшілік тіршілік қамына ойысқан.

Әрекидік алып-қашпа сөздердің мағынасы бұрынғыдай емес, мазмұны өзгешелеу:

-Медресе ме, мектеп пе жаңадан салынатын?

-Мектеп дейді.

-Жұрт балаларын оқытпаймыз деп көшіп жатыр.

-Түкті өңіріндегі алғашқы кеңес мектебінің іргесі осында қаланбақ.

-Жан-жақтан шебер балташылар шақыртқан деседі.

-Қандай ғажап, әр ауылдың өз мектебі болмақ.

-Бұрынғы медреселерді не істейді екен?

-Жабатын шығар.

-Кейбіреулер кеңес мектебіне балаларымызды оқытпаймыз деп бүлініп жатқан көрінеді.

-Иә, балалардың тізімі, жас шамасын көбі дұрыс айтпапты.

-Иә, солай дейді. Әлті Бөденнің Күнібайы баласын тізімге енгіздірмеу үшін бес қой беріпті.

-Балаларымызды оқытамыз деп, шоқындырып жібермесін әлі.

-Жоқ, мұсылманша оқытады дейді.

Осындай әңгіме көбейгенде, жаңа мектеп ашылып, Айғаным мұғалімдікке ұсынылды. Біреулер жағасын ұстап, бетін жыртықанымен, көпшіліктің бұларға деген ықыласы әлі де суымаған екен, кеше ғана “саужойы құрысын” деп ат-тонын ала қашқандар балаларын жетектеп, мектепке ағылды. Күтпеген тұста Бұғылы ауылының мәртебесі биіктеп жүре берді.

Өттең, қуаныш ұзаққа созылмады. Қайтадан адам түсінбейтін жаңалықтар үсті-үстіне төпелеп, онсыз да титықтаған жұрттың дымын одан әрмен құртты. Алғашында Айғаным өздерінің басқалардай жер аударылмағанына қуанып, аз-маз дәулеттерінен жұрдай тоналғандары үшін жарлы-жақыбайға да, жергілікті үкімет белсенділеріне де кек

сақтамаған. Екі-үш жылдың айналасында мүлдем оғаш жәйттер көбейді. Ортаға жиналған байлықтан қайыр болмады. Кешегі байларға туған күн енді жаппай осы аймақтағыларға туды, бұлардың тіпті ас татуға хақысы жоқ тәрізді еді. Міне, сол кезеңнен бастап Айғанымның көңілін қайтадан күдік жайлаған.

Елдің іргесі сөгіліп, қопарыла жасалған өзгерістер байға да, кедейге де құт қондырмады. Ата мекеннен бақ тайды. Есін білгелі ынтымақтаса ұдай тірлік кешкен ауылдарының үстінен қалың бұлт бір сейілмеді-ау содан кейін. Ойлап отырса, сонау көне қоныстағы әкесінің қара шаңырағы құлағаннан-ақ оңбапты ғой жағдайлары. Марқұм анасы бұзылғалы жатқан қыстаудағы үйдің босағасын құшақтап жоқтағанда, бұлардың кейінгі тағдырларын елестетті ме, әлде құдай ап-анық құлағына құйды ма, сондағы сұңқылдап жылағанын күні бүгінге шейін ұмыта алмайды.

Дәм-аға күңірене теңселіп, күйзелгенін көрсеткісі келмесе керек, орманға беттеген. Жүк әбден тиеліп, аттанар сәтте бір-ақ оралған. Зорлықпен көшірген сол бір оқиғада қанша қасіреттің өзегі жатыр еді енді байыптаса. Содан кейін ағайын-туғанның басы ешқашан қосылған емес. Уақыт оза бір-біріне жат боп кетті. Ендігі тұста қалай жалынып, нендей амал жасасаң да кейінгі ұрпақтарының басын біріктіре алмас. Кейінгі ұрпақ дейді ғой, өздері ше?

Жатбауыр, шетінен кіді, секемшіл. Ешқайсы туған топырақ деп еміренбейді. Құрман тіпті “өлсем, бәрібір, осында көміндер” дейді.

Қайран, шіркін Дәм-ағаның қара шаңырағы, қанша арман тұншықты, қанша қиял қирады, сенің шаңың аспанға атылғаннан кейін. Бауырмалдықтың, туысқандықтың, ынтымақтың күлі көкке ұшқан екен сол қасиетті қара шаңырақпен қоса қабат. Құрманның таңғажайып қоғам орнатамыз деп кеудесін ұрғаны келе-келе таусылмайтын ертегілерге жалғасты. Алда-жалда аузымыз асқа толса, құрғақ, көпірме сөзді мысықтай балалатамыз: неше рет орнаттық, неше рет қираттық Құрман айтатын “таңғажайып” қоғамды.

Өзі ойлайды: ондай қоғамның адамдары бігеу болуға тиісті,

нан жемеуге, тамақ ішпеуге тиісті, ас қылғытып, аяқ босатарлар болмауға тиісті. Рас, жылт-жылт бір үміт баяғыда сауатсыздарға сабақ берген күндері кернеген көңілін, адамдардың сенгіштігі, аңғалдығы керемет еді. Әріп жағына шорқақтау болғанымен, жан дүниелерінен даналық ескен талай шежіре, талай ділмәр өтті ғой, шіркін. Айғанымның өзі көптеген құрбыларындай араб әліппесіне жүйрік еді. Заман сәл тынышталып, жергілікті тұрғындар жаппай колхозға кіріп жатқанда, Айғанымды үйден-үйге шақыртып, хисса, ертегі, жыр оқыпатын. Нұрхан екеуінің міндеті сияқты көрінетін күн сайын інір қараңғылығы түсіп, мал жайланып, кешкі астың қамынан кейін тосып отырған көңіліңнің астыңда кітап оқу.

Бауыры Нұрхан, алғыр еді, кез келген жыр, хиссаны мөнеріне келтіре, біресе Мұңтық, біресе Зарлық, біресе Кенесары, біресе Наурызбай, біресе Жібек, біресе Төлеген, біресе Сәтбек батыр, біресе Жармақ болып дауысын мың құбылқанда, жүрт елпи тындайтын. Оқып отырып күңірнетін, күлетін, мұңаятын, тебіренетін. Ауылдағы толып жатқан жөн-жосық, көде, ойын-сауықтан қалмайтын, алғаш сахнаға шығып, өнер көрсеткен де Нұрхандар болатын. Жігіттің сұлтаны еді, қайтейін, басқалардай соғыста қаза тапты деуге де жазбапты, мұның өзі медет болар ма еді. Тым құрыса елі, жері үшін өлді дейсің ғой. Ал, не өлі, не тірінің санатында жоқ, тіпті есімі төңірегіне үрей ұялатқасын, маңдайға біткен жалғыз бауырдың есімі де әлдеқашан өшкендей.

Бір емес, Нұрхан түрмеге дүркін-дүркін қамалды. Алғашында Токсейіт екеуі қатар жабылған. Әтген, Токсейіт сияқты босатпай-ақ ұстағандарында, үмітсіз шайтан дегендей, тірі қайтар ма еді, шіркін. Үш жылдан кейін Нұрхан үйге келгенде, өшкендері жанып, өлгендері тірілген. Бұлай ойламауға хақылары да жоқ, Рахман тұқымынан қалған еркек кіндікті сол ғана. Дәм-ағаларынан отыз үшінші жылы қапыда айырылды. Ажалы көлденеңнен келді. Есіл бойымен екі ортада кіре тартатын. Тау баурайындағы бұлардың мекені, шіркін, түртсең, топырағы құт қой, төңіректі аштық жайлаған небір қиын-қыстаудың өзінде жандарын аман алып шығуларына себеп болды. Бүтін ауылды қыспақтан құтқарған да Дәм-аға

мен Нұрхан болатын. Ақылына құлдық, сонда деймін-ау, тапқан-таянғандарын жасырып жегізбеді. Елді аштық жайлады дегеннен ауыл адамдарының басын қосып, кімнің қанша малы - жылқысы, сиыры, қойы бар, есептеп алды да, әрбір үйге “бір, бір сиырларыңа ие болыңдар” деп тапсырды. Он шақты сиыр, он бес жылқы, жиырмадан астам қойды сойғызып, етін бұзылмайтындай ғып, жерге көмдірді. Ешқайсы жеке үлес алған жоқ. Күн сайын әр адамның басына шақталып, азықты бір жерден ғана шым-шымдап таратқызады.

Әлі есінде, Дәм-ағаң сойылған малдардың өкпе-бауырларын үш күн бойы туратып, қуырдақ жасатты. Елу шелектен сиятын екі емен бөшке дайындатып, әлгі қуырдақты соларға салғызды. Бұғылының әр үйіне есептелген азық-түлік осылайша алдынала дайындалған.

Малдың біразы сатылып, қаржысына Есіл бойынан астық әкеліп те жүрді. Тек өз ауылдары емес, маңайдағы көршілері де қатты қиналғанда, аракідік бұларды паналаған. Апталап, айлап жатқандар қатарға қосылып, естерін жиғасын, тезірек кетуге ыңғайланатын, сірә, масыл болғандарына қысылғандары шығар. Алғыстарын жаудырып аттанатын.

Бір күні көктем шыға Күжбан кіріп келді үйге. Тұлып болып іскен, түрі адам танығысыз. Бұлар оны шырамыпқан да жоқ. Тек Дәм-ағаң: “әй, сен Күжбан емеспісің” дегенде, селк еткен қалпы бәрі жалт қарасқан.

- Ойбай, Дәм-аға, бізге де жетті опат, мал бағайын десем, ешкім жолатпайды еш жерге, тіпті ешкім есігінен де қарапайды.

- Әзірге біз аштықтан аманбыз,-деді әкесі,-осы үйде көже, қатық бар ғой, қаларсың, тек мен бергенді ғана іш, ашқарақтанба, өліп қаласың, аздап қана тапсаң, ішіп-жегенің со күйінде түседі, қорығылмайды.

Жиналған қордың түбі көрініп, жағдай күрт қиындады. Ен даланы кезген жігіттер аң, құс демейді, ауылдағыларға тістейтін бірдене іздейді.

Балта мен Мұса да ерте кетіп, кеш қайтады. Бірде “жеңеше, бір нәрсе айтсақ, нанасыз ба” делі Балта.

Алдында талай байқаған, дастарқандағы аз-маз талшыққа

қолдарын созбайды, қалайда бір шаруаны сылтауратып, сыртқа беттейтін.

- Жеңеше, білесіз бе, біз...-дей берген Балтаның жеңінен Мұса тартып қалған.

Айғаным елендеп “иә, айта ғой, Серікжан“ деді.

- Жә, сен несіне қысыласың, Мұса, жеңешем ешкімге де білдірмейді. - Балта айналасына жалтақтай сыбырлаған. - Жеңеше, біз көрші орыс селендеріне ылғи да барамыз, әйелдері ылғи да сиырларын шала сауады екен, Мұса екеуміз емшектерін сорып еміп аламыз, сонда бар ғой, әлгі сиырлар кәдімгідей тосып тұрады, кәдімгідей бізді аяйды. Мөлт-мөлт көздері қандай десеңізші, бәрін түсінетін сияқты.

- Сендер кімнен үйрендіңдер мұны?

- Ешкімнен де, өзіміз көрдік бір шалдың сиырдың емшегін сорып жатқанын, сосын бізге де сөйтуге болады екен дедік.

Айғаным не ұрыспаған, не құптамаған. Со жылдың қысы-ай. Туған топырақ қаншалықты шұрайлы, құтты дескендерімен, жан-жақтан босқындар ағылып, онсыз да жүдеп-жадаған елдің берекесі одан әрмен пышырады. Оның бер жағында тағы да әлгі шолақ белсенділер құтырып кетті, дастарқаныңа шейін андиды. Қатын-қалаш, бала-шаға масақ теріп келгенде, дереу үгітіп, жарым таба, бір таба бидайды қуырып, енді ауыздарына апара бергендерінде, “үкіметке құямыз“ деп тартып әкетеді.

Әлгі масақты теру қандай азап десеңші. Әдетте бастырылмаған астықты маялап үйеді де, молотилкамен басқанда, жерде топаны қалады ғой. Қаранғы түсе топ-топ адам со жаққа ұрланып жетеді. Асығып-аптығып, әрқайсы екі-үш метрден орын алып, қаз-қатар тізіле қалады. Таң алдында суық желдің өтінде пәлен сағат тұрып топанның сабанын ұшырады. Өліп-талдық-ау дегенде, бір тостаған бидай кейде толып, кейде толмайды. Күн сәскеде қуырып жіберіп, келіге түйіп талқандап, қара көже дайындайды. Түнге қарай тағы кетеді. Сөйтіп жиған-тергендерінің бірі бұйырып, бірі бұйырмайды.

Бақа-шаян, құрт-құмырсқа, шөптердің тамыры ма, жәндік атаулыны қуып жүріп жейтінді шығарды жұрт.

Бірде сиыр іздеп келе жатып Айғаным аналайдан

қарайғанды шалып, атының үрке бергеніне қарамастан, со жаққа екпіндете жеткен. Адам екен. Бір еңкейіп, бір тұрады, үсті-басы жыртылған, бет-аузы, қолдары ісіп кеткен. Шошынған Айғаным әлгі кісіні танымады. Түрін шырамытады, бірақ мұны танығандай әлгі кісі тіл қатты:

- Сумен ағып бара жатқан тышқанды жеп келемін.

Ойпырмай, сонда Айғаным бейтанысқа тура қарауға қорықты. Бет-аузы қан, қылшық-қыбыр, киімдері жырым-жырым. Сыр бермеуге тырысқан Айғаным:

- Сиыр көрмедіңіз бе, буаз сиыр бошалап кетіпті,-деді сасқанынан. Көзіне көзі түсіп кеткенде, о, сүмдық, жемтік іздеген жабайы аңдай, бұған тап беретіндей, сәл аялдаса, қылқытып жұтып жіберетіндей.

Айғаным жанарымен жер сүзді, тұла бойы дірілдеп әкетіп барады.

- Иә, иә,- деді әлгі кісі бұған әлі де мағынасыз тесілген қалпы,- көрген жоқпын, иә, иә, шырағым, осындай күйге тура келдік, осындай күнге та-а-а-а...

Будан әріге шыдамады Айғаным, атын тебініп, кері бұрған. Іздеген сиыры ағаштың ішінде бұзаулап қалған екен, ол-онай тапты. Есінен әлгі көрініс кетер емес. Жүзін жас жуып, солқ-солқ жылады. Құдай-ау, неткен қорлық, неткен бақытсыздық, күтқаруға көнер ме, жетелегенге жүрер ме жаңағы көзқарас, неғып қорықтым, неге, неге?! Мұндайда не істеуші еді, жақындайын десем, жеуге тарпа бас салатындай, әлде қорыққанға қос көрінгені ме? О, тәңірім, егер шын бар болсаң, мынау жалпақ әлемнің астында шын болсаң, қалайша жол бердің мұншалық әділетсіздікке, адам баласын осынша қорлауға бола ма? Сұранысын өтей алмасаң, әуелден несіне жараттың, неге бердің оған жан мен тәнді. Бір үзім нанға зар қылатындай, не кінәміз бар біздің.

Тышқан аулаған кісі көз алдынан кетпей, бір түрлі қобалжып, артына қарайлай берді. “Үйге барып айтып, жігіттерді жіберейін“. Бұзауды алдына салып, атқа қонған, сиыр соңында.

- Құрман-ау, Құрман, мен бір сүмдық көріп келдім,-деп есікті ашып үлгерер-үлгерместе еңіреп қоя берген.

Өздері бұратылып әрең жүр, ауыл еркектерінен дереу бара қояйық деген ниет білінбегесін, ашуланған Айғаным қайтадан жолға дайындалды.

Әкесі мен Құрманды тыңдамастан Айғаным да бірге шықты. Бағана өзі көрген жерден ұзамай-ақ жан тапсырыпты.

- Шіркін, Айсең дейтін Айғали ғой, қайран боздақ,- деп Дәм-ағаң қапалана жүріп, өлі денені арбаға әкеп серейтті.

- Түлкілі колхозының басқармасы, сырнайды қалай тартатын, әнді қалай шырқайтын, өнерлі жігіт, қор болған өнер, қор болған өмір...- Дәм-ағаң таусыла сөйлейді.

Айғаным оның танымайтын адамы жоғына таңғалып, манағы тесілген көздер есіне түсіп, “ән салды, сырнай тартты” деген сөздер тіпті де миына қонбады. Және басқарма дегені несі, басқарма да аштықтан өле ме?

- Аштық та бір алапат жау,- деді Дәм-ағаң,- небір асылыңды жұтқан, шіркін, осы Айғалилардың ісіне қарап тұрып сүйсінетінмін, сенейін бе, сенбейін бе, кешегі дүрілдеген азамат, не пәлеге ұшырадың бүгін. Әлсіздік таныттың, колхозың шетінен қырылып жатқанда, қорыққаныңнан бір түнде балашағамен көшіп кеттің. Әй, бірақ кінә да жоқ.

- Қазір аштыққа ұшыраған колхоздардың активтерін жаппай абақтыға айдап жатқан көрінеді. -Құрман “білесіз бе” дегендей, қайып атасына қипақтай қараған.

- Түрмеде де аштық болғасын таратып жіберіпті, мына Айғалиды да қамады деген, босатқан түрлері ғой. Шені үлкендер шені кішілерді шетінен соттатып, міне, енді, сотта мейлі, соттама мейлі, шенеунігі де келейі де бірдей қырылуда, бөрімізді аштық соттап жатыр. Қырылғандардың орны мәңгі бақи үнірейіп тұрады енді, сорымыз неткен қалың ел едік, жиырма бірінші жылы қаншамаыз кетті келмесе, бүйте берсе, ертеңгі хал не болмақ, қазақтың атын өшірмесе не қылсын? Құдайым содан сақтасын.

- Жалғыз қазақ емес екен, барлық жерде осылай көрінеді. - Құрманның бұл сөзіне Рахман жауап қаппады, түк естімегендей ойын жалғастырған:

- Бұл жамандық бір иектемесін, бір иектесе, түбірінен құртып тынады. Жиырма бірінші жылы алдымен тырысқак

деген пәле жайлады ел ішін, іле-шала аштық қосылды, екі жақтан ұрғанда, әрбір жиырма үйдің бесеуінен ғана түтін шыққан. Айғаным, есінде ғой.

Қалай есінде болмасын, ауылдың айналасы жыртылған, екі баған қойып, қаңылтырға қара маймен баттитып жазылады, содан-ақ жұрттың зәресі ұшады.

Қой бағып жүріп, бие, сиыр сауып жатып тырысады да қалады адамдар. Піспе пісіп тұрған келіншектің шыңғырып құлағанын көрген бірде. Ауыл-ауыл шетінен томпиған төбешіктерге айналды. Енді ес жия бергендерінде, аштыққа ұшыраған. Сөйтіп бір жылда бүтіндей аймақ тып-типыл құрыған.

- Жиырма бірінші жылғы апат біздің ағайындарымызды түгелдей әкетті. - Құрман “менің де есімде” дегендей нышан байқатты. Шөп-шаламға шейін азық болатынын со кезде түсіндім. Ал, құрт, ірімшікке ештеңе жетпейді екен, тістемей сорсаң, құдайдың құтқарғаны. Жалпы мен ойлаймын, алдымыздан қандай күн күтсе де, баршылық па, тоқшылық па, қап-қап құрт, ірімшік дайындап қойғанның тигтей артығы жоқ, бұзылмайды, ылғи да соларды сақтаса...

Отыз екінші жылдың кесапаты, аштықтың салқыны көпке шейін созылған. Әуірімдеп келесі жылдың майына да жеткен. Көктем, қар еріп жатқанда, аузы күйген жұрт қырқа-қырқаның масағын теруге тағы да лап қойысқан. Әдеттегідей үгітіп, талқандап, қуырып, әйтеуір тамақ қылады. Бірақ су сорып, дөнінде түк дәм жоқ, кәуәк болады екен қардың астында қалғасын.

Сай-сай суға толып, ертеден кешке шейін жерге телміргендер, балық аулайды, қоға жейді. Енді ешқашан нанға тоймайтындай, ешқашан тоқтық заман орнамайтындай, қыстан әбден қысылып шыққан жұрттың араны ашылған, шетінен үркек, қорқау, сак. Жоқтықтың адам баласын ашынған қасқырға айналдырып, мінез-құлқын өзгертіп жіберетіні рас екен. Тірлік-тынысы мәнінен, сәнінен жүрдай тоналып, аңсайтыны құлқын тамақ қана. Тіпті ел шетіне азық-түлік көмек вагондары келе бастағандағы енді ештеңе көрмейтіндей апыл-ғұпыл жанталасқандары шошытқан.

Қамбаға астық құйылып, жұртқа таратқандағы сурет әлі көз алдында. Далада ұшы-қиырсыз кезектегі адамдар иіріліп күтіп отырған. Көбінің тұруға әлдері жоқ. Шүнірейген көздер, арбиған қолдар, саудыраған сүйектер. Жан-жақтан анталайды, телміреді, үздіге сыбырлайды: нан... нан... нан...

Ер азаматтарының пысықтығы, ақылының арқасында бұлар ешқайда қаңғырмады, тірі қалды. Дәм-аға көбіне жол үстінде, қайдан барып, қалай келісетінін үйдегілер білмейді, әйтеуір үрім-бұтағын жүдеткен жоқ, астық қорын шым-шымдап болса да ауылға жеткізіп тұрды. Жетім-жесірді жарылқаймын, алдына келгендерді тарықтырмаймын деп ерсілі-қарсылы жолсоқты боп жүргенде, неліктен жаны азапқа жақын тұрды екен, дәл сол кезде өздеріне шыр бітіп, тұрмыстары түзелінкіреген, ауыл да есін жиып үлгерген, соған қарамастан сапарға шығуын доғармады. Тіпті ісінде алабөтен ширақтық, асығыстық пайда болды. Сөйтсе күні өтіп барады екен ғой жарықтықтың.

Соңғы рет үйден аттанған күні Айғаным түс көрді: ескі қыстауларындағы моншаға қарай жүгіріп келеді, өзі жалаңаш, сыртта қақаған боран, әбден тоңып, есікке жармасады. Моншаның ішіне кіріп, енді жылынайын десе, одан әрмен жаурайды. Түкке түсінбей жан-жағына аласұра қарайды, қызық, кәдімгідей от жағылған, пеш жып-жылы, тіпті моншаның ішін бу жайлаған. Неге мұның ыстығы шықпайды деп, ағаш бөшкеден бір ожау суды пештің ішіндегі оттай қызарған тастарға құяды, буы бет-аузына лап қойғанымен, бәрібір әсер етпейді. Соредегі қайың жапырақты енді ала бергенінде, төңірегін суық жел гулетіп үлгеріпті. Аядай моншаның іші кенеттен кеңейіп, алақандай терезесі биіктеп барып, әйнегі сарт-сұрт сынып, бір терезе он терезеге көбейіп, жаңағы ызғар одан әрмен күшейіпті, іштегі бу сыртқа лықсып, бұл әлгі қайың сыпырғышпен терезелерге ентелейді. Олай жүгіреді, былай жүгіреді, лыпасыз қалыпты, денесі дір-дір, үсіп барады. -Шошып оянса, таң шапағын енді ғана шашыпты. Әлгі түстің әсерінен жуықта арылар емес.

- Қырсықтан сақта, тәңірім, жамандықтан сақта, тәңірім,-

деп күбірлеп, бүгін жұмаға ауған күн екенін ойлады. Дереву төсектен ұшып тұрды.

- Құрман, ө, Құрман,-деді неғұрлым ақырын.

Күйеуі қапелімде ояна қоймады. Алагеуімденген бөлме, көзіне қарайғанның бәрі аждаһадай елестеп, үрей туғызды. Дүние құлазып жүре берді. Тыр жалаңаш жүргені несі, орны үңірейген, әлдеқашан бұзылған монша нені емексіткені.

Терезе жаққа зарыға қаралды, атқан таңның жарығына жалбарына, жалына, үміттене қарады. Жылт-жылт, жас таң моп-момақан ап-анық, алыстан әйтеуір жақсылыққа сендіргендей. Айғаным ешқашан мұншалықты ұзақ телмірмеген шығар көкжиекке. Қызыл бояу бірте-бірте көгілдір кеңістікке жайыла таралып, әйнектің ар жағында созылған кең дала да соған орай баяу өзгеріп, келіншектің тілеуін қостағандай.

- Күнәдан пәк, жас таң,- деді үздігіп,-жас таң, жас таң, жер бегіне нұрыңды шашқан ұлы сәтінде төсегімнен шошытып оятқан мына хабардың жөнін түсіндірші.

Атқан таң барған сайын айналасына әмірі жүріп, үйдің ішіне жарық сәуле жүгіргенше, білетін аяттарын оқыған Айғаным төсектің үстінде отырды да қойды. Арқасының тоңазығанын елемеді. Құрманның өзіне тесіле қарап жатқанын аңғарғанда ғана күбірлегенін доғарып, көрпесін жамылды.

- Не болды?-деді Құрман.

- Жәй, әншейін, -Айғаным байбалам салғысы келмеді, алғашқыдай емес, секемі сейіліңкіреген. Және бекерге жамандық шақырып жүрермін деп қаймықты.

- Өңің боп-боз,-деді Құрман,- ауырып тұрған жоқтысың?

- Ыңғайсыздау түс көріп... бүгін жұма ғой... дәл таң атарда...

- Ой, сен де, түс деген не, сонша мән беріп, қашанғы айтамын саған, онсыз да қиын өмірді қиындатпа деп...

- Қайдам,-деп Айғаным теріс бұрылып жатты. Күйеуіне ызаланды, “тәйірі-ай, түс дегенге сеніп” дегеніне. Бәсе, түс не екен, бұған түк емес, ал өзі үшін түс күнделікті көңіл-күйі, тұтастай тіршілік тынысы, жақындарының, өздерінің - бәрінің тағдыры, ертеңінен еміс-еміс хабар белгілері. Мойындауға ыңғайсыз, алайда нашар түс көрсе, күні бойы қолындағысы

сусып, сынып, көйлегінің етегіне сүріне береді, ақырында қалай жорыса, дәл солай болады да қояды. Кім білсін, мынау ғаламда өзекті жанды жаратқан тәңірімен байланыстырар, жалғастырар жалғыз күш те осы түс деген ғаламатта жасырынса керек. Пенде шіркіннің тірлігі қашан да құпияға толы, ал табиғат тұнып тұрған жұмбақ құбылыс. Сана-сезіммен бұлардың тұңғығын бойладым деп күпінгеніммен, әр қадамның алдыңнан тағы бір кедергі, тағы бір құпиясын тосады да тұрады. Сөйтіп тіршіліктің адам сұлбасындағы әлем-әрекеті жалғаса береді, жалғаса береді. Сол мәңгілік өуе мен тірі жанның арасындағы қатынас түс арқылы да көрінісін тапса керек. Өзі осылай ойлағандықтан ба, есінде анық сақталған түстерінен кейін Айғаным құдайдың дауысын анық ажыратқандай хал кешетіні бар. “Бү жолы құдай бізді қандай сынға ұшыратар екен” деп үрейленгені де сондықтан. Әлдеқалай айтылған елеусіздеу сөзге шейін құлақ түріп, бірнеше күн елендеді де жүрді.

Ел тыншы, қолдары ауыздарына жетіп, әлдене бастаған, әкесі алыс сапарда. Бұрын да алдын ала кескен мерзімінен кешігетін, бала-шағаның көңілінде бөтен ой жоқ-тын. Нұрхан, анасы, Токсейіт, Жанғанымдар бірге, бұлар өздерінің жертөлесінде. Онсыз да сәл дыбыстан сәл етіп, аяқтарын жер тартқандай әрең ілбіген Айғаным ауыл шетінен әлдекімнің жылағанын естігенде, ұшып кете жаздаған. Көршілер де үйге кіріп келе жатты. Бір сұмдықты сезген Айғанымның белінен күш тайып, сәкіге отыра кетті.

- Қорықпа, қорықпа,-деді бұған жақындаған келіншек,- аман,тірі, тез жүр...

Әлі де ештеңе ұқпаған Айғаным құлап-сүрініп, үйіне де жетті-ау.

Есік алдындағы таныс арба, атты көргенде, “Дәм-аға, Дәм-аға” дей берді. Үйдің маңы ығы-жығы, біраз адам жиналып үлгеріпті. Айғанымның құлағына еміс-еміс сөздер шалынып, төңірегі тұманданып жүре берді. Жанталаса ішке ұмтылғанында, әлдекім білегінен ұстады.

- Сабыр сақта, шырағым, жылама, өзі қиналып жатқанда, жылағандарың одан бетер қинайды, сабыр...

Токсейіт пен Нұрханның Дәм-ағаны сүйей көтеріп, ортаңғы бөлмеге қарай өкеткенін байқады.

Үй ішіндегілер үнсіз, бірақ манағы бір ащы дауыс Айғанымның нақ төбесінде әлі тапжылмай тұр.

- Жарықтық жануарды айтсаңшы, туған топырағына асыққан. - Күжбанның дауысын шырамыпты. - Қара жолмен ызғытып барады, олай қараймын, былай қараймын, құдай-ау, мынау Дәм-ағаның құласы ғой деймін, арба салдыр-гүлдір, дүниені төңкере жаздайды, шоппып кетіп, төтелей жүгірдім бүйірден. Жарықтық жануарым-ай, сезімталым, сергегім-ай, тоқтады-ау, әйтеуір, төңірегін осып жіберердей кісінегенде, жарықтығым, мұңын шаққандай, тілдескендей болды-ау. Дәм-ағаны тура ауылға жеткізгенін айтсаңдаршы.

- Сені де құдай тегіннен кездестірмесе керек, ниетіңнің тазалығынан ғой, кім білсін, ет қызуымен әлдеқалай бұрылып кетсе, қайдан табар едік...

- Дәм-ағаның өзі де тегін жан емес қой, құдайым жар болған.

- Аман-есен жаны қалсын деп тілейік.

Қорадағылар бір-біріне сыбырлап қана тіл қатады, үйден кіріп-шыққандарға үнсіз жалтақтап, үміттене, үрейлене көз тастайды.

Көмейіне тастай қатқан өксіктен іштей еңіреген Айғаным әкесіне батылсыздау жақындады. Еңкейе жер тізерлеп, аяқ-қолымен сырғыды. Сәл қатты қимылдаса, Дәм-ағаның тыныштығын бұзатындай.

- Бас жағыма... өз-өз-ө-зің ие... ие... бол... - Әкесінің дауысы мүлдем өзгерген, Нұрханға болар-болмас иек қақты. Нұрхан жоғары қарай ығысты, жастықты түзенкіреді. Елпен қимылдап, әкесінің бас жағына отырды.

Кеудесі сырылдап, демін алқына алады. Дәл ортасында жатқан кең бөлмеге жан біткендей, айналасы түп-түгел Дәм-ағаның өзімен бірдей қиналғандай, өзімен бірдей тыныстағандай. Әлі сыланып үлгермеген қарағай қабырғаларының арасындағы жасыл мүкке дейін, боялып үлгермеген төбе тақтайларына дейін, жетімсіреген ағаш төсекке дейін бүлк-бүлк, Дәм-ағаның жүрегімен қатарласа соққандай.

Айғаным әкесіне әбден бауырлап жақындаған сайын үйдің

іші даладай аңырап, екі орта бір-бірінен одан әрмен алыстап бара жатқандай. Бұрын ешқашан андамаған бір хал-ахуал өнбойын қысып әкетті. Сыр-сыр еткен әкесінің демі бөтен қорқыныштан хабар жеткізіп, үйдің тынысы мүлдем тарылып, әлдеқандай күштің шенгелі бөріні енді-енді бүріп жұтатындай. Көзге шалынған зат екеш зат та жексұрын көрініп, көңілді құлазытады. Тірлігіннен мән жоғалуы оңай екен-ау, әлпінде ғана жығылып-сүрініп істеген шаруаң түкке тұрғысыз, әлпінде ғана жүйкенді жұқартқан ой мардымсыз бірдеңе және соны сездірер бір күш қастарында.

Әкесі Нұрханға “кеудемді көтеріші” дегендей нышан байқатты. Сәл қозғалса, жанының шырқырай қиналғанын бет әлпетінен аңғарасың. Ернін тістеп, үнін шығармауға бар жігерін жұмсаған Айғаным әкесінің аяқ жағына кеп тоқтады. Әлсін-әлсін ыңыранған дауысы сай-сүйегін сырқыратып, әке азабын жеңілдетудің еш амалын таппай, бәрі де дәрменсіз жағдайда. Демін алған әрбір сәт әкесін тілмен айтып-жеткізгісіз азапқа салуда. Оң иығы күп боп іскен, сәл қозғалса, кеудесін еріксіз көтеріп қалып, сылқ ете түседі.

- Сынықшы керек,-деді біреуі.

- Альп келуге жібергенбіз,-деді Тоқсейіт.

Рахман басын шайқаған, енді еш қайран жоқтығына өкінгендей. Қашан сорлы жүрек шыдағанша, азап күшағында жатты. Шыдамдылығын-ай сондағы, тісін қайрап, сәт сайын құбылар қушиған жүзінен анық аңғарылатын іштегі қасірет.

Топырлап келгендердің көбі сырттан қайтып жатты. Неге екені белгісіз, ол қасында тек Нұрханның отырғанын қалады. Ашып ештеңе айтпаған. Бақұлдасып, әрқайсымен жеке сөйлесуге ықылас танытпады. Анда-санда жалын ата күрсінгенде, уһілегенде, үй қозғалғандай болатын. Өзі, Жанғаным, Нұрхан үшеуі кезектесіп, қашан көзі жұмылғанша күзетті.

-Бұған да шүкіршілік,-деген бір жеңілдегенінде,-айдалада іріп-шіріп, қарға-құзғынға жем боп өлсем қайтер едім, сендер қайдан іздер едіңдер, бұған да шүкіршілік. Тек өкініш өртейлі ішті, кім де болса, әдейі қастандықпен атты, мені танытын біреу атты. Құлағымды жарған дауысын, әттең, ажыратпадым.

“құйыршықсың Рахман“ деді. “Тұқымың тұздай құриды“ деді және. Кімді сонша өшіктіргенімді. Бірақ сендердің қандарың көтеріліп жүрмесін, Нұрхан, саған айтамын. Біріңе бірің сүйеніңдер, елден ұзамаңдар, ынтымақтан айырылмандар, мені өзіміздің ескі жұрттағы қорымға қойыңдар.

Әке өліміне себеп сол белгісіз күйінде қалды. Әкеле жатқан бес қап бидай үшін бе, басқа сыры бар ма, ешқайсына белгісіз. Жоқтықтан әлі де иық көтеріп үлгермеген ел Рахманның қазасын азық-түлік тонаушылардан көрді. Өздері әкесінің екіұштылау етіп айтқанын тістерінен шығармады. Дәм-ағаның қайғылы өлімі Нұрханды тез есейтті. Жарығым, күнім деймін-ау, әкесінің ақырғы демі үзілгенше, бүкіл қызметін өткерді ғой қолымен. Неге тым-тым бәйек қақты екен со жолы деп кейіннен Айғаным талай опынған. Әке тәніне тырнағын сұққан сұм ажалдың салқыны бауырын дәл со жолы шарпығандай көрінеді де тұрады.

Дәм-аға қайтатын күні Нұрхан екеуі қасынан бір сәтке ұзамаған. Тіл жоқ, жанары солған, әбден жүдеген әкелеріне тесіле қарап ұзақ отырған. Бір мезетте тынысында қорқынышты қырыл пайда болды, бсеу, дүние-ай, жанның мұрынның ұшына жақындағаны сол шығар, тәннен ұшар алдындағы ай-най қимастығы ма, сол бір қиямет сәтте Нұрхан жұтынып-жұтынып қалғандай, сондықтан да кейін бақытсыздыққа ұшырағандай болады да тұрады. Әлде өзінің жөн-жосықсыз ырымшылдығынан ба, белгісіз. Соңғы демін жеңілдетуге күлшынғандай, Нұрханның әлденеше бүктетіліп әкесін құшақтай алғаны, өз демін аузына тосқандай болғаны, басын жастыққа салып, қайтадан пәлен сағат телміргені Айғанымға ұнамаған. Шанырақтарына амалдап кіріп үлгерген ажал атты аждаһаның азуы бауырына да тиіп кетер ме деп аһ ұрған. Бұл күдік дегенді қойсаңшы, көңіліңді бір жауласа, күдайдың төбеңнен ұрғаны деп біл.

Міне, қырық жылдан асты, сол бір күдіктенгені үшін әлі опынады. Нұрханның тағдырын сол бір құрып кеткір бұның күдіктенгені шешкендей-ақ. Алғашында ойында түк жоқ, өзі Нұрханнан әрмен Дәм-ағаға жақындап, қырылдаған деміне жүзі шарпылған. Сол кезде есік жақтан қартаңдау әйел

“Айғаным, былай тұр” деп бұны шақырып алды, - “айналайын, тым үзіліп, тым үздігіп қарамашы, берірек келші, өйтуге болмайды”.

Жүрегі шым етіп, бауырына жалт бұрылған, ол да үздігіп кетердей-ақ отыр екен. Жарығым, күнім деймін-ау, менікі әншейін сандырақ шығар, алақанға сызылғаннан кім озған.

Балалары Дәм-ағаның өсиетін орындап, ата-бабасының қорымына апарып жерледі. Дос-жаран, жаужүрек тумалар түгелдей жиналды. Жан-жақтан ағылған елден жер қайысты. “Артында тұяғы бар, жалғызы аман болсын” деп тарқасқан.

Алыстан қарап-ақ мерейінді тасытып, ішкізбей-жегізбей тойғызатын, қайран бауырым-ай, қайтейін, қыранға несіне ұқсадың екен әуелде. Жасық, жуас болғаныңда, жалаға ұшырамас па едің, кім білсін. Орысша, қазақша сауатты жазады, танымайтын, сырын ұқпайтындарға тым өр көрінген шығар. Маңайдағы ауылдардың басым көпшілігі жұттан қырылып, айғайға басқан кешегі белсенділер сәл-сәл жуасыған, ел ішінде тыныштық. Нұрхан ауданда қызметте, газетке өлеңдері жарияланып тұрды. “Байдың баласы” деп бұдан төрт-бес жыл бұрын оқуынан қуылғандай емес, жұрт бірін-бірі қаңғыртқанды, аңдығанды тыйыңқыраған. Нұрханның атақ-абыройына бұлар сырттан мәз.

Құрбы-құрдастарына сыйлы, қыздарға қадірлі, он жетіден асқан ұлын анасы тезірек үйлендіруді тілеген. “Сол аудан дегенді қайтесің, ауылға орал, келіншек ал,- дейді. Қасын керіп жымиятын: -Үлгерем ғой, апа. Кейінірек. Оқимын, Қарағандыға жібермек. Сойтіп жүргенде, заман тағы бүлінді. Осы төңіректен бірінші Нұрхан кетті үндемеске. Демалыс сайын ауылға келгенде, қабағы ашылмайтын әдет тапты. Кітаптан, қағаздан көзін алмайды, етпегінен жатады, ешкіммен сөйлеспейді.

Бірде Айғаным себебін сұраған.

- Өлең жазарда осындаймын, өзім де байқамаймын,- деген.

Екі жеті хабар болмағасын, бұлар Токсейітті ауданға жіберген.

Өң жоқ, түс жоқ, өздеріне соқпастан ол тіке бұлардың жертөлесіне келіп тұр. Құрман екеуі сыртта сыбыр-сыбыр.

Айғаным қазбалап ештеңе сұрамаған. Тоқсейіт “шөлдедім” дегесін, дастарқан жайып, шөй демдеді.

- Тыныштық па, жүзің алабұртып тұр ғой,- деді Айғаным.

- Сен қорықпа,-деді Тоқсейіт, - апам естімесін, Нұрханды түрмеге жауыпты, уақытша шығар, тексергесін қайтаратын шығар, кінәсі жоқ шығар.

- Сен неге шығар, шығар дейсің? - Айғаным айғай салған,- әлде сенбейсің бе, кінәсі жоқ шығар дейді ғой, күмілжіген түрің жаман, о, несі-әй, шығар, шығар деп... әлде қылмысына көзін жетіп күмілжіп отырсың ба?

Еркектердің төменшіктеген түрін байқап, іштей үрейленген.

Қуғын-сүргінге ұшырағандарында, міне, дәл осылай, еркектері бүтежектеп, қатын-қалаштың алдында мүсәпірлік көрсетуден тигтей қысылмайды. Сірә, бұ жолы тағы бір апат төнгелі тұр, әйтпесе мыналар неге жүнін жұлған тауықтай сүмірейеді.

- Құдай-ай, құдай сол,- деді ызаланып,- тағы қандай пәлеге ұшыратқалы тұрсыңдар. Осы сендердің боркемік бейшаралықтарың түбімізге жететін болды ғой, осы сендердің...

- Саған не көрінді? - Құрманның көзі бақырайып кетті, - Бізге не қылмалың дейсің? Біз неден жаздық?

Айғаным қолын сермеді.

- Өшір үнінді, сендер, бөріне сендер кінәлісіңдер. Қараның күні туды деп, қараны қайда, қандай көрге апарып тығатындарыңды білемісіңдер? Бүкіл елді, жұртты құртатын сендер сияқты тобан аяқтар, жалаңбұттар. Осыдан Нұрхан, Нұрханым... - деп көз жасына булықты.

- Өзі қажып келгенде, сенікі не, апама қалай естіртеміз деп қапаланып келгенде... - деп Құрман сөзінің соңын жұтып қалды.

- Естіртемін деп, неге жамандыққа жорисыңдар. Апама қалай жеткізуді емес, Нұрханды қалай құтқарудың қамын қарастырмайсыңдар ма? Апама, апама дейді ғой...

- Сонда Тоқсейіт, қалай өзі, не үшін айыптаған, бардың ба, жолықтың ба, кімдерді көрдің, не дейді? - Құрман оны байыпты әңгімеге шақырды.

- Кіргізбеді,-деді Тоқсейіт кібіртіктеп, - ауданның түрмесіне

кісілер сыймай, облысқа әкетіп жатыр. Не милицияның, не соттың есігіне жету мүмкін емес, сендей соғылтысқан халық, ештеңе біліп болмайсың, мұндайды ешқашан ешкім көрмеггі, түрлері жаман, не сұмдық келгенін... жау емес жан жоқ деседі.

- Жау дейді, - Айғаным алақандарымен бетін басты, - байдың баласы, шонжардың тұқымы деп тағы бастайды екен ғой қудалауды. Құдай-ау, енді не істе дейсің, енді қай тесікке тығыламыз. Дүниенің кілті кедейде, ендігі төре кедей, ендігі патша кедей дегесін, іздеп жүріп, сондарынан қалмай жүріп, тигендегі көрген күніміз мынау болса, құрысын кедейі, жарлысы да, жалшысы да. Әлде біздің таппай жүргеніміз жерде, көкте жоқ кедей ме, айтсандаршы, тілдерің байланып. неге таппайсыңдар бір амалын, неғып отырсыңдар омалып. Дәм-аға тапсырған жоқ па еді екеуіне Нұрханды, қайда берген уәделерің, ант-су ішкендерің? Әлде ұмыттыңдар ма көзі тайғасын. Бұл не, таусылмайтын жау, құдай-ау, ұямды бұзып, ұрпағымды қаңғыртқан, аналарды аңыратқан бұл не жау? Сендерді кінәламағанда, кімді кінәлаймын, сендерден сұрамағанда, кімнен сұраймын, кім қалды, құдай-ау, сенетін. сүйенетін.

Кенеттен өзегін өртеген қайғылы хабардан Айғаным не айтып, не қойғанына есеп бермеген. Әлдеқалай көзі түскенде аңғарды, Тоқсейіттің жүзі қуқылданып кетіпті. Сонда ғана оны қатты ренжіткенін білді.

Құрман әншейін қалбалақтап, тыпыр-тыпыр, екеуіне алма-кезек жаутаңдағаннан басқаға дәрменсіз.

- Тым терең кеттің-ау, Айғаным, - деді Тоқсейіт ұзақ кідірістен соң, - бірақ не айтсаң да біз көтереміз, көнеміз. Санаға, миға қонбайтын жағдай бұл, соғыс емес, жүт емес, түрі мен түсі мүлдем өзгеше бір жамандық, өзгеше бір апат болмаса, не қылсын. Аудандағылардың түрінен қорқасың, қабағы ашық, жүзі жарқын біреуді кездестірмейсің.

- Жер аударылып-ақ кетпеген екенбіз, - деді Айғаным, - мүмкін сонда ештеңеге душар болмас па едік, Дәм-ағам да тірі қалар ма еді? Бұ жерде бәрібір бізге тыныштық бере қоймас. байдың тұқымы деген атымыз бар.

- Аудандағылардан естуімше, тұтқындалғандар өңкей кешеті

өкіметті өздері орнатқандар, көбі советтердің төрағалары, уәкілдер деседі, бұ жолы бау-кұлак деп жатқан ешкімді де кездестірмедім.

- Адамның жанынан қадір қашты ғой бүгінде, итшілеп өтерміз ендігі шақта. Тек Нұрханды құтқара көріндер, біздің маңдайға итшілеуді жазғаны-ай, құдайдың, енді не шара? Кілең тексіздерді құдай құтыртып қойғасын, қайтеміз, құдай басқа салғасын, көнбегенде, қайтеміз. Сүйегінде дәні жоқ өңкей сорлыға, кебек жеген кебекке күнімізді түсіргесін, не амал, көрешегіміз әлі алда ма деп қорқамын. - Әбден ашынған Айғанымның бетін, жүзін демей көкейіндегісін ақтарып, өздерінің де намысына тигенін елемеген сыңай танытқандарымен, Құрман мен Тоқсейіттің сол әңгімеден кейін күрт еңселері түсіп кетті.

Әсіресе Тоқсейіт іштей таусыла жүдеген. Кейін Айғаным сол бір әңгіме үшін, азаматтың жер-жебіріне жете сөккені үшін талай өкінді. Көз алдында жүргесін, әншейін айтқан назы екен, соның артынша Тоқсейітті де әкеткенде, әкесінің қара шаңырағы қаңырап қалғандай тарыққан. Нұрханнан соң ілешала, қалайда оның ақтығын дәлелдеймін деп облыс, ауданға қайта-қайта шапқылап, зыр қаққанда, өзі де торға түсті.

От басындағы бұлар жылап-еңіреп қала берген. Құрман олай-пұлай әрекеттенгенімен, оны да жауып тастар деп, қайын енесі ешқайда жібермеді. Айғаным да батып түк демеді. Шынында не сезімнің, не миың бойламайтын түсініксіз бір кезең еді. Тіпті хат танымайтын, момын шаруаларға шейін, енді-енді көздері ашылып, кеңестің мүшелері шегінен ұсталып жатты. Сол кеткеннен әлі де жоқ көбі. Кейінгілер іздеу де салмайды.

Үш жылдан кейін Нұрхан елге оралғанда, таңырқамаған жан жоқ. Аналары ауылдың кәрі-жасын түгел жинап, құрмалдыққа жылқы шалған. Аман келгеніне құлшылық деп, қадалып ештеңе сұрамағандарына қазір өкінеді. Өзі де ашылып сөйлемейтін, сол баяғыдай, алыстан мен мұңдалап, төңірегін мысы басып тұратын. Қапаста өткізген үш жыл мінезін өзгерткендей, тым жастай сынға түсті ғой, жарығым, күнім. Келе сала “үйлен, үйлен” деп мазаладық.

Ай-һай, шіркін, құдайдың құдірегін айтсаңшы, бір жыл ғана

жүрді-ау бостандықта, үйленді, келіншегі аузы-мұрны шығып отырғанда, соғыс басталды. Майданға аттанар күні қайтадан камалды. Дастанның көрер жарығына ғана ақталғандай екен. Өттең, дүние-ай, ұлды болғанын естіп үлгермеді. Дегенмен жүрегі сезген шығар, соңында ұрпағы қалғанына, Рахман әулетінің аты өшпегеніне. Құдайдың күдіреті деген, міне, осы, ата-бабасының жалғасқан жапырағы, бұтағы. Қайран бауыр содан хабарсыз.

Сөйтіп, бір жұмбақтан екінші жұмбақ туындап, жалғыз інінің тағдыры мәңгілік қасіретке ұласты. Енисей өзенінде суға кетіпті деген алып-қашпа сөз бар, сірә, рас болар. Кеудесінде жаны тұрса, амалдап бір хабарын жеткізер еді ғой, тірі жүрсе, оралар еді ғой. Он жыл зардап шегіп, Токсейіт әйтеуір келді ғой, қауышты ғой өздерімен, бұл да құдайдың күдіреті шығар. Апақ-сапақта бірінен соң бірін әкеткенде, тағдыр шіркіннің тағы нендей сабыт саларын қайсы болжапты. Ел шетінен өлгіндей сыбыс естілгенде, бұдан сегіз-тоғыз жыл бұрынғы сүргін тағы қайталанды-ау деп ойлаған өзі. Бірақ жұрттың ішіп-жегені бір-бірінің көз алдында, китені, жиғаны, тергені және солай, енді шегінен жалаңаш қалсын демесе, несін қуғындайды деп таңырқаған. Сөйтсе адам баласын қинаудың жөні мен жолының шегі жоқ екен ғой. Күні кеше ішпе, жеме, сәнденбе, салтанат құрма деп сондарынан қалмаса, енді аузыңды ашпа, мейлі, намысың, арың тапталсын, қыңқ етпе дейтінді ойлап тапты.

Сөз десе, ежелден елендеп, арқасы қозатын бейбақтың сол сөзден көрген қорлығы, әлдеқалай айта салғаны, өзілдегені. кекеткені, емексіткені, алдарқатқаны, еркелеткені, аялағаны, азғырғаны, өтінгені, қорқытқаны, ренжіткені, қуантқаны - бәрі айналып келіп әркімнің өзіне тоқпақ боп тиіп жапты. О, сұмдық десеңші, сайрауға, шырқауға дағдыланған тіл жаппай тұншығуға мәжбүр, жаппай қырқылуға тиіс болды. Кім зерттепті, қазіргі жаппай мақаулықтың, меніреуліктің түпкі тамыры сол қасіретті кезеңнің қойнауында жасырынуы әбден ықтимал.

Жалғасын таппаған дәстүр сабағын таппаған өсімдіктейі солып қуармай ма? Кейін шырақ алып жүгіргеніннен не пайда.

тақырдың үстіне бір отырғызғасын. Замандастарының түлкі-бұланға салынуға, аярлыққа, өтірікке дағдылануға, ор қазуға, атуға, құртуға бейімделгені рас емес пе? Сөйтіп бір-бірін жоюға еттері үйренді, занды да өздеріне лайықты жасады, өздеріне лайық деп орындады. Сайдың тасындай жігіттерді үн-түнсіз өкетіп жатқанда, өтеуі, сұрауы бар мал құрлы болмады. Баяғыда, жесір дауы деп сәл нәрсеге аттан салатын жұрт қайран боздақтарының соңынан іздеуге, дерегін білуге неліктен талпынбады, неден сонша үрікті? Әкелерін ұстаған кездегі жағдай мүлдем басқаша, айғай-шу, жылау-сықтау, әкірендеу, бұйыру, не істесе де басын ашып алатын, көпшілік көңілінде қасірет қалғанымен, белгісіздіктің сызаты қалмайтын. Асылы, атылып, айдалып-қуылып жатсын, ішіндегілерін ақтаруға, қарғап-сілеуге, зарлауға, жоқтауға мүмкіндіктері болмаған. Бір-біріне сүйеніп, тым құрығанда қатындар басқа түскен қайғыны дауыс шығарып жоқтап, мауық басатын. Жер аударылғандарды да үйлеріне шақырып, дәм татырған, әкірендескен әкімдердің сыбағасын беріп жіберетін, көйлек-шапан, сый тартатын. Ал енді жігіттерді үндемеске өкетіп жатқанда, жұрт ләм деспеді. Баяғыдай дабыра жоқ, кімді қалай, қашан өкеткенін де ешкім көрмейді. Ұзын құлақтан жетер сыбыр-күбір, ауылды жаппай қорқыныш жайлаған. Іңірде ғана аттан түсіп жатқан азамат ертеніне ізім-қайым.

Алда-жалда келін түсіру, құда шақыру, шілдеханаларға қатыса қалғандардың бірді-екілісі артынша орталыққа шақырылады. Бұлар аң-таң, сыпсың сөздің, ұзын құлақтың қайдан шығатынын түсінбейді. Сонда сауық-сайран тыйылмайды, қыз-жігіт, кемпір-шал боп айтысады, әндетеді, сөз жарыстырады. Ер азаматтардың қатары сиреп, келе-келе той-томалақ та сиреді, ауылдың қасіреті қалындады. Заман тыныш сияқты, бірақ айналасы екі жылда дауыл соққаннан кейінгі бау-бақшадай бір сүйкімсіздік көрініс көңілді жүдетті де тұрды.

Соғыс басталардан бір жыл бұрын оралған Нұрханды ауыл құшақ жая қарсы алды, оның келгені өздеріне де, өзгелерге де жарқ еткен жұлдыздай өсер еткен. Ағайын еңсесін қайтадан көтеріп, тіршіліктің табиғи ағысы қойсын ба, дүниеге

шырылдап сәби келеді, тұсауы кесіледі, тайға мінеді, үйленеді дегендей, жібі жіңішкерген әдет-салт жасқана-жасқана өз арнасын тапқан. Бұрынғыдай емес, күдік атаулы бірте-бірте тыйылып, ауыл үстінде анда-санда ән қалықтайды, күй күмбірлейді, жарқын-жарқын дауыстар естіледі, сыңғырлаған қыз-келіншектердің күлкісі алыстан арбайды. Не пиғылымыздан екенін қайдам, Нұрханның қамалуына себеп - байғұс Кужбанның қатыны босанып, баласы тұрмай шетіней бергесін кіндігін еркекке кестіріп, Нұрханды қолқалапты тойымды басқарсын деп.

Майданға кететін бір топ жастың арасындағы ересегі де, тіс қаққаны да өзі, мұрты тебіндеп де үлгермеген басқалары оны “ағалап” бәйек болған. “Кімді қорғаймын деп бара жатқанымды білмеймін соғысқа” деп айтқаны үшін әкетіпті. “Жоқ, “Қайран қазақ” деген өлені үшін...” сияқты сөздерді арқалап, бұлар қала берген.

Кім, қайсы көрсетті, Итемгеннің тыңшыларынан ба, анық нендей айып тағылды, куә болғаны бар ма, өзінің титтей хабары жоқ. “Кешегі өткен заманды аңсап, зарлапты...” деген сөздер ауылды аралап кетті лезде.

Жанғаным, анасы үшеуі үйде түнімен тамақ пісіріп, жігіттердің жолына ас-су дайындау қамымен үйде қалған. Енді ежіктегеннен не пайда, өтті өмірден қырышын жас. Шешелері шыдамады, қайғыдан, құсадан өлді. Жасық, жуас еді, күйгелек еді марқұм, заманның түзуінде уһілеп, айналасындағыларды үркітіп отыратын. Әкелерінің тірісінде байқалмаған жәйттер кейіннен кәдімгідей бадырайып, ұсақ-түйекке шейін жүйкесін жұқартып, ренжіп отыратын үнемі.

Қызық, әдетте дастарқан берекесі әйелге қатысты ғой, ал бұлардың үйінің мырзалығы, қонақжайлылығы, дарқандығына ең алдымен әкелері себепкер еді, үйіп-төгіп соншалықты қияметпен әкелгенін жұртқа аямастан таратып, себепті-себепсіз қонақ арылмайтын, дастарқан жиылмайтын. Күйгелек болғанымен тарындық танытпайтын шешесі, таңертеңнен түн ортасына шейін сылп-сылп, қара шаруадан титтей тыным көрмейтін.

Нұрханды қамаған күннен құлады, содан оңалмады, не

жылай, не сөйлей алмай кемсендеп, басын дамылсыз шайқаумен өтті дүниеден. Бір қайғы боп есеңгіретсе, бір қуаныш боп алдаған, ай-һай, шіркін, өмір-ай, шешесін жерлеп жатқанда, Теңдік ұл тапты. Қатын-қалаш, қаусаған қарт, арпа ішіндегі бидайдай, бірен-саран еркек ауылдағылар. Белі үзіліп, жұмыс істеуді, міне, сол сәттен бастаған Жанғаным екеуі. Ай-һай, дүние-ай, қабырғаң қайыса жүріп-ақ көндігеді екенсің қиындыққа. Аппақ саусақтарыңды сүйел қаптап, бет-жүзінді аяусыз жел, аяз, жауын-шашын осқылағанда, балтырың сыздап, табаның удай ашығанда, жылы төсекке жетемін бе, жетпеймін бе деп қиялдайсың. Басыңа түссе, мұң емес нәрсе жоқ, басынан өткермегендер мұны түсіне де қоймас. Қара шаңырақтарынан отау-отау бөлініп, үй тігіп шыққандары кеше сияқты еді, бұл тұрлаусыз уақыттың әмірі мықты екен, бәрін бүрсендетіп әкеп, қайпадан қосты. Түбірінен оталған орманның орнында қалт-құлт сарғайған, шіріген шөп-шалам, қисайған, сынған бұтақтар тәрізді, өңкей қорғансыз жесірлер, бала-шаға, шал-кемпір.

Азаматыңмен қоса айбының да кетеді екен, қаншалықты тырмысып, білдірмеймін дегеніңмен, орны үңірейіп тұрады екен қосағыңның. Даладан шаршап-шалдығып жеткенде, апалап төсіне жабысқан балалары көңілін лезде қалай көтерсе, Теңдіктің ашық-жарқын мінезі сондай әсер ететін. Қабағына қарап-ақ тоятын. Кебежедегі азғантай азықты бабына келтіре ұстап, Жанғаным екеуінің алдынан дастарқан жайып қарсы алады, бірде аш, бірде тоқ бөбектерін де жылы шырайымен қасынан ұзатпайды. "Ертегі айтшы" деп, Октябрь етегінен жармасып, бір елі соңынан қалмайтын, Қалқан мен Кеңес ауыздарын ашып томпиып қана отырады. Ертегінің аса қызықты тұсына келгенде, Октябрдің қол аяқтарын ербендетіп, кейіпкерлердің іс-әрекетін қимылмен көрсетем деп әлектенгені қыран-топан күлкіге батыратын үйдегілерді. Одан Кеңес пен Қалқан да қалғысы келмей ербендейді. Қысқы кештер сөйтіп балалардың кішігірім ойын-сауығымен өтіп жататын.

Ауылға алғашқылардың қатарында Құрман оралды. Дені сау, жараланбаған, әйтеуір жаны олжа, бәрі құдайдың жіберген

сыйындай. Соғысқа кеткен тоқсан жігіттің алтауы ғана қайтты. Әбден титықтаған, арып-ашыған бұғылылықтарға бұл соғыс орны толмас опат, орны толмас өкініш боп жалғасты, әлі қанша жалғасарын кім есептесін. Әуелде құлыптап кеткен үйлеріне жер ауған ингуштың үйелмені кірген, шығындар демеді, Құрман да қарсыласпады, бәрі осында тұра берген. Ауылдағы бос үйлерге жаппай көшіріп әкелінген шешен, ингуштар енген.

Шағын үйлер адамдарға тарлық қылмайтын, бір отғын басында бірнеше шаңырақтың тату-тәтті тірлік кешуі әбден заңды көрінетін. Асылы, пенде байғұс не нәрсеге де тез бейімделгіш, тез көнгіш, әйтпесе сайын даланы еркін жайлап, киіз үй тігіп керіліп-созыла күн оздырғандарын да біледі, сөйткен өмір өзгеріп, ел аспанына қара бұлт үйірілгенде, жұмылған жұдырықтай бір жерге бастары түйісті, бұған да көнді, мал-дәулет ортаға түсті, оған да көнді. Елу жылда заманның өздеріне үйіп-төккен қандай да жөнді-жөнсіз жосықтарын, заңдарын үп дегізбей қағып алатындары қызық. Шетінен елзектік танытып, өзгере қалады, оқыс нұсқау, оқыс бұйрық, оқыс науқан, оқыс ұран ба, негізіне, өзегіне үнілер ешқайсын кездестірген емес. Қай кезеңде де "міне, малымыз, міне, жанымыз, ләппей, тақсыр, құлдық тақсыр". Уақыт зымыраған сайын "ләппей, тақсыр, құлдық, тақсырдың" сипаты тереңдеп барады. Екі малдың тұяғы бітсе, біреуін сүйреп әкетіп, құлынды биені сасқандарынан жүз, жүз елу сомнан өткізгендерінде, тағы да әлгі "құлдық, тақсыр". Қазір мың сомға табар ма екенсің құлынсыз биені. Жетпісінші жылдардың басында айырықша байқалған, сонда ғой Құрманның қорадағы малды тігерге тұяқ қалдырмай мемлекетке өткізіп жібергені. Жергілікті советтің өкілдері үйді-үйді аралап, "артық мал ұстамандар, майды, сүтті, нанды қайдан аламыз дейсіндер ме, е, қайдан алушы едіңдер, бәрін, де дүкеннен сатып аласыңдар" деп бөскені.

- Алғашқы боп елге үлгі көрсетпін, молодес Құрман, - деген комиссия мүшелерінің бірі.

"Молодес Құрманнан" кейін басқалар да амалсыздан малдарын арзан бағаға сатуға мәжбүр болған.

Қымызына үйренген құлынды биені әкеткенде, Айғанымның іші удай ашыған.

- Сен-ақ жұрттың алдына түсіп өлетін болың ғой, апарма, сапта, егер зорлықпен әкетсе, о жағын көрерміз, - деген.

- Үкімет айтқасын, заң, кеше коммунистердің жиналысында түсіндірді ғой облыстан келген мықтының өзі, мендей коммунистер, ардагерлер бастау керек деді ғой, сен осыны неге түсінбейсің?

- Әй, сен неге сұрамайсың, коммунистер ет жемесін, тамақ ішпесін дей ме сонда? Жұт шақырмайын десең, айрылма жылқыдан. Құтым, берекем еді, тағы не пәлені бастап отырсыңдар, кім мұндай бұйрық шығарған. Кім болса да миғұла біреу. Халық сонда күнін қалай көрмек, кім асырамақ, бүкіл малын қайтадан тартып әкетсе, баяғыдай отыз екінші жылдың кебін киіп жүрмейік.

- Ту-у, сен де қайдағыны жаңғыртып, қой үстіне бозторғай жұмыртқалаған осындай заманда, тамаша заманда, тіпті салыстыруға келмейді ғой, құдайдан қорықсайшы.

- Әй, сендер қорқындар құдайдан, өңкей бейшаралар, жандайшап белсенділер, әй, сен енді кімнен қорқасың, сақал-шашың ағарды, қартайдың, қанша тыраштансаң да енді саған ешкім жылы орнын, жәйлі қызметін бермейді. Сен осы кімге жарамсақтанып, кімге жағынғың келеді. Жә, жасында түсінікті енді, алыстың, жұлыстың, жеткен әділетің, бірдейшілігің, теңдігің көне, жауға атқандың, жеңдің, жә, мұның да көппен көрген ұлы той, тірі келгеніңе шүкір, ал енді мына алжасқаныңа жол болсын. Жұрт күлмей ме мына қақбасты-ай деп, тым құрыса әліптің артын бақ, байқа, сәл кідірсейші, сақалыңды шошандатпай.

- Айттым ғой жағдайды, облыстан келіп түсіндірді дедім ғой, бәрібір енді қоймайды, одан да тезірек тапсырып, тыныш отырайық, бәрібір қалдырмайды, мен білем бе, сен білесің бе, үкімет бір айтса, бітті. Өл, тіріл, бірақ орындайсың.

- Ендеше, өл, тіріл, баяғыдан, міне, осындайсыңдар, сен түсіндірші, үкімет дегенің мендей адамдар емес пе, сен байғұс үкімет, үкімет дейсің өзеуреп, сонда оның кім өзі, темір, ағаш па ол қатып қалған. Қатын құрлы ақылдарың жоқ-ау, қайтейін,

сендердің етектеріңнен ұстап, жеттік кой жетер жерімізге, жеткіздіңдер, жарылқадыңдар ғой.

- Мүмкін әлі маскара ғып, мені тастап кетіп жүресің, менсінбей, әлі. Жә, сен ренжімеші, бас амандығын берсін құдай, мал бірдеңе болар, сонша таусылғаның не, балалардың дені сау болса, ертең-ақ орны толады бәрінің. Мұндайың жоқ еді ғой, баяғыда әкеннің үйір-үйір жылқысын айлап әкеткенде де үндемегенсің, енді бір биеге бола сонша күйзелгенің не, сен де ұсақталайың, қартайайың деген екенсің, Айеке, - деп өз қылығын жуып-шайған Құрман.

Айғаным бұдан әріге сөз таластыруға құлқы соқпаған. Былай қараса, баланың ойыны ма дерсің, он-он бес жыл, өйдөйт, кеңірдектерін созып айғайлаған жәйттерді аяқасты бытшыт қылып, тағы бір он-он бес жылдан кейін өздері ойлап тапқан ұрандарын қайтадан атып ұрып, еш заңдылыққа сыймайтын бір науқанды төпелетіп, өздерін өздері аяусыз таппаған бұл не жұмбақ?

Заман жел, адам қаңбақ болып, сана-сезім, ми, ақыл атаулы сұрапыл екпіннің астында тапталып, құр сұлдері қалған дәуірлестерінің басқашадай болуы мүмкін емес-ау. Өз ықтиярларымен тоқпақталғанда, қуғын-сүргіннің небір үлгісін ойлап тауып, алды-арттарын бағдарламастан асыққанда, зорыққан, көтерем аттың кебін кигендей екен. Жүз, мың жылдан қалыптасқан жоралғы, дәстүрді елеп -ескермей, жер көктегі ешқандай заңдылыққа сыймайтын қатқыл қағидаларды шұғыл үстемелетіп, және мұны дереу бойына, қанына сіңірем деп күштегенімен, құдай-ау, бұдан бір мысқал өзгерер ме табиғатың. Сүйегіне сіңген салт-сана кенеттен жоққа шығарыла тапталып, осының кесірінен түпсіз шыңырауға өз еркімен құлдырап бара жатқанын пақырлар сезбейтін де сияқты.

Жерлестері үшін ата-баба, аруақ деген қасиетті ұғымға шейін ескінің сарқыншағы. Өздері қабылдамағанның бәрін соған сиғызады. Неткен әділетсіздік. Әуелдегі салт-сананың жұрнағы да жоқ әлденелерді өткеннің керексіз қалдығы деп отырып көбейтетінін қайтерсің бүгінгілердің. Баяғыда бабалары ешқашан қызын малға саппаған, қалың мал деп берсе,

оны екінші жақ жасау деп қайтарған. Отау құрған екі жастың келешегіне алдын ала жасалар әрекет, тұрмыстан қиындық көрмесін деген пиғылдан туған екіжақты қамқорлық. Жас кезінде мұндай пікірді әкесінен естіген. Жанғаным екеуінің айттырып қойған жерлері бар. Есін білгеннен әкелерімен еркін сөйлесіп дағдыланған, “Айғанның, Жанғанның қалыңы...” дегенді еміс-еміс құлақтары шалатын. Содан бір түрлі тіксіне үйдегілерге сауал тастаған:

- Сонда қалай, қыздарыңды сатып, байығыларың келе ме? Неткен қорлық, неткен надандық бұл. Өздерің ғой, қыздарымыз оқысын деп молда жалдайсыңдар, орысша сауатын ашсын деп және мектепке апарасыңдар, сөйте тұра қалың мал аласыңдар, бұдан өткен тұрпайылық болар ма ?

- Қазақтардың ежелгі салтынан қалай аттаймыз. Малға сатылғанның алды да сендер емес, арты да сендер емес, қой, әрі, қайдағыны қазбаламай, - деп шешесі қабағын түйген.

- Әй, - деп Рахман тамағын кенегенде, үйдегілер бір-біріне жалт қарасты. Ол әйеліне дүрсе қойды, бұрын мұндайы жоқты. - Былшылдамай, тыныш отыр. Ештеңенің мәнісін ұқпаған жетесіз неме, не, мен сені малға сатып алып па едім, қашан сатып алып едім. Әкең берген үйір-үйір жылқы, түйе, қоймен, күтушілеріңмен, тұтастай бір ауылыңмен көшіріп әкелгенімді қалай ұмыттың? Сонда деймін, есептеші, менің әкемнің сендердің қораларыңа айдап салған қырық жетісі жасауыңа жетіп пе? Саған берген қалыңға үстемелеп мал қосып әкелген.

- Менің жағдайыммен салыстырма қазақтың қызға қалың бергенін. Мен біреудің жалғызы болдым. Әкем ештеңесін аямады, өзің білесің, келін боп түскенімде, сенің ауылыңның үстіне ауыл көшіп келгендей болған жоқ па, сондағы көш әлі есімде. Басқалардың жағдайы ше? Кейбіреулердің қартайғанша қатын алуға қаржылары жетпей жүретінін қайда жасырасың. Қыздарын сатпаса, әлгілер неғып кезінде үйлене алмады? Сен де қайдағыны айтып, сатқан қазақтар қызын... несі-әй, - деп шешесі біраз күңкілдеген.

- Пәлі, - деп Дәм-аға әлпіндегі ашуынан қайтқандай, кең-кең күлген, - сен елден ерекше болдым дегің келеді, о? Рас, оның рас енді ерекше болғаның, әкеңнің арқасында. Бірақ

аталарымыз ешқашан қызын малға сатпаған. Өзің ойлашы, - деп әкесі Жанғанымға бұрылған. - Сенің көзің ашық, кітапты көп оқисың, қанша хисса, ертегі, жырды жатқа білесің. Солардың арасынан кездестірдің бе: қызын малға сатып байыған кейіпкерді?

Жанғаным біраз ойланып, басын шайқаған.

- Кездестірмедің, ә. Қанша жұмбақ, тақпақ, өлең білесің, соларда айтылған ба осы жәйт?

- Есімде қалмапты, - деген екіұштылау етіп бұл.

- Яғни айтылмаған, еш жерде айтылмаған, - дей берген әке сөзін Нұрхан бұзған.

- Айтыстар ше, қыздардың ағайын-туғанымен қоштасып, сынсығанда арызданатыны ше, бір жаманға қор болып, малға сатылып барамын деп жылайтыны ше?

- Тындасаңшы, - деген Дәм-ағаның қайтадан қабағы түнжыраған, - рас, бертінде кейбіреулер қалың малды тек өз пайдаларына шешкен, қазір де солай. Бірақ біздің әуелгі дәстүрімізде мұндай болмаған. Тілімізді түсінбеген, жөн жосығымызды ұқпаған шенеуніктердің ойлап шығарғаны ғой, оларды құстаналау қиын, алғашында жергілікті тұрғындардың арасынан әлгі шенеуніктерге көмектесіп, жөн-жосықты түсіндірген кім болды дейсің. Тіл білмеудің қырсығы, небір сұмдық, пәлекет көршінің тілін білмеуден өрбиді. Қоян-қолтық араласып, бір-бірінің дінін, ділін, әдет-ғұрпын зерттегенде, кез келген басқа жұрттың мінез құлқын, қасиетін де жақсы түсінеді ғой. Ал біздің сорымызға көп нәрсе кереғар, дамыған, тым тұйықпыз ба, қайдам, әйтеуір өзімізді сорлы, бейшара етіп көрсетуде алдымызға жан салмаппыз, әлі де солай жалғасатын шығар. Мына масқараны қараңдар, қызды малға сатады деген жаланы тойтарудың орнына өздерінің әдет-ғұрыптарына кереғар анықтама жасағандарға өтірікті шегелей нықтауға, қалыптастыруға жан-жақты ықпал еткен ағайын. "Иә, наданбыз, қызымызды сатамыз" дескен, бұған қоса кейбіреулер бастап та жіберген науқанды. Сөйтіп болашақ ұрпақтың алдында қарғысқа ұшырап отырмыз мына біздер. Қарақтарым, естерінде сақтандар, бабаларыңды бекерге сөкпендер, олар ешқашан әлгіндей төмендік танытпаған.

Сол жолы шешесі мен Нұрхан Дәм-ағамен келіспей көптеген мысалдар келтіріп, "Айғаным мен Жанғанымның қалыңын алып, жасау деп асықпай отырсың" деп қалған.

Ай-һай, опасыз дүние-ай, сөйткен қалың да үкіметтің еншісіне бұйырды. Күйеу жақ үрім бұтақтарымен елден қуылып, кейінгі жағдайларынан хабарсыз. Тек Жанғанымның атастырылған жігіті аштан өліпті дегенді естіген. Айғанымның өзі әке сөзінің жаны бар деп есептейді. Кейінірек бұған көзі жеткен. "Мына масқараға назар аударыңыздар" деп Дәм-аға тектен-текке ескертпепті, алу, сату, пайда табу әрекеттері кейіннен, әсіресе тұрмыс жақсарған сайын үйлену тойы, құда шақырысуда керемет ұясын тапты. Өзі куә: ғасырдың бас кезіндегі кейбір келеңсіздіктен әлдеқайда асып түседі қазіргі салт-дәстүрдегі жебірлік, бөсекелік. Баяғының қыз ұзатып, келін түсіруіндегі, өлік жөнелтуіндегі біркелкі ұстанар, біркелкі сақталынар ережесі болатын. Төгілген арақ, екі арадағы онайлықпен аяқталмайтын сауда қызықтың құтын ұрласа, "байдың барын шашам, жарлының артын ашам" ұғымының қазіргі қазадағы көрінісі мүлдем сұрапыл. Тірілердің араны ашылады да кетеді осынау аса бір киелі сәтте. Кешегінің карапайым ырымы бүгінде дерекілеу ырың-жырынға, кешегінің ұстамды әдет-ғұрпы бүгінде әдепсіздікке, тойымсыздыққа ұласыпты.

Қанша ашынғанымен, баяғы жартас, сол жартас, айғайласын, жар салсын, жыласын, жалынсын, енді ештеңені өзгерге алмайды. Талай түнді кірпік қақпай өткізгенде, аруақтардың алдындағы кешірілмес ұрпақ күнәсін жеңілдетерлік бір амалын ойлап табатындай-ақ шарқ ұра мазасызданатын. Таңды таңға ұрғанда, бөрібір түк те өндірмейтін, өзін-өзі қажытқаннан басқаға қауқарсыз.

Сондайда бар ашу-ызасын Құрманға аударатын:

- Құтхана мекенімнен бездірдің, ағайыннан бездірдің, бөріне сен кінәлі, әуелден намыссыз жаратылған бозөкпесің, саған ерем деп, саған сүйенем деп, далбаса тірлік кешіпмін.

Шалы үндемей құтылады. Не мұны қостамайды, не ренжімейді. Оған бөрібір сияқты, Айғанымның шымбайына батағына да осы, былқ етпейтіні.

Айғанымның жақыннан да жаттан да көретіні самарқаулық, сылбырлық, аруағын қорласын, ақ сақалын жүлсын, ата қонысынан қусын, мейлі, ішкенге мәз, кигенге мәз. Тойғандары соншалық, кездерін шел, көкіректерін тот басқан. Саналы-ау дегендері әбден қорқып қалған, тілдерін тістеп, іштерінен тынады. Әйтпесе ата қоныстарының іргесінде отырған Токсейіт пен Жанғаным қалай шыдаған, жо-жок, олар білмей қалдық деп, қанша ақталғандарымен, бәрібір кешірім жасау қиын. Пәлен жыл өткеннен кейін Бұғлыға барған бір жолы "Дәм-ағамен амандасып қайтайық" деген. Құрман шошынқырап, қапелімде ешқайсы кеттік дей қоймайды. Ыңғайсыздау тыныштық орнап, көздерін бір-бірінен алып қашқан.

- Бастарына барып, малдың қанын шығарсақ қайтеді, - деген Токсейіт.

- Онда бүткіл ауылды со жерге шақыру керек, - деп Жанғаным не қолдағанын, не қарсыласқанын білдірмеген.

- Жұрт қалай түсінеді, мұның өзі... - деп Құрман сөзінің сонын жұтынқырап, ыңғай танытпады.

- Иә, сен өмірбақи осылай жұрт қалай деп өтесің ғой. - Кеудесін кере күрсінген Айғанымның жігері жасыған.

Құрмалдық шалмаған. Төртеуі күздің қоңыр салқынында ілби аяндаған ат-арбаның үстінде. Әке-шешелерін бүгін жерлегендей қабақтарынан қар жауып отыра берген.

Божы ұстаған Токсейіт қамшысын атқа сілтемеді. Басы салбырап, қалың ойға батқан түрінен айныған жоқ. Әрқайсы іштерінен күйзеліп, анда-санда "uh" деп түншыққан тыныстары ғана әуені сызғылайды. Төңірек те мұная мүлгіген, жолдың қос қапталындағы тал, қайыңның жапырақтары бір сарғайып, бір қызарып қалып барады. Айнала жүдеп, аздағы жол қысқарған сайын сидаң тартқандай. Дала баяғы маңғаздығынан, шексіздігінен айырылып, етек-жеңі түріліңкірегендей ме, жан-жақтарынан қысып, демдерін алқына алады. Әлде іштерін тесіп әкеткен шарасыздық па, жан дүниелерін айран-асыр ғып, жүректерін шайлықтырған мына сәтте қоршаған орта да өз-өзінен кішірейіп кеткендей. Балалық, жастық дәурендері өткен алқаптың қойнауына бірегей енген

сайын әлде сағыныш, әлде өкініш, әлде құлазу ма, бойларын телегей-теңіз толғаныс билеген.

Соны бұзғысы келмегендей, біреуі жағын ашар емес. Оқыстан әлдене десе, табиғат пен екі ортадағы тілсіз үндестіктің шырқы бұзылатындай. Алға жылжыған сайын баяғыдағы қалың жыныстың қатары селдіреп, әлден уақытта жазыққа ұласты. Манадан сондарынан қалмай жарысқан қос қапталдағы ағаштар да кілт тыйылып, доңғалақтардың астында шыр айналған жол енді жіңішке берді. Жиекке шейін егілген дақыл, оң жақта бидай, сол жақта жүгері. Жолға тақала себілгені соншалық, әрлі-берлі өткен көлік шеттерін аяусыз жаншыған. Машина, тракторлардың бұл жермен жүрмейтіні аңғарылады, ені тар, аракідік ызғытқан мотоцикл іздері баттиыпты шашылған дақылдың үстінде. Үсті-үстіне төпелеген суық жаңбырдан еңсесін көтере алмай, пісіп үлгермеген қалпында бидайдың сабақтары иіле төменшіктеген.

- Шіркін-ай, бес-алты күн ашық болса ғой, жауын әбден титықтатқан екен жарықтықты. - Төңірегін әрлі-берлі барлағанымен, Құрман қайда келе жатқандарымен ісі жоқ сияқты. Көгерген күйінде комбайнға түсер астықты елестетіп, басын қайта-қайта шайқайды. - Жарықтық-ай, обал-ай, аспанның да жуықта ашылар райы байқалмайды, ә...

Қасындағылардың ешқайсы оның сөзін жалғастырмады, тұнжыраған күйлері. Токсейіт қана көкжиекке енжарлау көз қиығын жүгіртіп өтті.

Шынында жер-көк көңілсіз. Баяу көшкен қою бұлттардың жақында тарай қоятын түрі жоқ. Төбеден төне түсіп-төне түсіп жауын тамшыларына айналмай жатып, қайтадан жел көтеріп әкеткенде, кеңістікке қанатын кең жая үздік-создық жүзе жөнеледі. Әлгі әзірдегі жоғарыдан сығалаған жылт-жылт күннің сәулесі енді бұлттардың астында жоғалып, төңіректі одан әрмен жүдетіп жіберді. Қай-қайсының да бойы тоңазығандай. Сумандаған ызғарлы лептің оңайлықпен басылар сыңайы жоқ. Неге екені белгісіз, бір-біріне арқа сүйеп отырмай, әрқайсы өзінше бөлек шоқиған. Сірә, сондықтан да шығар тоңғандары.

- Айдамайсың ба атты, - деп қалды Жанғаным.

Оған Тоқсейіт ден қоймады. Өз ойымен өзі әлек. Межеге жақындаған сайын алабұртып, жеткізбесе екен, көрінбесе екен деп келеді іздеп келе жатқандарын. Жеткізетіндей, көрінетіндей мүмкіндігі жоғын білгендіктен бе, өзі де түсінген жоқ.

Мынау сары-жасылды алқап шексіз созылып, бұлардың көрсем дегенін үшпі-күйлі жұтып қойғанын елестеткендіктен де өрі қапаланып, өрі ынғайсызданып, божыны мүлдем бос тастаған.

Іштей анықтап отыр: ескі қорымға апарар жол жоқ, мынау егіс алқабын он айналса да жетпейді, жету үшін анау бір тұстан тіке тарту керек, жайқалып өскен дақылды таптап өту керек, соқпақ салу керек. Бағана бұны қалай ескермегеніне таңырқалды. Ауылға жыл құсындай сиректеу соғатын Айғанымның көңілін қимағанда, бұндағы жағдайдың тарс есінен шыққаны-ай. Орақ аяқталғасын, әйтпесе көктемде, қыста әкелмесе, қисынсыз шаруа екен. Әдетте өздері бұ жаққа аяқтарын аттап баспайтын. Қанша опындырғанымен, болар іс болғасын, ескі жараны тырнауға аяншақтанатын. Тіпті кейінгі кезде ұмыта бастағандай, қайтемін енді, уақыттың әмірі ғой деп тынатын. Осы төңіректі мекендегендердің бәрінің де бабаларының сүйегі кетті, жалғыз біздікі емес деп, бір-бірінен кінәні қашыруға тырысып жүргенде, жылдар да жылжып өте шығыпты. Көзкөрген қарттар азайып, кейінгілердің мұнымен титтей ісі жоқ.

Алыстан жалғыз ағаштың сұлбасы шалынды назарына. Жүрегі шым етті. Ескі қорымға апаратын жолдан қалған жалғыз белгі, баяғыда да дәл осылай тұратын, ”жалмауыз кемпір” дейтін жұрт. Бала-шаға жиылып, қиқы-шойқы бұтақтарына өрмелеп, денелерін көгертсе де, қоймайтын мұнда келулерін. Соларға талай таяқ жегізген ”жалмауыз кемпір” енді өзінің атауына лайық сияқты көрінді. Жалмауыз деп ойлады Тоқсейіт. Анау зым-зия, көне қорымды құртқан да осы ”жалмауыз кемпірдей” елестеп кетті. Ойпырмай, құдайдың ісі ме екен, төңіректегі шок-шок қарағайлар, қорым тып-типыл да, мынау сақталған.

Арбадағылардың қабағын сезгендей ат та көңілсіздеу ілбіп,

доңғалақтар сықыр-сықыр ирелеңдейді. Қасындағыларға не дерін білмеген Токсейіттің кері оралуға да құлқы соқпады. Меніреу жандай басын көтерер емес.

Құрманның есі-дерті егінде, "өттеген-ай, жарықтық-ай" деп әлсін-әлсін қайталайды, баласын әлдилеген әйелдей-ақ еміренеді.

- Енді ғана түсіндім, - деді Айғаным, - миыма кірсеші дәл осылай боларын, көрмеген соң сенбейтінмін, сенбегесін, аландайтынмын, есім кете аландайтынмын, құрыды, бітті бәрі.

Токсейіттің иығынан жүк түскендей, божыны қаттырақ тартып қалды. Дәм-лим үндеместен, егін демей, жол демей, аттың басын дөрекілеу бұрып кеп жіберді. Бидайдың сабақтары кірш-кірш сынып, жапырыла құлады.

Әлі де ештеңе ұғынқырамаған Құрман:

- Өй, аясаңшы, обал ғой, аясаңшы, - деп Токсейітке алақтай қарады, - өй, қайда тарттың, мұның не, байқасаңшы, обал ғой, обал...

- Обал дейсің бе, - Айғанымның дауысы қаттырақ шықты, - Нені обал деп аяп келесің сен, не түсініп келесің сен? Сен... сен...

- Нанға обал деймін, тағы да не жазып қалдық саған, әлде обал емес пе, қанша бидай сабақтарын жапырып кеттік, өткен-кеткеннің бәрі сөйтсе, несі қалады мынау егіннің, қанша адамның маңдай тері, адал еңбегі...

- Сорлы... сорлы, - деді қайталап Айғаным, - нан дейсің бе, бәрін - арын, намысын нанға сапқан сорлы, әй, нанның күдірет, өмір, дәмнің патшасы екенін білеміз, бірақ жаным - арымның садақасы демей ме қазақ...

Мүлгіген тыныштықты тілгілеген Айғанымның сөздерін бөлуге ешқайсының батылы бармады. Токсейіттің жауырыны қозғалғандай.

Құрманның түрі аянышты еді, басын мүлдем көтере алмай қалды.

Жанғаным Айғанымның тізесіне қолын батырып-батырып, "қойсаңшы" дегендей үнсіз қиылды. Жалғанда еркектің баяшай түрін көргеннен қысылар әдетімен Құрманға қарауға ұялып, бұрылыңқырай теріс айналды.

Айғаным бірақ құлақ аспады, жүзі күренітіп, көздері жасына лайықсыз шоктай қызарған, Жанғаным дереу қолын тартып алды.

- Нұрхан қалай біліп айтып кеткен: қайран қазақ, тірлік тозақ, - Айғаным өз-өзінен тебіреніп, өз-өзінен көңілі бұзылған кейіпте ұзақ күнренді. - Құдайдың қандай қаһарына ұшырасақта, енді бізге обал жоқ шығар, жаратқан иеңе енді не деп жалынуға болады, тәубадан айырылдык, ата-баба аруағын аттап кеттік, қап-қара қарғыс арқаладық... қайран қазақ, атқан аруак, азған ұрпақ, қалды-ау, өңкей бозсопақ, қайдасың, қайда кешегі боздақ, осьның бәрін болжап айтып кеткен, беу, шіркін, Нұрхан!

Көз жасына булығып, әрең отырған Жанғаным шыдамады, аңырап қоя берді:

- Арманда кеткен бауырым, азапқа көнген бауырым, айтуға да болмайды, іздеуге де болмайды, түсіндірші бауырым, өттің бе әлде қиналып, қандай жағдай, не халде, артыңнан сұрап баруға, жетпеді біздің дәрмен де, күзғынға жем болдың ба, қоқыста әлде қалдың ба, асыл сүйегің, қапылыста солдың ба!?

Айғаным Жанғанымды құшақтай алды, қанша жылдан бері тұншықтырған, екеуіне ғана белгілі қайғы-бұлақ арнасынан асып, ал кеп бүрк-сарк төгілсін. Мынау қиындау сәтке дөп келген қырық жамау көңілдеріне басу айтар шама Құрман мен Токсейітте жоқ. Бұрын-сонды жариялап сәгі түспеген, ішперін әбден тескен екен, екі әйел Нұрханды айтып, солқ-солқ жылады.

Ескі қорымның орнын шырамытқандарымен, әкешешелерінің бейітін дәл анықтай алмады. Бірақ қай жағына қараса да сол баяғыдай көріністе, әке-шешелерінің бейіті апанық елестей берді. Сол баяғыдай екен дейді, бәрі жерге отыра қалып, беттерін сипайды, әлдекімнің аят оқығаны естіледі, неткен мақам, құлаққа жағымды, көзінді жұмып, қолынды жаясың, кәдімгідей қауышасың, амандасасың, бәрі өңіндегіндей.

Жанғанымның иығына басын сүйеген Айғанымның сарнаған жоқтауы екен санасына бірте-бірте сіңген. Сынайтын. сөгетін бөтен кісі жоқ, мұнартқан дала жап-жасыл, екеуіне

қосылып сыңсығандай, ізім-қайым жоғалған бауырын бірге жоқтағандай, анау астықты алқаптың астында қалған ата-баба сүйегі үшін кешірім сұрап жалбарынғандай.

Шіркін, даланың қайталанбас қасиеті-ай, әкең болып, анаң болып аялайды, аймалайды, сырласың, досың болып, құшағын жаяды, қайғыңды бөліседі, маңдайыңнан өбеді, арқаңнан қағады, әйтеуір кіршіксіз ниетімен бауырына тартады да тұрады. Дала дегені далиған аспан екенін аңғарған Айғаным қайтадан төңірегін барлаған, бидайдың масақтары да бұлардың жоқтауына қосылғандай, теңселеді, иіледі, бүгіледі, тербеледі. Жер-көк тұтаса астасып, тебіренгендей. Төңіректі жайлаған лепгің өзінен шарасыздық аңғарылады. Анау-мынауға былқ етпейтін жел де жуасып, бұлардың зарын қостағандай.

Құрман мен Тоқсейіт әлі үндемеген қалпы, бір-біріне арқаларын бере бүктетілген. Жүріп келеміз бе десе, аттың қашан тоқтағаны естерінде жоқ, басын шұлғып тұр.

- Сабыр етіндер, - деді Құрман естілер-естілместеу. Даусын сәл қаттырақ шығарайын десе, өзі де еңіреп қоя беретіндей. Сай-сүйектен өткен әйелдердің сөзіне шыдау мүмкін емес, - сабыр, сабыр, - деді тағы да.

- Жыласың, ақтарсын мұң-зарларын. - Тоқсейіттің үні ширақ, іштей бекінген, нық. - Осы арада жыламағанда, қайда жылайды, жетер түншыққандары, жыласың, зарласың. Еңірейтіндей-ақ жағдай, шырылдататындай-ақ ащы шындық емес пе. Қайда барып, кімге мұңдарын шағады, кім құлақ асады дейсің, кім түсінер дейсің, айтқанымен, ұқтыра алмассың, сыбырлағаныңмен, сылап-сипай алмассың, алдағаныңмен, ақтауға бәрібір келмейтін қасірет қой бұл. Бүкіл атырапқа аттандап, жар салсаң ғана жеңілденерсің, бәлкім бір амалын табар құдайым, азап шеңгелінен құтқарар сөйтіп біздей пақырларын, не болыпты соншама бітеу қинайтындай, соншама бітеу қорлайтындай. Мынау жарық әлемнің астында бір әділеттің бары хақ, тоса-тоса шаршаған шығар. Жоқтамайтындай жан ба еді Нұрхан, жыла Жанғаным, зарла Айғаным...

- Құдай бірақ қалай ғана жібір дейсің, Тоқсейіт-ау, қалай ғана мейірім таныттар дейсің, арғы тегін қазбаламағанда, әке-

шешенің сүйегін қорлатып, осы күнге, осы масқараға жетіппіз, құдайға жалбарынар бет қалды ма енді бізде, өңкей жасық арсыздарда. Не түрімізбен келдік осында. Түсіндірші, Тоқсейіт, мүмкін сонда басылармын, мүмкін сонда құтылармын құсадан, құдайдың құлағына мүмкін сонда тыныштық берермін. - Айғаным қалтасынан орамалын алып, көзін сұртті.

Жанғаным тағы да жоктауға көшті. Нұрханның белгісіз тағдырын әбден сарнатып кеп, әкесі мен шешесіне ауысты:

- Жатырсың ба, әулием, отырсың ба, әулием, әлде бізге өкпелеп, ұштың ба алыс, әулием, біздің тірлік далбаса, не істесең де еркінде, қыласың ба қанжоса, отырсақ та іргеңде, қомпиғанмен құр кеуде, аруағыңды қорлаттық, артындағы қор пенде. Мына дала қай дала, кешегі ғажап боздала, тай-құлындай тебіскен, сендер едің бозбала, қазір міне отырмыз, сақал-шашы ағарған, қаусаған өңкей кемпір-шал. Жыла, зарла, айғайла, қолдан келер қайран жоқ, бабаң бәрібір кешірімес, қанша мейлі қазбала, жаратылған екенсің, етек-жеңі далиып, аруақтардың сорына, кешегі шексіз кең дала, енді бүгін тар дала, зарыма менің назар сал, танымай тұрмын өзінді, шалғының қайда, шүйгін шөп, еді ғой жидек, шие көп, алаңдаймын, қараймын, әттең, бірақ дүние-ай, қаңыраған айнала, қалған жерім айдала, мына дала қай дала-ау...

Құрман арбадан түсті. Тоқсейіт әрлі-берлі қозғалыңқырай арқасын жазды. Айғаным мен Жанғаным сабасына түскендей, анда-санда өксіп, бірінің айтқанын екіншісі сыбырлай жалғастырады.

- Тіршілік заңы осылай, - Тоқсейіт бұларға жақындады, - енді жиырма, отыз жылдан кейін бұ жерге ешкім де ата-бабасына тәжім етуге келмейді, біз басы да, аяғы да шығармыз. Жалаң аяқ жүтірген, аунап-қунаған, қайран, туған топырақ, бізді жас болды, сені жүп-жүмсақ, ұлпа болды дегенге енді кім сенсін, ерсілі-қарсылы шапқылағанда, сағымға жетем деп зымырағанда, жеткізбейтін едің, қайран, кең далам, өрісін тарылар деппіз бе,

- Өзіміз ғой өрісін тарылтқан, - Айғаным да жерге түсіп, қара мақпал шапанының умаждалған етегін қағыңқырады. -

Сені кінәлауға дәтім шыдамайды, жолың әуелден ауыр, ал елдің басқа еркектері ше, қайда қараған.

- Жок, мен де кінәлімін, айтуға, жоғары жаққа баруға қорыққаным рас, оқыстан "ә" дегенде үркіп қалған сорлымын, ести тұра ешқандай әрекет жасамадым, не істесе, соны істесін дедім, түп орнымызбен өртесе де қарсыласатын дәрмен жок еді. Туған жерге жетіп өлсем, арман жок деп жүргенде, тірлік шіркін, тәтті екен, қайтадан итжеккенге айдай ма деп қаймықтым, аруакты атауға қаймықтым, аңдығандар арамызда көп еді, өздерін сезесіңдер ғой, өтген, бекершілік екен. Егер Нұрхан тірі оралғанда, мұндай сорақылық жасатпайтынына көзім анық жетеді, ол бәрімізден білімді еді ғой. Біз істің байыбын зерттеместен, әншейін құрдан құр айғайлап шапқылағанда, Нұрхан мың ойланып, мың толғанып барып шешім қабылдайтын.

- Қайран, ашылмай кеткен кемеңгерім!?

- Маңдайға симай кеткен асылым...

Әйелдер жағы қайтадан аһ ұрды, үздіксіз күрсіністің толастар түрі жок, ұзақ уақыт сақтаған шерлерін осы сәтке дайындағандай, осы сәтпен ақтарылып тынатындай. Бұрын сонды бастарынан кешпеген жағдай. Үйден әрі-сәрі халде аттанып, біреуі барайық, екіншісі бармайық дескенде, жұрттан тығылып, ұрлық жасауға бел бұғандай-ақ қуыстанған қай-қайсы да. Әсіресе Токсейіт кәдімгідей сасқан, жолдың жоқтығын Айғанымға айта алмай тәуекелмен жүріп кеткен, не болса да өзі көрсін, көңілі суысын, қашан тоқтатқанша, егіс алқабын айнала берейік деген іштей. Алдарынан жалғыз ағаш "жалмауыз кемпір" қарайғаннан сезе қойды, дәл қай түс деп және қинамады. Даланы күңіретіп, жоқтауды аңыратқаны-ай, шіркіннің, бөрінің мұң-мұқтажын төңірінің қолына ұстап жеткізгендей болды. Токсейіт кәдімгідей жеңілденіп қалыпты.

- Оңаша келгендерің дұрыс болды, - деді, - әйтпесе Айғаным "молда керек, молданы апарып, аят оқытайық" деп болмап едің, олар баяғыда қайда қалыпты.

- Артығы жок, кейін үйге шақырып, жолын беру керек, қазір де дұрыс болатын еді.

- Сонда кім деп, не деп аят оқытасыңдар, мына егінге ме? -

Құрман басын шайқады. - Молда келмес те еді, күнәға белшемнен батармын деп.

- Күнәға батқысы келмесе, әлгінде Токсейіт дұрыс айтты, құдайдан қорықса, баяғыда қайда қалыпты, солардың міндеті емес пе, аруақты сыйлату, тапталпау, бейіттерді қорлатпау... біздің ауылдың молдалары әншейін күнкөріс қамының құлы, ә десе, ақша деп құныққан, екі ауыз арабша айтқан сөздерін сатқандар ғой кілең, - деді Айғаным.

- Қой, өйтіп барлық молданың обалын көтерме, - деп Жанғаным майдалай сөйледі, - бәрі бірдей емес, өзіміздей адам ғой, біздегі құлқын тамақ оларда да бар, қайтсін, көптің көңіліндегіні табу оңай ма?

- Мен басқа нәрсені айтып тұрмын, құран оқып, майлы ет жегенде керемет, шетінен шешенсіп және мықты, ақылғөйсігенде тағы солай, нақтылы істеріне келгенде, қарнын ашады, тіпті жүрегің айниды кейбірінен.

- Сөзің кітап, Айғаным, дәл айттың. - Токсейіт миығынан күлді. - Сен, Жанғаным, жаның ауырмай-ақ қойсын, бірақ мына шындықты мойындашы, қазіргі молдалар кім?

- Енді қайтеміз, көрі құртаң азайды, өлікті арулайтын да жан қалмады бүгінде, құран шығартып, ақтық сапарға аттандырар шал-кемпір де саусақпен санарлық, сосын амал жоқ, сасқанда, сақалы шошандаған біреулердің отырғаны да демеу көңілге, - деп Жанғаным жуып-шая сөйледі.

- Қой әрі, өйтіп көңілге демеу болғаны құрсын. Енді ойлансам, өзімізде екен ғой барлық пәленің ұясы, әйтеуір осылай жасайтын баяғыда деп, тонын айналдырып, былыққа жол ашамыз, дәстүрімізді сөйтіп тоздырамыз. Жаланың бәрін артынан ата-бабаларымызға аудара саламыз, топас, мешеу болғанбыз баяғыда, сорлы болғанбыз деп қақсаймыз келіп, қақсаймыз келіп. Топастықты өзіміз өрбітіп жатқанымызбен шаруамыз жоқ, міне көріп тұрған жоқсындар ма, анау ескі қорымның орнында қанша жанның сүйегі жатыр, кезінде қасиеттеп, әрқайсын жерлеуге қанша халық жиналды. қанша тілек, қанша арман, қанша үмітті жоғалттық, санасак, Жанғаным екеуміздің шашымыз жетпес.

- Иә, - деді Токсейіт тебіреніп, - осы маңдайға жақынлауға

бір түрлі жүрегім дауаламайды, әлгінде Құрман, сен, “тісіп үлгермей құрылды-ау” деп өкініш білдірдің, дәл осы жердің егіні жыл сайын осылай, дән түйіп үлгерместен қардың астында қалады, кейде орылмайды да, басқаша болуы мүмкін бе? Мен ойлаймын басқаша болуы мүмкін емес, бұ жердің егіні ешқашан толысып піспейді, құдай бар ма, жоқ па, мәселе тіпті онда да емес, жүздеген, мыңдаған адамның қаны, жаны болды, бәрі бірдей жексұрын емес шығар, топалаң асыратындай, тып-тыпыл ғып жойып жіберетіндей денелерін. Қанша дегенмен, қиын іс, ойласам, миым ашиды. Осылай өндірген нанның тамақтан қалай өтетініне қайранмын, қылтамаққа, не басқаға ұшырамай, міне, әлі келеміз саудың тамағын ішіп, нақұрыстың тірлігін кешіп. Өз шаңырағымның жағдайын, ешкімге ешқашан айтпайтын өз қасіретімді ойлағанда, неге деп аласұрғанымда, нендей күнәм бар деп арғы-бергіні қопарғанымда, міне, мынау қорымның жоғалған кейіпі көз алдымда тұратын да қоятын. Ұрпағымның ертені не болмақ, құдай бізге бір шаранасын қия ма, қимай ма деп күдік пен үміт қатарласа кеудені қысқанда, үрейленіп, кешірілмес қылмыс жасағандай ойым тағы да сол ескі қорымға кеп тірелетін. Осылай қиналғаныңды тіпті жақынына білдіруге батпайсың, гөп атаулы өзімізде ғой өйткені. Қырсығынан қорқамын, бала-шағадан аулақ болса екен, құрбандығына өзім-ақ шалынып кетер едім, егер менімен ғана жоғалса пәле-жаласы, менде бір үрей бар.

- Үрей кімде жоқ дейсің, түсінемін емеурініңді, - деп Айғаным көзінің жасын бір сығып алды, - бірақ үзбе үмітіңді, қуантайын десе, құдайымның шапағаты көп қой. Алда-жалда қателессең, күнәға батсаң, әлдеқашан қарымын қайтарғансың, сенің, Токсейіт, құдайға да адамға да қарызың жоқ, керісінше құдай саған қарыз болмаса...

- Жо-жоқ, ағам, құдай ешкімге борышты емес, өйтіп артық кетпейік, сөздің де киесі бар, жалпамыздан түсіріп жүрмесін. Небір әулие жігіттер қор боп өлді ғой, шіркін, құдай дұшпаныңды да телміртпесін темір тордың артында, одан гөрі атысып-шабысып, жұлқысып өткен әлдеқайда жеңіл, әлдеқайда абыройлы. Әлі есімде, тұтқындарды екі кемеге тиеп,

қайда апаратынын білмейміз, буырқанған теңіздің тентек толқындарын көру де бақыт сияқты, еркіндіктің самалы еседі одан, бір мезетте жоғарыдан ба, судың астынан ба, гүрс етіп, аспан аударылып бара жатты, капелімде түкке түсінген жоқпыз, төңіректі қара тұман жайлап, көзімізді байлап үлгерді. Құрыдық дегенімізше, о, сұмдық, әлгінде ғана анадай қалқыған кеме өртеніп, улап-шулаған дауыстардан күйкамыз шымырлады. Кеменің алдыңғы жағы суға түгелдей батып, қираған, қас қағымда үгітіліп барады, кеме емес, кенеттен еріген мұз сияқты. Аласұрған адамдарды бақа, шаян құрлы елеместен бір жағы от, екінші жағы су, шетінен жұтып, шетінен құртып тынды. Сонда деймін, мыңдаған адам қырылды, әлі таңғаламын, әбден мүмкін еді ғой менің де сол кемеге тиелуім. Иә, иә, бізді жүк ретінде тиеген, отыруға, жатуға хақымыз жоқ, тек түрегеп тұрасың, қалай тірі қалдым, әлі таңғаламын. Түн ұйқым төрт бөлінгенде, шошып ояңғанымда, он жылғы қорлығымды емес, әлгі көріністі алдымен қаз-қалпында елестетемін. Ажал мені айналып өтті ме, мен ажалды айналып өттім бе, әйтеуір пешенеге жазылғанға шыдадық қой, артықшылығымнан тірі қалды дейсіңдер ме, бұл тағдыр дегеннің күдіретін қой деймін, мына сендердің орталарыңда осылай тұрудың өзі де бақыт маған. Әлгінде Жанғаным, Айғаным екеуіңнің аңырап жоқтағандарың сүйегімді езіп жіберді, іште қатқанның бәрі жібіді. Осынша ақтарылмас па едім, қайтер едім, егер екеуің қатып-семген көңілді қапастан босатпағанда, сай сүйекті осылай бір сырқыратпағанда. Бұл жоқтау дегеннің қасиетін бұрын кім болжапты, маңызын да қадірін де енді түсінгендеймін.

Төңіректі тыныштық басып, Токсейіттің әңгімесінен кейін бәрі де үнсіз. Ұзақты күн төбеден төнген қою бұлттар ыдырай тарап, жанға жайлы шуақ төгілгендей. Бидайдың сабақтары да әрлі-берлі ырғалады. Көз алмай қадалсаң мұхитқа ұқсатасың.

Төртеуінің де ойы айналып-айналып әлгі бір жәйтке орала береді, шынымен мынау егіннің астында қалғаны ма әкешелері, құраған қаңқасы деуге ауыздары бармайды, қашан өздері өлгенше олар да тірі тәрізді. Сондықтан да шығар, әрі қиналып, әрі өкінетіндері. Өздері өлгесін ешкім де "өтпеген-

айлап” басын қатырмайды, бү жерде не болды, кім өмір сүрді, қайсының бабасы, көкесі, әкесі жатыр, сұрамайтындарын алдын-ала сезгендіктен бе, қай-қайсының да жүрегі өрекіпгендей, әлдекіммен, әлденемен қоштасқандай, әлдекімге, әлденеге үнсіз жалбарынғандай. Аспан мен жер ұланғайыр астасып, көкжиектің алыстан мұнартқан сағымы бір көрініп, бір жоғалып, кеңістікті тұтастай жаулап алған. Аяқ асты оқыс сапарға шығып, бұрын сонды мұндайды, қатар тұрып өзді-өзі оңаша ойға батқанды кешпеген мына төртеуін сырттан бакылаған адам естері дұрыс па деп күмөнданар ма еді, қайтер еді. Бірақ бұлар ештенені елер емес, осы бір хал-ахуалдары аса қымбат өздеріне. Ешқашан ешқайсы мұншалық егіліп, мұншалық ақтарылмаған. Тәубәсін ұмытқан құдайсыздардың қатарында алқынып-жұлқынып, жұдырыктасып, арандары ашылып, іс-әрекеттері әбден шектен шыққанда, міне имандарын үйіртер, есеңгіретіп барып естерін кіргізер жер тапқандай.

Тірліктің қат-қабат күйбеңі, қарбаласы адам жанының таусылмайтын құпиясына үңілдірмейтіні оның дамуын, үздіксіз қозғалысын тұншықтыратыны рас қой. Құпия атаулыны адам сырттан ғана іздейді, ішкі әлемінде қанша қазына жасырынғанын, қанша жұмбақтың шешуі жатқанына тіпті мән бермейді. Өзімді білемін дегеннен сөйтеді. Өзінің әлеміндегі қатпар-қатпар сыр қыртыстарына үңілсе, қанша байлыққа кенелер еді. Жан дүниені де анау тобеңнен шалқайған әуе кеңістігіндей ұстатпайтын, бойлатпайтын сиқырлы әлем емес пе!? Тіпті басқаның: ми, сана, түйсік мүмкіндіктерін былай қойғанда, кім көрінгеннен таяқ жемеуін, тапталып-жаншылмауың үшін қажет қой өзінді біліп, өзінді сынау. Ашық аспанның астында бір-біріне сүйенген мына төртеу, әрине, өздерінің ішінде жырланбаған, шырқалмаған қаншама сырлардың тұншыққанынан мүлдем бейхабар. Олар бәрін-бәрін айналадан, жерден, көктен күтіп дағдыланған, бәріне-бәріне әсер етер күш те соларда ғана деп сенеді. Зым-зия жоғалған мына қорым үшін де жауапты өздерінен гөрі айналадан ізлеулері сондықтан. Сірә, адам баласының небір жауыздықты қолдарымен атқарып, артынан себебін тағдырға

ма, құдайға ма, аудара салуы да өз табиғатын білмеуінен. Өзін зұлыммын, жексұрынмын, хайуанмын, миғұламын, қаракшымын деген ой біреуінің ойына кіріп пе. Әркім өзін адалмын, жолдан таймаспын деп алдайды. Сонда қатігездік, әділетсіздік қайдан туындайды. Бәрі жұмылып өтіріктің, ұрлықтың, арсыздықтың ұясын салысып, былай шыға жеке-жеке періште көрінуге құштар. Ішкі сарайының іріп-шірігенінен жалпы тіршіліктің ағымы бұзылатынын, оналмастай бүлінетінін пенде шіркін ешқашан ұқпас. Табиғатты өзінің игілігіне тұтастай бағындырып, жұмсауға келгенде, алдына жан салмайтын өзімшілдігінде шек жоқ-ау. Жерді, кокті, желді, бүкіл ортаны табындырмас бұрын адам өзін өзі егжей-тегжей зерттеуі қажет пе еді, кім білсін. Қырсық-қыңырлығының, арамзалығының, жатып ішер жалқаулығының, надандығының, мақтаншақ данғойлығының, яғни бүкіл болмысы тұтастай талданбайынша, өзінің толып жатқан кемістігін жігеріне жықпайынша сыртқы әлемді жөнеліп деуі неткен ұшқалақтық, ұшқарылық. Ішкі дүниеміз бен сыртқы ортаның арасындағы үндестіктің бір-бірінен алшақтауынан қанша апатқа ұшырағанымыз, әлі де қанша қайғы-қасіретке душар боларымыз белгісіз. Әттең мұны түсіну қайда. Қатігездік, жауыздық әуелден-ақ ұялап үлгерген адамның өз бойында. Тұрмысты, тірлікті жеңілдетудің таңғажайып амалдарын ойлап тапқанда, қиял, шіркін, ұшқырақ, бірақ өмір күрделі, ас ішіп, аяқ босатумен, әлемі киінумен, сыландаумен, жәйлі жатып, сергек тұрумен, тұқым көбейтіп, ұрпақ асыраумен шектелмейді тірінің парызы, айласын асыруға қанша әрекеттенгенімен, қиялы қанша ұшқыр болғанымен, бәрібір адамның өзін-өзі итеруі, бағындыруы қиын. Бәлкім мұндай ой ешқашан мазаламауы мына төртеуін, тіршіліктің асау ағысының ыңғайында момақандықпен жүзгенде, бір шығып, бір батып, көптің қатарында көріліктің межесіне жеткенде, ұзақ сапар үстіндегі қателіктерін, кемшіліктерін, қыңырлықтарын емес, әр кезде шеккен жапа, қорлықтарын, өздерінің өзгеге жасаған емес, өзгеден көрген зияндарын текшелегендей.

Әрқайсы “мен кінәлі емес” дегенді аңғартады және қай-

кайсы да осыған сенеді. Ата-бабаларының сүйегі ешқайда ұшып кеткен жоқ, әйтеуір осында ғой дегендей іштерінен.

- Наннан құдіретті ештеңе жоқ, ендеше нанның астында қалды деп қапалану да ретсіз, - деп Құрман тұр.

Айғаным әуелгі райынан қайтпаған: арын, аруағын нанға сатқан өңкей жасықтар, қарғыс атқан өңкей күнәһарлар.

Жанғаным ойлады: не болса да енді кеш, түзеуге келмейді, иә, құдайым, кеше гөр қорғансыз пақырларыңды, оттың, судың, жердің апатынан сақтай гөр, елдің тыныштығын сақтай гөр, сақта-а-а-а... - Ұрпақ дегенде, Жанғаным мүдіріп, тізелері дірілдеді. Иегі кемсендеп, көз жасына булыққанын қасындағыларға көрсетпейін деп әрі таман жүрді.

Қайта-қайта күбірледі: "ұрпақ, аруақ, ұрпақ, аруақ..." - Басы айналғандай. Күңгірттеу көрініс елестеді - жермен-жексен қорым, өке-шеше бейітінен титтей белгі қалмаған тып-типыл тақырлық пен он жыл, жиырма жылдан бері немере күткен тілеуінің арасында айтып түсіндіргісіз ұқсастық бар ма, қалай?

Өз ойынан өзі шошылды. Неден жаздық, неден жаңылдық, нендей бұзықтығымыздан таптық деп алланың алдында ақталғанда, сары уайымнан әбден сарғайғанда, өз іздерін өздері өшіріп, өздері өзін құртқан екен ғой. Өткені де жып-жылмағай, келешегі де жып-жылмағай ма!?

- Ұрпақ, аруақ, ұрпақ, аруақ... иә, иә, алла колдаса ғана, аруақ желеп-жебесе ғана көгерерсің, тамыр жаярсың. Сонда қалай, бізді алланың қолдамағаны ма, аруақтың атқаны ма. Әлгінде Айғаным айтты ғой, соның өзінде миыма қонбапты. Мына жерге осы сұмдыққа көз жеткізу үшін келдік пе, үмітті біржола үзу үшін келдік пе.

Токсейіттің де жүйкесін жұқартып, баяғыдан алаңдатқан осы жәйт болатын, шет жағасын әлгінде Айғанымға толғана жеткізгенде, Жанғаным онша құлақ тоспаған. Әлденені күбірлеп, әріректеу аяндаған кемпіріне ден қоймаған Токсейіт айналасын барлап біраз тұрды.

Қашан еді, мал-жанның, тірінің де, өлінің де өрісін тарылтқан жағдай қалай басталды, иә, иә, ойдан, қырдан жұрт ағылды, жарылқанамыз, байимыз деп даурығысты, бұғаулаймыз, бағындырамыз жерді деп айғайласты. Ежелден өздерін асырап-

сақтаған, аталарының қанын төгіп қорғаған қасиетті жерлері кенеттен ешкімнің табаны тимеген, соқаның ізі түспеген, мүлгіген меніреу, бұрын-соңды игерілмеген тың жер боп шыға келді. Жан-жақтан лап қойысқан жұртты көргенде, Токсейіт те шынымен осылай екен-ау деп сенуге мәжбүр болған.

Алғаш рет күдіктенгені - осы төңіректе ойдым-ойдым бой түзеген шоқ қарағайлар көп те, жаппай жер жыртуды бастағанда, әлгі ағаштардан түк қалмады, әсіресе жазықта жайқала өскендері тез құрыды. Шағын тоғайларға шейін көзден бұл-бұл ұшып жатты. Жалғыз-жарым қарағайлар көбелек құрлы көрінбеді алып техникаға. Жердің ит сілікпесі шығып, көнеден ауысқан атаулары да бірте-бірте жойылды. Қарағайдың қазасынан басталған бақытсыздық аруақтарды қорлаумен аяқталыпты. Қайран, кіндік қаны тамған топырақ, қайран, қасиетті жер, оның ескісі, жаңасы, тыңаймағаны, тыңы бола ма екен? Шығармайтыны жоқ-ау адамдардың, жүз, мың ғасыр жасаған жерді, дұшпанын тайрандаттырмаған, жан қиысып, садағасы болайын деген жерді, батырлары елім деп еңіреп өткен жерді аяқ астынан тың дегендері қай сасқандары екен. Басқаны есептемегенде, өздері де ”иә, тың, иә, көтерісеміз, игереміз” деп шапқылады ғой. Сөйтіп жүргенде, тамырларын шапқызып бір-ақ тыңды, енді айғайла, айға шап, көкке шапшы, шашыңды жүл, түк те өндірмейсің. - Токсейіт осылай деп ойлайды, бірақ күні бүгінге шейін бұл жайлы жұмған аузын ашпапты. - Қайран туған жері шүрк-шүрк тесік жарадан ыңыранып жатыр,

бебеулейді боз дала,

зар дала, маң дала ... өзінің іші де дала-дала...

Енді өкінгеннен не қайыр, болған іске болаттай беріктік танытудан басқа шара жоқ. Әбден қажып, қуат іздегендей, алысқа көзін тікті. Сонау қия шеттен “бөрікті қарағайдың” сұлбасын шалғанда ғана сәл тыныстап, жо-жоқ, түнілмейінші деп өзіне басу айтты. Ертеректе әлгі “бөрікті қарағайдың” айналасынан шықпайтын, қасына адамдар түнейтін. Осы

атырап “бөрікті қарағайды” қадір тұтып, кейде басында ошак қазып, қазан көтерісетін. Содан кейін әсерлерін көпке шейін ұмытпай, бейне құдайдың рахымына бөленгендей шабытты хал кешетін еді.

- Токсейіт, - деді Құрман оңаша қалғанда, - сенен көптен сұрайын деймін, бірақ батпаймын, өзің тиіп-қашып әлгінде суырпақтадың ғой, ешқашан ашылмайсың, бұл арада тын тындайтын жоқ, ұзынқұлаққа жетпейді, осы сенің бетіне не болды, елге оралғаныңда, жұрттың көбі тіпті танымапты да, бертіңге шейін Жанғаным да үйрене алмапты ғой. Енді айтуға болатын шығар, қотырдың орнына ұқсамайды, сонда не?

- Оны қайтесің сұрап, - Токсейіт көздерін алыстағы “бөрікті қарағайдан” алар емес. - Тар жолда кешкен қорлықты тістен шығаруға болмайды бізге, бетімдегі әншейін жеңіл-желпі бірдене сияқты қазір. Қайтеміз жамандықты жаңғыртып, осы күнге жеткенімізге шүкір. Естімендер де, білмендер менің көргенімді...

- Неге естімеуге, неге білмеуге тиістіміз, - деген Айғанымның дауысы дәл қастарынан естілгенде, екі шал аңтарыла бұрылды.

- Әлемге жар салып айту керек ондайлы, не сен қылмыс жасапсың ба, біреудің обалына қалыпсың ба? - деп Айғаным әлгі пікірін нығарлай қайталады. - Әттен, қатын боп, әрі қартайып қор болып отырмын, әйтпесе Нұрханның хабарын іздеп, дүниенің шетіне жетер ме едім, шіркін. Ал сендер ештеңе естімедік, білмедік, көргендерінді де көрмедік дейсіңдер. Бір аяғымыз жерде, бір аяғымыз көрде, енді қажып-қаусағанда, кімнен қорқамыз, құдай да бізді ұмытқан тәрізді...

- Кейін айтамын, бәрін айтамын, анау “бөрікті қарағайдың” басына жиналайық келесі жолы, құрмалдықты сонда берейік елді жинап, сонда ағымнан бір жарылармын, тек асықпандар, - деді Токсейіт, - ал енді үйге қайтпаймыз ба?

- Күн сәскеден ауышты, ауа райы құбылмайын деді ме, жауынның исі келіп тұр, жә, қайтайық, Айған, Жанған, қайдасыңдар, - деп Құрман да қозғалақтап қалды.

Содан кейін Айғаным ескі қорымға барайық дейтінді айтпайтын. Көңілдеріне қаяу салған сол бір сапар туралы жиі ойланатын, одан бері де он шақты жылдың жүзі өтіпті. Бірақ

жүрегін тескен бір ой уақыт озған сайын күні-түні кинайтынды шығарды.

Қисыны келе ме, келмей ме деп күмәнданғанымен, бір дауыс күні-түні сыбырлауын еш доғарар емес:

- Дәм-аға сені қасына шақырады, Дәм-аға сені қасына шақырады, Дәм-аға сені қасына шақырады, қасына шақырады...

Таң алдында тәтті ұйқысынан шошып оятқан осы дауыс, міне, алты жылдан бері үздіксіз мазалауда.

Ата-баба аруағынан жеткен хабар ма, құдайдың жіберген белгісі ме, ұдайы біркелкі мақамда, біркелкі сарында естіліп, бірте-бірте әлгі дауысты тіпті алдын-ала тосатын әдет тапты. Алғашқыдай емес, уақыт өте келе бұған әбден үйреніп алды. Науқасқа шалдыққалы тіпті әлгі үнді сағынатынды шығарыпты.

Осының бәрі бала-шағасына, шалтына оқыс отініш жасауға мәжбүр қылған:

- Өлсем, әке-шешемнің қасына апарып қойындар. Менің емес, алла тағаланың бұйрығы деп қабылдандар.

XIV

Егін орағы аяқталып үлгермей сіркіреген жауынның соны қарға ұласып, бір еріп, бір қатып, отын, шөп деп жанталасқан жұрттың кұтын қашырды. Совхоз орталығына көшуге ниеттенгендердің көңілі не онда, не мұнда тұрақтамай, ала жаздай текке шапқылап, қара суықтың ызғарынан хабар жеткенде ғана қысқа қамсыздықтарын аңғарып, аяқасты әбігерге түскен. Сабан екеш сабанға шейін қат бола қалатын ертеңгі күннің жан-жақтан қысар сары аязын естерін білгеннен өткеріп келе жатқандарымен, қашанғы әдеттері – асықпайды, саспайды, еншілеріне тиген жаймашуақ жаздың санаулы мерзімін далаң-дұлаң тірлікпен үрлайды.

Жуықта көшкен бес-алты үйдің айналасы алқам-салқам, анадайдан үрей шақырады. Тіпті қора-қопсысы, шарбағын түп-

түгелімен қиратып, ештеңесін қалдырмады дегенінің орны да көзге қораш. Кешегі үйлердің артындағы үйінділер кім-кімнің де көңіліне қаяу салғандай. Онсыз да өнебойларын керенаулық билеген бұғылылықтардың санасын мынадай опыр-топыр, шашылған, төгілген, бықсыған көрініс одан әрмен бітеп тастағандай. Соңғы кездегі жаппай көшудің әсері ме, әйтеуір ауыл үстін әлде енжарлық, әлде бейқамдық жайлаған.

Төрт-бес жылда ауылдың жартысынан астамы қоныс аударды. Бұрын талай топаланға төтеп беріп, қандай да бұйрық райларға әбден көндіккен Бұғылы тұрғындары артель бол десе, артель, колхоз бол десе, колхоз, совхоз бол десе, совхоз болды, бірақ әлгіндей жиі-жиі өзгерістерге дағдыланғандарымен, жоғарғы жақтағылардың иықтарына ілген қамытына мойындарын салбыратып тосқаннан басқа еш амалын іздеген емес. Осы бір көнбістік қандарына біткен қасиеттей, елу жылдың ішінде бұлар бетегеден биік, жусаннан аласа болуға мүлдем көндіккен.

Бірақ мынадай жағдай алғаш рет ұшырасып отыр, қандай тоқпақтың астында жүрсе де өз еріктерімен мекендерін мұншалық тастай қашпайтын. Ел аман, заман тынышта сонау сұрапыл жылдардағыдай аласапыран басталды да кетті. Күні кеше тың игерушілердің алғашқы балағандары тігілген жерлер қалашыққа айналып, төңірегіндегілердің бәрі енді соған ағылуда. Бір-бірінен айнымайтын сүп-сүр тас үйлер оқтай тұзу көшелерді жалғастырған көрші селоларға бұлар таңырқай қарайды. Осынысымен, әлде өзге сиқырымен бе, бұғылылықтарды бауырына тартқан совхоз орталығының атағы аспандағалы қашан. Тонна-тонна тиелген астық машиналары нөсердің, бұршақтың, қардың астында дамылсыз алысқа аттануда. Үлкеннің де, кішінің де аузында тек бір сөз — бидай, өл, тіріл, тек дән жарықтықтың қамын ойла, есен-сау жібер мақсатты жеріне. Күні-түні сылп-сылп, аяқтан шалған саз, батпақ, көктен төпелеген жаңбыр, ерсілі-қарсылы осқылаған сойқан жел адамдардың еңсесін езгенімен, күзгі науқанға титтей ықпалы жоқ тәрізді. Астық орылып жатыр, астық тиелініп жатыр, жөнелтіліп жатыр, жергілікті тұрғындар осыған риза. Ауылды айналдыра түп-түгелімен жыртылған

даланы көмкерген егіс алқабының кей тұстарында пісіп-жетілместен бір жауған қардың астында қыршынынан қиылған дән сабақтарын жоқтайтын ешқайсы байқалмайды. “Малға жем” деп миықтарынан күледі, наннан гөрі жем-шөпті қадірлейтін сынаймен. Жо-жок, нанға да жарып жатқандары шамалы. Дүкенге кейде ертелетіп, кейде кештетіп әкелінер ашыған қара нанға ұзыннан-ұзақ кезекке тұруға үйренген. Және бұдан ешқандай сөкеттік таппайды, әйелдер тіпті “күдайдың рақаты” деп тамсанады. Уақыт озған сайын бұл ауылдың әйелдеріне “күдайдың рақаты” үсті-үстіне көбеюде, баяғыдай түйенің, жылқының, қойдың соңынан титықтатар шаруа аз, әрқайсының қорасындағы жалғыз сиырдың сүті ғана салмақ, кейінгі кезде оны ұксатуға да ерінетіндей. Бұрындары азын-аулақ бидайды асқан сақтықпен қадірлеп, күнделікті ішіп-жемді өз қораларынан өрген тұяқтан, өз бау-бақшаларынан өндіретін жұрттың ниеттері, ықыластары кенеттен өзгерді. Мал ұстауға шек қойылғаннан-ақ көшенің шетіндегі кішкентай қара дүкенге телміреді бәрі. Алғашында жағасын ұстап, “астапыралла” дескен кемпір, шалдар бұған да көнді, тіпті қайсібірі айналсоқтап сол маңнан шықпайды, ертелі-кеш жол күзетіп, азық-түлік таситын күркелі машинаны тосады. Алды-артын шаңға көміп, қисалаңдаған күркені көргеннен жиналған топ мәре-сәре жадырасып, көктен күткендері жерден табылғандай жымың қағып, күт-берекеге кенелгендей қуанады. Қысылып-қымтырылып алған бір-екі бөлке, қант-көмпитке қанша сағаттарын сарп қылғанын елейтіндей ес қалмайды, әйтеуір қолдарына тигенге мәз. Бейсауат қыдыруға дәнiккен қатын-қалаш шекiлдеуiктi шырт-шырт шағып, ернi ерiндерiне тимейдi.

Ертеректе той-думандарда үстеріне жылтырағанын тағынып, көпшіліктің арасына тап-таза, әдемі боп баруға тырысатын келіншектер алқам-салқам жүретінді шығарды. Аядай дүкеннің іші ығы-жығы, бірдене түссін, түспесін, салпыып текке тұруды ешқайсы ұят санамайды. Кешегі елеусіздеу иба, ізет атаулыны мынау кезек дегені, не болса, соған таласып-тармасулары мүлдем жойғандай. Қандай жағдай, қандай хал кешкендерімен, біркелкі ұстамдылықтан, сабырдан

айрылмаған аталарының осынау қасиеттерін қашан, қалай өлтіріп алды екен? Қара дүкеннің есік-терезесін торығандардың бұны ойлайтындай шама-шарқылары қалмаған. Тірлік-тыныстарының кілтін кенеттен мына қара дүкенге тапсыртқан нендей күш екенін білмейді. Ырыстарын жерден, көлден, орманнан іздеген ежелгі кәсіптерінен неліктен тез айнығандары өздеріне де жұмбақ. Ырымға тұяқ қалдырмай сатып жібергендері бар, биесін өткізсе, амалдап тай-құлынын алып қалғандары бар, қаз-үйректерін сойып, бес-алты тауығын санап отырғандары бар, айтып-айтпай не керек, бұ жердің мал-жануары аспаннан жәй түскендей тып-типтыл.

Адамдардың күн көрісін ақтап отырған мал құрығасын ауылдан мән кетті. Мал кеткесін, мән кеткесін, сән қалсын ба? Әйтеуір қара дүкенге бір дүркін қатынар күркелі машинаның ғайыптан тайып сынбауын тілейді, бұған дейін бойларына жат, өгей ниетке тым тез құлады. Жер мен малға құрақ ұшқан пиғылдарынан оп-оңай жеріткен жағдайдың себебіне үнділу түгілі, тіпті сондай себеп бар-ау деген қаперлеріне кірсе-ші. Шүкіршілік, үкімет ашыған бөлкесін жеткізіп тұр, жәшік-жәшік арағын және аямай үйіп-төгуде.

Қаншалық мөлдіреп, бұрынырақта әншейін елендеткенімен, байырғы тұрғындар сол құрғырдың дәмін татудан да тартыншақтайтын, ілуде біреу болмаса, арақ ішіп, ойран салатындар кездеспейтін. Соғыстан кейінгі жылы мектепке мұғалім боп келген жігіттің келіншегі сыра ашытып, ауылды дүрліктіргені, басқалардың бұған әдеттене жаздап, әрен басылғаны ұшырасқан.

Жан-жағында ұйымдасқан шаруашылықтардан, қалашықтардан Бұғылының анау-мынау менсінбейтін ескі дүкеніне комбайнмен бе, трактормен бе, алғаш жер жыртып тастағандар дереу лап қойысқан. Сол-ақ екен, бұғылылықтар түсінбейтін бір сүргін басталды да кетті. Ақ демей, қызыл демей, қашан палатқаларынан тас үйге көшкенше, қашан өздерінде лавка ашылғанша, қойны-қоньштарын толтырып әкетелі де жағады. Ауыл ішін бейтаныстар қаптап, біреудің қойы, біреудің үйрегі, қазы жоғалатын болды. Емін-еркін жайылар малдан сиық қашты, әсіресе жылқы жарықтыққа қиын тиді. Ен

даланы аяусыз жыртуып кеп жібергенде, жұпар аңқыған хош иістер майдаланған топырақтың астына көміліп, кеше ғана далиған кең дүние тарылып, айнала атырап қушиды да қалды. Жеміс-жидегі, жусаны, аршасы, қышасы, ақтікені, итмұрын, итбүлдіргені, қырықбуын, қалақайы, шиесі, қаракаты ма, бөрі жойылып, ауылдың малы мен жаны тістейтіннің бөрі оталды. Жау шаппай шабылып, жұт шақырғандарын тіпті де болжамаған сондағы жұрттың бейқамдығы-ай, сондағы төзімділігі-ай. Бейнебір баяғыдан көздері үйренгендей, етек-жеңдерінің шүнтиып шыға келгеніне бірден көнген сынай танытты. Рас, шалдар тарапынан күнкіл көбейген, онысы айбынға ұласпады. Сойысқа дайындалған малдай көздері мөлііп, иықтарын қиқандатқаннан әріге бармады. Кілоңкей кемиек, кетік тісті пақырларды кім тындасын, соңғы отыз-қырық жылдың арасындағы мұнда ақсақалдардан гөрі атқамінерлердің ыңғайына жығылуға әдеттенген. Ақсақал дейтін ақсақал да қалмағандай, жиырма тоғызыншы жылы Үлкен Түктінің арғы-бергі қойнауында шашыраған кішкентай ауылдардың бәрін осында көшіріп, “Жалшы” колхозын ұйымдастырғанда, кәрі құрғанынан, бала-шағасынан жер қайысқан. Төңіректен зорлықпен көшіріп әкелгендердің қабағын жаппай кірбің шалғанымен, улап-шулағанымен, бірте-бірте жана тірліктеріне мойынсұнған. Сол жер қайысқан халық қайда қазір?

Көмпескеленген бай-құлақтардың әйелдерін, қыздарын осы төңіректе қаңырап бос қалған атшаптырым қорада пәлен ай қамап, аштық жайлаған кезде біразы өліп, біразы тым-тырақай қашып, біразын қатын ала алмай жүргендер иемденіп, қарқ болған. Малдарын шетінен қырып тастаған жергілікті тұрғындар, ерсілі-қарсылы ағылған босқындар, бір үзім нанның соңында тентіреп, өйтіп-бүйтіп жанын сақтағандар артынан естерін әрең жиғанда, кешегі ұйымдастырылған “Жалшы” алапат өрттен кейінгі ормандай қап-қара күйе жамылды. Қалп-құлт етіп қалбандағандар сол қап-қара күйенің арасында белдері бүгіліп, қарақан бастарының қамы үшін не істемеді, не тындырмады, нендей ғана зобалаңға көнбеді. Пендені соншалықты қорлайтын бұл аштық дегенді қойсаңшы,

өзекке түскенде, ашынған аңнан әрмен, адамдық қасиеттен жүрдай боп кетерін бұл ауыл басынан өткерген. Жақындарын, небір асылдарын, боздақтарын бабаларының зиратына апаруға шамалары жетпей, үйлерінің бе, қораларының ба, әйтеуір аяқтары бірер адым жетіп-жығылған тұсқа сүйреп апарып, әрең дегенде көметін. Бұған қуә болғандар бірінен соң бірі сол кепті киіп, ақырында қайсының сүйегі қайда қуарғанынан кейінгі толқын мүлдем хабарсыз. Бірақ ауылдың қақ ортасындағы томпиған төбешіктер, молалардың жермен тегістелген орнын бүгінгілер сол аштық жылдарының ескерткіші деседі.

Кейінгілердің мұнымен істері жоқ, карттар жағы бұл жөнінде жұмған ауыздарын ашпайды. Өлгендердің сүйегі аяқасты шашылған қорқынышты жағдайды енді өздері де кешіп жатқандарын тірілердің байыптайтындай шамашарқылары қалмаған да тәрізді. Соңғы үш-төрт жылдың аясында үдере көшкенде, тек ертеңгі күндеріне үміт артқан сыңайлары бар, пейішті болашақтан күтеді. Алайда бұл ауылдың ертеңнен күткен рақымын түсіну мүмкін емес. Өйткені түгелдей малдарын тапсырып, жұмыссыздық жайлағаннан кейін тағы да баяғыдай далбаса тірлік басталған. Қалталарын кампитқан қағаз ақша айдалып кеткен малдың қасиетін қайдан толтырсын. Жаппай орындалған науқан жұрттың жаппай арақ ішуіне, жаппай жалқаулыққа әкеп ұрындырды. Күні кеше арзанға өткізген мал бес-алты жылды аралатып, жүздің, мыңның үстінен секіргенде, бұғылылықтар қатты таңғалысты. Босағадан атпаған кісіні күр жібермейтіндер енді қонақ десе, іштері қылп етіп қиналатынды шығарды. Келе-келе бұның да қисыны табылды, дастарқан үстін мөлдіреген шынылар толтырып, ашыған бөлке ме, ащы сарымсақ па, жетеді, әйтеуір арақ болса, арғы жағы түк емес. Бір шиша арақ қойса, қонақ шапан жауып, ат жетектетіп жібергендей риза, үй иесі тай сойып, қазан көтергендей мәз. Сөйте-сөйте арақтың қызуы мен күші бұл өңірді түгелдей сиқырлап үлгерген. Алда-жалда тата қалса, кенеттен кереннің тілі шықты, құлағы естіді, санлауы оянды, жасыққа жігер бітті, наданға ақыл қонды. Жарықтық наннан кейінгі құт арақ деп танығалы бұғылылықтар өміріне үлкен өзгерістер енді. Арақ күтпеген

тұста жөн-жоралғы, көде-салттың ажыратылмас бөлшегіне айналып, жүз, мың жылдан бергі серігіндей боп шыға келді. Ауылдың қызығы, қайғысы, шаттығы ендігі шақта араққа жығылатын болды. Шілдехана, той, құдалық па, жәшік-жәшік арақ табылса, арғы жағы оп-оңай орайын тауып жалғасады. Ертеректе жиын-той өткізгенде ең алдымен дәмнің, малдың жайын қарасатын бұғылылықтар айналасы он бес жылдың ішінде танымастай өзгерген.

Мынау алқам-салқам ауыл көрінісі сырт көзге бірден шалынғанымен, ішіндегілердің ешқайсы мұны елемейді. Сонау бір жылдары екі қабатты үлкен дүкен салынады деп, іргетасы қаланып, қабырғалары шала-шарпы көтерілген құрылыс аяқталмады. Әлі түр аналайдан үрей шақырып. Қызығын көріп жатқан ит, күшік, қарғалар. Түнге қарай өңкей қаңғыған мысықтар қаптап, жүрек тырнайтындай сұмдық бір үнге басады. Таң атқанша әлде мысық, әлде жын, әлде пері ме, ойнақ сап, ауылды бастарына көтереді. Алда-жалда құлағын тосқан кісі мияулаған, сарнаған, сақылдаған, қарқылдаған, зарлаған небір дауыстарды естір еді. Алайда бұған да бұғылылықтардың егі әлдеқашан өлген. Оны былай қойғанда, он жылда бес рет қазылып, бес рет жабылған су құбырларының ашық-шашық жатқан тұстарына талай бала құлап, мертіксе де, талай ұсақ мал омақасып арам өлсе де, белсеніп осыны түзейікші деп шыққан ешқайсы жоқ. Запа шеккендердің өзі лезде бәрін ұмытып, арам өлген малын садақа деседі, әлде қолы, әлде аяғы сынған балаларының тірі қалғанына “құдайдың сақтағаны ғой бір ажалдан” деп, құрмалдық шалатынын қайтерсін. Онсыз да саусақпен санарлық аз малынан айырылып, бала-шағасы қорлыққа ұшыраса да былқ етпейді. Қандай жағдай кешсе де артының жақсылығын күтеді. Кез-келген қырсықтың себебін іздеу бұлардың қаперіне кірген емес. Анау алып шойын құбырлар неліктен көміліп қалды, оны былай қоя салып, қатарласа қаздырып жатқаны не, анау магазиннің үйі неліктен аңғал-саңғал, оған кім жауапты, құдай сақтасын, мұндай сауалды бұғылылықтар кімге қалай қою керектігін де білмейді. Баяғыда ата-бабаларының ардақтысы, құты болған Түкті тауларынан ертелі-кеш қарағай бөренелері тиеліп, ағылған

машиналармен де, іргедегі орманнан бір сәтке дамыл таппайтын гүрсілдермен де титтей шаруалары болса-шы. Бұл бір таңғаларлық-ақ тірлік.

Ешқайсының ештеңемен сүресі жоқ, әркім өз күйбеңімен, өз қорасымен ғана әлек. Күні кеше терезелеріне шейін жерді жырттып тастағанда да “бұл не” деспеген жұрт бәріне қонуге дайын. Олар өздерінің туған ауылында уақытша пәтер жалдап тұрған жатақтар сияқты. Аяқастынан “айға ұшасындар”, әйтпесе “Сібірге көшесіндер” деген бұйрық естілсе, дереу ұша жөнелетіндей, дереу көше жөнелетіндей. Біреуінің де “неге” деп иық көтермеуі мүмкін. Мына түрлеріне қарағанда, бірінен бірі озуға тырысып, әлгі айға ма, Сібірге ме, бұрынырақ жетуге асығатындай. Құруға, құлдырауға келгенде, қайран, шіркін, алдына жан салмайтын бұғылылықтар-ай. Егер бұл ауылдың елу жылдық тарихына тым құрыса біреуі, шетте жүрген жүздеген, мындаған перзентінің біреуі үнілсе, қанша шежіре ақтарылар еді. Өткен, олар әке-шешелерінің туған жерін ұмыпқалы қашан. Бұғылының шетте жүргендері де, іргедегілері де, ішіндегілері де тарих пен шежірені алыстан іздеуге бейім. Ақ пен қызылдардың шайқасында қанша адам қырылды, қаншасы жер ауды, бір қап бидай үшін қылмысқа тартылып, со күйі аты ошкендер қанша, аштықта ауыл-ауыл боп қырылған анау төбелердің астында. мынау ұшы-қиыры көрінбейтін қазақ даласында қанша сүйек қурап жатыр, белгісіз. Тек тиіп-қашпа әңгіме көп:

- Шіркін, Зәйтүнді “ат бөрмедің” деп қызылдың әскері атып кетті ғой, жалғыз ұлы Сейтенді “контрдың баласы” деп түрмеге қаматты. Әйтеуір бағы бар екен, елге оралып, топырақ туған жерінен бұйырды.

- Медресе ашып, мешіт ұстағаны үшін Қожахмет қажы Омбының ақ түрмесінде тоқсан адаммен бір күнде атылып кетті. Оқымысты, көріпкел болатын. Дуға оқып, жүріп бара жатқан поезды тоқтатыпты. “Қажы ата, аллаға сиынып, осыдан қашсақ қайтеді” депті, қасындағы, бұрын да оның әулиелігіне талай куә болғандар. “Алланың жазуы осы, не болса да көремін”- депті жарықтық. Шіркін, сүйегі қайда қалды екен?

- Беу, дүние-ай, Арыстанбек молданы кім білмейді, ит жеккенге айдалып кете барды отызыншы жылдары, ал ұлдары Әбілхак, Абайдолла, Наятолла соғыстан оралмады. Сол атадан жалғыз Әбдірасул ғана тірі оралды, көрмеген азабы жоқ, дегенмен артында өсіп-өнген ұрпағы бар, тәубе, тәубе...

- Мұхамеджан қандай жігіт еді, жанары от шашқан, "бидай сатты" деген жаламен жабылып, содан оралмады. Шіркін, сүйегі қайда қалды екен?

- Халық қажының көз жасы аппақ сақалын жуып, ұсталып кетерінде, елімен қоштасқаны-ай. Рахманмен құшақтасып көріскенде "дұғаннан қалдырма, туған топырақ енді қайтіп бұйыра ма, бұйырмай ма" деген екен. Шіркін, сүйегі қайда қалды екен?

- Мақанның өлейін деп жатқанына қарамастан, балашағасымен, Қорған ба, Челябі ме, айдатып жіберді ғой, ұрпағынан кім бар, кім жоқ... Сорлы Мақанның сүйегі қайда қалды екен?

- Есілмен екі ортада кіре тартып жүргенде, қақаған қыста Нұртас пен Бектас деген ағайынды жігіттер үсіп өліпті, сондарынан түйәк қалмады. Сүйектері қайда қалды екен?

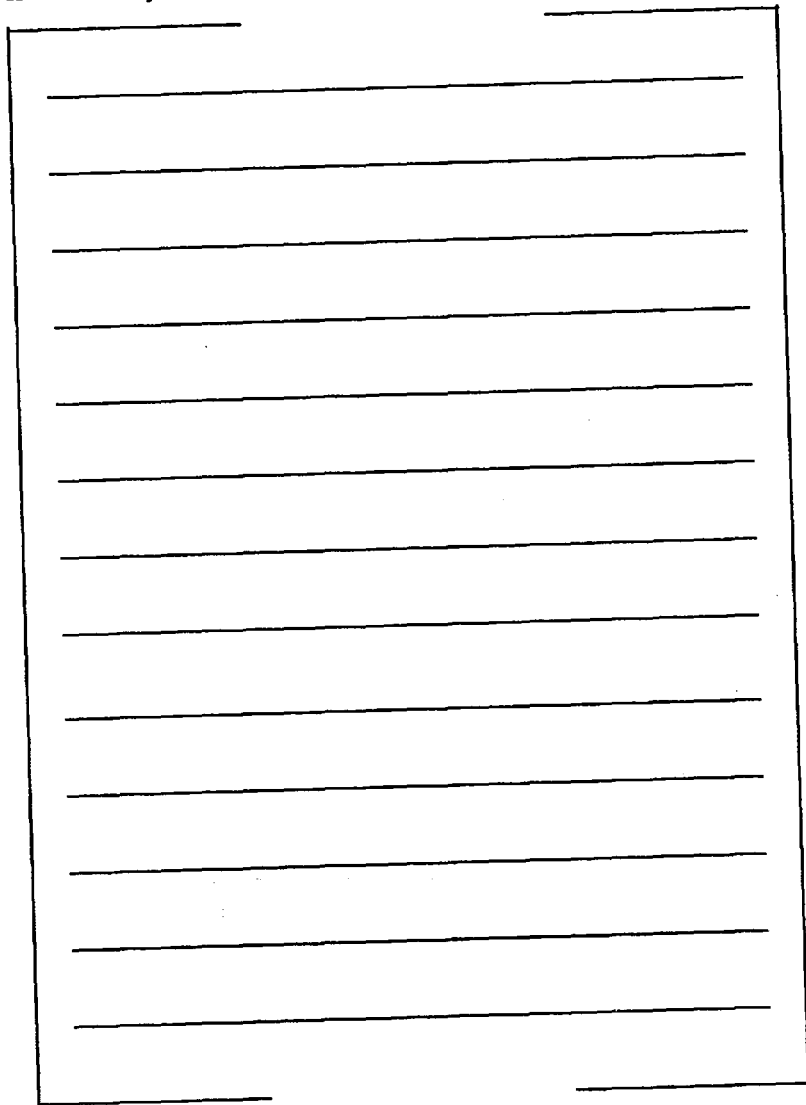
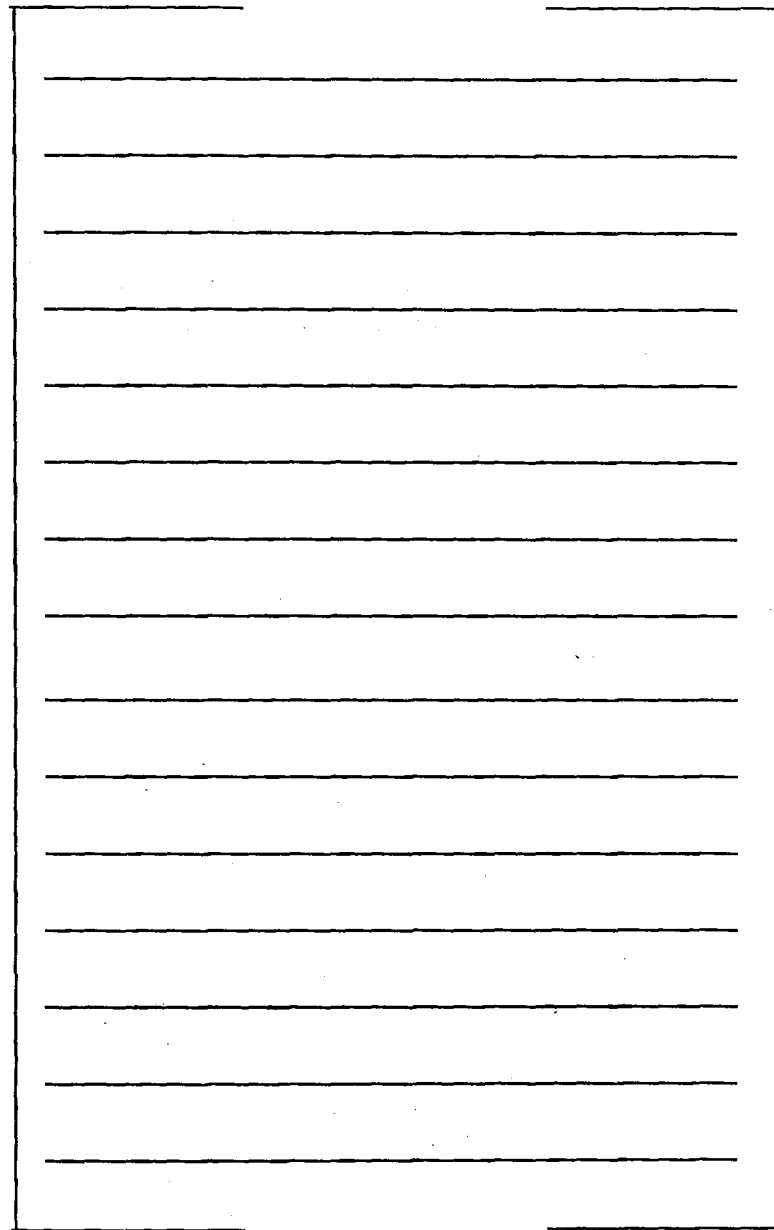
- Әбденнің қаз-қатарынан тіккенде, киіз үйлері ақшанқан ауылға айналатын, топты ұрпағына қызықпайтын жан қалмайтын, "бұл Әбденнің жаны мен малын-ай" деп тамсантқан шалдың ұрпағының тоз-тозы шығады деп кім ойлапты, орны тып-типыл. Сүйектері қайда қалды екен?

- Фин және Ұлы Оған соғысына аттанып, елге оралмағандар қанша десеніңші:

Рамазан Аязбаев, Сейтқали Баймағанбетов, Келімбет Бекенов, Қуанбай, Жаңбырбай Аяпбергеновтар, Шубай Файзуллин, Төлеген Нұрмағанбетов, Төлеубай Нұрсейітов, Көкен Әділов, Қайдар Мұқанов, Сүлеймен Асанов, Баймолда Құдайбергенов, Мәулетбай Ережепов, Ахмадия Сұлтанов, Ғайса Ахметов, Бірімжан Баймұқанов, Кәрімжан Сералин, Себіғат Әлішев, Ақас Шынғожин, Қайырқожа Әбутәліпов, Әбутәліп Досымов, Ханиор Насибуллин, Бауеден Баймұханбетов, Сары Тәшмұқанов, Қабдрашит Халықов, Жүмғат Асанов, Сабыр Сүлейменов, Әукен Қожахметов,

Қабыкеш Асанов, Сүйінжан Айжарқынов, Қайыржан Жақыпбеков, Баукең Үсенов...

Оқырман, қуғынға ұшырап атылған, опат болған, із-түссіз кеткен өз ауылыңыздың есіл ерлерінің тізімін жасаңыз:

A large rectangular box with horizontal lines for writing, intended for listing names of people from the village.A large rectangular box with horizontal lines for writing, intended for listing names of people from the village.

Бірақ бұларды жоқтап, іздейтін, ”шіркін, сүйектері қайда қалды екен” деп сыбырлайтын қарттар да қазір азайған, күзгі желдің суық өтінде жападан-жалғыз қисайған қайыңның бірен-саран қалтырап, қуарып ұшып түскелі тұрған жапырақтарындай. Өмірбақи сыбырлап айтқандықтан ба, бұл әңгімелерге кейінгі жастар ден қоймайды. Туыстарының быт-шыт шашырап, мыңдап жоғалған арғы тарихын есептемегенде, ергелі-кеш жырдай ғып айтатын, соғыста шейіт болғандардың атын атауға құлықсыз бұл ауылдың жастары. Марқұм Ерденнің майданнан қайтпаған жерлестеріне арнап шығарған тоқсан шумақ өлеңі елуінші жылдардың аяғына дейін бас қосыла қалған жерде міндетті түрде айтылатын:

- Аттанды тоқсан жігіт бауырынан

Өңкей сері Бұғылы ауылынан, — деп басталғаннан, әрі қарай жыламайтын жан қалмаушы еді. Қазіргілер сол тоқсан боздақтың есімдерін де білмейді. Бірен-саран тірі оралғандарының ұл-қыздарының да мұнымен титтей істері жоқ. Айғайлайтындай, ұлы жоқтауға айналдырарлықтай соғыс қасіретінің өз ауылдарына қатысты жағдайын тез ұмытқан соң не үміт, не қайыр. Беу, шіркін, бұ күнде құруға айналған кішкентай ауылдың әр кезеңде қырылған, жойылған, қаза тапқандарын есептер пенде табылар ма? Егер табыла қалса ғайыптан, арғы жағын сұрамаңыз, ол бәрін-бәрін тізіп, пысықтап, мынау күйреуге жақындаған ыстық мекеннің бүгінгі тағдырын мүлдем басқаша елестетер еді. Апатқа ұшырағандардың тізімін, олардан таралуға тиістілердің тізімін бөлек-бөлек жасап, кенеттен бір сұмдық жаңалыққа тап болар еді:

- Тәңірім-ау, асқар тауым құлап, қайысқан ну орманым селдіреп, мөлдір бұлағым лайланып, қайнар көзі бітеліп, құруға шақ қалыппыз ғой; жер қайыстырған ақ малың, қара малыңнан далаң бір көркейсе, шетінен сұңқар, шетінен тұлпар, шетінен сұлу қыз-жігіттеріңнен екі көркейсе, құдай-ау, әлгі дүркін-дүркін құртып жіберілген, дүркін-дүркін түбіріне балта шабылған алтын тамырымнан тарамдалуға тиісті ұрпақ екен ғой жанұшыра іздегені; қайда, қайда сол тумай жатып солған, көгермей жатып өшкендердің ізі; қайда, қайда Бұғылының

мыңға, миллионға жетуге тиісті тұрғындары; анау селдіреген орманындай, мүжілген тауындай, суалған көліндей, ешқашан дүниеге келмегендейсің, тірлік кешпегендейсің, неткен мейірімсіздік, гүлденуге, өсіп-өркендеуге лайықты ұрпағың зым-зия. Бұғылы ежелден осындай хал кешкендей ме, қалай сонда? Қарақұрым жаны мен малынан жері қайысқан Бұғылы деп енді кім айтар.

Бірақ әзірге Бұғылыдан мұншалық шырақ алып, “тумай, туа өшкір” қарғысына ұшыраған аға-апаларының ізім-қайым жоғалған ащы тағдырын жоқтайтын пенденің табыла қояр түрі көрінбейді. Тірілердің есте сақтайтындай қабілеті болса, өткеніне, бүгініне, ертеніне де өздері иелік етер еді.

Зердесінен, есінен айырылу – бәрінен айырылу. Ең қорқыныштысы – болашағынан айырылу. Жеріне, топырағына, тау-тасына әр келімсек қожандаған бұғылылықтардың қасіретін өзге түглі өздері түсінбейді.

Жеті атасының ба, жетпіс, жеті жүз атасының ба, қылышынан қан тама жүріп қорғаған жеріне иелік қылуды ұмытқалы қашан. Тіпті қашаннан бері екенін де білмейді. Өйткені үзілген тамырдың орнын жалғау еш мүмкін емес. Жарты ғасырда ғана өзегін дүркін-дүркін үсік шалған сорлы тамырдың соңынан талғажау қыларлықтай түк қалмапты осынау алқапта. Мұның арты зердені жоғалтуға әкелді, зердені жоғалту – елдігінді жоғалту емей немене. Атаусыз адыра қалған бұғылылықтар мен ауылдың дәл қазіргі кескіні арасындағы жіпсіз байланысты ұғар бірі де жоқ. Аллатағаланың бұйрығына сыйғызып, қаншалықты жаратқан тәңіріне сиынар сәт туғанның өзінде, алпыс жылда әлденеше рет қырылып, мың өлгенімен, бір тірілмеген беймәлім де бейтаныстардың құрдымқа батқаны, шырқалмаған жыр, төгілмеген күй, жанбаған жұлдыз емес пе. Ендеше әлгіндегі ақыл-естен, зердеден адаланудың арғы түбі топастықтан, меніреуліктен басталып, бергі тұсы ешқашан шырқалмайтын өн, төгілмеген күй, жарқырамайтын жұлдызбен тұтасып кетеді. Бұғылыдан қашқақтай алыстаған бақ та солардың еншісінде жасырынса керек. Ақ ажалынан өлгенінің жөні бөлек. Тіршіліктегі ең қиыны адамдардың қорлықтан, зорлықтан, апаттан өлгені,

күштеп өлтірілгені. Әр-берден соң елі, жері үшін жан пида деп асқақтатқанмен, соғыста қаза табу да өлшеусіз қасірет. Оның аржағында жұттан, аштықтан, бір-бірінің сатқындығынан, жауыздығынан жүздеп, мындап жоғалған, құзғын-қарғаларға жем болғандарын салқынқандылықпен шотқа қақса, қанша жерлестерінен, қыршын боздақтарынан айырылғанын біліп, төбе шәштері тік тұрар еді бүгінгі Бұғылы тұрғындарының. Әлде жақсылыққа, әлде жамандыққа ма, олар бірақ кешегі күндеріне қайырылып, бастарын қатырмайды, жүректерін сыздатпайды. Олар өткен-кеткеннің бәрін “маңдайға жазылған” заңдылығына бағындырады. Бір-біріне жасаған әділетсіздік атаулы да соның ішінде жасырынып, еселене көбейіп жатады. Кез-келген қисынсыздық, селқостық, маубастықты, өздерінің жалқаулығын, араққұмарлығын, қызғаншақтығын жаратқан иелерінің әміріне оп-оңай аударала салатындары қызық. Небір келеңсіздіктерді қолдарымен орнатып, көздерімен көріп, көкіректеріне түйіп алады да артынша бәрін-бәрін “аллаға” жабады. Алланың еншісіне енгізбейтін істері жоқ. Сөйте тұра әке-шешелері, аталары, ауылы кешкен тағдырдан тірі жүргендерінің қай-қайсы да хабарсыз. Осы қалыптарында, осы тұрпаттарында аспаннан салбырап түсе қалғандай. Бұғылы да дәл осы қирап-қаңыраған көріністе топ ете түскендей.

Қиратқан кім, неліктен бұлай болып жатыр? Ештеңенің паркына үнілмейтін ежелгі әдеттерімен мұндай сауалды өзгеге де, өздеріне де қойған емес. Әлгі өзірде армандағандай, қапияда ауылының шежіресіне үніліп-зерттейтіндей біреу-міреу табыла қалса, әй, қайдам, әлдеқашан шіріп кеткен бір кездегі алтын тамырдың орнын арам шөптер қаптап, қаулай өскеніне өзегі өртенгенімен, соның негізгі себебін талдап бере ала ма, жоқ па. Зердеден айырылудың арғы жағын топастан таратқанда, сол топастан аспаннан жауған ба, мұның да өз себебі болады ғой. Қалай дегенмен, Бұғылының мына халі аянышты. Қараңғылықты қақ жарған найзағайдың жарқылдай боп, сонау жиырмасыншы жылдары естерін тез жиып, еңселерін тез көтерген, көршілерінен бұрынырақ қимылдап, алғаш мектеп салған, алғаш интернат ашқан, ойдағы, қырдағы

жұрттың балаларын жинап, оқытқаны, үйір-үйір жылқысы, табын-табын ірі қарасы таңдай қақтырған дәулетті ауылдың бүгінгі сиқынан әлгі айтылғанның көлеңкесін де шырамытпайсың. Тағы да “қайда, қайда” деген бұршақша жауған сұрақ:

- Жылқы қайда, қой-ешкісі қайда, түйесі қайда?

Шегіне жетпессің, мейлі жыла, мейлі күл, бұл ауылдың ырысы, берекесі – сол баяғы қара дүкен.

Отызыншы жылдары жаппай жер аударылғандардың малы жаман-жәулікке таратылып, одан артылғаны ортаға салынса, елуінші жылдардың ортасынан алпысыншы жылдардың ортасына дейін бұл ауылдың малдары жер аударылды да, адамдары өз еріктерімен жан-жаққа тарап жатыр. Әлі солай, міне, жетпісінші жылдар да аяқталмақ, Бұғылы жыны ұрланған бақсыдай пұшайман кейіпке енген.

Белгісі де, бейігі де жермен-жексен атыраптың үстінде көктем сайын дән себіліп, күз сайын орылғанымен, бірен-саран медаль, орден таққан Көпжасар сияқты механизаторлар ғана еңбегінің жемісін көреді, былайғылар көптің қатарында қара нан мен ащы суға мәз. Екеуінің қасиеті, әйтеуір жүрек қарайтпайды, әсіресе арақ өзекке түскенде, ауылдың үлкен-кішісі өлгендері тіріліп, өшкендері жанғандай масайрайды. Аузын бұған өгіздей тымырайып жүрер жігіттердің де мұндайда тіл-жақтары ашылады. Сау кездерінде ләм деспейтіндер ауылдың бұрынғы дүрілдеген даңқын бөлісе алмай, қырық пышақ таласып, төбелесіп тарқайды. Бұдан он жыл, он бес жыл бұрын малдың төңірегінен ұзауға титтей мұршалары жоқ, ертелі-кеш шаруадан босамайтын жұрт шетінен бос, қол қусырып қара дүкенге телміргеннен басқа амалдары да жоқ. Іргедегі село орталыққа айналып, соған бұларды қосып жібергеннен кейін қырманды да бұзып тастады. Бәрін совхоз орталығына көшіріп жатыр, күдіреттері жетсе, тіпті мына даланы да совхоз орталығына көшіріп тастар ма еді, қайтер еді. Егінге жайқалған даладан өзгенің бәрі “орталық” деп тыпыршуда. Піспеген дәннің жартысы суық жаңбырдың астында қалса, піскен дәннің жартысы, уақытында тиеліп әкетілмегесін, асты қызып, ақырында қардың астында қалады.

“Орталықтың” бұған күші жете бермейді, ал бөлімшенің сиқы мынау, ештеңе үшін де жауапты емес, өне-міне, тезірек көшсек дейді. Үдере көшетіндей жағдайлары да жоқ көбінің, маңайдан жұмыс табылғанымен, қатынайтын көліктің реті келмейді, көлік табылса, не жұмыс табылмайды, жұмыс табылса, баспана жоқ, әйтеуір шым-шыпырық әуре. Отыз жылдан астам қой мен жылқыдан, сиырдан күн көрістерін айырған тұрғындар енді бармақтарын шайнауға әзір. Орталықтан бөлісіп алар еттен бұларға үлес тигеннің өзінде, қолдан өсіріп, қолдан сойған ақ адал малындай болмайды екен. Таразыға салып өлшегеннен-ақ біртүрлі қоңылтақсу, біртүрлі ыңғайсыздық орнап, кез-келген бұғылылық дастарқанынан ырыс қашқандай қорқатын. Келе-келе бұған да машықтанды, кезекке тұруды, керілсесуді үйренді. Күні кеше кесектеп, килограмдап азық-түлікті сатып алуға қысылып-қымтырылатын бұғылылық енді айғайлап ет, май, т.б. с.с. сұраудан, орталықтағы қойманы аңдудан ұялмайтын әдет тапты. Бұның соны жұрттын жаппай қара дүкенді күзететініне ұласты. Жылдар жылжыған сайын орталықтағы қоймадан да, өздеріндегі қара дүкеннен де мән тая бастады. Ортада барды бөле жейтін әдеттерінен тайып, жасырынып, ұрланып, қолы жеткендер өзара талап алатынды шығарды. Бірте-бірте жергілікті тұрғындар совхоз орталығына иек артуды доғарып, “бөлімше болғасын, осылай екен ғой” десті. Бөлімшеліктен айырылғалы “масқара, әлі жаман қара дүкенімізге зар боп жүрмейік” деп, әр күнді күдіктене қарсы алып, құлазумен шығарып салуда. Пәлен жыл колхоз кеңсесі болған алты бөлмелі ағаш үй бос тұрғасын, пеш жағылмағасын, терезелерін әлдекім жұлып, есігін әлдекім бұзып әкеткен, көзалдарында шіріп барады.

Кітапхана мен клуб орналасқан зәулім тас үй баяғыда ханның ақ сарайындай кім-кімнің де көкейіне сән-салтанат ұялатып, іші-сырты думаннан арылмайтын. Мұғалімдер, шопандар, қызметкерлер қосылып, әр мерекені күр жібермей, концерт, сауық кештер ұйымдастыратын, спектакльдер қоятын. Халықты қыран-топан күлкіге батырып, әжуа, мысқылға толы небір көріністерді жиналғандардың қол шапалақтауымен әлсін-әлсін қайталап, түннің бір уағында әрен

тарқасатын. Жастар жағы да қазіргідей топтасып, ойқан-қойқан секіруден гөрі сахнадан ән шырқап, күй күмбірлетуге, мың бұрала билеуге әуес еді. Бұғылының егдесін де, кішісін де елуінші жылдардың аяғына шейін осы зәулім тас үйден ешкім қуып шығара алмайтын. Бүгін нану қиын, колхоз кеңсесіндей еңкіш тартпағанымен, еңсесі биік болса да айналасынан күніренген үн, суық леп ескендей. Шатырына қонақтаған қарғалардың қарқылы әлпі тынымсыз күніренген лепті ара-тұра әлдеқайда алып қашқандай шуласып, ұша жөнеледі де төңірегін қайтадан мағынасыздық езгілейді.

Бір адам ішіне не кірмейді, не шықпайды, қарғыс атқандай қысы-жазы түнереді де тұрады. Қапталдаса сол жағынан салынған шарбағы да қираған, ішінде өскен сайын, талдар кәдімгідей бой көтергенімен, төңірегі қоқысқа толы, лақтырылған шынылар, консерв құтылары. Ешкімнің кіргенін, шыққанын ешкім көрмейді, ал айналасы әрдайым да ыбыр-сыбыр. Қашан, кім ластап жатыр, белгісіз.

Ауылдан жарты шақырымдай жердегі көлге ертеректе қыз-келіншектер арнайы барып, тап-таза суына кір шайқайтын. Айдыңында күстар жүзген, қаз-үйрегі қаңқылдап, дабыры алысқа жететін көлден де бұ күнде қызық тайыпты. Дәл жағасына тірестіріп, совхоз мал қорасын салған. Қас қылғандай қыр жағынан орын теуіпті. Со жақтан төгілген, лақтырылғанның бәрі ылдиден көлге ағады. Бірақ ауыл балалары мұны елемейді, жаздай көл маңынан шықпайды. Жағаға байланған бірлі-жарым ескі қайықтармен әрлі-берлі жарысып, суға шомылады, жүзеді. Көң мен мал зәрінің танау жарған исін әлде ескермей ме, мән бермей ме, үлкендер жағы олардың бетін қайтармайды.

Қара суық түскелі жағалауы тып-тыныш, адам жоламайды, совхоздың етке өткізуге бордақылап жатқан тайыншалары суарылады.

Әуелде шетінен жеке меншік малды жинап өкеткенде, ел не істерін білмей аңтарылған. “Соңы қайырлы болса игі” десіп, кәрі-құртаң жайнамазға жығылған. “Ойпырмай, мынау таптал түсте тонау ғой, бермеймін де, өткізбеймін де тайлы биемді” деп қасарысқандар да кездесті.

Бұл ауылда Көпжасардың әкесі мен Тоқсейіт біразға шейін қасарысып, әсіресе Күжбан байғұс тұқымына біткен жалғыз атын “өлтiрсендер де өткiзбеймiн” деп отырып алған. Даусын көтеріп сөйлемейтiн жуас адамның мұншалық қырсыққаны оқыс жағдай едi. Селолық советтен күнi-түнi кiсiлер есiгiн тоздырып, ақырында өрен көндiрген. Атымен бiрге өзi де өлшенiп, “менi де бiрге ет комбинатына өткiзiңдер” деп, кiрден түспей қойғанда, ұлы алдап-сулап үйiне әкеткен. Сол жалғыз ат шалдың жарығын қоса әкеткендей болды. Артынша төсек тартып, онсыз да дiмкес жанның ғұмыры ұзаққа созылмады. Жерлестерiне айта алмағанын баласына оңашада жеткiзген:

- Сен, қарағым, не бiлiп-не сездiң, әлi жассың ғой. Мен бiлсем, мына жағдай баяғы жиырма тоғызыншы жылдың отыз жылдан кейiнгi жалғасы. Қорқамын, соңы тағы да жұтқа айнала ма деп. Ел iшiн апат жайларда осындай бiр адам түсiнбейтiн науқан қысапын. Со жолы да дәл осылай басталған, дәл осылай жұрттың апшысын қуырған, дәл осылай бiрiнiң тыққан малын бiрi көрсетiп, бiрiн-бiрi ұстап берген. Ақырында нендей күйге ұшырадық, о жағын сенiң ұғып-ұқпауың екiталай. Ойлайтын шығарсың, бiздiң көзiмiздi ашқаннан еншiлегенiмiз жоқтық деп, ойлайтын шығарсың, ата-бабаңның мәңгi бақи көргенi де сол, жөне мына сендердiң де, кейiнгiлердiң, ертеңгiлердiң де көрешегi осы жоқ-жетiмдiк деп. Өйтiп қателеспе, ұлым. Қазақтар ешқашан да өз қолымен малын, мiне, осымен екiншi рет куәмiн, мұндай топалаңға ұшыратпаған. Кесапат жаудан, әйтпесе табиғаттың апатынан келушi едi. Адамдардың өз еркiмен өздерiне қастық жасағаны ғой бұл. — Күжбан шалдың сол сыры өзiмен кеттi, Көпжасар бұған мән бермеген.

Бү күнде Бұғылыда шалдар некен-саяқ, ғасырдың бас кезiндегi оқиғалардың ата мекендерiне қатысты тұсынан ашылып ешкiм айтпайды, мүлдем құлықсыз шежiре шертiп, сыр ақтаруға. Салтанатты жиындарда, тойларда төрден табылатын Итемген өткеннен сөз қозғаса, бас-аяғына жетпейдi тыңдаушылары. Әр тұстан бiр iлiп, мардымды түк айтпайды. Әлде ниет қылмай ма, жасаураған көздерi жыпылықтап, жиналғандардың төзiмiн тауысып бiгедi. Соңғы кезде оны елеп-

ескеріп, әңгіме сұрап жатқандар да шамалы. Жағасы күс-күс кір, жас түр ма, келін-кепшік түр ма қасында, елемейді, ертеңнен кешке шейін аңдигыны дүкен. Кейде ақшасына, кейде қарызға, күн құрғатпай бір шишаны қойнына тығып, бүкшендеп бара жатқаны. Сөйте тұра есінен танып, мас болғанын ешкім көрген емес.

Бұғылы қандай дәуір кешсе де, мейлі өрлеген бе, құлдыраған ба, Итемген соның бәрінің жалғыз куәгері. Біреу оны мақтайды, біреу даттайды. “Беу, заман-ай, осы ауылды аспандатқан Итемген ғой”, “осы ауылдың түбіне жетіп, Бұғылыны жұтып барып өлер бұл қақпас” деген сөздер қабаттаса естіледі әрдайым. Сүйінгені де, жиренгені де “бәрібір емес пе, өсірді не, өшірді не” дегендей сыңай танытатын. Осы енжарлық бұғылылықтардың бойынан сәт сайын мен мұңдалап, ертелі-кеш ызындаған желдей әбден белең алған. Салқын қанды бейқамдыққа үйренгендері сонша, мына қиын да түсініксіз жағдайларына селт етпейді. Тобымен жеті қат жердің астына түсіп кетсе де қыңқ дейтін шамалары жоқ. Өздері ешқашан өз тағдырларын шешіп дағдыланбағандықтан, ештеңеге иелік етіп көрмегендіктен, “құдайдың” басқа салғанына” көнетін түрлері бар. Дағдарыс кешкен бірен-сараны кездессе, айналасындағы жаппай бас шұлғысудан аспай, көптің соңынан елпелектей ілесе кетеді. “Көппен көрген ұлы тойда” титтей ренжуге, күдіктенуге хақылары жоқ, көптің арасында жалғыз-жарымның үні естілмейді. Әлдекімнің жеке ықыласы, жеке тілегімен ешкім санаспайды. Көппен бірге деген ұғымның аясында кез-келген қылмыс, кез-келген қырсықты ақтайтындай ғаламат күш жасырынған. Оны бірақ бұғылылықтардың жуықта сезер түрі байқалмайды. Ұлы топпен бәрін-бәрін көруге, бәріне-бәріне шыдауға әдеттенген дағдылары бойынша, жоғарыдан қандай бұйрық жетсе де құлап-сүріне қабылдайды. Пәлен жыл топтасып, артель, колхоз, совхоз, бөлімше, бригада боп тірлік кешкенде, “оу, халайық, осы біз қалай тұрып жатырмыз” деп қыңқылдағаны кездескен емес. Қиналса да бастарын шұлғиды, қуанса да бастарын шұлғиды. Өздері кешкен жағдайдан өзге де жағдай болуы мүмкін-ау деген қаперлеріне кірмейді.

Бұғылылықтардың ойынша өздері қалай өмір сүрсе, бүкіл адамзат та дәл солай өмір сүруде. Әбден еттері өлген өз тірліктерінен өзгені қаламайтындай. Сондықтан да олар үшін мынау ата мекен, алтын ұяларын Итемген өсіріп пе еді, өшіріп пе еді, басқа кімдер жүрді қазанның құлағын ұстап, үйлерін тастай қашып, тұрғындары қайда, неге асығады, бәрібір, миларын ашытпайды. Әрқайсы жеке өз күйбеңімен әлек. Бастарын қосып, “мына заман, қай заман” деп қазылыққа жүгінер де жүгіндірер де ешқайсы жоқ.

Бір ауылда тұрғанымен, түрлі ғарыштан жиналғандай өмір сүріп жатқан адамдардың бір-бірімен тигтей істерінің жоғы шынныңда қызық-ақ. Ана бұрышта босаған, мына бұрышта жартылай көшкен үй, көшенің қай шетінен көз жүгіртсең де иесіз үйлер үрей шақырады. Әрине, олар ақылдасып, бір күнде тайып тұрған жоқ. Он бес жылдың көлемінде біртіндеп қоныс аударғасын ба, ауылда қалғандар Бұғылыны күні ертең құриды дегенге сенбейді. Тіпті басым көпшілігінің ойына келген де емес мұндай жәйт. Әсіресе Көпжасардың. Оның су жаңа монша салғаны соны дәлелдегендей. Бос үйлердің текке қалып жатқанын арзанға, тіпті тегінге алудың орнына әскердегі ұлына арнап бөлек отау саламын дейді. Соның іретасын әлдеқашан қалатып та қойған. Өзі қазір ауылда жоқ. Армия қатарында жүрген баласына шұғыл шақыртып, со жаққа кеткен. Жиырма жылдан бері тұңғыш рет шығар, комбайнын тастауға мәжбүр болғаны. Совхоз басшылары әрең жіберді. Әскери бөлімшенің телеграммасы бар деп Қалқан араласқасын ғана амалсыздан босатқан.

Елу бесінші жылы әкесі жалғыз атын өткізбей бастықтарды шулатса, енді баласы “өлсем да ауылдан көшпеймін” дегенді аңғартады. Содан бері жиырма үш жыл өтіпті. Самғаған уақыт-ай, не тұрлауын таппайсың, әйтеуір бірін біріне арбатып қойған жұмбақ тіршілік. Бұғылы тұрғындары өздерінің сол жұмбақ тіршіліктің құлақкесті құлдары екенін ғана анық біледі. Араларынан басын көтеріп, қоқан лоқы көрсетер бірі шықсын, шықпасын, ендігі тұста бет-бетіне лаққан бұлардың адасқан бағытынан қайтару мүмкін де емес. Ауылды қоршаған

тоғайдың селдірегеніндей адамдардың ішінде де сондай тозып-мүжілу басталған.

Сірә, табиғат өзіне жасалған титтей қиянатты кешірмесе керек. Бұдан алпыс-жетпіс жыл бұрын оған мәңгілік күдірет деп қарайтын қарттарда табыну, аялау сезімдері басым түсіп жататын. Ғасырдың басында бұл ауылдың естиярлары өздерін қоршаған ортаның иесі құдай деп қарайтын. Мынау таңғажайып туған өлкенің иесін құдай деп танығандықтан қай-қайсы да қажымай-талмай еңбектеніп, қандай жағдай, қандай ахуалда жүрмесін, өздерінің тәңірі бар екенін сезетін. Сол сезім небір асулардан алып та шығатын.

Енді ше?

Бүгінгі бұғылылықтар ең алдымен өздерінің иесін-тәңірін мойындаудан қалды. Мұндайда әркім-ақ мықтымсынып, шыға келетін әдеті ғой. Әркім өзін құдаймын деп сезінген жерде дүние атаулы адыра...

Осындай ұрымтал сәтке жоғарыдан тасқындайтын нұсқаулар дөп келіп, Бұғылы өзіне өзі қожалық жасаудан айырылғалы қашан. Мұның соңы жауапкершіліктен, жер үшін, ел үшін, тіл үшін, дін үшін — бәрі үшін қажетті жауапкершіліктен жұртты жұрдай қылды. Өздеріне кім ие, кімге, неге өздері ие, мұны ұмытқалы қай заман.

Бірақ ауылдың құлазыған көрінісінен әлдене аңғару қиындау. Қаныраған үйлердің ашық-тесік терезе, есіктерінен кіріп ойнақтаған жел тұтастай ауылды жайлап алған. Биі де, патшасы да өзі сияқты осы ауылдың. Бір үйдің жартылай бұзылған сенегінен ытқыған адуын жел екінші үйдің тесілген шатырына жүлкі еніп, көшіріліп әкеткен үшінші бір үйдің орнында жалғыз моладай сопайған пештің мұржасына барып соқтығысады.

Аракідік әлдеқайдан мысық зып етіп, артынан қуған ит айналасына алақтап, құйрығын бұлғандатады. Әлде қарға, әлде торғай қонды ма, электр сымы дыңылдап, желдің гуіліне қосылғанда, төңіректі мүлдем шулатып әкетті. Әр тұстан сиырдың мөңірегені, қозысын шарқ ұра іздеген қойдың маңырағаны естіліп, әлгіндей бірлі-жарымның үні ғана әуені сызғылап барып басылды.

Тіркемесіне тиелген сабаны ырғалған сайын шашылып, көшеге енген трактордың дарылы құлақ жарды. Ауылдың ортасындағы Итемген үйінің қорасына бұратылып әрең жақындаған соң, әлгіндегі желдің ысқырығы қайтадан күшіне енді.

Қас қарайып, аспанды қою бұлттар көмкергенде әр бұрыштан үйлердің шамдары жанып, сыртқа жылт-жылт ұшқындары шашырады.

Бос үйлерге тартылған электр сымдары үзілгендіктен бе, әлде себебі басқа ма, көшенің бойында жарық жоқ. Түн әбден қаһарына мініп, қараңғылық орнағанда, бір жағынан

езіп-жаншып зіл, зала,

екінші жағынан әлгі, бұзылған, босаған, қираған, қаныраған үйлердің сұлбасы он есе зорайып, жердің астынан шыққан құбыжықтай елестейді. Кәдімгідей алқына тыныстап, қасына жақындағанды жұтып қоятындай. Әрқайсының өз демі, өз тірлігі бар сияқты.

Ара-арасында тышқан ба, суыр ма, белгісіз, түнгі мақұлықтар ойнақ салады, сақылдайды, шиқылдайды, әлденені кеміреді, әлденені мүжгілейді. Бұлар да өз патшалығын құрғандай.

Ызғарлы күздің түнгі желі де барған сайын құтырып, жолындағысының бәрін сарт-сұрт домалатып, тас-талқанын шығара Бұғылының үстінен үйіріліп-үйіріліп кеп долдана ышқынады, бет бақтырмай аласұра соғады.

X V

- Жолдас Құрманова, қарамайсыз ғой. - Таныс дауыстан селк еткен Еленай жалт бұрылды. Жұмыстан шыққан беті. Өңі куқылданып, Кенжеболатты дәл бүгін күтпегендіктен бір қуана, бір мұңая жігітке қарсы асықпай аяңдады.

Машинасының қасында жігіт қолдарын қалтасына салып, ыржиып тұр.

- Ту-уу, алып-ұшып жетсем, мені күнде көріп жүргендей, аяғыңды санап басасың ғой.

- Ә, - деді қыз салқынқандылықпен, - шаршап шықтым, әрі жер тайғақ...

- Мен болмағасын, әрине, шаршайсың, - Кенжеболат Еленайға қолын созды. - Сағындырдың, сарғайтып өлтіретін шығарсың.

- Жұрт бізді көрсін дегендей-ақ машинаңды кесекөлденең тарқаның не, - деді Еленай ештеңе естімегендей.

- Енді не қалды жасыратын.

- Сонда қалай? - Еленай күмілжи тіл қатты. Іштей мазасызданып, жігітке біртүрлі торыға қарады. Әуелден-ақ екеуінің жағдайын өзіне іштей ежіктеп, іштей анықтағанымен, әр жүздескен сайын жөн-жосықсыз елендейтіні бар. Болашақтарынан не тосатыны белгісіз. Мына түрлерімен сыпсың өсекке жем болатыны қинайды. Сикырлы бір күш жігітке тартады, кет деуге де, кел деуге де шамасы жоқ. Қалай басталғанын білмейді, ағысы қатты тасқынға төтеп беруге мүлдем қауқарсыз. Алды-артын тентек толқынымен орап, әй-шөйға қаратпастан әкетіп барады. Кенжеболаттың әр сөзінен, титтей қозғалысынан әлде мейірім, әлде жұбаныш, әлде сүйеніш, не күтетіні өзіне де таң. Бұған дейін еркек тарапынан мұншалық арқа тұтарлықтай даралығына зер салмағандықтан ба, кездеспегендіктен бе, өз тыныштығын өзі ұрлап мазаланбайтын. Өнбойын бұған аландаушылықтан қалай құтыларын білмейді. Кенжеболатпен танысқалы ұшы - қиырсыз бір елендеу, елегізу. Ең қорқыныштысы да осы. "Масқара қылғанда, Кенжеболатқа күйеуге шығуға дәмеленіп жүрмейін" деген ой қос бүйірін қысып әкетеді кейде. Сондайда өз үмітінен өзі ыңғайсызданады. Шырылдаған үш баласын елестеткенде, басы қазандай боп, не істеп, не қойғанын ескермейді. "Мүмкін емес, мүмкін емес" деп қанша іштей қатайғанымен, тәтті бір елестің соңынан қайтадан жүзе жөнеледі. Осы жасында сүйіп-күюдің талай хикаясын өткердім дегені бекершілік екен. Кенжеболатқа деген ықыласы

бұған дейінгі бір де бір әрекетіне ұқсамайды. Әлде жігіттің өзіне деген дәл сондай ыстық ниетін малданып жүр ме !? Қарап отырса, баяғыдан бері сөз салғаны, көз қысқаны, әншейін қызыққаны, қыдырғаны бар, толып жатқан жігіттердің арасынан соншалық өзін бағалап, сырт жұрттан қорықпай-үрікпей өзін іздегені болды ма. Өткен жолы келгенінде де "несіне тығылмақ ойнаймыз" деген. Аржағын қазбалап бұл сұрамады. Біртүрлі өнбойын күдік билеген. Әлденендей шешімге келсе, арақатынастары дереу бүлінетіндей көрініп, әңгімені созбай доғарған.

Әуелден өзіне серт бергені қайда: анда-санда көргенінді қанағат тұт, бала-шағасынан айырып, опа таппайсың. Нәпсінді тия алмасаң да есінді жый. Енді кеп тағы да алаңдағаны несі. Мұнысы тіпті ұят-ақ. Шын сезім есеп-қисапты дарытпаса керек. Ал өзі соңғы кезде жігіттің сәл-пәл емеуінінен жөн-жосықсыз үміттеніп, "сені ғана сүйемін, жолыңа бәрін құрбандыққа шаламын" дегенін естуге асығады. Кенжеболаттың ықыласына кіршіксіз сенгенімен, соған сәт сайын көзін жеткізуге құмартатыны түсініксіздеу. Ақыл-есін төңкеріп әкеткелі тұрған мына қақпаннан қалай құтыламын деп іштей амалын іздегенде, қайтадан сол қақпанға кеп түскендей. Жұрт құлақтанып үлгермей нүктесін қойып, өзінің де өзгенің де басын қатырмайын дейді. Амал нешік, өзирге дәрменсіз.

Көрген сайын Сана да "қайтесің сау басыңа сақина тілеп, бітпейтін дауға қаласың" деп ескертеді. Бүкіл туыстардың ішінде сол ғана біледі Кенжеболат екеуінің қарым-қатынасын. Ешқандай сырын одан жасырмайды. Әйтеуір тәңірі тілеуіне жеткізіп, соның сәбиін емізіп отырғанын бір көрсе екен. Мінезінің жібегі-ай, бұның бетін Кенжеболаттан қайтарғанының түрі де қызық. "Әйелі масқара долы, тарпаң, ұрысқанынан ел шошитын көрінеді" дейді. Бейнебір бұл Кенжеболаттың келіншегін ұнатуға тиіс сияқты. "Жұмыс орныңа, үйіңе келіп, абыройыңды төгіп жүрмесін" деп те ескерткен. "Атам мен аламдар ұнатпайды соларды" дегенде, мүлдем таңғалған. Мұның жүрек қалауы ағайындарына жағып-жақпауының нендей маңызы бар, бәріне ұнауы шарт емес қой.

Және Кенжеболат бұны алайын, бұл оған тиейін деп отырған жоқ.

Жүрегі шым етті. Егер ол ”маған тұрмысқа шық” десе ше? Жігіттің жүзіне сынай көзін тікті. Емхана ауласынан әрлі-берлі өткендерді екеуі де елейтін емес, бір-біріне карап тұра берді.

- Не, сенбейсің бе маған, - деді Кенжеболат қыздың ойын оқығандай.

- Маған бәрібір. - Өтірік айтқанына қыздың өзі таңғалды.

- Бәрібір болса, несіне басымызды қатырамыз?

- Мен басымды қатырып жүрген жоқпын.

- Еленай, - деді Кенжеболат дауысын бәсеңдетіп, - кеңінен отырып сөйлесу керек екеумізге. Саған айтуға тиіспін, бірақ бұл арада емес. Жүр, үйге барайық.

Машинамен Еленайдың пәтеріне жақындағанда, үйдің алдындағы қарайған кісілерге назар аудармаған. Көршілер шығар деп, Еленай әлгілердің қасынан асығып өте берді. Кенжеболат машинасын ыққа қарай жылжытып, кілтін таппай біраз кідірді. Қалталарын ақтарып, машинаның ішіне кіріп, кілттерін іздеп жатты.

Қыз есіктің тұтқасын ұстап үлгерген жоқ, қасынан Қалқанның байсалды дауысы естілді:

- Еленай, келдің бе? - Соншалықты сабырлы, өзінің есімін аялай айтқан үн қыздың қапелімде сасып қалғанын білдірмеуге әсерін тигізді.

- Аға, - деді таңырқап, - ұзақ тостыңыз ба.

- Жұмысыңа соғайын дегенмін, сағат алтыдан асқасын, келген шығар деп... Айапаң мен Жанапаң тосып отыр.

- Қайда, - деді дегбірсізденген Еленай.

- Сыртта тоңатын болғасын, көршіңнің үйіне апардым, - дей берген Қалқанға кілтті ұстата салған Еленай ”мен қазір, есікті ашып, жайғаса беріндер” деді де сыртқа асықты.

Кенжеболат қарсы беттеген, мұның қолына шампан мен коньяк салынған торды ұсынды.

- Жо-жоқ, - деді Еленай аптығып, - үйде кісілер тосып отыр. Сен енді қайтесің, ә, не істесек екен, ә...

- Е, кісілер болса, кісі жемейтін шығар, - деді Кенжеболат бері қарай нық адымдап.

- Токтасаңшы, - деді қыз үздіге сыбырлап, - қайда барасың?
- Қайда барғаны қалай, үйге барамыз.
- Сен түсінсеңші, Қалқан ағам...
- Онда тіпті дұрыс, шаруаның басы бірден қайырылатын

болды.

- Жо-жок, сәл тоқташы, ыңғайсыз емес пе. Апамдарды да өкеліпті, олар басқаша қабылдайды ғой, бекерге ренжіткім келмейді, қартайғанда...

- Саспа, - деді Кенжеболат одан әрмен даурығып, - құдай сәтін салса, дәл осылай салсын. Ет жақының түтел жиналған екен, екеуміз де тайғанақтамайық, тыңдашы Еленай, не қазір, не ешқашан...

- Не дейсің? - Қыз шошып кетті.

- Мен бүгін бір шешіммен шығып едім, міне, көрмейсің бе, ағайындарыңды алланың өзі алдыма әкеп жыққанын. Мен саған үйленемін.

Алқына тыныстаған қыз кейін шегінді. Өз деміне өзі тұншығардай. Тағдырының мына мысқылын-ай. Мың күдіктеніп, мың үміттеніп, толғана тосқан, әлі бірақ толғағы жетті демеген ұлы сәтін мынадай қысыптаянға дөп түсуін-ай. Айнала ақ қар, көк мұз, не әрі, не бері бұрылуға мұршасы болмаған Еленай еріксіз ернін тістеді. Ішке жұлқына ентелеген жігіттің пальтосының етегінен ұстай алды жүрелей отырып. Қатқан мұздың лебі тізесінен найзадай қадалып, сүйек-сүйегінен өтті.

- Саған не болған. - Кенжеболат оны тік көтеріп тұрғызды да сәл аялдады. - Неге өзінді осынша пұшайман қыласың. Ешқашан сені мұнша жасық деген емеспін. Әйтеуір түбінде болатын жағдай, ойлағаным сенің қамың, сенің мүддең еді. Туыстарыңның алдынан біржола өтіп, жолыңды ашып берейін десем...

- Оңай жағына құлайсың, ө, - Еленай ішкі толқынысын мейлінше іркіге тырысып, зорлана жымиды. - Алдарынан өткін келсе, әкенді жібер, менің емес, атамның үйіне. Неге сен олар кездесе кетті екен деп, алланың өзі жығып берді деп даурығасың, не бетіңмен көрінесің, қыздарыңның ашынасы едім дейсің бе. Әлде мені оңай олжа деп ойлайсың ба. -

Аяқастынан асып-сасқанын жасырудың амалымен осыншама қатқылдана сөйлегенін байыптамады.

- Өзің біл. - Кенжеболат бір орнында тұрып қалды. - Енді не істе дейсің, кетейін бе.

Жоғарғы қабаттан Қалқанның есікті аша алмай, кілтті сыртылдатқаны естіліп тұр. Еленай әлсін-әлсін со жаққа қарап, Кенжеболатқа не кет, не бірге жүр деуге батылы жетпеді.

- Кейін хабарласарсың, менің де жаңалығым бар саған айтатын.

Кенжеболат бұ сөзіне назар тоқтатпады. Ренжігенін жасырмай мойнын жағасына тығып, кері бұрылды.

- Мыналар ше? - Еленай тор дорбаны ұсынды.

Жігіт қолын созбады. Сыртқы есікті тарс жауып, көшеге шықты. Еленай соңынан жүгірмеді. Бір-бірімен қоштасқан жоқ.

Айғаным мен Жанғаным Еленайды кезек-кезек күшәқтап, бетінен сүйді. Екі иінінен ауыр тыныстағанына қарамастан Айғаным немересін айналып-толғанып, диванға жайғасқаннан кейін де "жарығым, жансаям" деп күбірлеп отырды.

Аядай бөлме сәулеленіп, екі анасы қатарласқанда, Еленай еріксіз сүйсінді. Қас-қағымда сан алуан сезім кештірген бүгінгі кештің күтпеген тұстағы оқиғасынан көпке шейін арылмады. Бәрібір Кенжеболатқа іштей алаңдай берді. Қолына ұстағаны сусып, не тамақ дайындарын білмей ас үй мен екі ортада зыр жүгіріп жүр. Жүрегін өректіткен ой қимыл-қозғалысына ауысқан.

- Жарығым, ештеңеге әуреленбе, сенің қарасының керек маған, өз аяғыммен келіп, күтханаға қонып кетейін деп арнайы соқтым. - Айғанымным өңі жүдеу. Ұялы көздері шектен тыс шүңірейіп, өзіне мүлдем тән емес қиықпен қарағасын ба, Еленайдың ет бауыры езіліп, ұсақ-түйек шаруаға алданғандай теріс айналды. Бір айдан бұрынғы түрінен тез өзгергені шошпытты.

Буылып-түйілген қатталарын ақтарған Жанғаным кесек ет, қаймақ, майды стол үстіне, бұзылмаған тұтас қаздың істәгін төменгі тұсқа қойды.

Қалқан жуынып-шайынатын қуыстағы шегесі босап

қисайған айнаны қағып, басқа да көзіне ілінген ұсақ-түйек шаруаларды реттеуге кіріскен.

Шәйді төртеуі ұзақ ішті. Айғанымның көңілін білуге әдейі барғандарын Қалқан айтып жатпады. Еленай онсыз да бәрін түсінген.

- Біз қоярда қоймай апанды дәрігерге көрсетейік деп, сенімен ақылдасайық деп алып шықтық, - деді Жанғаным.

- Қайтесің дәрігер-мәрігерінді, жетпісті желкелеген кемпірге ол не істесін. Кесіліп-пішілген күдекеннің уақытынан бәрібір аспайсың. Көліктің реті келгесін, сені көріп, мауқымды басайын, ауылға барып қайтайын деп тәуекел еткенім ғой, әйтпесе өзі берген жанын олжалаймын деп құдайға қарсылық көрсетер жағдайым жоқ. - Айғаным ақырын, бірақ ұзақ сөйледі. Тамақ ішкендей қаужандағанымен, Еленай байқап отыр, бір кесе шайын әлі сыздыктатып, тауысар емес.

- Аяпа, сіз түсінсеңіші, - деді Еленай қынжылып, - құдай дейсіз, дұрыс қой, бірақ емделгеннің түк те зияны жоқ. Өзім апарамын, өзім әкелемін, дәрігерлер таныс.

- Жарығым, ризамын саған, қайбір жылы көрсеттің, тексерді ғой...

Еленай үнсіз күрсінді. Шынында апасының аурудан гөрі тексерудің толып жатқан хикметтерінен шаршағаны, ақырында қашып құтылғандай болғаны есінде. Қасында жүргенімен, дәрігердің алдында бейшара кейіпте сұлқ отырғанынан бір де айнымаған. Сондағы ақылынан адасқандай меңіреу түрін бұрын-сонды көрген емес. Әдетте бойын тік ұстап, бүтежектеуді білмейтін, қандай топтың ортасынан жарқырай, көзге жылы ұшырар апасының емхана кабинеттерінде әр шешініп-киінген сайын еңсесі түсіп, ауруына ауру жабыстырғандай тұнжырағасын, екінші қайтіп бұлай әуре-сарсаңға жолатпаспын деген. Қайда тап болғанын білмегендей, со жылы есеңдіреген мүшкіл халін көзалдына елестетіп, Еленай одан әрі апасын қолқаламады.

- Еленайды тыңдасаңшы. - Жанғаным естілер-естілмес күбірледі.

- Октябрьден хабар жоқ па? - Айғаным әңгімені кілт басқа

арнаға бұрды. - Хабарласып сөйлессеңші, қашанғы жүреді қанғырып, жас емес, бұдан былайғысы лайқатсыз.

- О кісінің қашанғысы лайқатты болып еді. - Еленай дүдәмалдана тіл қатты. - Шақырсақ, қайда барар, келеді ғой. Тағы да бәрімізді шаршатып жүрмесе.

- Жарығым-ай, қайтейін, сен шаршамасаң, біз шаршап біткен адамбыз ғой. Жақында түсімде көрдім, үстіндегі киімі ескі, жыртық-жыртық, маған алыстан жауандап, мойнын созады. Мен қақбас иілмей дәл қасынан өтіп барамын, ояңасын өкінгенім-ай, әлі қиналамын, неге тоқтамадым, неге жылы сөйлемедім, неге бір бауырыма қысып сүймедім деп...

Еленай көзіне тығылған жасты аңдаусыздау іркіп тастады. Апасының мұнша толқығаны, әкесін опына есіне алғаны сай-сүйегін сырқыратты. Әке деп ешқашан еміренбегенімен, Октябрьге деген әлде аяныш, әлде сағыныш сезімі ме, әйтеуір өнбойын шарпып өтті. Көптен бері тіпті ол туралы ойламапты. Аңда-санда жолыққанда, ұрлық жасағандай қуыстанған бет-бейнесін көруге құлқы соқпайтын. Дүниедегі ең сорлы бейбақ деп қабылдайтын. Намыс кернеген кеудесіне сая таппай, дүниедегі ең сорлы бейбақ неге бұның әкесі деген сұраққа жауап таппай күйзелетін. Ұзақ жылғы күйзеліс аяушылыққа ұласты, әлгі сауалына жауап та күтпеді, Октябрьдің түрін де ұмытты.

- Октябрьді өмірімде бір де рет түсімде көрген емеспін, - деді Еленай.

- Қарағым, Еленім, - Жанғаным мейлінше жұмсақ сөйлеуге тырысты, - қанша дегенмен әкең ғой, атын төбеден дүңк еткізгендей атамашы, бөтен кісі естісе, сөгіп жүрер.

- Кішкентайынан есімін атайтын, аға дейтін көңілі түскенде... - Айғаным жымыған сыңай танытты. - Өзің де білесің ғой, Жанғаным, менің жарығыма, жансаяма бәрі жарасалды.

- Машинаны қайда қойсақ екен, - деді Қалқан есікке беттеп, - түн де суық-ау, ә...

Еленай төсек сала жүріп, шүйіркелесіп отырған апаларына көз қырын аударды. Соңғы кезде екеуіне қатысты жиі-жиі елестер бір сурет кенеттен көзалдында зорайып тұрып алды:

асқар тауы, панасы, қорғаны. Мына түрлерінен қиялын тербеген әлгі сұлбаны ап-анық тағы да көрді. Екеуі қатарласа жайғасқанда, тынысын кеңейтіп жібереді екен ғой. Төңірегіндегінің еңсесін көтеріп әкетер кескін-келбеттері расымен заңғар тауды мегзейді. Еленай кәдімгідей қайран қалды. Былай қараса, қарапайым ғана әйелдер, кемпір деуге қимайды. Екеуі де қартайған, жүздерін айқұш-үйқыш әжім сызған. Сөйте тұра бойларында қорғансыздықтың, әлсіздіктің ізі де жоқ. Қажып-шаршады-ау деген жүздері өзгеше айбын, өзгеше жігер аңғартады. Бірақ көңілін өсірген әлгі көрініс-асқар тауы түбінде мүжіліп бітуі ықтимал екенін елестеткенде, денесі тітіркенді. Неге екені белгісіз, мына сәт кейін қайталанбайтындай, мына сәтті кейін талай-талай шарқ ұрып іздейтіндей, сарғайып сағынатындай. Өз-өзінен босап, екеуінің нықтарынан қапсыра құшақтады.

- Сендерді қатты сағынып тұрмын, - деді. Сағынамын деуге аузы бармады.

Айғаным мен Жанғаным күлісіп мәз.

- Екеуіңді бір-біріңіз елестету қиын, осылай үнемі қатар жүрсеңдерші, мен тіпті екеуіңді қашан бірге көргенімді ұмытыппын, ал бірақ бәрібір екеуіңді бір-біріңіз елестете алмаймын. Осы сендер неге бір ауылда тұрмайсыңдар? Сағынбайсыңдар ма бір-бірінді? Әйтпесе екеуің де менің қолыма келсеңдерші. - Еленай енді Айғанымға қарай ойысты. - Айапа, кеудеңе баяғыдай басымды сүйейінші, көптен арқамнан сипамағасын ба, удай ашпиды, соқшы арқамнан.

Түн ортасынан ауғанша Еленай көз ілмеді. Екі апасының да тіл жағы тыным таппады. Бұдан елу-жетпіс жыл бұрын өткен оқиғалардың ортасына сүңгіді де кетті. Есімдері баяғыда өшкен әлдекімдердің түрлі-түрлі қылықтары, жақсылығы, жамандығы аралас көріністер қараңғы үйді кеңейтіп жібергендей. "Итемген" деген есімді естіген сайын Еленай елең ете қалады. Тіпті зер салғаны сонша, ұйқысы шайдай ашылып, басы ауырайып делі. Өзгеше бір өмір тізбегі тап-тар үйі арқылы ұзынсонар көшіп бара жатқандай. Ешқашан естіп-болжамаған жәйттер бір сәтте төбесінен бұршақша жауды. Тұтастай ғасырдың қилы-қилы сырларын бойларына сіңірген, осынау

атыраптың талай жұмбағының шешуін іштеріне бүккен мына екі қарияның таң атқанша шерткен әңгімесі Еленайдың санасын мүлдем жаулап алды.

Көз алдында көлбедеген Кенжеболаттың да бейнесі әлгі әңгімелермен қатарласа жарысады. Екі кештің арасында басына үйіліп-төгілген әсер көз шырымын алдырар емес. Кенжеболатты үйге кіргізбегеніне өкініп те қалған манағы әзірде. Неліктен азар да безер ”жо-жоқ” деп үріккен себебін енді еміс-еміс бағдарлағандай. Айапасы мен Жанапасының сыбыр-күбірі көптеген құпияның қойнауын ашып жатыр. Мұның жүрегіндегі жараны аяусыз тілгілегендерінен олардың тигтей хабары жоқ. Екеуін тыңдасаң, Кенжеболаттың әкесінің жасамағаны жоқ сияқты. Өзі үшін аса аяулы жандардың - Құрман, Токсейіт аталарының көрген қорлығына, кішкентайынан аңыздың кейіпкеріндей есінде сақталған Нұрхан деген тумасының құрып кетуіне, туған мекендерінің күйреп, ағайындарының айдалада жүргендеріне Кенжеболат әкесінің нендей қатысты, нендей кінәсі бар екенін түсінбеді. Әйтеуір ол қанды шеңгелін талайға батырыпты, талайды зарлатыпты. Естіп жатқаны осы болғанымен, Еленай бәрібір ештеңе ұқпады. Тек қана Кенжеболатты бұлардың жолықтырмағанына қуанды. Бірақ әлі ешкім, тіпті Сана да білмейтін, Кенжеболатқа да айтып үлгермеген жаңалығын ойлағанда, төбе шашы тік тұрды. Өзіне ғана мәлім жағдайының дәл қазіргі сәтке шейінгі қадір-қасиеті кенеттен тоналып, жан-тәнін үрей биледі.

- О, тоба, - деді ішінен, - мұндай да болады екен-ау. Бұл не, жасаған иесінің әдейі жіберген сыны ма, әлде қырсығы ма? Кімге, өзіне ме, Айапасына ма, кімге? Жаратқан ием-ау, бұ не қылғаның, Айапама қалай жеткіземін, қалай естіртемін бұны. Жүрегімнің астында бүлк-бүлк соққан жаңа тыныстың түпкі тегі өзін сұмырай деп жатқан Кенжеболаттың әкесі екенін білсен, Айапа-ау, не істер едің. Сананың күмілжитіні де сондықтан екен ғой.

- Жарығым, жансаям, бір жерің ауырып жатқан жоқ па, - деді Айғаным.

- Біз ұйқысын бұздық-ау баланың, - деді Жанғаным.

- Жоқ, керісінше, көп нәрсенің анық-қанығын естіп, екеуіңнің ештеңе ұмытпағандарыңа таңғалып жатырмын. Мен кеше көргенімді ұмытып қаламын, ал сендер жүз жылғыны қалай-қалай жаңғыртасыңдар?!

- Е, жарығым, ұмытылмайтындай заман болғаны-дағы, әйтпесе біздей алжыған кемпірлердің ақылында, есінде тұрған не бар дейсің.

- Екеуің мына қазіргі заманға риза емессіңдер-ау, ә...

- Қой, қайдағыны айтпай, өйтіп бізді күнәға батырма, ел аман, жұрт тыныш, бұдан артық не керек бізге.

- Ал, манадан бері айтып жатқандарың не? Сендерді тындасаң, коммунизмді қазақтар баяғыда өтіп кеткен сияқты. Сендерді тындап, сол баяғы өмірді аңсап кеттім. Сол заман болса ғой, бүйтіп күйеусіз қалмайды екенмін, көзімді ашқаннан атастырып, есімді жияр-жимаста жат жұртқа аттанып кете барады екенмін. Қазіргідей кімге шығамын деп қиналмайсың.

- Еленай сөзінің аяғын әзілге айналдырды.

- Е, жарығым-ай, - деп Айғаным кеудесін кере күрсінді. - Әр кезеңнің жақсы, жаманы, жағымды, жағымсызы, қиындығы, жеңілдігі қатар жүреді, әйтпесе несі қызық тіршіліктің. Тек адалдықтан тайдырмасын адам баласын, аласапыранның алапат ағымына кезіктірмесін сендерді, кетті ғой талай арман сол ағысқа тұншығып, солды ғой талай сенім сол ағыстың астында.

- Соған кінәлі кім? - Еленай төсектен басын көтерді.

- Е, кім дерің бар ма, құдай енді сендерге көрсетпесін зорлық-зомбылығын, атын атап, түсін түстейтін заман емес қазір, қайтесің, - деді Жанғаным әлдекімді әлденеден ақтағандай.

- Сонда Нұрхан ағамды түрмеге отырғызған Итемген шал ма? - Төбеден тарс еткізгендей сұрағына өзі де ыңғайсызданды. Кенжеболаттың әкесінің есімін алғаш рет атаса керек.

Апалары іштерінен тынып үндемеді.

- Оны қайдан білесің? - Жанғаным күрсінді. - Сен ештеңе білмей-ақ қой, қайтесің...

- Неге? Мүмкін ең алдымен менің білуім керек шығар. Ол

шынымен жауыз болғаны ма, Итемген шалды айтамын, онда балалары сондай шығар, ә... - деді Еленай сыр тартып.

- Теңдік жарықтықтан туғандарының пошымы бөлек қой, обалы нешік, - Жанғаным тағы да аһ ара күрсінді, - қай-қайсы да алдымыздан кесекөлденендемейді, кішіпейіл.

Еленай бұдан әрі сөз жарыстырмады. Кірпіктері айқасар емес. Ой мұхитына малтығып, әлденеге мазасызданады, тыпыршиды. Алақанымен кіндігін сыйпады, өз тәні өзіне сиқырлы құпия, сиқырлы әлем. Әйелдің тәні өзіне де жұмбақ екен-ау дейді ішінен, саусақтарына ап-анық дарығандай кіндігінің айналасын түйнектеп үлгерген бір ғажайып. Ертегідей күндерінің осымен біткені ме, әлде осы сәттен басталғаны ма, айырмалы. Манадан бері байқамапты, ас үйдегі сағаттың сыртылы енді саңлауын мазалап, біркелкі соққан сайын әлдеқайда асықтырғандай ма, шақырғандай ма, әлсін-әлсін аударылды. Жан дүниесін билеп төстеген бұл не күш екенін түсінбеді. Әлде мынау бұлдыр тұмандай жағдайы күні ертең қасірет арқалатып, орны толмас өкінішке ұрындыра ма, таусылмайтын қобалжудың тасқынына төтеп беруге қауқарсыз еді Еленай. Бір жағынан келешегі үшін үрейленсе, екінші жағынан анау асқар таудай апаларын аяды. Солардың артқан үмітін ендігі шақта қалай ақтамақ. Айапасының шарасынан ұша жаздағалы тұрған көздері нендей сұмдықты емексітеді. Өзін шошытқаны рас, бірақ әлі де мойындауға дауаламайды, ұясынан ақтарыла қараған көздері мүлдем басқа жаққа тесіліп, мүлдем басқа жақтың бөтен ниетіне құлдық дегендей. Айапасының бұл дүниенің пендесіне тән емес көзқарасы бағана жүрегін тілгілесе де, артынан іс-әрекеті, сөзі орнықты екенін байқап, сәл-пәл жұбанған. Тіпті қазір де Жанғаным екеуінің таңға созылған әңгімесі Еленайдың күдігін жеңілдеткендей. Оның бержағында көңілін астан-кестен ойрандатқан жәйттердің астары таң созылған сайын қалындап, бір әсерін бір әсер жаңғыртқанда, кәдімгідей абыржыған. Сондықтан ба, шекесі зірк-зірк, қарағұсы қимылдатпай, төсектен қыбыр еткізер емес. Жүрегі шаншығасын оң жағына ауысып еді, көзінің оты ұшып, басы айналып қоя берді. Танауын жағымсыз иіс жарып, көкірегін ащы запыран қысты. Бір қуанып, бір

мұнайтқан, бір сағынтып, бір ренжіткен, бір қобалжытып, бір үміттендірген екі кештің арасындағы самғау ойлары Еленайғатым ауыр тиді.

Кеудесін мұң кеміріп,

әл-дәрмені құрып, соны бірақ қасындағыларға білдірмеудің амалымен қалың көрпені тас бүркеніп, демін ішіне бүкті, жүрегі асау аттай тулап, дүрс-дүрс.

Қараша, 1989 жыл

(Бірінші кітаптың соңы)

МАЗМҰНЫ

I тарау

Маздап оты үміттің4-17

II тарау

Ағынында күдіктің17-31

III тарау

Ғасыр сырғып барады32-49

IV тарау

Илеуінде тірліктің49-67

V тарау

Ризық кетті әулеттен67-86

VI тарау

Арманды бос тербеткен86-106

VII тарау

Дауасыз дерт - өткен күн106-131

VIII тарау

Әдетті жат селдеткен131-149

IX тарау

Уы тәтті сезімнің149-165

X тарау

Лаж жоқ, шыдар төзімнің166-184

XI тарау

Елін қорғар ер қалмай184-196

XII тарау

Түсі қашты жерімнің196-207

XIII тарау

Бебеулейді боз дала.....207-273

XIV тарау

Езіп-жаншып зіл, зала273-294

XV тарау

Кеудесін мұң кеміріп294-306

Магира Кожаметова

АГОНИЯ

роман

(на казахском языке)

Редакторы Ж. Малайсарин

Суретшісі Е. Қожабаев

Тех. редакторы Д. Омарғалиева

ИБ 298

Басуға 2001ж. қол қойылды.
Пішімі 84x108 1/32. Офсеттік басылыс.
Шартты баспа табағы 16,4.
Есептік баспа табағы 17.
Таралымы 2000дана.
Тапсырыс № 481.
Бағасы келісімді.

«Ана тілі» баспасы ЖШС, 480009, Алматы қаласы, Абай
даңғылы, 143 үй, тел: 42-54-13

«Кітап» баспа үйі, 480009, Алматы қаласы, Гагарин
даңғылы, 93. Тел. :42-36-31, 42-07-90, too_kitap@mail.ru

ҚҰРМЕТТІ ОҚЫРМАН!

«Ана тілі» баспасынан мына кітаптарды сатып алуларыңызға болады:

1. **Қазақ мақал-мәтелдері.**
2. **Л. Дүйсембекова. Іс қағаздарын қазақша жүргізу.**
3. **Қазақстан тарихы. Пән анықтамалығы.**
4. **С. Ақтаев. Қазақ ханымдары. Эсселер.**
5. **О. Әбділдаұлы. Сөз бен саз. Публицистикалық эсселер.**
6. **Имандылық бастаулары. (Пайгамбарлар жайлы әңгімелер).**

Алматы қаласы, Абай даңғылы 143 үй, «Ана тілі»
баспасы, тел. 43-45-27, 42-54-13, 53-95-65

ИП Троице-Алаунский монастырь
Историко-культурный комплекс «Валаамы»

210030130067

